

Türkbilig

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI

ISSN : 1302-6011

2020/40

Ankara <Güz> 2020

Türkbilg

TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI

ISSN : 1302-6011

Kuruluş Tarihi: 2000

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Bülent GÜL

YAYIN DANIŞMA KURULU / PUBLICATION BOARD OF OVERSEERS

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Sema BARUTCU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ts. BATTULGA [MOĞOLİSTAN] • Dr. Ankbayar DANUU [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Tumurtogoo DOMİH [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç EGOROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİASUN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Bülent GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şakir İBRAYEV [KAZAKİSTAN] • Prof. Dr. Yuriy Nikolayeviç İSAYEV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. G. JORİGT [İÇ MOĞOLİSTAN-ÇİN] • Prof. Dr. Alexis MANASTER RAMER [ABD] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [TÜRKİYE]

YAYIN HAKEM KURULU / BOARD OF REFEREES

Prof. Dr. Mehmet AÇA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Nuray ALAGÖZLÜ • Dr. Öğr.Ü. Fatma ALBAYRAK • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. F. Sema BARUTCU-ÖZÖNDER • Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Dr. Öğr.Ü. Meltem CAN • Dr. Öğr.Ü. Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU • Dr. Ankbayar DANUU • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR • Prof. Dr. Şener DEMİREL • Doç. Dr. Kemalettin DENİZ • Prof. Dr. Abide DOĞAN • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ • Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ • Prof. Dr. Tuba İşinsu İsen DURMUŞ • Dr. Öğr.Ü. Mutlu ER • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLİASUN • Prof. Dr. Bilge ERCİLİASUN • Prof. Dr. Ruhi ERSOY • Dr. Öğr.Ü. Genç Osman GEÇER • Prof. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Prof. Dr. İsmail GÖRKEM • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ • Prof. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Doç. Dr. Erkan HIRİK • Doç. Dr. Seçil HIRİK • Dr. Öğr.Ü. Ali İLGIN • Prof. Dr. Ekrem KALAN • Doç. Dr. Adnan R. KARABEYOĞLU • Prof. Dr. Şahika KARACA • Dr. Arda KARADAVUT • Dr. Öğr.Ü. M. Yasin KAYA • Dr. Serkan KEÇECİ • Dr. Öğr.Ü. Filiz KILIÇ • Dr. Ayşe KILIÇ CENGİZ • Prof. Dr. Ayşe KIRAN • Prof. Dr. Yunus KOÇ • Dr. Öğr.Ü. Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU • Prof. Dr. Abdullah KÖK • Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR • Dr. Öğr.Ü. Murat KÜÇÜK • Prof. Dr. Cafer MUM • Prof. Dr. Bilge ÖZKAN NALBANT • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT • Doç. Dr. Serdar ODACI • Dr. Öğr.Ü. Nühket OKUTAN DEVLETOV • Prof. Dr. Fatma ÖZKAN • Prof. Dr. İsa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Dr. Öğr.Ü. Yılmaz ÖZKAYA • Prof. Dr. Özge ÖZTEKİN • Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM • Prof. Dr. Fatih SAKALLI • Doç. Dr. İsa SARI • Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN • Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Prof. Dr. Mete TAŞLIOVA • Prof. Dr. Nezir TEMUR • Prof. Dr. İsenbike TOĞAN • Prof. Dr. Turgut TOK • Prof. Dr. Lokman TURAN • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Doç. Dr. Kadriye TÜRKAN • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. Alemdar YALÇIN • Dr. Öğr.Ü. Süleyman Kaan YALÇIN • Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Baş Editör / General Editor

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Editör / Editor

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

İngilizce Editörü

Dr. Ozan Deniz YALÇINKAYA

YAYIN KURULU ÜYELERİ / MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Dr. Kenan AZILİ [Bayburt Üniversitesi] • Prof. Dr. Ferruh AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Nuray ALAGÖZLÜ [Hacettepe Üniversitesi] • Dr. Öğr.Ü. Abdulkadir ATICI [Karklarelü Üniversitesi] • Prof. Dr. Bülent BAYRAM [Karklarelü Üniversitesi] • Doç. Dr. Necdet Yaşar BAYATLI [IRAK] • Dr. Öğr.Ü. Mikail CENGİZ [Hacettepe Üniversitesi] • Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ [Nevşehir Üniversitesi] • Prof. Dr. Zaynab DALAI [MOĞOLİSTAN] • Dr. Ankbayar DANUU [MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç EGOROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Dr. Serdar ERKAN [Hacettepe Üniversitesi] • Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ [Trakya Üniversitesi] • Dr. Öğr.Ü. Genç Osman GEÇER [Nigde Üniversitesi] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [Dicle Üniversitesi] • Araş. Gör. Hasan GÜZEL [Hacettepe Üniversitesi] • Doç. Dr. Sinan GÜZEL [Katip Çelebi Üniversitesi] • Dr. Öğr.Ü. Ali İLGIN [İstanbul Üniversitesi] • Dr. Ayşe KILIÇ CENGİZ [ALMANYA] • Prof. Dr. Alexis MANASTER RAMER [ABD] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [Pamukkale Üniversitesi] • Doç. Dr. Serdar ODACI [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Alifna SİBĞATULLİNA [Rusya Bilimler Akademisi, RUSYA] • Doç. Dr. İsa SARI [Hitit Üniversitesi] • Dr. Öğr.Ü. Esra B. SAVCI [İstanbul Üniversitesi] • Uzm. Uğur ŞAHİN [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Mete TAŞLIOVA [Yıldırım Beyazıt Üniversitesi] • Doç. Dr. Kadriye TÜRKAN [Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi] • Doç. Dr. Haydar YALÇIN [Katip Çelebi Üniversitesi]

Kapak Tasarım: Mehmet FİDANCI

İç Tasarım: Bülent GÜL

Web Tasarım: İsa SARI

*

Yayın Türü

Türkbilg, hakemli, yaygın, uluslar arası, süreli (altı aylık) yayındır.

**

Taranan İndeksler / İndeksler

Türkbilg, MLA (Modern Language Association) International Bibliography, EBSCO Humanities International Index, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Ulrich's Periodicals Directory ve ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

***

Türkbilg'de yayımlanan makaleler yayınının yazılı izni olmadan tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imli tercihi yazarlarına aittir. Başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri şeylerin yazılarda kullanımı sorumluluğu yazarına aittir.

İLETİŞİM ADRESİ / INFORMATION ADDRESS

Prof. Dr. Bülent GÜL

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 06800 Beytepe/Ankara TÜRKİYE

web sayfası: <http://www.turkbilig.com>

e-posta: turkbilgdergisi@gmail.com

Türkbilg, 2020/40, Etkileşim Basım Yay. Tan. Ltd. Şti. Basım evi'nde (Devrez Sok. No. 1 Altındağ/ANKARA Tel: 3843136, Sorumlu Müdür: Yusuf AVAN) basılmıştır.

Ankara <Bahar> 2020

Türkbilig'ten Merhaba,

Güz sayısı ile virüslü günleri arkada bırakıp gelecek yeni döneme, ülkemiz ve bütün insanlık yeni yıl ile birlikte yeni bir başlangıç yapmayı umuyor ve diliyoruz. Doğayı tahrip etmenin, tamahkârlığın, doymak bilmez hırsın mahvettiği dünyamız bu asalakları sırtından atıp yaşanılır bir yeni dünya anlayışını hâkim kılincaya kadar bu virüs saltanatını sürdürecektir görünüyor.

Bütün bu kötü duruma karşı bilim adamları, aydınlar yaşanır bir dünya kurma uğraşından vazgeçmemiştir. Onların gelecek ile bağlı çabaları yarımlar ile ilişkili umutlarımızı güçlendirmektedir. Dünyanın yaşanır, insanlığın daha güzel günlere erişmesinde bilim adamlarının ve aydınların payı önemlidir ve yine öyle olacaktır.

Nitekim elinizdeki dergide yer alan yazılar bu umut ile geleceğe yürüyen bilim adamlarının dünya kültür mirasına, insanların birbirlerini daha iyi tanmasına yardım edici nitelikte yaptıkları çalışmalar ile bezelidir. Kendi kültürümüzün özelliklerini ne denli anlatabilsek, toplumlar arası ilişkiler de o kadar sağlıklı bir düzlemde ilerleyecektir, inancındayım.

Yazıları, hakemlikleri, derginin 20. yılını idrak edişinde emeği geçen bütün arkadaşlarımı ayrı ayrı yürekten kutluyorum. Hiç şüphesiz bunda başta Bülent Gül'ün özverili çabası önemli bir yer tutar. Ferruh Ağca ve yayın kurulundaki arkadaşlarımız da dergiye yazıları dışında doğrudan emek vermeye katılmışlardır. Onlara da teşekkür ediyorum. Umarım ve dilerim Bülent Gül ve arkadaşlarının özverili çalışmaları ile dergi daha nice yıllar sizlere ulaşmayı sürdürür. Dergiye gösterilen iltifat bizleri sevindirmektedir. Ancak, Türkbilig, eski bilimsel dergiler gibi az ve öz makale yayımlayarak, bilimsel çıtayı her zaman yukarı çıkarmak istemektedir. Bu nedenle de dergimize gelen yüzlerce makale, çok ciddi hakem incelemesinden geçenlerden, ancak bir kısmını yayımlayabilmektedir. Yazıları reddedilen yazarlarımızdan hem yeni yazılarını göndermelerini hem de yazı çokluğundan dolayı yazılarının basımı geciken yazarlarımızdan anlayış göstermelerini diliyoruz.

Bütün arkadaşlarımıza, okuyucularımıza mutlu, esenlik dolu günler dilerim. Şahsım ve dergi mensupları, yazarları adına hepinizin yeni yılını kutlar, saadetler dilerim. Yeni yılınız kutlu olsun.

Dursun YILDIRIM
Genel Yayın Editörü

Türkbiilig Yayın İlkeleri

1. Türkbiilig'in Amacı:

- Türk dili, edebiyatı ve kültürünün tarihsel ve modern alanlarına ait yeni ve orijinal bilimsel çalışmaları Türkoloji alanının hizmetine sunmak.
- Türkoloji alanındaki çalışmaları, modern teoriler çerçevesinde yorumlayıp yerelden, ulusal, ve uluslar arası düzeye taşıyarak evrensel dilbilim, edebiyat bilimi ve kültür bilimi alanlarına katkıda bulunmak.

2. Türkbiilig'in Kapsamı:

Türk dillerinin ve edebiyatlarının betimsel, teorik, eşzamanlı, artzamanlı ve karşılaştırmalı yönleriyle/sorunlarıyla ilgilenen **Türkbiilig**, bunların yanı sıra halk bilimi, bölgesel ilişkiler, tarih, din gibi Türk dili ve edebiyatı ve kültürü ile ilgili diğer alanlardan da yazıları kabul etmektedir.

3. Türkbiilig Genel İlkeleri:

- Türkbiilig**, 2000 yılında yayın hayatına başlamış uluslararası hakemli bir dergidir.
- Türkbiilig**, Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı yayınlanır.
- Türkbiilig** yayın ilkelerine uygun yazılar, turkbiiligdersisi@gmail.com e-posta adresine gönderilir.
- Türkbiilig**'te yayımlanan makalelere **ücretsiz** olarak www.turkbiilig.com adresinden ulaşılabilir.
- Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yayın ilkelerine uygun olmak koşuluyla İngilizce, Almanca, Fransızca veya Rusça dillerinde yazılar yayımlanır. Ancak Türkçe-İngilizce başlık, özet ve anahtar sözcükler yazıya eklenmelidir.
- Aşağıda belirlenen yazım koşullarına uygun olmayan yazılar değerlendirmeye kesinlikle alınmaz.**

4. Türkbiilig Yayın Etiği:

- Türkbiilig**, yayın etik kurallarına bağlıdır ve yayınlarında da bu kurallara uygun yayın yapar. **Türkbiilig**, bilimsel yayın etiğini en yüksek standartlarda uygulamayı ve *Committee on Publication Ethics* (COPE) tarafından dergi editörleri için geliştirilen temel uygulamaların aşağıdaki ilkelerine, yayın etiği akış şemalarında yer alan izleneye <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>) ve **Türkbiilig**'in yayın hayatına başladığı 2000 yıldan bugüne geliştirdiği ve örnek alınan ilkelerine uymayı taahhüt eder.
- Türkbiilig**'e gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmamış, yayın programına dâhil edilmemiş, ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmemiş olması gerekmektedir. Gönderilen her bir yazının orijinal olup olmadığı ya da alana katkılı olup olmadığı yayın kurulu tarafından incelendikten sonra en az iki hakem tarafından kör değerlendirilmeden geçilir.
- Türkbiilig**, benimsemiş olduğu çift kör hakem süreci gereği, sunulan yazıların hakem değerlendirmesine gönderilme sürecinde, yazarların ve hakemlerin anonimliğini garanti altına alır. Yazara dair bilgilerin gizliliği derginin sorumluluğundadır. Ancak bu bilgiler, muhtemel suiüstimal taşıyan yazıları soruşturmak amacıyla açılacak olası bir soruşturmada paylaşılabilir.
- Hakemlerden birinin olumsuz raporlaması halinde, ilgili yazı üçüncü hakeme gönderilir; yazı, üçüncü hakemin kararı doğrultusunda karara bağlanır. Hakemlerden "olumlu / yayımlanabilir" olarak raporlanan yazılar, dergide yayımlanma hakkı kazanmış olur. Ancak yayın kurulu ya da hakemler tarafından intihal, daha önce yayımlanmış olma, yazıların başkalarına ait olma durumları tespit edilen yazılar asla yayımlanmaz. Keza başka araştırmalardan kopyalanarak / dilimlenerek oluşturulmuş yazılar ile telif hakkı ihlali olan yazılar da etik dışı davranışlar olarak kabul edilir ve bu tür yazılar da yayımlanmaz. **Türkbiilig**'e gönderilen yazılar intihal açısından *iThenticate* programına sokulur, yazarlardan da ayrıca intihal raporu istenebilir.
- Türkbiilig**'e gönderilen makale, anket, ölçek, saha araştırması gibi telif hakkı olan ve etik sözleşme gerektiren yazılarda, yazarın **Etik Komisyon İzni** alması ve yayın kuruluna makale ile birlikte göndermesi zorunludur. Etik Komisyon İzni olmayan yazılar, hakem değerlendirme sürecine dahil edilmez. **Türkbiilig**, başvuru yapan yazardan makalesi ile ilgili *Etik Komisyon İzni*, *Gönüllü Katılımcı Formu*, 18 yaşından küçük çocuklarla ilgili yapılan araştırmalarda *Aile İzni Formu* ve ibraz edilmesi gereken belgeleri talep etme yetkisine sahiptir.
- Yayımlanan yazıların telif hakkı **Türkbiilig** dergisine devredilir. Makale ve çevirilerde fikri, ilmi ve hukuki sorumluluk, yazarlara / çevirmenlere aittir. Dergide makaleleri / çevirileri yayımlanan bütün yazarlar / çevirmenler bu maddeyi kabul etmiş sayılır. **Türkbiilig**, makalelerde yazarların ifade özgürlüğünü her koşulda savunur. **Türkbiilig**'te yayımlanacak makalelerde ırkçı, cinsiyetçi, ayrımcı her tür içerik reddedilir. **Türkbiilig**, bu içerikteki yazıların sürece sokmadan reddetme hakkını kullanır.
- Dergide yayımlanan yazılar, fotoğraflar, tablolar ve grafikler kaynak gösterilerek kullanılabilir.
- Editör, yayım aşamasındaki yazılarda esasa yönelik olmayan imlâ, noktalama gibi hususlar ile ilgili düzeltme yapma hakkına sahiptir.
- Türkbiilig**'e gönderilen yazılar için, değerlendirmelerde bulunan yayın kurulu üyeleri ve hakemler ile yazarlara herhangi bir ücret ödenmez; makaleleri yayımlanan yazarlardan da herhangi bir **ücret talep edilmez.**
- Türkbiilig** dergisinde yayım değerlendirme sürecini tamamlamış yazılar, yayımlanmak üzere sıraya konulur. Ancak, konu önceliği ve güncelliği gibi sebeplerden dolayı yayım akışında değişiklikler yayın kurulu tarafından yapılabilir.

5) Türkbilig Yayın Kuralları:

- a) Makalenin yazarı, adını, soyadını, görev yaptığı kurumu, akademik unvanını ve **ORCID** numarasını tam ve açık olarak belirtmeli, kendisiyle doğrudan iletişime kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini vermelidir.
- b) Yazıların başında kısa birer Türkçe ve İngilizce özet (en çok 100 sözcük) ile Türkçe ve İngilizce anahtar sözcükler (en çok 10 sözcük) bulunmalıdır (İtalik olarak ve Times 9 punto ile yazılmalıdır).
- c) Yazılar, Times 10 puntoyla ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.
- d) Metin içinde göndermeler ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde belirtilmelidir. Örnek: (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.
- e) Dipnotlar sayfa altında, numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır. Kaynakça için dipnot kullanılmamalıdır.
- f) Makalenin sonunda yer alacak kaynakçada kitaplar (*koyu ve italik*) ve makaleler (dergi adı *koyu*, cilt Romen rakamıyla, sayı, üst üste iki nokta, sayfa numaraları) alfabetik sırayla ve şu düzenle verilmelidir:

ELÇİN, Şükrü, (1998). “Yeşil Abdal’ın Bir Şiiri”, *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, (Ed. M. Özarslan-Ö.Çobanoğlu), Ankara: Feryal Matbaacılık, 216-231.

STOELTJE, J. Beverly, (1983). “Festival in America”, *Handbook of American Folklore*, (ed R. M. Dorson.), Bloomington: Indiana University Press, 239-246.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, (1985). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Basımevi.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1952). “Milli Destan ve Folklor”, *Türk Folklor Araştırmaları*, II, 33: 513-514.

WELLEK, R. ve A. WARREN, (1982). *Yazın Kuramı*, (Çeviren: Y. Salman ve S. Karantay), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

WOOLF, Virginia, (1986). “Kitap Nasıl Okunmalı?”, (Çeviren: Kemal Atakay), *Adam Sanat*, 4: 5-14.
- g) Bir yazının birden fazla yayını kaynak gösterildiği takdirde yayınlar tarih sırasıyla, aynı yazarın aynı yıldaki yayınları ise (1985a), (1985b) şeklinde harf sırasıyla verilmelidir.
- h) Tezlerin hangi üniversitede yapıldığı ve hangi akademik dereceye (yüksek lisans/doktora...) yönelik olduğu belirtilmelidir.

Türkbilig Publishing Principles

1. Purpose of Türkbilig:

- a) To present new and original scientific studies of the historical and modern fields of Turkish language, literature and culture to the service of the field of Turcology.
- b) To contribute to universal linguistics, literature science and cultural science fields by interpreting the studies in the field of Turcology within the framework of modern theories and taking it from local to national and international level.

2. Scope of Türkbilig:

Türkbilig, which deals with the descriptive, theoretical, simultaneous, diachronic and comparative aspects / problems of Turkish languages and literatures, also accepts papers from other fields related to Turkish language and literature and culture such as folklore, regional relations, history, religion.

3. Türkbilig General Principles:

- a) Türkbilig is an international refereed journal that started its publishing in 2000.
- b) Türkbilig is published twice a year, Spring (June) and Fall (December).
- c) Papers in accordance with Türkbilig publishing principles are submitted to the e-mail address of turkbiligdergisi@gmail.com.
- d) Papers published in Türkbilig can be accessed free of charge at www.turkbilig.com.
- e) The language of the journal is Turkish. Papers are published in English, German, French or Russian languages, provided that they comply with the principles of publication. However, Turkish-English titles, abstracts and keywords must be included in the article.
- f) **Papers that do not comply with the writing conditions specified below are strictly not evaluated.**

4. Türkbilig Publishing Ethics:

- a) Türkbilig adheres to the rules of publication ethics and carries out its publications according to these rules. **Türkbilig** is committed to applying the scientific publication ethics to the highest standards and following the principles of the basic practices developed by the *Committee on Publication Ethics* (COPE) for journal editors, and the flowcharts on publication ethics <https://publicationethics.org/resources/flowcharts> and the principles that it has developed and pioneered since 2000 when Türkbilig started its publishing life.
- b) The papers to be sent to Türkbilig must not have been published before, must not be included in the publishing program, or must not have not been in the evaluation process to be published in another journal. Whether each paper submitted to is original or whether it has been contributed to the field is reviewed by the editorial board and all papers are subject to the double-blind peer-review process.
- c) Türkbilig guarantees the anonymity of the authors and the referees in the process of sending the submitted articles to the referee evaluation due to the double-blind referee process it has adopted. The confidentiality of the information about the author(s) is the responsibility of the journal. However, this information can be shared in a possible investigation to investigate possible abusive papers.
- d) If one of the referees reports negatively, the related paper is sent to the third referee; the paper is decided based on the resolution of the third referee. The papers reported as “positive / publishable” from the referees are entitled to be published in the journal. However, in cases of plagiarism, previously published, and belonging of papers to others determined by the editorial board or the referees are never published. Likewise, papers created by copying / slicing from other studies and papers with copyright infringement are also considered as unethical behaviors and such papers are not published. Papers sent to Türkbilig are evaluated by *iThenticate* program in terms of plagiarism, and plagiarism report can also be requested from the authors.
- e) In manuscripts that are copyrighted and require an ethical contract, such as papers, questionnaires, scales, field researches sent to Türkbilig, the author must obtain an **Ethical Commission Permission** and send it to the editorial board along with the paper. Papers without Ethical Commission Permission are not included in the referee evaluation process. **Türkbilig** has the authority to request the *Ethical Commission Permit, Volunteer Participant Form, the Family Consent Form* in the researches conducted for the children under the age of 18 and the documents that must be submitted from the applicant author.
- f) The copyright of the published papers is transferred to Türkbilig journal. Intellectual, scientific and legal responsibility in papers and translations belongs to the authors / translators. All authors / translators whose articles / translations are published in the journal are deemed to have accepted this article. Türkbilig defends the freedom of expression of the authors in all conditions in the papers. In the papers to be published in Türkbilig, all kinds of racist, sexist and discriminatory content are rejected. Türkbilig uses the right to reject the papers in this content without starting the process.
- g) Papers, photos, tables and graphics published in the journal can be used by citing the source.
- h) The editor has the right to make corrections regarding the issues such as spelling and punctuation, which are not essential for the papers in the publishing stage.
- i) For the papers submitted to **Türkbilig**, no fee is paid to the members of the editorial board, the referees and the authors making evaluations; **No fee is requested** from the authors whose papers are published.

i) Papers that have completed the publication evaluation process in **Türkbilig** journal are put in order for publication. However, changes in the publication process can be made by the editorial board for reasons such as subject priority and timeliness.

5) Türkbilig Publishing Rules:

a) The author of the paper must state his / her name, surname, institution, academic title and ORCID number completely and clearly, and provide a full address, telephone number and e-mail address that can be contacted directly.

b) There must be a short Turkish and English abstract (maximum 100 words) and Turkish and English keywords (maximum 10 words) at the beginning of the articles (must be written in Italic and Times 9 font size).

c) Manuscripts must be written with Times 10 font size and 1.5 line spacing. Tab key must not be used at the beginning of paragraphs and enter key must not be used between paragraphs.

d) References in the text must be indicated in parentheses as name and date and / or page. Example: (Tanpınar 1985) or (Tanpınar 1985: 316). Quotations less than three lines must be given between the lines and in quotation marks, and quotes longer than three lines must be given one centimeter in the left and right of the line, in blocks, with 9 font size, with single line spacing.

e) Footnotes must be numbered at the bottom of the page and used for explanations only. Footnotes must not be used for the reference.

f) In the reference at the end of the paper, books (**bold and italic**) and articles (journal name **bold**, volume in Roman numeral, number, colon, page numbers) must be given in alphabetical order and as follows:

ELÇİN, Şükrü, (1998). “Yeşil Abdal’ın Bir Şiiri”, *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, (Ed. M. Özarslan-Ö.Çobanoğlu), Ankara: Feryal Matbaacılık, 216-231.

STOELTJE, J. Beverly, (1983). “Festival in America”, *Handbook of American Folklore*, (ed R. M. Dorson.), Bloomington: Indiana University Press, 239-246.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, (1985). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Basımevi.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1952). “Milli Destan ve Folklor”, *Türk Folklor Araştırmaları*, II, 33: 513-514.

WELLEK, R. ve A. WARREN, (1982). *Yazın Kuramı*, (Çeviren: Y. Salman ve S. Karantay), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

WOOLF, Virginia, (1986). “Kitap Nasıl Okunmalı?”, (Çeviren: Kemal Atakay), *Adam Sanat*, 4: 5-14.

g) If more than one publication of an author is cited, the publications must be given in order of date, and if the same author's publications of the same year are (1985a), (1985b), respectively.

h) It must be stated in which university dissertations are made and in which academic degree (master's / doctorate ...).

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Türkbilig'ten Merhaba / iii

Yazılar / Articles

Vahit TÜRK

Sarıca Köyü ve Köydeki Küçürek Köy Yer Adları Üzerine

Sarıca Village and on Smallish Troponomy in the Village / 1-14

Hatice ŞİRİN

Türkçede İkili (Doublet) Alıntılar

Doublet Quotes In Turkish / 15-22

Kamil STACHOWSKI

Phonetic Renderings In Turkish Arabisms and Farsisms

Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye Alınan Kelimelerdeki Fonetik Uyarlanma Değişmeleri / 23-47

Ferruh AĞCA

Çokluk İşaretleyicisi Olarak Eski Türkçe *telim* (EOT: *delim*) Sözcüğü ve Kökeni Üzerine

*On the Old Turkic Word *telim* (OOT: *delim*) and Its Origin As a Plurality Marker / 49-62*

Ezgi DEMİREL

Metaleksikografinin Değerlendirme Ölçütleri Temelinde Divānu Lügati't-Türk'ün El Yazma Nüshası ve Belli Başlı Divānu Lügati't-Türk Yayınları Üzerine Betimsel Bir Çalışma

A Descriptive Study on Divānu Lügati't-Türk's Handwriting Copy and Some Headed Divānu Lügati't-Türk Publications on The Basis of Evaluation Criteria of Metalexicography / 63-94

Juyeong JANG

Eski Uygurcada Gelecek Zaman Belirteci -GAY ve -DaçI Ekleri Hakkında Bir İnceleme

The research on the future tense marker -GAY and -DaçI in the old Uigbur / 95-105

Hasan HAYIRSEVER

Yakut Dili Lûgati'nin Yeni Yayını Üzerine

On The New Publication of Yakut Dili Lûgati / 107-113

Kaan YILMAZ

Türkçede Kelime Başı Hece İkileşmesi ve Türeme Olayı

The Epbatic Reduplication in Word Initial Position in Turkish / 115-132

Umut BAŞAR

Yabancılarla Türkçe Öğretimi Tarihi Çalışmalarında Kronolojik Bir Boşluk: İran Sahası

A Chronological Gap Within The Studies of Teaching Turkish to Foreigners: Field of Iran /133-148

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ

Azerbaycan Türkçesinde Kelime Grubu Olarak Zarf (Zerf) Birleşmelerinin İşlevi ve Türkiye Türkçesinde Karşılığı

The Function Of Adverb Cluster As A Lexical Category In Azeri And Its Counterpart In Turkish / 149-

İbrahim ŞAHİN
Tanpınar'ın Nerval'ine Dair
About Tanpınar's Nerval / 161-180

Seval ŞAHİN
Mai Ve Siyah'ta Duyular ve Duyumlar
Senses and Vivication in Mai ve Siyah / 181-187

Deniz DEPE
Türkçü Dergilerde Runik Harfli Yazıtlar
Inscriptions In Runic Letters In Turkist Magazine / 89-196

Aydan ENER SU
Ömer Seyfettin'in "Mahçupluk İmtihanı" Adlı Tiyatro Eserinin Mizah Unsurları
Bağlamında Değerlendirilmesi
An Evaluation of Ömer Seyfettin's Play "Mahçupluk İmtihanı (An Exam of Embarrassment)" within the
Context of Humor Elements / 197-204

Nurcan ANKAY
İhsan Oktay Anar'ın Efrâsiyab'ın Hikâyeleri Adlı Eserinde Bir Eleştiri Aracı Olarak
Grotesk Anlatım
Grotesque Narration as a Tool of Criticism in Ihsan Oktay Anar's Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri / 205-216

Melike GÖKCAN
Kültür ve Bilim Tarihinde İskender'le Bir Yolculuk: "İskendernâme" ve "Acâibü'l-
Mahlûkât" Türü Eserlerin Kökenleri ve İlişkileri
A Journey With Alexander The Great Through in the History Of Science And Culture: The Origins And
Relations Of The Works Like "Alexandrian Texts" And "Acâibü'l Mahlûkât" / 217-234

Bülent BAYRAM
Zarif Beşiri'nin 1931 Tarihli "Uygur Edebiyatı" Adlı Eseri
Zarif Bashiri's Work "Uighur Literature", Dated 1931 / 235-250

Bilen YILMAZ
Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi
The Importance of Uighur Civil Documents in Mongol History Researches / 251-260

Tanıma / Reviews

Buket Nur KIRMIZIGÜL
Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage / 261-264

Aziz Tolga KOÇ
Ana Oğuzca Durum Morfemleri -İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Bir İnceleme- / 265-267

Raima AUYESKHAN
Moğolistan Kazaklarının Tarihi, Kültürü ve Bugünü / 269-274

Dursun YILDIRIM
Kitap Katarı / 275-278

SARICA KÖYÜ ve KÖYDEKİ KÜÇÜREK KÖY YER ADLARI ÜZERİNE

Vahit TÜRK*

Öz: Sarıca ve Tökler, yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Bayat boyunun Reyhanlı aşiretine bağlı iki oymak adıdır. Bu durum hem tarihi kayıtlarla sabit, hem de halen yaşayanların anlattıklarıyla bilinmektedir. Türklerde yaygın biçimde görülen kök mensubiyetinin yaşanan coğrafyaya aktarılma uygulamasını coğrafyaya kimlik kazandıran bir olgu olarak değerlendirebiliriz.

Türklerin oldukça erken devirlerde boylar halinde örgütlendiği ve bu örgütlenmenin Türk tarihinin en belirleyici yönü olduğu bilinmektedir. Bu yüzden tarih araştırmalarında bu konuya önem verilmiş ve Türk sosyal yapısının bu yönü üzerinde durulmuş; boy, oba, oymak, uruk adlarıyla ilgili değerli araştırmalar yapılmış, ancak konunun henüz bütün yönleriyle aydınlatıldığını söylemek zordur.

Bir coğrafyanın kimliğini yer adları oluşturur. İnsanın yaşadığı ya da hayatında bir biçimde yer etmiş olan bir mekânı adlandırırken oldukça değişik düşüncelerle hareket ettiği bilinmektedir. Bu durumu küçük yerleşim birimi olan bir köydeki çeşitlilik bile göstermeye yeterlidir.

Anahtar Kelimeler: Sarıca, Hanlıköy, Tökler, Bayat, Reyhanlı, Göç, Konargöçer

Sarıca Village and on Smallish Troponomy in the Village

Abstract: Sarıca and Tökler are the names of phatries of Reyhanlı tribe of Bayat clan which is the one of the twenty four Oghuz clans. This information is known by the knowledge of people who are living also is affirmatory by historical records. It is very common to transfer ethnological information on geography by people who live on there. This process also gives identity to geography.

It is known that Turks were organized in very early ages and this organization was the most determining aspect of their life. For this reason, this subject has been given importance in history studies and this aspect of the Turkish social structure has been emphasized, although valuable researches have been made on the names of boy, oba, phratry and uruk, the subject has not been illuminated in all aspects yet.

Place names form the identity of a geography. It is understood that people are acting with quite different thoughts when naming a place where they live or if somehow it has a place in their lives. Even only this is enough to illustrate the diversity in a small settlement village.

Keywords: Sarıca, Hanlıköy, Tökler, Bayat, Reyhanlı, Migration, Nomadic

Sivas ilinin Gürün ilçesine bağlı olan Sarıca köyü, ülkenin bütün köylerinde olduğu gibi son otuz kırk yılda nüfusunun büyük kısmını kaybetmiş, yaşanan yoğun göçler sonucunda köyün kişi nüfusu ve aile sayısı yaz nüfusu ve aile sayısı arasında ciddi fark oluşmuştur. Bu yüzden şu anda köyün kaç haneden oluştuğu ve nüfusunun ne kadar olduğuyla ilgili tam bir sayı verme imkânı yoktur. Yaşanan göçlere rağmen yine de çevre köylere nispetle büyük bir köy olarak kabul edilebilir. İki parçadan oluşan köyün büyük parçası Hanlıköy, küçük parçası yani mezrası ise Tökler adını taşır. İkisinin ortak ve resmi kayıtlardaki adı ise Sarıca'dır. Hanlıköy adı, buranın eski devirlerde yol üstü olduğunu ve konaklamak için bir han bulunduğunu gösterir. Vadi içerisinde ve ırmak kıyısında kurulmuş olduğundan yaya ya da binek hayvanlarıyla yapılan yolculuklarda konaklamak için uygun bir yer olduğu söylenebilir. Tökler ise,

* Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. İstanbul / TÜRKİYE. E-posta: vahitturk9@gmail.com ORCID NO: 0000-0002-8611-9939

Hanlıköy sakinlerine göre daha sonra gelip buraya yerleştiği bilinen insanlar tarafından oluşturulmuş bir köydür. Gürün ilçe merkezine 50 km uzaklığı olan köy, güneyinde Gürün'e, batısında ve kuzeyinde Kangal ilçesine, doğusunda ise Malatya'nın Kuluncak ilçesine bağlı köylerle sınır komşusudur.

Sarıca sözü, Türkiye'nin pek çok yerinde karşılaşılan küçük yerleşim birimi adı olmanın yanında soyadlarında da sıkça görülür. Bu durum, bu sözün bir aşiret ya da oymak adı olduğunun kanıtlarından biri olarak kabul edilebilir. Bilindiği üzere boy, aşiret, oymak adlarının yerleşilen yerlere ad olarak verilmesi, sıkça karşılaşılan bir durumdur. Yer adlarından hareketle Anadolu'da hangi Oğuz boyunun ya da bu boylara bağlı oymak ve obaların nerelere yerleştiğine dair tespitler yapılabilmektedir. Yerleştiği toprağa boyunun ya da oymağının adını vermeyi yaşadığı coğrafyayı kendileştirme ve o coğrafyaya kimlik kazandırma çabası olarak değerlendirilebiliriz. Bu durum "yerlileştirme" denilen dil olayından farklıdır. Yerlileştirme, başka bir dilden olan adı, eski ada benzeyen, ancak kendi dilinden olan bir sözle karşılama olarak tanımlanır (Aksan, 2015). Kendileştirme çabası olarak düşündüğümüz yerleştiği coğrafyaya adını verme uygulamasıyla Türklerin yaşadığı hemen her yerde karşılaşılar. Başka milletlerde de karşılaşılabilecek olan bu uygulama konargöçer yaşayan, dolayısıyla sık yer değiştiren toplumlarda çokça görülür.

Sarıcalı adlı bir oymağın varlığını Faruk Sümer'in Oğuzlar adlı eserinden ve başka bazı kaynaklardan öğreniyoruz (Sümer-1980). Sarıca kelimesinin bu şekilde oymak adı olarak kullanılışının örnekleri başka bazı araştırmacılar tarafından da tespit edilmiş, ancak Yusuf Halaçoğlu'nun tarihi kayıtlar üzerinde yaptığı incelemelerde durum belgeleriyle ortaya konulmuştur. Buna göre Sarıca kelimesinin ve bu kelimeye çeşitli sözler eklenmesiyle oluşan söz birliklerinin etnik yapı ifade etmek üzere kullanılmasıyla Türkiye'nin pek çok yerinde karşılaşılar (Halaçoğlu-2009).

Yer adı ve etnik ad olarak kullanılan Sarıca'ya nispetle Tökler adı daha az görülür. Tök sözü, ölçünlü dilin söz varlığında da bulunan bir söz değildir. Halaçoğlu'nun adı geçen çalışmasında bir oymak ya da oba adı olarak karşılaşılmayan bu söz, Derleme Sözlüğü'nde dört ayrı madde başı olarak ve şu anlamlarla yer alır:

tök I. Aşığın tümsek yanı.

Kelimenin bu anlamla Kütahya, Tokat, Eskişehir, Merzifon, Erzurum, Urfa, Sivas, Gaziantep, Ankara, Nevşehir, Niğde, Adana ve Erzincan'da tespit edildiği kaydedilmiştir.

tök II. Geri, arka (Divriği-Sivas)

tök III. [töke (I), töktök, tökül, tüklük] Hindi (Samsun, Amasya)

tök (IV) 1. Hatır gönül dinlemeden konuşan, tok sözlü, kaba (kimse).

Kelimenin bu anlamıyla da Urfa, Gürün-Sivas, Nevşehir, Niğde, Konya, İçel gibi yerlerde tespit edildiği kaydedilmiştir. Bu maddede ikinci anlam olarak "ters, saygısız (kimse)" kaydedilmiş ve bu anlamlar da Çorum, Gaziantep ve Niğde'de tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü-1978).

Sözün Anadolu'da tespit edildiği coğrafyaya bakıldığında kuzeyde Samsun, batıda Eskişehir ve Kütahya, doğuda Erzincan'a kadar dağıldığı, ancak asıl dağılma alanının Anadolu'nun orta ve güney bölgeleri olduğu görülüyor. Bu hat, yani Anadolu'nun güneyinden, daha doğrusu Suriye'nin kuzeyinden başlayıp Karadeniz kıyılarına kadar uzanan bölge, pek çok kaynaktan konargöçer zamanların yaylak ve kışlak hattı olarak yer alır. Halep Türkmenleri olarak bilinen Oğuz obalarının yazları geçirmek üzere

sürüleriyle birlikte Sivas yaylalarına kadar çıktıkları ve kışları geçirmek üzere de tekrar güneye indikleri bilinmektedir. Osmanlı'nın özellikle son devirlerinde konargöçerleri yerleştirmek ve kontrol altına almak için büyük çaba gösterdiği; bunun sonucunda da bu oymak ve obaların Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana, Adıyaman, Kayseri, Sivas, Niğde, Nevşehir, Kırşehir, Yozgat, Ankara çevrelerine yerleştikleri; bazı obaların ise Karadeniz bölgesinin dağlık kesimlerine kadar dağıldıkları bilinmektedir. Yayla olarak hemen her yıl gelinen Kayseri ve Sivas sınırları içerisindeki Uzun Yayla'nın adeta bir dağılma merkezi işlevini gördüğü anlaşılıyor. Bu hareketlilikte Uzun Yayla'nın Yeni İl diye adlandırılan Şarkışla çevresi (günümüzde Deli İlyas köyü) sıkça anılır. Belirtilen coğrafyada yaşayan bazı insanlar arasında bu göçlerin hikâyeleri halen bilinmekte ve anlatılmaktadır.

Tök kelimesinin Derleme Sözlüğü'nde yer alan dört farklı anlamından ilk üçü üzerinde durduğumuz etnik adlandırma ile ilgili görünmüyor. Dördüncü madde başında verilen "Hatır gönül dinlemeden konuşan, tok sözlü kimse, ters, saygısız" anlamı, Tökler köyünde yaşayanlar için yörede bugün de kullanılmaktadır. Çevrede kullanılan "Tök tök konuşmak" deyimini, sözü eğip bükmeden, dolandırmadan söylemek, kaba konuşmak" anlamlarına gelir.

Türkiye'de soyadı kanunu çıktığında Tökler köyü sakinlerinden bir kısmı, belki de oymak adları olan "tök" sözüdeki olumsuz anlamdan dolayı çevre köylerde yaşayan insanların kendileriyle alay etmelerinden kurtulmak ve Türk sözünün Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yüksek prestijine sığınmak ya da doğrudan doğruya millet mensubiyetlerini belirginleştirme düşüncesiyle soyadı olarak ses bakımından da bu söze yakın olan "Türk" kelimesini almışlar, oymağın Gürün ilçesinde yerleşik kolu ise sülale adları olan Tök'ü soyadı olarak kullanmayı seçmişlerdir.

Türkmen Dilinin Düşündürüşü Sözlüğü'nde "kısır erkek" anlamıyla yer alan tök sözü (Heyet-2016), Kırgız Sözlüğü'nde tök biçimiyle bulunmuyor, ancak ondan türetildiği anlaşılan ve "Kaba saba işlemek, üstünkörü dövmek (demiri) açıklamasıyla verilen tökö- fiili ve "Sakat, topal, malûl" anlamıyla karşılanmış olan tökör ismi karşımıza çıkıyor (Yudahin-1948).

Hive hükümdarı İltüzer Han'ın torunu olan Beyanî (1858-1923)'nin (Yeni-2018) son dönem Türkistan tarihiyle ilgili Şecere-i Harezmsâhî adlı eserinde bir Tök Kalesi'nden söz edilir. Bu, Tök aşiretinin Horasan kökenini gösteren değerli bir kayıttır. Eserin 180 a varığında adı geçen kalenin coğrafi konumunu da tam olarak ortaya koyan ibare şudur: "*Harezm harab bolmasdın burun Amuye kim Belh ve Harezm deryasına ve Ceyhun'ga meşhurdur, Ürgenç-i Kadim'nij astıdın ötüp Balkan Tagı'nij şarki damenesiga tegip cenub tarafıdın garbga evrilüp Ogurca'dın Mazenderan Tejjizi'ga akar erdi. Tarih-i hicri tokkuz yüz seksen altıda Hacem Han'nij eyyamı-ı devletide Amuye suyu hâstminaresinij yokarısında Kara Aygır togayıdın yol yasap **Tök Kal'ası'nij yolıdın ötüp bu tejjizga koyup burungı rüdhânesi bi'l-küll mesdüd boldı ve Hocend deryası kim anı Seyhun ve Sir derler, aija koyar.**" (Dinç-2018). Bu cümleleri Türkiye Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "Harezm harap olmadan önce Belh ırmağı, Harezm ırmağı ya da Ceyhun adıyla ünlü olan Amuye suyu, Köhne Ürgenç'in alt tarafından geçip Balkan Dağı'nın doğu eteğini yalayarak güney tarafından batıya yönelip Ogurca'dan Mazenderan (Hazar) Denizi'ne akardı. 986 hicri (M. 1578) tarihinde Hacem Han'ın devrinde Amuye ırmağının yatağının yukarısında Kara Aygır ormanından yol açıp **Tök Kalesi'nin** yolundan geçerek bu denize dökülmüş ve ırmağın eski yatağı bütünüyle kapanmış. Seyhun veya Sir dedikleri Hocend ırmağı*

da ona dökülür.)” Burada önceleri Hazar Denizi’ne dökülen Ceyhun ırmağının yatak değiştirerek Aral Gölü’ne dökülmesinden söz edilmekte ve bu vesileyle bölgedeki yerleşim yerlerinin adları geçmektedir.

Aral Gölü çevresinin eski Oğuz yurdu olduğu ve Oğuzların bu bölgeden Gazneli topraklarına indiği daha sonra ise batıya yönelip İran’da Büyük Selçuklu Devleti’ni kurduktan sonra kısa sürede Anadolu’yu fethettikleri bilinmektedir. Türklerin Anadolu topraklarına girişleri, doğudan ve güneyden oldu. Güney, yani bugünkü Irak ve Suriye topraklarının özellikle kuzey bölgeleri Anadolu’nun pek çok bölgesine göre daha önce Türkleşti (Köymen-1979).

Türk boy, oymak, oba adları yapılan pek çok çalışmaya rağmen henüz bütün sorunları çözülememiş bir alan olarak önümüzde durmaktadır. Bu alandaki değerli bir çalışma Gyula Nemeth’e aittir. Bilgin, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu adlı eserinde Türk boy adlarının semantiği üzerinde durmuş ve boy adlarının anlamlarını dikkate alarak sınıflandırma yoluna gitmiştir. Bu sınıflandırmaya göre Tökler adı; “Boyun eğmeyen, isyancı” ya da “Kaba nitelemelere dair kavim adları” sınıfına dâhil edilebilir (Nemeth-2019). Kavim adlarının bir kısmı, hatta büyük çoğunluğu komşu halklar tarafından verildiği için insanlar zaman zaman pek tasvip edilmeyen adları taşımak durumunda kalabilmektedirler. Özellikle tök adında da bu durum yaşanmış ve bu oymağa mensup insanların çevredeki diğer topluluklara göre farklı olan konuşmalarıyla tavır ve davranışlarından dolayı komşuları bu adı bu oymağa uygun görmüş, bu da zamanla çevre tarafından benimsenmiş olmalıdır. Yukarıda gösterilen Türkistan bağlantısından dolayı bu adın tarihi kökünün oldukça eskiye gittiği de anlaşılmaktadır.

Sarıca köyünü oluşturan Hanlıköy ile Tökler köyleri halkının Suriye’nin kuzeyinde yaşayan ve yukarıda belirtildiği üzere yaylamak için Kahramanmaraş üzerinden Sivas’a kadar çıkan obalara mensup olduğu bilgisi bu köylülerin hem zihinlerinde, hem de dillerinde halen canlıdır. Ağız özelliklerinin çevre köylere göre oldukça değişiklikler göstermesi de farklı bir mensubiyetin göstergesi olarak kabul edilebilir. Özellikle Tökler köyü halkı her fırsatta Reyhanlı’dan geldiklerini ifade ederler. Bu köyde halen hayatta olan bazı kişilerin anlattıklarına göre Reyhanlı’da aile arasında çıkan bir tartışmadan dolayı adı unutulmuş, ancak lakabı Tökoğlan olan ve yedi erkek çocuk sahibi biri oradan kalkıp Sivas’ın Kangal ilçesi çevresine gelmiş, bir süre bölgede konargöçer yaşamış, kendisi Kangal ilçesi Kertme köyü yakınlarında ölmüştür ve burada Tökoğlan’ın Mezarı adıyla bir yerin varlığı bilinmektedir. Tökler aşiretinde günümüzde doğanların altıncı ya da yedinci kuşak atası olan Tökoğlan’ın çocuklarından üçünün bir süre bugünkü Tökler köyü çevresinde konargöçer yaşadktan sonra bu köye, birinin Hanlıköy’e, birinin Kangal’ın Deligazili köyüne, birinin Gürün ilçe merkezine yerleştiği, birinin ise genç yaşta öldüğü bu köyde halen anlatılır.

Reyhanlı, Osmanlı’nın Reyhanlı aşiretini yerleştirmek üzere 1865 yılında kurduğu ve bu aşiretin adını verdiği Hatay iline bağlı bir ilçedir. Aşiret kimliğinden ve mensubiyetinden uzaklaşmış olan Tökler köyü halkının zihninde Reyhanlı canlı olarak yaşamaya devam eder. Reyhanlı’dan geldiklerini söylediklerinde aşiret kimliğinden değil Reyhanlı ilçesinden söz ederler, ancak burada aşiret kimliğiyle yer adının karıştırılıp karıştırılmadığıyla ilgili tereddüt vardır.

Kaynaklar Halep, Bayır-Bucak ve Hatay üçgeninde yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettiren büyük Oğuz aşiretlerinden biri olan Reyhanlı’nın yirmi dört Oğuz boyundan Bozok kolundan Günhan oğullarından Bayat boyuna mensup bir aşiret olduğunu belirtir. Faruk Sümer yukarıda adı geçen Oğuzlar adlı eserinde Reyhanlı

aşiretinin 2000 çadır olduğunu, yazın Sivas'ta, kışın ise Halep çevresinde yaşadığını belirttikten sonra “Bugünkü Reyhanlı kasabası bu oymağın adını taşır. Bu, aslında Haleb Bayadları'nın bir obası idi. Bayad'ın diğer birçok obaları Reyhanlı'ya katılarak onu güçlü bir oymak haline getirdiler” (Sümer-1980) ifadesini kullanır ve eserin 226. sayfasından başlayarak Haleb Türkmenleri Bayadı başlığıyla konuyla ilgili etraflı bilgi verir. Çadır sayısı başka bazı kaynaklarda üç bine kadar çıkar.

Sedat Bahadır, Reyhanlı aşiretini çeşitli yönleriyle araştırmış, aşiretin tarihi ve folkloruyla ilgili değerli bilgiler barındıran bir eser yayımlamıştır. Bu eserdeki bilgilere göre Reyhanlı aşireti; “Sarıcalar, Tökelli, Kabaklar, Tonlu, Torullu, Kurallı, Salalı, Okçular (Okçulu), Karaahmetli, Bahadır, Tökeli” oymaklarından oluşmaktadır. Eserde değişik isimlerin konuyla ilgili çalışmalarından söz edilmiş ve bu çalışmalarda belirtilen oymak adları da verilmiştir. Cevdet Türkay adlı araştırmacıdan naklen verilen bu listede hem Tökelli, hem Sarıcalar, hem de Tökeli oymak adlarının yer alması dolayısıyla bunu aktarmakla yetindik (Bahadır-2016). Eserde göç yolu olarak Kırıkhan, Hassa, İslahiye, Nurdağı, Türkoğlu, Maraş, Andırın, Gökşun üzerinden Binboğa dağları ve Uzun Yayla hattının kullanıldığı belirtilmiştir. Her yıl bu kadar uzun bir yolu gidip gelmeyi göze alıp gerçekleştirmek, ancak Türklerin tarihteki büyük göçleri dikkate alındığında anlaşılabilir bir durumdur. Tökler köyü sakinleri göç sırasında bugün Kahramanmaraş'a bağlı olan Türkoğlu ilçesinde konakladıklarını halen hatırlamaktadır. Bu ilçenin adının da Tökoğlu'dan Türkoğlu'na değiştirilmiş olabileceği ihtimalini düşünmek gerekir.

Anadolu'daki pek çok yerleşim yerinin buna benzer bir geçmişi olduğu bilinmektedir, ancak bunlar henüz yeterince ve gerektiği gibi araştırılıp ortaya konulamadı. Bu anlamda Anadolu'nun tarihi coğrafyası da henüz gereğince incelenip tam olarak gün yüzüne çıkarılmadı. Türklerin bin yıldır yaşadığı coğrafya ile ilgili bilimlik araştırmalardaki bu eksiklik ve yetersizlikleri, farklı birtakım iddiaların ortaya atılmasının ve bu bilim verilerinden uzak, bütünüyle siyasi olan bu iddiaların taraftar bulmasının bir sebebi olarak değerlendiriyoruz.

YER ADLARI¹

Yüzyıllarca yaşadığı için milletlerin nerelerde konup göçtüğü, nerelere doğru göç ettiği veya nerden göç edip geldiği, etnik grupların karışması ve tarih boyunca milletlerin birbiriyle ilişkisi gibi konularla ilgili bilgiler taşıyan yer adları, bir milletin tarihteki mekânının neresi olduğunu öğrenme ve konuşulduğu bölgenin sınırını aydınlatmada yardımcı olur (Ahanov-2013). Genel olarak toponomi denilen yer adları biliminin alt dalları olarak görülen yerleşim adı (oykonim), su adı (hidronim), dağ adı (oronim) yanında, ülke ve bölge gibi her türden coğrafya adları, özel adların bir bölümünü oluşturur (Karaağaç-2013). Dilciliğin yeni sayılabilecek bir dalı olan bu alan, yer adlarını yapı, anlam ve köken bakımından açıklamaya çalışır (Eren-2010).

Doğan Aksan Her Yönüyle Dil adlı eserinde Türklerin yer adı vermeye ilgili başlıca etkenleri ve eğilimleri tespit edip maddeler halinde sıralamıştır (Aksan-2015, s.107). Çalışmamıza konu olan köy yer adlarında da hemen hemen aynı etken ve eğilimlerin var olduğu görülmektedir.

Yer adları konusunda araştırmalar yapan İbrahim Şahin, bir yazısında bu alanın terimleri üzerinde durmuş ve dikkate değer terim önerilerinde bulunmuştur. Bunlardan

¹ Sarıca köyüne ait küçürek yer adları Selahattin Türk ve İbrahim Türk'ten, Tökler aşiretiyle ilgili göç ve dağılıma bilgiler ise Selahattin Türk'ten alındı.

biri de mikrotoponomi karşılığı olmak üzere önerdiği silikyeradbilimi terimidir. Silikyeradbilimi, tam olarak herkesçe bilinmeyen ya da bilinmesine gerek olmayan, genel haritalarda yer almayan dar çevredeki, mesela bir köydeki yer adları ile ilgilenen bilim alanıdır (Şahin-2013). Bu tanımda belirtilenler bu çalışmanın ikinci bölümünü oluşturacaktır, ancak Şahin'in önerdiği terimin tartışılmaya muhtaç olduğunu düşünüyoruz. Şahin'in teklif ettiği terimlerden biri de bazı çalışmalarda görülen mevki adı terimine karşılık olmak üzere orunadı'dır. Şahin, terimleşmenin gerçekleşebilmesi için bu birliklerde yer alan sözlerin bitişik yazılması gerektiği düşüncesini ifade eder. Esasında Türkçenin sözleri birleştirmeyi fazlaca tercih etmediğini, hele hele dört kelimenin bitişik yazılarak bir terim türetilmesinin dil alışkanlıklarımızı zorlayabileceğini düşüncesindeyiz, bu bakımdan "silikyeradbilimi" terimine bir seçenek olmak üzere "küçürek yer ad bilimi" ibaresinin de düşünülebileceğini belirtelim.

Köylerin yer adlarının büyük bir kısmı son zamanların ortaya çıkardığı hayat şartları dolayısıyla unutulmakla karşı karşıya kaldı. O köyde yaşadığı halde bu yer adlarının çoğunu bilmeyen pek çok kişi olduğu dikkate alınırsa, o köyde doğmamış ya da köyü ile bağı gidip gelmelerle sınırlı duruma gelmiş olan kişilerin pek çok yer adını bilmemesi doğal bir sonuç olarak görülmelidir. Ayrıca orakla ekin biçildiği ya da sabanla çift sürüldüğü zamanlarda haftalarca süren işler makineleşme dolayısıyla çok kısa sürede bitirilir oldu. Bundan dolayı da hem yapılan işlerin, hem de bu işlerin yapıldığı yerlerin insan hayatına ve zihnine etkisi azaldı. Bu yüzden çalışırken verdiği arada gölgesinde dinlendiği, yemeğini yediği o çevredeki kayanın, çalının, ağacın, suyunu içtiği pınarın vb. eski önemi kalmadı, eskiden bunların her biri adlandırılmak suretiyle belirgin hale getirilmişti, bu adları bilen kişiler gün geçtikçe azaldı. Bugün onlar sıradan herhangi bir nesnedir, varlıkları ya da yoklukları bir değer ifade etmediği için adlandırılmalarına da gerek görülmez. Bu çalışmada Sarıca köyü çevresinde olup da insanların özel bir ad verdiği bütün *küçürek yer adları* derlenmeye ve bazılarıyla ilgili açıklamalar yapılmaya çalışıldı. Bir yere sahiplik yapan aile içerisinde bilinecek olan, o yerin daha küçük birimlerinin adları dışarıda tutuldu. Bu birimleri tespit etmekteki ölçünün ne olacağı konusu da ayrı bir tartışma alanıdır (Şahin-2011).

Sarıca köyünde tespit edilen küçürek yer adları (silikyeradları-mikrotoponimler) aşağıdaki başlıklar altında incelenme yoluna gidilmiş, ayrıca halkbiliminin ilgi alanına giren bazı anlatılardan da kısaca söz edilmiştir. Küçürek yer adlarının hangi ölçü ve özelliklere göre sınıflandırılacağı tartışılan sorunlardan biridir, ancak biz burada bu tartışmalara girmeyi gerekli görmeyip doğrudan derlenen malzemeyi sunarak bunlar üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Küçürek yer adlarının sınıflandırılmasıyla ilgili olarak da İbrahim Şahin'in kaynakçadaki makalesine başvurulabilir (Şahin-2015).

Sarıca köyünün coğrafi ve idari konumu yukarıda belirtilmişti. Fırat ırmağının kollarından Tohma çayının kıyısında kurulu olan Sarıca köyünün tarıma ve hayvancılığa dayalı olan geçim kaynakları içerisinde suya bağlı olarak bahçecilik de önemli bir yer tutar. Geçmişte köy sınırları içerisindeki üç su değirmeni ise bütün çevrenin un ve bulgur öğütme ihtiyacını karşılayan küçük birer fabrika niteliğinde idi. Konargöçerlerin geçim kaynağı önemli ölçüde küçükbaş hayvancılığa bağlı idi, ancak çevre koşulları ve zaman, yerleşik hayata geçiş farklı alanlara yönelmeyi de zorunlu kıldı. Bu durum yer adlarına da yansdı, her zaman olduğu gibi yaşanılan hayat büyük ölçüde dili de belirledi.

Sarıca köyüne ait küçürek yer adlarını aşağıda görüleceği üzere çeşitli başlıklar altında sınıflandırmaya çalıştık.

Tarla, Harman Yeri ve Bahçe Adları

Döş, Bayat Döşü, Dinlendim (Dinendim), Sokulu, Hoyuk, Söğütlü Koyak, Gasso'nun Harap, Kevenli Tarla, Yelli Yurt, Taşlı Bölük, Lodanın Yazı, Hayta'nın Tarlası, Halil Ağa'nın Tarlası, Seki Tarla, Gasso'nun Kale, Ada Yazı, Kıyının Dibi, Bügüleğen, Sulhan Yazısı, Ağca Maşat, Pilesören, Karücenin Yüzü, Tombak Kaya, Çakıl Tarla, Koca Tarla, Kara Para, Kürtlü Köyü, Bağın Önü, Katır Batıran, Küçük Avuce, Büyük Avuce, Kara Gedik'in Ardı, Kızıl İmmet, Keşo'nun Harman Yeri, Gahma'nın Harman Yeri, Eşenin Harman Yeri

Tarla adlarına bakıldığında kişi adlarına bağlı olan adlar, coğrafyaya bağlı adlar, bitkilerle ilişkilendirilmiş adlar, renklerle adlandırma, yerin ya da tarlanın herhangi bir özelliğiyle ve küçük/büyük sıfatlarıyla yapılmış adlandırmalar olduğu görülüyor.

Burada özellikle dikkat çeken adlardan biri Bayat Döşü'dür. Organ adlarının coğrafyaya yansıtılması sık karşılaşılan bir durumdur. Bayat Döşü diye adlandırılan tarla, aslında devlete ait olup köylülerin ortak olarak ekip biçtikleri yaklaşık bin dönümlük büyük bir tarladır. Çevre köyler arasında zaman zaman anlaşmazlıklara da konu olan bu tarla, Döş ve Bayat Döşü olmak üzere iki parçadan oluşur. Tarlaya bu adın ne zaman verildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Yukarıda hem Sarıcalu oymağının, hem de Tökelli oymağının Bayat boyuna mensup olduğundan söz edilmişti. Bu adlandırma elbette Bayat boyuna mensup olanlarca yapılmıştır, ancak bu adı geçen oymaklarca mı, yoksa daha eski devirlerde yine bu boya mensup olan başka birilerince mi yapıldı, bunu bilmiyoruz. Yayla olarak kullanılmaya uygun olan bu düz arazinin konargöçer zamanlarda Bayat boyunca konaklanan bir yer olduğunu ve adlandırmanın da bundan dolayı yapıldığını düşünüyoruz. Bu ad, etnik mensubiyetin yer adı olarak verilmesine, yani etnonime bir örnek olduğu gibi bir Oğuz boyunun coğrafyada bıraktığı silinmez bir hatıra olarak da değerlendirilebilir.

Harman dökülen yerlerin özel olarak adlandırılması da elbette sebepsiz değildir. Çok vakit geçirilen yerlerden biri de bu harman yerleridir. Tarlalardan biçilen ekinler, kağnılarla harman yerlerine taşınır, at ya da öküzlerin çektiği dövenlerle sürüldükten sonra tığ yapılıp uygun yel estiğinde savrulur. Savrulma sonucunda ayrılan tane ve samanın taşınmasında ise kağnı kullanıldığı gibi at ya da eşek de kullanılabilir. Bu işler haftalarca süreceği için harman yerleri de hayatın içinde çok vakit geçirilen ve önem arz eden yerler olarak görülüp özel olarak adlandırılır.

İlgi çekici adlardan biri de Sohulu adıdır. Bu kelime iç ses -k->-h- değişikliği yaşanmış ve soku>sohu olmuştur. Soku kelimesi Divanü Lügâti't-Türk'te "havan" olarak karşılanmış bir eski sözümdür. Günümüzde kullanılan havanlardan farklı olan bu alet, büyükçe bir taşın ortası oyularak yapılır ve evlerin içinde değil dışarıda, sokakta durur. Ağızlarda yaygın olarak yaşayan bu kelimenin karşıladığı alet yakın zamanlara kadar işlevi olan bir aletti. Özellikle yarma/köce dövmek için her köyde birkaç soku taşı bulunurdu. Anlaşıldığı kadarıyla bu tarlada da soku taşına benzer bir taş vardı ve bundan dolayı "Sohulu" denildi. Bu tarlada buğday biçilirken doğmuş olan bir çocuğa tarlanın adı verilmiş, ancak nüfusa kaydedilirken nüfus memuru adı Sokullu olarak kaydetmek suretiyle ünlü Sokullu Mehmet Paşa'nın adıyla tarlanın adını birleştirmiş.

Konargöçer zamanların bir hatırası da Yelli Yurt adlandırmasıdır, ancak burada konaklanıldığına dair bilgiye sahip değiliz. Yurt kelimesi günümüzde köy ağzında pek

kullanılan bir söz de değildir. Burada çok yel estiğinden dolayı böyle adlandırıldığı düşünülebiliriz, ayrıca çadırların kurulduğu bir yer olması dolayısıyla “yurt” olarak adlandırılmış olma ihtimali vardır.

Ağıl ve Ören Adları

Karaca Ağıl, Paşo'nun Ağılı, Tırı'nın Ağılı, Cırıl'ın Ağılı, Paşam'ın Ağılı, Bağın Ağılı, Aziz Koca'nın Ağılı, Akkaş'ın Ağılı, Millo'nun Ağılı, İbiş'in Ağılı, Ali Ağa'nın Ağılı, Garib'in Ağılı, Böğürtlen'in Ağılı, Dedemin Öreni.

Köylerde her evin yanında küçükbaş hayvanlar için ağıl, büyükbaş hayvanlar için ise ahır bulunur. Burada adı geçen ağıllar köy içinde değil merada bulunan ve buldukları küçük çevrenin de onlar üzerinden adlandırıldığı ağıllardır. Bunlar, kırk elli yıl öncesine kadar işlek olan ve koyun sürülerinin barındığı, köyün ekonomik hayatının önemli unsurlarından idi. Bunların çoğu yaz kış işlek olur ve ekonomik değerlerinden dolayı da çevredeki herkesçe bilinirdi. Boş oldukları zamanlarda bile yolu düşenlerin barınak ve sığınakları olurlardı. İçinde bulunduğumuz zamanda bu ağılların hemen hiçbiri eski işlevini sürdürmediği gibi pek çoğu da artık “ören” olmuş, yani yıkılıp harabe durumuna gelmiştir. Bu ağılların her biri bir sürü, yani yaklaşık 4-5 yüz koyun ve keçi barındırabilecek büyüklükte idi. Görüldüğü üzere ağılların çoğu sahiplerinin adlarıyla anılmakta, birkaç tanesi ise bulunduğu mevki adıyla bilinmektedir. Mesela şimdi hemen hiçbir izi kalmamış olan Böğürtlen'in Ağılı, konargöçer zamanlarda yazların geçirildiği, yani yayla olarak kullanılan yerde yapılmış bir ağıl idi. İnsanlar genellikle keçi kılından örülmüş kara çadırlarda yaşardı, ancak sürüler için taştan ağıllar yapılırdı.

Su ile İlgili Adlandırmalar

Boz Pınar, Dımığın Pınarı, Öküz Pınarı, Harlak Pınar, Çatal Pınar, Ağ Pınar, Bilal Pınarı, Ilıcanın Pınarı, Homurun Pınarı, Kôr Pınar, Boz Oğlanın Pınarı, Büngüldeyen Pınar, Kızıl İmmetin Pınarı, Taş Pınar, Mıstığın Pınarı, Çay, Ayşe'nin Gölü, Gök Göl, Ilıca, Çaykara.

Hayatın bütünüyle toprağa bağlı olduğu ve suyun da bol olmadığı bir coğrafyada en küçük bir su sızıntısı bile son derece değerli görülüp özel olarak adlandırılmıştır. Dağlardaki pınarların adlandırılmasında buldukları yerden, suyun topraktan ya da taştan çıkış biçiminden, bulunduğu yerdeki toprağın renginden hareket edildiği gibi bazılarının da kişi adlarıyla anıldığı görülüyor. Bu pınarların kişi adlarıyla anılmalarının sebebi, bunları adı geçen kişilerin kullanılmaya uygun duruma getirmiş olmaları olabilir.

Boz Pınar, Ak Pınar, Kara Pınar dağlardaki pınar adlarında sıkça görülür. Özellikle ak ve kara renkleri çokça kullanılır.

Harlak ve Büngüldeyen, suyun taştan ya da topraktan çıkması sırasında oluşan sesi yansıtmak üzere verilmiş ses taklidi adlardır. Harlak kelimesi; harıl+a-k>harlak biçiminde yansıma bir sözden türemiş olmalı. Aynı biçimde büngül de bir yansıma sözdür ve büngül+de-y-en biçiminde türetilmiştir.

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılmayan “dımık” sözü, Derleme Sözlüğünde altı ayrı madde başıyla yer alır. Bu söz yörede sözlükteki ilk anlam olarak verilen “Bir şeyin ucu, köşesi, sivri çıkıntısı” anlamıyla kullanılır. Bu pınarın kaynadığı yer de bir küçük tepeciğin tam üst kısmı yani uç noktasıdır.

Kör Pınar adı da yine suyun çıkış özelliği dikkate alınarak verilmiş bir addır. Buradaki su, hiç kesilmez; ancak hep çok az akar. Kör sıfatı, suyun son derece az olmasından dolayı verilmiştir.

Köy çevresinde doğal göl yoktur. Burada geçen göl adları ırmağın yatağında toprağı aşındırmak suretiyle oluşan, normal akıntının olduğu yerlere göre biraz daha derin ve durgun olan yerlerin adlarıdır. Irmak üzerinde böyle oluşmuş ve göl denilen pek çok yer vardır, birkaç örnekle yetinildi.

Ilıca, Türkiye'nin hemen her yerinde karşılaşılabileceğimiz bir adlandırmadır. Suyun sıcaklığıyla ilgili olan bir adlandırma olduğu anlaşılıyor.

Çaykara sözü belirli bir pınar adı değil, bir pınar türünün adıdır. Bu ad, yalnızca ırmak ya da çay kıyısında çıkan pınarlar için kullanılır, dağdaki bir pınara çaykara denilmez. Bu kelimenin de Türkiye'nin pek çok yerinde belirtilen anlamla kullanıldığı Derleme Sözlüğü'nde kayıtlıdır.

Taş/kaya Adları

Boztaş, Şahin Kayası, İt Taşı, Kılıç Taş, Delikli Kaya, Gelin Taşı, İstıpanın Taşı, Güvercin Taşı, Mal Kayası, Tilki Kayası, Tombak Kaya, Katırcı Kayası, Kel Oğlanın Ot Kayası, Kara Kaya, Güvercin Taşı, Tuz Taşı, Sarı Kaya, Kepenek Kayası, Kara Kaya, Boz Kale, Sokak Taş.

Coğrafyayı işaretlemekte kullanılan unsurlardan biri de kayalar ve büyük taşlar olduğu için bunlar da birtakım özellikleri dikkate alınarak adlandırılır. Taş ve kayaları adlandırmada en çok hayvan adlarının kullanıldığı dikkat çekiyor. Şahin, it, güvercin, mal, tilki, kelebek burada gördüğümüz hayvan adları. Taşların rengiyle adlandırma da yine çok başvurulan bir yoldur. Boz, kara, sarı burada kullanılan renkler. Kılıç, delikli, tombak taşların biçimiyle ilgili adlandırmalardır. Tombak, topak yani yuvarlak anlamında kullanılır. Bu söz de ölçünlü dilde kullanılmaz, ancak Derleme Sözlüğü'nde Türkiye'nin pek çok yöresinde tespit edildiği ve burada verilen anlam dışında da pek çok anlamla kullanıldığı kaydedilmiştir.

Gelin Taşı, uzaktan bakıldığında bir insanı andırdığı için böyle adlandırılmış olan bu taşla ilgili bir de efsane oluşmuştur. Bu efsane Halk Bilimi uzmanlarının taş kesilme motifi olarak değerlendirdikleri anlatıya bir örnek oluşturur.

Tuz Taşı, hayvancılıkla ilgili bir başka adlandırmadır. Hayvancılıkla uğraşanlar zaman zaman hayvanlara tuz dökerler ve bunun içinde yassı taşları kullanırlar. Bu taş da belirtilen işin bir anısı olarak halen yaşamaya devam ediyor.

Yazı, Kale, Kaş, Seki, Sarp, Senir, Sirt

Söğütlü Koyağın Kaş, Kalkmanın Kaş, Gökçe Sarp, Kalkmanın Kale, Boz Seki, Kalkmanın Yazı, Kocov, Bağın Tahta, Orta Senir, Peynirlik Gediği, Aşılı Burun, Büyük Kuz, Böğürtlen Baş, Mal Kayasının Tahta, Devrüsün Saya, Evin Baş, Tahta, Kala, Sirt, Kül Höyüğü, Mal Kayasının Çatal.

Türkçede organ adı olarak kullanılan alın, burun, kaş, sırt, ağız, göz, boyun, döş, bel gibi sözcükler, coğrafyaya da aktarılmış ve dağın ön yüzüne kaş ya da alın, kara parçasının ileri doğru çıkıntı yaptığı yere burun denilmiştir. Burun, daha çok karadan denize doğru olan çıkıntılar için kullanılsa da herhangi bir kara parçasının çıkıntısı için de kullanılır. Sirt, bel ve sayılan diğer sözcükler de aktarma yoluyla coğrafi ad olarak kullanılan sözcüklerimizdir.

Gökçe Sarp>Göğçe Sarp adlandırması, hem yerin rengini hem de durumunu bildiren tanımlayıcı bir adlandırma olarak kabul edilebilir. Boz Seki> Bos Seki,

adlandırmasında da gerileyici benzeşme ile boz renk adının bos biçimine dönüştüğü görülüyor. Seki sözü de yer adlarında sıkça kullanılan bir kelimedir, aynı şekilde düz yerler için kullanılan yazı kelimesiyle de yer adlarında sıkça karşılaşılr.

Orta Sejir adlandırmasında görülen sejir sözü bugün ölçünlü dilin bilmediği, ancak Derleme Sözlüğü'nün "İki dağ arasındaki sırt" olarak tanımladığı bir sözdür. Bu sözumüz DLT'te de "Dağ çıkıntısı, dağ burnu; herhangi bir duvarın ucu" anlamıyla yer almaktadır.

Aşılı Burun adlandırmasındaki burun sözü üzerinde duruldu, ancak aşılı sözü açıklanmaya muhtaç bir sözdür. Bu adlandırma, burun olarak adlandırılan çıkıntının bir başka özelliğini de ifade eder. Aşı, özellikle koyunların tanınması için kullanılan bir boyadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu adla anılan yerde koyunların sırtlarına sürülen boya elde edilmekteydi. Aileler hayvanlarının tanınması için kendilerine ait olan damgaları hayvanların kulaklarına işlerlerdi ve bu damgaların yerel adı "en" idi. Hayvanları ayırt etmenin bir başka yöntemi de sırtlarına değişik biçimlerde aşı boyası sürmektir.

Bu yer adlarında baş kelimesinin de coğrafyaya aktarılma yoluyla kullanıldığının örnekleri Böğürtlen Başı ile Evin Başı adlarıdır. Evin Başı, Tökler köyünün hemen üzerindeki tepenin adıdır, yüksekliğinden ve köyün üst kısmında olmasından dolayı "baş" sözüyle adlandırılmıştır.

Tahta kelimesinin yer adlarında kullanılma sebebi, dağ yamacının düzlüğünün tahtanın düzlüğüne benzetilmesidir. Burada da birkaç yerde kullanıldığı görülüyor. Yazı ile farkı, tahtanın dağ yamacındaki eğimli düzlüğü ifade etmesidir.

Büyük Kuz adında bulunan kuz kelimesi, güneş almayan yeri ifade etmek üzere kullanılır ve kuzey sözü de bu sözden türetilmiştir. Dağın kuz tarafı, dağın güneş almayan yanı anlamıyla bugün de duyabileceğimiz bir ibaredir.

Adlarda görülen kala, yani kale sözü, yükseklik ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bilinen kale söz konusu değildir.

Türkçe sözlerden kurulu bir yapı olduğu izlenimi veren Devrüsün/Devürsün Saya ibaresinin ne anlama geldiği açık değildir. Saya sözünün saya gezmek geleneğiyle ya da Derleme Sözlüğü'nde gösterilen diğer anlamlardan hangisiyle ilişkilendirileceği belirsizdir. Devrüsün kelimesinin de anlamı açık değil.

Dere, Gedik, Uçurum, Mağara ve Tepe Adları

Küçük Ay(ı) Deresi, Büyük Ay(ı) Deresi, Gülbüz, Sarı Dere, Pancar Deresi, Kışla'nın Dere, Garip'in Ağılın Dere, Mal Kayası'nın Dere, Pınarlı Güney'in Dere, Bağmönü'nün Dere, Kopdur'un Dere, Küçük Kurt Deresi, Büyük Kurt Deresi, Derin Dere, Yumurta Tepe, Yelli Tepe, Beş Tepe, Çakşırın Tepe, Gara Gediğin Tepe, Kabak Tepe, Ağ Uçurum, Dere Başı, Çökük, Çukur, Kara Şarlavuk, Kara Gedik, Tilki Deliği, Ay(ı) Deliği, Eşekçi Mağarası, Pınarlı Güney'in Ağzı.

Bu adlandırmalarda hayvan adlarıyla bu tepe ve derelerin bulunduğu ve bunlara göre daha belirgin kabul edilen yerlerin tercih edildiği görülüyor.

Günümüzde bu coğrafyada ayı bulunmaz, ancak birbirine yakın iki dere ayı deresi olarak adlandırıldığına göre vaktiyle burada ayıların yaşadığı söylenebilir.

Kabak Tepe, Yumurta Tepe gibi adlandırmalar, yer şeklini bir nesneye benzetme yoluyla yapılan adlandırmalardır.

Derin Dere, Çökük, Çukur gibi adlandırmalar, yerin biçiminden hareketle yapılan adlandırmalardır. Çökük olarak adlandırılan yer, yıldırım düşmesi sonucunda oluşmuştur.

Kara Şarlavuk adlandırmasındaki kara sözü, o yerin rengini ifade ederken ölçünlü dilde pek bilinmeyen ve bir yansıma söz olduğu görülen şarlavuk, şelale anlamıyla kullanılır. Bu adla belirtilen yerde şelale yoktur, ancak yağmur yağıp sel olduğunda ya da su olan derelerdeki suyun doğal akışında şelale görünümü oluşan yerler için bu söz kullanılır. Derleme Sözlüğü'nde bu anlamla görülen kelime Türkmen Dilinin Düşündürüşlü Sözlüğü'nde de aynı anlamla kaydedilmiştir: "Beyik yerden bat bilen aşaklığına gaydyan suv akımı." (yani yüksek yerden hızlı biçimde aşağıya dökülen su akımı).

Koyak, Öz Adları

Söğütlü Koyak, Sabri'nin Koyak, Çınık'ın Koyak, Çaputlu Koyak, Eşek Koyağı, Kara Koyak, Kartal Koyağı, Çarşının Öz.

Koyak Anadolu ağzlarında oldukça yaygın biçimde kullanılan ve son zamanlarda ölçünlü dilde de kullanıldığı görülen bir sözdür. Dağın eteğine doğru, otu bol ve dulda, korunaklı yerleri ifade etmek üzere kullanılır. Koyaklar hayvan yaylını için değerli olduğundan adlandırılma gereği duyulan yerlerdir. Kişi ve hayvan adlarıyla anılan koyaklar olduğu gibi rengi ya da başka bir özelliğiyle adlandırılan koyaklar olduğu da görülüyor.

İç anlamındaki öz kelimesi de derenin içini, küçük vadileri ifade etmek üzere sık kullanılır.

Yol, Yolak, Yokuş Adları

Araba Yolu, Ağ Yol, Göç Yolu, Gürün Yolu, Sığır Yolağı, Gök Yokuş.

Araba Yolu, arazinin sarp olmasından dolayı kağnıların gidebileceği yol özel olarak yapılmış ve böyle adlandırılmıştır. Burada da renk adlarının kullanıldığı görülüyor. Ayrıca Göç Yolu, konargöçer yaşanan zamanların bir hatırası olarak karşımıza çıkıyor.

Yolak kelimesi, patika anlamında kullanılır ve yol+ak yapısıyla oluşmuş, yani isimden isim türetilmiştir. İsimlerden isim türeten +Ak eki, çok yaygın olmasa da başak, topak, yolak vb. sözlerde küçültme işleviyle kullanılır.

Ağaç, Bük, Ot

Killi Bük, Boruklu Bük, Sıralı Karagöz, Sülüğün Armudu, Grey'in Kavağı, Ayvaz'ın Kavağı, Kamışlı, Çakşır, Sarımsaklı Sarp, Çaputlu Çalı, Top Karamuk, Almalı Bük, Koca Söğüt, Tek Kavak, Tek İğde.

Bük kelimesi Türkiye yer adlarında karşılaşılan, ancak ölçünlü dilde anlamı artık unutulmuş sözlerimizdendir. Bu söz yörede sıklık, çalılık anlamında bugün de canlı olarak kullanılır.

Özellikle de ağaçların yer adı olarak kullanılması yaygın bir durum olarak görülüyor, bunun yanında aynı tür ağaç ya da çalılar da açıklayıcı bir sıfatla yer adına dönüştürülmüştür.

Çaputlu Çalı ibaresi eski ve yaygın bir inancı, bu inanca bağlı geleneği hatırlatmaktadır. Türk dünyasının hemen her yerinde çalı ya da ağaçlara çaput bağlayıp dilek tutma geleneği halen yaşar, burada da bu geleneğin bir yansımasıyla karşılaşıyor.

Göçerlik ve Hayvancılıkla İlgili Adlar

Mısdö'nün Yatağı, Armağan Otluğu, Kışla, Çadır Yeri, Hamam Yeri.

Koyun sürüleri yaz mevsimleri kuşluk vaktinden ikindi vaktine kadar köye yakın bir yerde yatmaya bırakılır, köyden sağıcılar gidip davar yatağından koyun ve keçileri sağlarlar. Çobanlık yapan Mustafa (Mısdı)'nın kendine ait bir davar yatağı olduğu ve sürüyü sürekli orada yatırdığı için bu yerin onun adıyla anıldığı anlaşılıyor.

Kışla adı, esas olarak konargöçer yaşayanların kışı geçirdikleri yerler için kullandıkları bir addır. Burasının kışın soğuşundan korunaklı bir yer olması, yani kuytuda olması gerekir. Çünkü konargöçerler çoğunlukla kışları da çadırlarda geçirirler. Konargöçerlerin yerleşik hayata geçişleri aşamalı olmuştur. Doğrudan gidip bir yere yerleşmemişler, önce kışları geçirmek üzere kerpiç ya da taş evler yapmışlar ve ilkbaharda yine yaylalara çıkmışlar, zaman geçip hayat şartları değiştikçe tam yerleşik hayata geçmişlerdir. Çadır Yeri adı da yine konargöçer yaşanan günleri hatırlatan adlandırmalardan biridir. Hamam Yeri adını taşıyan yer tek girişi olan etrafı yüksekçe bir yerdir. Burası hamam ihtiyacını karşılamada kullanıldığından bu adı almış olmalı.

Kişi Adları Taşıyan Yer Adları

Paşa Öldüren, Hatunun Köprüsü, Emey'in Darbellik, Karının Kaçağı, Arzu'nun Mezarı, Hanefi'nin Düşeği, Sarıkız, Sarıkız'ın Mezarı, Ayşe'nin Düşeği, Göğineğin Mağarası, Ali Kahya'nın Mezarı

Bu adlar içerisinde özellik arz edenlerden biri Hanefi'nin Düşeği'dir. Düşek sözü, kişinin öldüğü ya da öldürüldüğü yeri belirtmek üzere kullanılmaktadır. Yiğit bir genç olan Hanefi, obasında inek çalan bir hırsızın peşine düşer ve ona yetişir, hırsız; "Hanefi, üzerime gelme, sen yiğit bir gençsin, seni vururum." der ama Hanefi dinlemeyip üzerine gidince adam tüfeği doğrultup Hanefi'yi vurur ve Hanefi oraya düşüp öldüğü için orasının adı böyle kalır. Hikâyenin devamına göre devlet Hanefi'nin katilini yakalayıp yargılar ve Musul'da askerlik yapan ağabeyine götürür, ceza orada infaz edilip katil öldürülür. Katili kurşuna dizgen askerler tüfeklerini getirip "Düşmanın ömrü bu kadar olsun" diyerek Hanefi'nin ağabeyinin önüne koyarlar, o da askerlerin tüfeklerinin üzerine bahşiş bırakır.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde karşılaşılan Sarıkız yer adıyla ilgili efsaneler vardır. Buradaki adlandırma da muhtemelen böyle bir efsanenin ürünüdür.

Diğer

Kilise, Terelik, Pazar Yeri, Çapak, Karakuş Yuvası, Maden, Öte Geçe, Eski Değirmen, Pazar Yeri, Böğürtlen, Gök Kısık, Kürün, Kuş Yuvası, Gök Devret, Höllüklük, Turaç, Ziyaret.

Tökler köyüne beş altı kilometre uzaklıkta Kilise adıyla bilinen bir yer bulunur. Burada vaktiyle bir kilise olduğu anlaşılıyor. Kilisenin harabesi yakın zamanlara kadar görünür durumda idi, şu anda bütünüyle belirsiz durumdadır.

Höllüklük de değişen hayat ile unutulmaya yüz tutan yer adlarındandır, hâlbuki eskiden hemen her köyde bir höllüklük olurdu. Höllük sözünü bugün ancak "Eledim eledim höllük eledim" türküsünü dinlerken duyabiliyoruz. Höllük, bebeklerin ıslaklığını emmesi için bezle bebeğe sarılan toprağın adıdır. Kelime, yaş, nemli, ıslak anlamlarındaki öl kelimesinin önsesinde h türemesiyle öl>höl biçiminde oluşmuş ve üzerine de +İlk isimden isim yapma ekini alıp "ıslaklık" anlamını yüklenmiştir. Bazı araştırmacılar söz başındaki h sesinin asli olduğu düşüncesindedir, ancak öyük>höyük, ayva>hayva>, elbet>helbet gibi pek çok kelimenin ön sesinde türemiş olan bu sesin bu kelimedede de türeme olduğunu düşünüyoruz.

Höllük, rastgele yerden alınmaz, bunun için ayakaltından uzak, nispeten temiz özel yerler olur. Bu yerin toprağı elenip kurutulur, kışları sobanın altında iyice ısıtılır ve sonra bebeğe sarılır. Yani höllük aslında oldukça önemli bir ihtiyaçtır, çünkü bu toprak bebeğin yaşını emer ve bu mikrop lu sıvının doğrudan vücutla temasını kesip yara veya pişik oluşmasını engel olur.

Burada üzerinde durulması gereken yer adlarından biri de Ziyaret'tir. Ziyaretler genellikle tepelerin zirvelerinde yer alır ve orada mutlaka bir velinin bulunduğu inanılır. Her yılın bahar aylarında, çoğunlukla Hıdırellez günlerine denk gelecek biçimde özellikle obanın çocukları ve kadınları yanlarına oğlak ve kuzu alarak ziyaret yerine gidip ziyareti gerçekleştirir, çocukların ağzına az az ziyaret toprağından koyarlar ve dualarını yaparlar, daha sonra da Böğürtlen pınarının başına gelip götürdükleri oğlaklarla kuzuları kesip bulgur pilavıyla birlikte yerler. Geçmişte her yıl aksatılmadan uygulanan bu gelenek uzun zamandır terk edilmiş olmakla birlikte ziyaret yapılan mekânın ve çevresinin adı halen Ziyaret olarak bilinmektedir.

Sonuç

Sarıca ve Tökler sözlerinin yer adı olmak yanında bu köylerde yaşayanların köken bağlantısını da ifade ettiği, hem bu adlardan hareketle, hem de yapılan çalışmalar sonucunda bu köylerin halkının Bayat boyunun oymaklarına mensup oldukları anlaşılmış oldu. Türkmenistan ile Özbekistan arasında bölünmüş olan Harezm bölgesinde, yani Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelmeden önceki yurtları olan Horasan'daki Tök Kalesi'nin varlığının tespit edilmiş olması, Tökler halkının Türkistan bağlantısını gösteren somut bir kanıt olarak düşünülmelidir. Bu kalenin anılan adla var olması, Tök oymağının tarihi geçmişinin de derinlere uzandığını gösterir.

Anadolu'daki köken ifade eden yer adlarının ortaklaştığı yerlerin belirlenmesi, hangi boyların ağırlıklı olarak nerelere yerleştiğinin tespit edilmesine yarayacak ve tarihi coğrafya çalışmalarına yardımcı olacaktır.

Göç olgusu, Türklerin hemen bütün tarihi maceralarının özeti mahiyetindedir. Aral çevresinden Horasan'a oradan da Anadolu'ya göç eden Oğuz obaları, geldikleri bu yeni coğrafyada da hayvan sürüleriyle birlikte yüzyıllar süren bir konargöçer hayat yaşadılar. Yukarıda kısaca söz edilen ve her yıl yapılan Halep çevresinden Sivas dolaylarına kadar uzanan göç yolu esasında oldukça zahmetli bir yolculuğu zorunlu kılar. İnsanların her yıl bu sıkıntıyı niçin göze aldıkları, o hayata yabancı olanların anlayabilecekleri bir durum değildir.

Küçük bir yerleşim biriminde tespit edilen küçürek yer adları bile Türklerin ad verme geleneklerini gösterebilecek mahiyettedir. Yaşanılan coğrafyanın adlandırılmasında kişi adları, bitki adları, hayvan adları, renk adları, yer şekillerinin bir nesneye benzetilerek adlandırılması, organ adlarının tabiata aktarılmasıyla oluşan adlar, yaşanan ve hafızalarda yer eden bir olayla ilgili adlandırmalar dikkat çekecek yoğunlukta görülüyor. Sözlü kültürde yer etmiş olan efsanelerden kaynaklı adlandırmalar ile inançla ilgili adlandırmaların da özellik taşıyan adlandırmalar olduğunu belirtmek gerekiyor.

Kaynakça

- AHANOV, Kaken (2013). *Dil Biliminin Esasları*, (Akt. Murat Ceritoğlu). Ankara: TDK Yay.
 AKSAN, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dil*, III. c. 6. baskı, Ankara: TDK Yay.
 BAHADIR, Sedat (2016). *Büyük Reyhanlı Aşireti ve Bahadırlar*, Ankara: Sonçağ Yay.
Derleme Sözlüğü (1978). Ankara: TDK Yay.

- DİNÇ, Ahmet (2018). *Şecere-i Harezşahi [101 a-200b] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, Kocaeli.
- EREN, Hasan (2010). *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara: TDK Yay.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2009). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, (6 cilt), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- HEYET (2016). *Türkmen Dilinin Düşündürüşli Sözlüğü*, Aşgabat: İlim.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1979). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yay.
- NEMETH, Gyula (2019). *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, (Çev. Hüseyin Şevki Çağatay Çapraz), Çanakkale: Paradigma Akademi Yay.
- SÜMER, Faruk (1980). *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. baskı, İstanbul: Ana Yayınları.
- ŞAHİN, İbrahim (2013). "Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları", *Avrasya Terim Dergisi*, 1 (1): 46-58.
- ŞAHİN, İbrahim (2011). "Yeradbilimi Araştırmalarında Mikrotoponiminin Yeri, Önemi ve Araştırma Yöntemi: Tırnak Köyü (İçel/Gülнар) Örneği", *Turkish Studies*, Volume 6/1: 1807-1830.
- ŞAHİN, İbrahim (2015). "Türkiye Yeradbiliminde Leksik-Semantik Sınıflandırma Meselesi", *Avrasya Terim Dergisi*, 3 (1):10-21.
- YENİ, Emre Berkan (2018). *Beyani - Şecere-i Harezşahi [1b-102a] (Dil İncelemesi-metin-dizin-tıpkıbasım)*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- YUDAHİN, K. K. (1948). *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Battal), Ankara: TDK Yay.

TÜRKÇEDE İKİLİ (DOUBLET) ALINTILAR

Hatice ŞİRİN*

Öz: Bu makalede doublet terimi ve Türkçedeki doublet alıntılar konusu incelendi. David Crystal'ın *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* adlı başyapıtında “bir dile farklı rotalardan giren, ortak bir kökene dayanan, biçimsel ve anlamsal yönden benzerlikleri olan farklı sözcük çiftleri” olarak tanımladığı doubletlerin Türkçedeki on örneği ele alındı.

Anahtar Kelimeler: doublet, etimolojik ikizler, Türkçede doublet.

Doublet Quotes In Turkish

Abstract: In this article, the term doublet and the doublet examples in Turkish were examined. As David Crystal defined in his magnum opus *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, “doublet is a term used for a pair of different words in a language which have a common origin and display similarities of form and meaning”. In this article ten doublet examples in Turkish were discussed.

Keywords: The term doublet, etymological twins, doublet in Turkish.

1. Giriş:

Türkçede *doublet* alıntı konusu ilk kez Eren 1995'te ele alınır. Eren bu terime Alm. *Doppelform*'dan esinlenerek *ikili biçim* karşılığını önerir. Eren, Türkçedeki *ikili biçim* (doublet) örneklerine *badem* ve *payam* ile başlar; ancak *doublet* terimi hakkında -belki de bilindiğine hükmederek- bir izah yapmadığı için, verdiği örnekler Türkiye Türkolojisinde yanlış anlaşılır ve *doublet* terimi alıntı sözcüklerin Türkçede gerçekleşen ses ve anlam değişimleriyle ortaya çıkan varyantları zannedilir. Böylece *aktar / attar, servi / selvi, merhem / melhem* gibi benzeşmezlik, akıcılaşma vb. ses olaylarıyla Türkçede ortaya çıkan ikincil biçimler, özgün biçimlerle birlikte *doublet* örnekleri arasında zikredilir¹. Oysa Eren, makalesinde *badem* ve *payam* biçimlerinin Türkçeye farklı yollardan iki ayrı dönemde geçmiş olduğunu açıkça belirtir. *Bayam* (> *payam*)'ın “dilimize eski çağlarda geçip ve *-d-* > *-y-* değişmesine uğrayarak Türkçede *bayam*'a çevrildiğini”; *badem* biçiminin ise daha sonraki bir dönemde geçtiğini; “daha açık bir söyleyişle, Farsça *badam*'ın Türkçeye ayrı çağlarda iki kez geçtiğini” net biçimde ifade eder (1995: 731-732). Eren'in verdiği ikinci örnek Türkçeye Arapçadan geçen *ceviz* (جوز) ve Farsçadan geçen *koz* (گوز)'dur. Her iki sözcük de Türkçeye farklı dönemlerde farklı dillerden geçen; ama aynı kökene dayanan öğelerdir. *Koz*, Türkçede ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de (12. yy), *ceviz* ise Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinden *Edviye-i Müfrede*'de (14. yy) tanıklanır: *sanadı koznı* “saydı cevizi” (Yüce 1993: 57/6); *hindüstân kozı ki cevz-i hindî dërler* (Canpolat-Önler 2007: 39a/2). Dolayısıyla, bu örnekte farklı iki biçim olsa da bu biçimlerin kökeni aynıdır. Türkçeye farklı dönemlerde, farklı rotalardan geçmişlerdir. Eren'in makalesindeki son örnek *pide* ve *pizza*, *doublet* terimini en iyi açıklayan alıntılardır. *Pide*, Türkçeye Rumcadan (> *pita*) ; *pizza* İtalyancadan (> *pizza*) geçer ve her ikisi de ortak bir köke dayanır (1995: 736).

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / TÜRKİYE. E-posta: hatice101@yahoo.com, ORCID NO: 0000-0003-3194-6176

¹ Örn. Kara, M (2011). *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Kesit Yayınevi.

Doublet, Eren'in mezkur makalesindeki örneklerden de anlaşılacağı gibi, bir dile farklı rotalardan giren, ortak bir kökene dayanan, biçimsel ve anlamsal yönden benzerlikleri olan iki veya daha fazla sözcüğe verilen addır (Crystal 2008: 157; Matthews 2007: 113). Örneğin, İngilizcede *paper* ve *papyrus* biçimleri, bu dile Norman Fransızcası ve Latince'den geçen bir *doublet*dir. Normanca *papir*, Latince *papyrus*'tan, o da Grekçe *papuros*'tan gelir. Grekçe *papyrus* ise, İngilizceye aracı dil olmaksızın 14. yüzyılda geçer. (Sesterhenn 2016: 3-5; 43); yani, *paper* İngilizceye Normancadan, *papyrus* Yunancadan geçer.

Köken olarak Latin *rēx* “kral”a dayanan *regal* “krallık” sözcüğü, İngilizceye Latince'den 14. yüzyılda; *royal* “kraliyet” sözcüğü ise Fransızcadan (< *roial*) Orta İngilizce döneminde geçer. İngilizcedeki bir başka *doublet*, Eski Yunanca (*kamara* *καμάρα* “kemerli, tonozlu tavanı olan bina, oda”) kökenli *camera* ve *chamber*'dir. *Camera* “özel oda; kamera” İngilizceye 18. yüzyılda aracı dil olmaksızın Latince'den; *chamber* “oda; kamara” ise 13. yüzyılda Eski Fransızcadan (< *chambre*) geçer. (Sesterhenn 2016: 35; 41). Örneklerden açıkça görülmektedir ki, *doublet* terimi, bir dildeki herhangi bir alıntının o dilde geçirdiği biçimsel değişmelerle ortaya çıkan ikincil formu için kullanılmaz.

2. Türkçede *doublet* alıntıları:

Türkçede çok sayıda *doublet* alıntı bulunmaktadır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Türkçeye giren Fransızca sözcüklerin ve 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkçeye giren İngilizce sözcüklerin bir çoğunun İtalyanca biçimlerinin, Türklerin bu son dilin konuşurlarıyla ilişki kurdukları dönemlerde Türkçeye geçtiği görülmektedir. Örn. kökeni Gotça *wardya* “muhafız”a dayanan *vardiyan* a.a.(< Ven. İt. *vardián*) Türkçeye İtalyancadan geçer ve Türkçede 16. yüzyıldan itibaren tanıklanır². Aynı kökene dayanan *gardiyân* ise Fransızcadan (< Fr. *gardien*) geçer³. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür: Far. *Eflâtûn*, *felâtûn* (< افلاطون, فلاطن), Fr. *Platon* (Eski Yun. *Plátôn* Πλάτων); İt. *istenografya* (< *stenograpia*), Fr. *stenografi* (< *sténographie*) vd.

Bu çalışmadaki *doublet* alıntı örnekleri Osmanlı ve Türkiye Türkçesiyle sınırlandırılmıştır. Aşağıdaki *doublet* alıntılardan ilk dördü, Türk Dil Kurumu tarafından Prof. Dr. Gürer Gülsevin başkanlığında yürütülen Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğü Projesi'nde yazmış olduğum maddelerdir.

2. 1. antika; antik:

Osm., Ttü. *antika* “eski çağlardan kalma; tuhaf” < İt. *antico* a.a. < Latin *antiquus* “eski” < Lat. *ante* “önce” (Pianigiani 1907: 63; Tietze 2002: 107).

TTü. *antik* “İlk Çağdaki uygarlıklarla, özellikle eski Yunan ve Roma uygarlıkları ile ilgili olan, antika” < Fr. *antique* a.a. < Latin *antiquus* “eski” < Lat. *ante* “önce” (CNRLT; Tietze 2002: 107).

Antika, 19. yüzyılda İtalyancadan; *antik* 20. yüzyılın ilk çeyreğinde⁴ Fransızcadan geçer. Lehçe-i Osmani'de (1876) “antika (انتیقا): Eski şey, tuhaf, nevâdir. Eski

² Kahane-Tietze, Türkçedeki en erken örneği Derûni'nin bir kasidesinden tanıklar: *ölelüm ölmeden öydin edelüm ya 'nî huzûr / yıkalum mankayı manka demedin vardiyân* (1988: 699).

³ Kâmûs-ı Fransevî'de (1882) “gardien: muhafız, bekçi, gardiyan”, Kâmûs-ı Türki'de “gardiyân (غارديان): kolcu, nöbetçi, muhafız: *karantina*, *hapishane gardiyani*” olarak tanımlayıp örneklendirilir.

⁴ Sözcüğün tanıklandığı en erken örneklerden birini, 04.11.1930 tarihli Hakimiyeti Milliye gazetesinde görürüz: *Allahın bizzat insanda beden oluşunu tebcil etmek (insan mefhumunda değıl, insan timsalinde) antik zihniyete uygundur, fakat asri zihniyet buna muhalefet gösteriyor..*

zamandan kalma oyma taş, meskûkat, âsâr-ı atîka. Avâm zebânında tuhaf şey” olarak açıklanır. Kâmûs-ı Türki’de (انتيقا) aynı tanım yapılabir kökeni Lat. *antiqua* gösterilir ve *antika bir adam* örneğiyle “pek nadide, pek makbul ve istihza tarikiyle garip, acib, tuhaf” mecazlaşmasına da değinilir.

2. 2. akasya; akakiya:

Osm. *akakiya* “akasya” < Rum. *akakia* (ακακία) a.a. (Beekes 2010: 48; Tietze 2002: 51).

TtÜ. *akasya* “akasya” < Fr. *acacia* a.a. < Lat. *acacia* a.a. < Rum. *akakia* ακακία a.a. (CNRLT; Tietze 2002: 51).

Akakiya, Eski Anadolu Türkçesine Rumcadan; *akasya* Osmanlıcanın son döneminde Fransızcadan geçer. Rumca *akakiya*, Türkçede en erken Edviye-i Müfredde’de (ykl. M. 1387) ağzından kan gelen kişiye verilecek ilaçlar listesinde tanıklanır: ...*akâkiyâ ve bādâm yağın bile karışdura yaka* “...akasya ve badem yağını birlikte karıştırıp yakı yaksın.” (Canpolat-Önler 2007: 49b/15). Fransızca biçim, Kâmûs-ı Türki’de (1900) “*akasya* (اقاسيا) dikenli ve dikensiz, çiçekli ve çiçeksiz envâ’-ı kesîresi olan bir cins ağaç” olarak tanımlanır.

2. 3. akademi; akademya:

Osm. *akademya* “encümen-i dâniş” < İt. *academia* < Lat. *acadēmīa* a.a. < EYun. *akadēmīa* (ακαδημια). (Tietze 2002: 51; Beekes 2010: 47).

TtÜ. *akademi* “yüksekokul; çıplak model resmi; bilginler, yazarlar, sanatçılar kurulu” < Fr. *académie* a.a. < Lat. *acadēmīa* a.a. < EYun. *akadēmīa* (ακαδημια) “Platon’un Atina yakınlarında ders verdiği okul” (İsmi, okulun sahibi olan *Akadēmos* (Ακάδημος) adlı kişiden alır.) (CNRLT; Tietze 2002: 51; WebsDic; Beekes 2010: 47).

İmparatorluğun son yüzyılında *encümen-i dâniş* karşılığında Türkçeye *doublet* alıntı olarak geçer. *Akademya*, Tanzimat öncesinde İtalyancadan; *akademi* Tanzimat döneminde Fransızcadan geçer. İtalyanca biçimi Nişanyan, en erken Ebubekir Raîb Efendi’nin Nemçe Sefaretnamesi’nden (1792); Fransızca biçimi Tietze, en erken Rifâ’a bin Bedevî, Seyahatname-i Rifâ’a (1839)’dan tanıklar.

Kâmûs-ı Türki’de (1900) “*akademiya* (اقادمية) [Yu. ακαδημια] ulûm ve fûnûn encümeni”; Kâmûs-ı Fransevî’de (1905) “Eflatun’un şâkirdanına ders verdiği meydanın ismi. Eflatun’un mezheb-i felsefisi; encümen-i dâniş; Fransa encümen-i dânişi; Fransa’nın taksimatına göre ma’ârif idaresi; meşhur bilardo oyuncularının toplandıkları, buldukları mahal; çıplak resim nüshası; ‘umûma mahsûs resim ve mi’marî mektebi” olarak açıklanır.

Sözcüğün “çıplak model resmi” anlamı, Fransızcada ortaya çıkan bir metonimi (ad aktarması)’dır (CNRLT).

2. 4. akort; akorda:

Osm. *akorda* “müzik aletinin sesini ayarlama” < İt. *accordo* “ahenk” < İt. *accordare* ‘akord etmek’ < Lat. *accordāre* a.a. (Pianigiani 1907: 18; Tietze 2002: 107).

TtÜ. *akort* “armoniyi sağlayan seslerin birleşmesi, uyum” < Fr. *accord* a.a. < İt. *accordo* “ahenk” < İt. *accordare* “akord etmek” < Lat. *accordāre* a.a. (CNRLT; Tietze 2002: 107).

Akorda, Osmanlıcanın son döneminde İtalyancadan; *akort* aynı dönemde Fransızcadan geçer. İtalyancadan geçen biçim, Kâmûs-ı Türki’de “*akorda* (İt. *accordo*): piyano ve sair âlât-ı musikiyye düzeni [Düzen demeli]” olarak kayıtlıdır.

Akordanın, Cumhuriyet döneminden sonra kullanımını azalarak yerini *akort* biçimine bırakır.

Fransızcadan geçen biçim, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tanıklanır⁵. Fransızcadaki pek çok anlamından Türkçeye müzik terimi olarak kullanılabildiği girer. İlk yıllarda *akord* ve *akort* birlikte kullanıldıktan sonra, *akort* biçimi standartlaşır.

Accord, Türkçede Fransızcadaki gibi *akor* olarak da telaffuz edilir ve “üç veya daha çok sesin bir arada tınlaması” anlamıyla kullanılır. Böylece Fr. *accord* biçimi Türkçede *akort* hem de *akor* olarak kullanılır.

2.5. baston; baton:

Osm., Ttü. *baston* “asa” < İt. *bastone* “sopa, değnek; asa” < Lat. *bastum* a.a. < Lat. *bastare “taşımak” < EYun. *bastázein* (βαστάζειν) a.a. (Pianigiani 1907: 138; Stachowski 1988: 198; Tietze 2002: 214).

Ttü. *baton* “kayakta dengeyi veya hızı sağlamak, beyzbol, hokey, kriket gibi sporlarda itmek veya vurmak amacıyla kullanılan sopa” < Fr. *bâton* “değnek, asa, sopa, sopa darbesi” < Lat. *bastun* “sopa” < Lat. *bastare “taşımak” < EYun. *bastázein* (βαστάζειν) a.a. (TS; CNRLT).

Baston, 19. yüzyılda İtalyancadan; *baton* 20. yüzyılın ilk yarısında Fransızcadan (Tü. *baton* < Fr. *bâton*) geçer. İtalyancadan geçen *baston* Lehçe-i Osmani’de (1876) “baston (باسطون) deynek, asa; gemiler başında cıvadradan sürülen çubuk”; Kâmûs-ı Türki’de “baston (باستون): değnek, asa, el değneği, alafranga zarif değnek” olarak tanımlanır. Fransızcadan geçen *baton* “orkestra idare çubuğu” ve “kayak, beyzbol, hokey, kriket gibi sporlarda kullanılan değnek” anlamlarında kullanılır⁶.

2.6. batarya; bateri:

Osm. *batarya* “altı top, asker ve levazımdan oluşan takım”; Ttü. *batarya* “pil; birkaç aygıtın bir araya getirilerek belirli bir biçimde eklenmesinden oluşan takım” < İt. *batteria* “pil; (müzik) bateri; (askerlik) ağır top” < Lat. *battuere* “vurmak, dövmek” (Pianigiani 1907: 139; Stachowski 1988: 198; Tietze 2002: 218).

TTü. *bateri* “orkestrada vurmalı çalgı takımı, davul” < Fr. *batterie* “pil; akü; (askerlik) batarya; (orkestra) vuruşlu çalgılar takımı; takım, eşya takımı; başarı sağlayıcı ön hazırlık, başarı araçları” < Lat. *battuere* “vurmak, dövmek” (TS; CNRLT; Saraç 1985: 144).

Türkçede *batarya* 19. yüzyılın ilk yarısından⁷; *bateri*⁸ 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren tanıklanır. Lehçe-i Osmani’de *batarya* “(بطارية) bir takım top; altı topun asker ve levazımı, topçu bölüğü. Bataryayı yemek: alabanda gibi zor görmek, tekdir iştirmek; bir takım top mahalli: gemi bataryası” olarak açıklanır (44). Kâmûs-ı Türki’de bu anlamlara ek olarak “mec. sert muamele, şiddetli tekdir, alabanda; elektrik manzumesine Fransızcada *batarya* denilirse de, Türkçede denilmez” bilgisi verilir. *Bataryanın* askerlikteki anlamı günümüzde eskimiş olup “pil” ve “takım (*musluk bataryası* gibi)” anlamları kullanılmaktadır.

⁵ Sözcüğün tanıklanıldığı en erken örneklerden birini, 01.09.1921 tarihli Hakikat Gazetesi’nde görürüz: *Çocuğun birisi her nasılsa makâmı bozdu, gâliba akordsuz bir ses de vardı.*

⁶ *Batonsale* “tuzlu çubuk kraker”in kökeni, Fr. *bâton salé* değil, Fr. *batonnet salé*’dir.

⁷ Kahane-Tietze, denizcilik terimi olarak kullanılan sözcüğü en erken Kanunname-i Bahriye’yi Cihâdiye (M. 1827)’den tanırlar: *birinci top bataryasının hükümdarı* (Kahane-Tietze 1988:103)

⁸ *Baterinin* Türkçedeki en erken kullanımlarından biri, 29.06.1934 tarihli Hakimiyet-i Milliye Gazetesi’ndeki bir reklamdır: *krome ve nikel bateri ve musluklar, havagazi ocakları.*

2.7. dragoman; tercüman:

Osm. *dragoman* / *dragman* / *dirügümen* “tercüman” < İt. *dragomanno* “doğu dilleri mütercimi” < Bizans Yun. *dragomános* (δραγομάνοϛ) a.a. < Eski Ar. *targumān* (ترجمان) a.a.⁹ (Tietze 2002: 590; Urban 2015: 47).

Ttü. *tercüman* “tercüman” < Ar. *turcumān* / *tarcumān* (ترجمان) a.a. (Wehr 1976: 93; Stachowski 2019: 326).

Dragoman, Türkçede en erken 16. yüzyıl Osmanlı tarih metinlerinde¹⁰; *tercüman* 14. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi mesnevilerinde¹¹ tanırlanır. Lehçe-i Osmani’de “*dragoman* (دراغومان): tercüman, avam zebanında dramın”; Kâmûs-ı Türkî’de “*dragoman* (*diragoman*) (دراغومان): [Ar. *tercemân*’dan me’hûz] Fr. *drogman*’dan] tercüman, dil uşağı” olarak açıklanır.

Tercüman ise, Kâmûs-ı Türkî’de “tercüman (ترجمان): bir lisandan diğer bir lisana çevirip maksadı anlatan adam, dilmaç” şeklinde izah edilip *tercüman* ve *mütercim* arasındaki fark belirtilir: “Tercüman ağızdan ve mütercim ise kalemle tercüme edene derler.”

2.8. efrenc; frenk:

Osm. *efrenc* “Avrupalı” < Ar. *efrenc* (افرنج) a.a. (Wehr 1976: 710; Tietze 2002: 626).

Ttü. *frenk* “Anglosakson, Cermen veya Latin ırklarının birinden olan kimse; Osmanlıların Avrupalılara, özellikle Fransızlara verdikleri ad” < Far. *fereng*, *firing* (فرنك) “Frenk; İtalyalı; Avrupalı; Hıristiyan; kısa elbise giyen tüm milletler” (Meninski 1680 III: 890; Steingass 1963: 922; TS).

Efrenc Türkçede 14. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden¹², *frenk* ise *efrenc* biçimiyle 13. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden¹³ itibaren tanırlanır.

Meninski lughatında “*efrenc* (افرنج): Far. *frenk* (فرنك) ve Lat. *Francus*, *Italus*, *Gallus*” sözcükleriyle tanırlanır (I: 317); “*frenk* (فرنك): apud orientales Europaeae nationes exceptis graecis (“Doğudakilere göre, Grekler haricindeki Avrupa halkları”); “*frenk* (فرنك): *Francus*, *Italus* & *omnes Eueropae populi, brevioribus utentes vestibus* (“Franklar, İtalyanlar & tüm Avrupa halkları, kısa giysi giyenler”). *Frenk zahmeti*, *frenk uyuzu*: *Lues venerea, morbus gallicus* (“zührevi bir hastalık, sifiliz”); *frenk alması*: *species pomi magni* (“büyük elma çeşitleri”); *frenk eriği*: *prunum Francorum* (“Frenk eriği”) olarak açıklanıp örneklendirilir (III: 890).

⁹ *Dragoman*, Türkçede olduğu gibi, Batı dillerinde de *doublet* bir sözcüktür. Arapçadan, Latince *turchemannus* aracılığıyla Fransızcaya *truchement*; Almancaya *trutzelmann*; İngilizceye *truchman*, *truceman* biçimlerinde de geçer (CNRLT; DWDS; Cannon 1994: 325).

¹⁰ Tietze, Türkçedeki en eski kullanımını *dirügümen* biçiminde M. 1485 tarihli Aşık Paşazade Tarihi’nden tanırlar: *Hünkar dirügümen getürtdi. Sordı kim: "Ben hód sizün-ile düşmanlık itmedüm, siz benüm vilayetüme ve üzerüme neden geldünüz?" didi.*

¹¹ En erken örneklerinden birini Mantıku’t Tayr (M. 1317) ve Kadı Burhaneddin Divanı’nda (M. 1393) görürüz: *çün göresin şâhı peydâ vü nihân / olmaya Gülşehri’den yig tercümân* (Yavuz 2007: 3482); *gönül hâlini yüzüm ayda durur / ne hacet ortada bir tercemâna* (Ergin 1980: 548).

¹² Sözcük Türkçede en erken 1341 tarihli Firakî’nin Husrev ü Şîrîn’inde tanırlanır: *rezmgעה sadâ virdükçe kûsı / serâsime ide efrenc ü rûmı* (Bayram 2017: 288).

¹³ Sözcük Türkçede en erken Yunus Emre Divanı’nda (13. yy) ve Kadı Burhaneddin Divanı’nda (M. 1393) tanırlanır: *gâh bir gâzî olam efrenc’ile ceng eyleyem / geh dönem efrenc olam nisyânula isyân olam* (Tatçı 1990: 201/15); *çoh frenge ahdı hindü çerisi / zülfi gibi ceys-i cerrâr olmadı* (Ergin 1980: 676)

Redhouse sözlüğünde “A. *efrenc* (فرنخ): “The Franks; Europeans” olarak tanımlanır¹⁴ (Redhouse 1890: 156). Kâmûs-ı Türki’de ise Arapçaya Fr. *franc*’dan geçtiği zannıyla açıklaması yapılır: “Bu kelime kurûn-ı vustâda teşekkül etmekle, o vakitlerde Frankların ve aelhusus Şarلمان’ın hükmü altında bulunanlara ve bi’t-ta’mim bütün Avrupalılara ıtlak olundu. Frenk, Avrupalı: Tâ’ife-i Efrenc. *Dâ’ü’l-efrenc*: frengi illeti”.

Frenk, Lehçe-i Osmani’de “*frenk* (فرنك) Efrenc-i garbî; Avrupalı”; Kâmûs-ı Türki’de “*frenk* (فرنك) Far. [Fr. *franc* mu’arabi: *efrenc*] Avrupalı. *Frenk arpası*: sütlaç ve çorba yapılan kabuksuz arpa, Fr. orge perlé; *frenk üzümü*: şurubu yapılan ufak taneli maruf bir cins meyve; *frenk inciri*: kaktüs denilen nebatın bir nevi ki bir meyve verir; *frenk patlıcanı*: vaktiyle domatese verilen isin; *frenk patı*: Fr. *reine marguerite* denilen bir nevi pat, çiçek; *frenk sicimi*: Avrupa’dan gelen iyi bükülmüş bir sicim; *frenk gömleği*: kolalı gömlek [Avrupa’dan gelme daha bir çok şeylere bu isme izafetle hasıl olmuş mürekkep isimler veriliyor.]” şeklinde açıklanır (2010: 353).

2.9. foya; folyo:

Osm., Ttü. *foya* “parıltısını artırmak için elmas taşlarının altlarına konan ince metal yaprak” < İt. *foglia* “yaprak, varak; kağıt tabakası” < Lat. *folia* (Lat. *folium* “yaprak”ın çoğulu). (TS; Pianigiani 1907: 546; Tietze 2009: 81).

Ttü. *folyo* “folyo kâğıdı” < İng. *folio* “yaprak; defter sayfası” < Lat. *folia* (Lat. *folium* “yaprak”ın çoğulu). (TS; WebstDic.)

Foya, Türkçede 19. yüzyılın ilk yarısından; *folyo* 20. yüzyılın ilk yarısından¹⁵ itibaren tanıklanır. Lehçe-i Osmani’de “*foya* (فويا) yıldız vetel bayrağı ki taş altına konup ferini ziyade eder; *foya vermek*: sırrı zahire çıkmak; *foyası çıkmak*: kizbi, kabalığı, batımı meydana vurmak”; Kâmûs-ı Türki’de “*foya* (فويه) elmas taşları altına konulan ince varak yaprağı; sahtelik. *Foya meydana çıktı*: sahteliği anlaşıldı; *foya vermek*: sır saklayamamak, belli ettirmek” olarak açıklanır. Hindoğlu sözlüğünde Fr. *feuille* “T. yaprak (بیراق), *foya* (فويا)” ve Fr. *paillon* “T. *foya* (فويا)” sözcükleriyle “tach altına konan varak” olarak tanımlanır (Hindoğlu 1838 II: 347).

Sözcük, “sahtelik; kötü niyet” anlamını Türkçede kazanır.

2.10. plaka; plak:

Osm. *plaka* “deniz ortasında yassı büyük kaya”; Ttü. *plaka* “kara taşıtlarına takılan numara levhası; metal yaprak” < Rum. *plaka* (πλάχα) “levha” ~ İt. *placca* a.a. < Yun. *plax* (πλάξ) a.a. (Pianigiani 1907: 1032; Kahane-Tietze 1988: 832; Eren 1999: 336; TS).

Ttü. *plak* “pikap veya gramofonda müzik dinlemeye yarar daire biçiminde disk” < Fr. *plaque* “maden levha; kapak; plaka; büyük nişan; (tıp) pul pul kalkan deri parçası; deri lekesi” < Flem. *placke* “tahta levha” < Yun. *plax* (πλάξ) “levha” (Saraç 1976: 1062; CNRLT; DLF).

Plaka, Türkçede 16. yüzyıldan¹⁶; *plak* 20. yüzyılın ilk yarısından¹⁷ itibaren tanıklanır. *Plaka* Lehçe-i Osmani’de “*pilaka* (پلاکه): İtalyanca, deniz ortasında yassı büyük kaya” olarak tanımlanır.

¹⁴ Redhose sözlüğünde *frenc* (فرنخ) biçimi de kayıtlıdır (Redhose 1890: 1379).

¹⁵ Türkçedeki en erken örnekten biri 14.02.1944 tarihli Vakıf gazetesinde tanıklanır: **Folyo alemnium (beyaz) 30.000 varak.**

¹⁶ Kahane-Tietze, denizcilik terimi olarak kullanılan sözcüğü, *palaka* ve *pilaka* biçimleriyle en erken Kitab-ı Bahriye’den (1521; 1525-26) hem özel hem de cins ad olarak tanıklar: *Ortada*

Plak, “pikap veya gramofonda müzik dinlemeye yarar daire biçiminde disk” anlamını Türkçede kazanır.

3. Sonuç:

1. *Doublet* alıntı, bir dile farklı rotalardan giren, ortak bir kökene dayanan, biçimsel ve anlamsal yönden benzerlikleri olan iki veya daha fazla sözcüğe verilen addır.

2. *Doublet* terimi, bir dildeki herhangi bir alıntının o dilde geçirdiği biçimsel değişimlerle ortaya çıkan ikincil formu için kullanılmaz.

3. Türkçedeki *doublet* örneklerinin büyük bir kısmı, Türkçenin tarihsel ve modern dönemlerinde Türkçeye geçen alıntı çiftleridir.

4. Bu makalede Osmanlı ve Türkiye Türkçesindeki *doublet* alıntılar ele alındı. Türkçenin daha eski dönemlerine (Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm vd.) ait *doublet* alıntılar ise, araştırmacısını bekleyen el değmemiş bir konudur.

Kısaltmalar

a.a.: aynı anlam

Ar.: Arapça

CNRLT: Centre national de ressources textuelles et lexicales (<https://www.cnrtl.fr/etymologie/>).

DLF: É. Littré, Dictionnaire de la langue française (<https://www.littre.org>).

DWDS: Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache (<https://www.dwds.de>).

EYun.: Eski Yunanca

Far.: Farsça

Flem.: Flemenkçe

Fr.: Fransızca

İt.: İtalyanca

Lat.: Latince

Osm.: Osmanlı Türkçesi

Rum.: Rumca

TS: TDK Türkçe Sözlük

Ttü.: Türkiye Türkçesi

Ven. İt.: Venedik İtalyancası

WebstDic.: Webster Dictionary (<https://www.merriam-webster.com>)

Yun.: Yunanca

Arşivler:

Akşam Gazetesi Arşivi (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr>).

Hakimiyeti Milliye Gazetesi Arşivi (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr>).

Vakit Gazetesi Arşivi (<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr>).

Hakikat Gazetesi Arşivi (<https://www.osmanlicagazeteler.org>).

Kaynakça

BAYRAM, A. (2017). *Firâkî'nin Husrev ü Şîrîn'i (İnceleme-Metin- Bağlamlı Dizin-İşlevsel Sözlük)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

BEEKES, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden-Boston: Brill.

CANNON, G. H. (1994). *The Arabic Contributions to the English Language: An Historical Dictionary*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

---

palaka dërler bir yêrlü taş-da var-dur. Ve ol sıgları dolaşub Burun Hisâr öjünde olan *Pilaka* burnundan ihtirâz édeler kim ol burunuñ ucunda *pilaka* dërler bir taş var-dur. (Kahane-Tietze 1988: 832).

¹⁷ Türkçedeki en erken örneklemeden biri 24 Mayıs 1929 tarihli Akşam gazetesinde tanıklanır: *Sergiye Anadolu'da toplanan havaların plakları gönderilecektir*.

- CANPOLAT M., ÖNLER Z. (2007). *İshak bin Murad. Edviye-i Müfrede*, Ankara: TDK Yayınları.
- CRYSTAL, D. (2001). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing.
- EREN, H. (1995). "Türkçe'de Doublet Örnekleri", *Türk Dili*, 523, Ankara: TDK Yayınları: 731-736.
- ERĞİN, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- HINDOĞLU, A. (1838). *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français II*, Vienne.
- KAHANE, HŞR.- TIETZE, A. (1958). *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana: University of Illinois Press.
- AHMET VEFİK PAŞA (1876) [2000]. *Lehçe-i Osmânî* (Haz. R. Toparlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MATTHEWS, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford University Press.
- MENINSKI, F. M. (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae I, III*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- PIANIGIANI, O. (1907). *Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana*, Roma-Milano: Societa Editrice Dante Alighieri (<https://www.etimo.it/?cmd=id&id=13158&cmd=bca6f6548b508b0c5e61a568fb1e1d8e>)
- REDHOUSE, Sir J. (1890). *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Beirut.
- SARAÇ, T. (1985). *Fransızca Türkçe Büyük Sözlük*, Adam Yayınları.
- SESTERHENN, K. E. (2016). *An Overview of the Phenomenon of Doublets in English*: University of Georgia Theses and Dissertations.
- STACHOWSKI, M. (1988). "Ergänzungen zu The Lingua Franca in the Levant", *Folia Orientalia*, XXV: 195-212.
- STACHOWSKI, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków.
- STEINGASS, (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London: Routledge.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ (1882). *Resimli Kâmûs-ı Fransevî*, İstanbul: Mihran.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ (1900) [2015]. *Kâmûs-ı Türkî* (Haz. Paşa Yavuzaslan), Ankara: TDK Yayınları.
- TATÇI, M. (1990). *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları,
- TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I A-E*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TIETZE, A. (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- URBAN, M. (2015). *The Treatment of Turkic Etymologies in English Lexicography: Lexemes Pertaining to Material Culture*, Kraków: Jagiellonian University Press.
- WEHR, H. (1976). *Arabic-English Dictionary: The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic*, Edited by J M. Cowan, New York: Ithaca.
- YAVUZ, K. (2007). *Gülşehrî'nin Mantku't-tayr'ı (Gülşen-nâme) Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma*, 2 Cilt, Ankara: Kırşehir Valiliği Yayını (<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10685.girispdf.pdf?0>).
- YÜCE, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: TDK Yayınları.

PHONETIC RENDERINGS IN TURKISH ARABISMS AND FARSISMS

Kamil STACHOWSKI*

Abstract: *The paper is a summary of phonetic renderings found in borrowings from Arabic and Persian in Turkish. Based on 1748 loanwords, it gives an overview of which adaptations are typical in both groups, and which are unusual. For the latter, the specific cases are listed and briefly discussed. The focus is on renderings of individual phonemes rather than processes or the influence of the phonetic surrounding.*

Keywords: *Turkish, Arabism, Farsism, loanword adaptation, phonetics*

Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye Alınan Kelimelerdeki Fonetik Uyarlanma Değişmeleri

Öz: *Bu çalışmada, Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye alınan kelimelerde geçen fonetik uyarlanma değişimleri toplanıp tartışılır. 1748 alıntıya dayanarak, her iki grupta da hangi uyarlamaların tipik ve hangilerinin olağandışı olduğuna dair genel bir bakış sunar. İkincisi için, özel durumlar listelenir ve kısaca tartışılır. Odak noktası, süreçler veya fonetik çevrenin etkisinden ziyade bireysel ses birimlerinin tercümesi üzerinedir.*

Anahtar Kelimeler: *Türkçe, Arabizm, Farsizm, Ödünç Kelime Uyarlaması, Fonetik*

1 Introduction

There exist a number of works devoted to the phonetic adaptation of Turkish Arabism and Farsisms, but they tend to be based on a limited number of examples, and do not necessarily provide a reliable picture of which renderings are usual, and which ones exceptional. General works in this field include dictionaries of borrowings (ALOT, PLOT, Pomorska 2013, Rocchi 2016–2017), as well as etymological dictionaries (GTS, KEWT, NS, TDES, TETTL). Approaches focusing on phonetics range from more comprehensive (İşler 2008, K. Stachowski 2015, M. Stachowski 2012a) to rather detailed (Al-Hashmi 2016, Baran 2019, Oytun Altun 2012, Öztekten 2001 and 2013, M. Stachowski 2012b), as well as those which adopt a different perspective (Erdem 2013, Korkmaz 2007, Sağ 2019) or include material beyond just Arabisms and Farsisms (Karaca 2012, Özkan 2011). Since the beginning of the 21st century, however, the interest appears to have somewhat shifted away from Turkish and towards other Turkic languages (Akın 2011, Cumakunova 2008, Karasoy 1998, Oytun Altun 2015, Pekaçar 2006 and 2007, Sarıkaya 2005, Yazıcı Ersoy 2006).

The presentation in this paper is organized by Arabic and Persian phonemes, and consists of two parts: a table detailing the number of examples which exhibit the different renderings of the given phoneme, and a list of the specific words in which unusual renderings can be observed, followed by a brief commentary. The lists are generally in the same order as the tables, which is alphabetical.

---

* PhD, Jagiellonian University, Chair of General and Indo-European Linguistics. Cracow / POLAND. E-mail: kamil.stachowski@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-5909-035X

with ,Arabic and Persian words are transcribed using the DIN/DMG transcription with the exception for which is transcribed ⟨đ⟩. Where the Arabic and Persian systems differ, the Arabic variant is given precedence, so e.g. ð is spelt ⟨đ⟩ rather than ⟨z⟩. Turkish words are given in the official orthography, but with several non-standard additions. **Small caps** on voiced consonants denote ‘positionally voiced’ consonants, i.e. a consonant that is voiced in the presence of a vowel-initial suffix but devoiced when in auslaut, as e.g. in *cıld*, *-di*. **Stress mark** before a vowel denotes a vowel that is stressed despite not being in the final syllable, as in *b'elki*. **Acute** marks ‘functionally front’ consonants, i.e. consonants adjacent to back vowels which nonetheless act as if they were front, such as the ones in *billahi* or *saat*, *-ti*. **Grave** denotes vowels that are short in the nominative but lengthened when a vowel-initial suffix is added, as in *zamân*, *-âni*. **Subscribed zero** denotes those vowels which are present in the nominative but are deleted in the presence of a vowel-initial suffix, like e.g. *iliom*, *-Imi*. **Subscribed two**, analogously, denotes consonants that are single in the nominative and doubled when a vowel-initial suffix is added, as in *hak₂*, *-k₂*. Lastly, ʔ denotes a glottal stop, such as in *Kur'an*.

2 Renderings

Data have been collected from the newest etymological dictionary of Turkish which is KEWT. It contains close to 6000 entries in total; of this number, 1234 are clear Arabisms and 514 clear Farsisms. This is after discarding words with alternative phonetic variants (e.g. T *ateş* < P *ātaš* ~ *ātīš*), only attested in compounds (e.g. *ahdetmek*), or otherwise unclear or raising doubts about their phonetic adaptation. One or two misprints have been corrected here but are not marked. KEWT only gives Turkish words in the contemporary orthography, so phonetic details needed to be supplemented from GTS and TRT. The several words that were missing from both have been omitted. The extraction of individual adaptations, of words which exhibit them, preparation of the contingency tables, etc., have been performed in *R* using the *soundcorrs* package (K. Stachowski 2020).

The tables take a mechanistic approach, providing only phoneme-to-phoneme correspondences. The term *phoneme*, however, must be understood loosely in this case. Arabic and Turkish are essentially treated phonologically but the transcription of Persian words primarily reflects the orthography, distinguishing e.g. between *t* ت and *t* ط. There are two reasons for this. Firstly, at least in some cases the Turkish rendering, especially that of vowels, may have been influenced by Persian spelling. Secondly, and this is a general remark, I chose to distinguish more ‘phonemes’ rather than fewer. In case of doubts about this decision, the appropriate columns in the tables below can be simply summed up. The reverse operation would not have been possible. Exceptions have been made for geminates – which are treated as separate ‘phonemes’, and for *k*, *kk*, *g*, *l*, and *ll* where an alternative phonetic description has been also given beside a phonological one.

The phoneme-to-phoneme approach means the focus is on the effect of adaptation rather than its mechanism or motivation. It should be noted that focusing tables strictly on the effect does not render them useless. Indeed, a simple algorithm, based exclusively on the data from the tables, correctly classifies 88% of words included here, as either Arabisms or Farsisms (K. Stachowski [forthcoming]). Below the tables, the specific words that exhibit renderings which are found in up to seven examples, are singled out, and where this seemed reasonable, the phonetic surrounding is presented in

a broader context.

At the end of each subsection, if only the given ‘phoneme’ has more than one rendering in Turkish, I mention the entropy.¹ This is a measure notorious for its multiple interpretations; in this case, it is perhaps best read as an index of unpredictability of the outcome of adaptation. The range is from 0 to 1, where 0 means that the Turkish rendering can be predicted with absolute certainty, and 1 that such prediction is entirely impossible. Perhaps the results for vowels have proven the most interesting.

The tables below presents the number of times which all the individual renderings appear in our set of 1234+514=1748 words, i.e. they represent occurrences, not words. For example, A *‘umūm* > T *umum* counts as two, not just one case of A *m* > T *m*.

2.1 Ø

	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>G</i>	<i>h</i>	<i>ı</i>	<i>ıo</i>	<i>i</i>	<i>io</i>	<i>t</i>	<i>u</i>	<i>uo</i>	<i>ü</i>	<i>üo</i>	<i>y</i>
Arabisms	1	2	1	0	8	18	3	42	0	2	5	1	6	2
Farsisms	2	2	0	1	0	0	6	3	1	1	0	0	2	2

Insertions of vowels occur primarily in consonant clusters in auslaut. These are slightly more frequent in Persian than in Arabic (8 vs 6% of words), but Persian clusters tend to be preserved while Arabic ones not. The reasons for this different treatment are not clear to me. The specific unusual cases are: insertion² of *a*: A *qadr* > T *kadar*, and P *lāfzan* > *lafazan*, *mušt* > *mušta*; ¶ insertion of *e*: A *mustamlak* > T *müstemleke*, *balsam* > *pelesenk*, and P *rišta* > T *erişte*, *nārgīl* > *nargile*; ¶ insertion of *i*: A *lahm* > T *lehim*, *rahn* > *rehin*, *saṭl* > *sitil*, and P *āškār* > T *aşikar*, *āšnā* > *aşina*, *baḥtjār* > *bahtiyar*, *ḥudāvandgār* > *hüdavendigar*, *jādgār* > *yadigar*, *siḥrbāz* > *sihirbaz*; ¶ insertion of *io*: P *pādzahr* > T *panzehir*, *zahr* > *zehir*, *şahr* > *şehir*; ¶ insertion of *u*: A *ḥawḍ* > T *havuz*, *şurb* > *şurub*; and P *toḥm* > T *tohum*; ¶ insertion of *uo*: A *lutf* > T *lütuf*, *nutq* > *nutuk*, *quṭb* > *kutup*, *quṭr* > *kutur*, *uḥq* > *ufuk*; ¶ insertion of *ü*: A *quds* > T *kudüs*; ¶ insertion of *üo*: A *ğurm* > T *cürüm*, *ḥukm* > *hüküm*, *ḥusn* > *hüsün*, *kufr* > *küfür*, *şukr* > *şükür*, *zulm* > *zulüm*, and P *muhr* > T *mühür*, *zulf* > *zulüf*.

The one case of insertion of *G* is in A *balsam* > T *pelesenk*. GTS derives the word from A *belesān* without explanation; KEWT supposes the influence of such words as *tüfe(n)k*, *cenk*, and *renk*; NS proposes P *balasān* without explanation; TDES does not contain *pelesenk*. KEWT’s proposition may be correct, though perhaps *pelesenk* ‘an unnecessarily repeated word’ (~ *persenk* < P *pārsang*) might have been an even greater influence that led to the addition of *-k*.

The single case of inserted *h* is in P *āvang* > T *hevenk*. The adaptation *ā* > *e* is also uncommon (cf. Subsection 2.4 below). A more understandable rendering would have been *āvenG, as in P *āhang* > T *ahenk*.

¹ Specifically, normalized Shannon entropy. Given the counts of renderings $X=\{x_1, \dots, x_n\}$, $H(X) = -\frac{1}{\log_e n} \cdot \sum p(x_i) \cdot \log_e p(x_i)$

²Insertion is used here as an umbrella term. For example, in the case of *a*, two words exhibit an epenthesis, and one a paragoge; I see little benefit in the explicit naming of the process for every example, especially when it would have to be at the cost of legibility of the presentation. See also Footnote 3.

The insertion of *t* is in P *pāsbān* > T *pazvant*. See TDES for references, and note that this word is also the sole example for P *b* > T *v* (cf. Subsection 2.5 below).

The four cases of insertion of *y* are in A *anāi* > T *enayi*, *qīmaī* > *kiymet*, and P *panīr* > T *peynir*, *zīrak* > *zeyrek*. Diphthongisation is quite an unusual adaptation for a long vowel, and even more so for a short one (in *peynir*), see the appropriate subsections below. The reasons for it are not clear to me.

Overall, the insertions in Arabisms have the entropy of 0.7 while those in Farsisms 0.92, meaning the latter are a little more diversified and therefore less predictable.

2.2 ʔ ɛ

	∅	ʔ	v	y
Arabisms	69	2	1	5
Farsisms	0	0	0	0

The unusual cases here are: with *ʔ*: A *ḥamā'il* > T *hamail*, *Qur'ān* > *Kur'an*; ¶ with *v*: A *mā'ī* > T *māvi*; ¶ with *y*: A *'aḡā'ib* > T *acayıp*, *ḥalā'iq* > *halayık*, *lā'iq* > *layık*, *qadā'if* > *kadayıf*, *sā'is* > *seyis*. To an extent, renderings with *ʔ* and *y* are mixed in the actual usage, as in careful speech [aʒajip] may be replaced by [aʒaʔip], and in less careful pronunciation [χamaʔil] by [χamajil], etc. In this paper, the normative advice of GTS has been followed.

The entropy in Arabisms is 0.31, and in Farsisms, naturally, 0.

2.3 a

	∅	a	'a	à	ā	e	'e	ē	ı	i	o	ö	u
Arabisms	7	434	7	3	34	676	3	4	4	3	1	1	2
Farsisms	1	89	1	1	4	309	10	0	4	4	0	0	0

The cases of **deletion**³ are: A *ḏīq an-naḥas* > T *tiknefes* (cf. Subsection 2.10), *'uqqijāi* > *okka*, in *šā'a Allāh* > *iṣṣallah*, *kajlat* > *kile*, *mā'adā* > *mada*, *taba'ai* > *teba*, and P *girifta* > T *girift*. The latter is the only such rendering among more than a hundred Persian words in *-a*, including a dozen in *-ta*, and three in *-fta* (the other two being *hafta* > *hafta*, and *jāfta* > *yafṭa*).

The cases of uncommon stress are: with *'a*: A *ḏarṭai* > T *zarta*, *falaqai* > *falaka*, *ḥalīfai* > *kalfā*, *masharai* > *maskara*, *raḡman* > *raḡmen*, *šam'ai* > *šama*, *tafrai* > *tafra*, and P *čagāla* > T *çağla*; with *'e*: A *albatta* > *elbette*, *ḡabran* > *cebren*, *walḥāšil* > *velhasıl*.

Lengthening occurred in a relatively large number of words, uncommon among which are: in *à*: A *adabījjaī* > T *edebiyat*, *sa'j* > *say*, *ša'n* > *šan*, and P *feḡan* > *figan*; ¶ in *ā*: P *labbalab* > T *lebalep*, *načar* > *naçar*, *ta'limḥāna* > *talimhane*; ¶ in *ē*: A *ma'dūn* > T *mezun*, *ma'mur* > *memur*, *mabda'* > *mebde*, *ta'sīs* > *tesis*. The specificity of the last group is not that the *a'* sequence yielded a long vowel, but that this vowel is *ē* rather than *ā*; long *ā* has been the outcome in eight times as many words.

³ Like *insertion*, *deletion* is used here as an umbrella term for aphaeresis, syncope, and apocope. See Footnote 2.

Cases of raising resulting in *ɪ*: A *ḥaṣm* > T *hisım*, *manḡanīq* > *mancınık*, *manḡabaī* > *menkibe*, *minṡaqaī* > *mintıka*, and P *ċādar* > *çadır*, *ċanār* > *çınar*, *ḡadiv* > *hidiv*, *tarāš* > *traš*; ¶ and in *ı*: A *fatıl* > T *fıtıl*, *raḡā* > *rica*, *saṡl* > *sitil*, and P *aḡīr* > *incir*, *pahlavān* > *pehlivan*, *tafiṡk* > *tiftik*, *tarūt* > *tirit*.

Lastly, rounding yielded *o* in A *mawlā* > T *molla* (cf. Footnote 4), ¶ *ö* in A *tawbaī* > T *tövbe*; ¶ and *u* in A *baḡūr* > T *buhur*, and *maslūk* > *musluk*.

Fronting is overall considerably more common in Farsisms where it happened in 76% of words as opposed to 58% of Arabisms. It is also greatly more frequent than in the case of long *ā*. The diversification of the two groups is nevertheless nearly identical: entropy is 0.373 for Arabisms and 0.374 for Farsisms. These are low values for a vowel, and it may be surprising that they are lower than for long *ā*. (See Subsection 2.4, and also subsections for all the other vowels: *e* (2.13, 2.14), *i* (2.26, 2.27), *o* (2.38, 2.39), *u* (2.56, 2.57).)

2.4 *ā* †

	∅	<i>a</i>	' <i>a</i>	à	<i>ā</i>	' <i>ā</i>	<i>e</i>	<i>ı</i>	<i>u</i>
Arabisms	2	117	6	145	281	0	6	1	1
Farsisms	3	135	3	35	109	1	27	0	0

Cases of **deletion** include: A *iṡṡihā*' > T *iṡṡah*, *ma'ārif* > *marif*, and P *ċagāla* > T *çaḡla*, *rāzījāna* > *rezene*, *salāḡhāna* > *salhane*. The Arabic sequence *V'ā* can be found in nine words, and in all the remaining eight cases it yields T *aā*, *ua*, or *uā*.

Unusual place of stress can be seen in short '*a* in A *biṡānaī* > T *badana*, *ḡalāī* > *hala*, *maḡāraī* > *maḡara*, *qinnāraī* > *kanara*, *ṡandālijjaī* > *sandalye*, *ṡā'bījaī* > *tabya*, and P *ċārpāra* > T *çalpara*, *jāfta* > *yafta*, *niṡāsta* > *niṡasta*; ¶ and in long '*ā* in P *šājed* > T *şayet*.

The remaining two unusual renderings are: six cases of *e*: A *ḡallābi* > T *çelebi*, *handāsaī* > *hendese*, *hiḡā*' > *hece*, *karbatān* > *kerpeten*, *kattān* > *keten*, *sā'is* > *seyis*; ¶ one of *ı*: A *ḡilāf* > T *kulif*; ¶ and one of *u*: A *mihmāz* > T *mahmuz*.

Fronting is far less common than in the case of short *a*, as it only occurred in 9% of Farsisms and 1% of Arabisms. The diversification of both groups is fairly similar, the entropy of Arabisms being 0.56 and that of Farsisms 0.66. Strangely, this means that the renderings of long *ā* are less predictable than those of short *a* (see Subsection 2.3 above).

2.5 *b* †

	<i>b</i>	<i>B</i>	<i>f</i>	<i>m</i>	<i>p</i>	<i>v</i>
Arabisms	137	49	0	0	21	0
Farsisms	62	5	1	2	15	2

When *b* was in auslaut in the etymon, positional preservation of its voicedness (*B*) has been considerably more common in Arabisms where this occurred in 49 out of 54 cases, as opposed to Farsisms where this only happened in five out of ten words: P *āb* > T *ab*, *dolāb* > *dolap*, *girdāb* > *girdap*, *māḡtāb* > *maytap*, *siḡāb* > *sincap*. In all five, the final *-b* was preceded by *ā*; the sequence *-āb* only occurs in two more words, P

čirkāb > T *çirkef*, *partāb* > T *pertav*, while in the remaining three cases where *-b* has been fully devoiced, it was preceded by a phoneme other than *ā* (P *čōb* > T *cop*, *labbalab* > *lebalep*, *turb* > *turp*).

All the other unusual renderings are also in Farsisms: *f* and *v* in *çirkef* and *pertav* mentioned above, as well as in *pāsbān* > *pazvant* (cf. Subsection 2.45 below); ¶ and *m* in *bandkaša* > *menteše*, *bīša* > *meše*.

Overall, Arabisms are less predictable than Farsisms, the entropies being 0.77 and 0.51, respectively.

2.6 *bb*

	<i>b</i>	<i>bb</i>	<i>p</i>
Arabisms	0	2	3
Farsisms	1	3	0

Here, all the examples fall under our ‘definition’ of unusual renderings, as none occurs more than seven times. Shortening to *b* happened in P *labbalab* > T *lebalep*; ¶ preservation of *bb* in A *muḥabbai* > T *muhabbet*, *qubbaī* > *kubbe*, and P ‘*abbāsi* > T *abbasi*, *dabba* > *debbe*, *šabbūj* > *şebboy*; ¶ and rendering as *p* in A *ḥabb* > T *hap*, *šabb* > *şap* and, surprisingly, also in *qabbān* > *kapan*. Perhaps a contamination with *kapan* ‘trap’?

Overall, the predictability of both groups is relatively similar and very poor, the entropy being 0.97 for Arabisms and 0.81 for Farsisms.

2.7 *č ǰ*

	<i>c</i>	<i>č</i>	<i>ǰ</i>
Arabisms	0	0	0
Farsisms	1	2	29

The only unusual cases here are: in *c*: P *čōb* > T *cop*, ¶ and in *č*: P *girač* > T *kireç*, *mārpīč* > *marpuç*. Strangely, the latter group contains two out of three Persian words with final *-č* (the third one is P *čāč* > T *çeç*), making voicing appear to be the preferred adaptation. Based on just three words, of course, this would be a far-fetched conclusion.

The entropy for Arabisms is naturally 0, and for Farsisms 0.34.

2.8 *d ɖ*

	∅	<i>d</i>	<i>ɖ</i>	<i>n</i>	<i>t</i>
Arabisms	0	122	39	0	14
Farsisms	1	97	11	1	16

Both special cases here are among Farsisms: **deletion** in *ğūdmard* > *cōmert*; ¶ and rendering as *n* in *pādzahr* > *panzehir*. As for *cōmert*, the sequence *-dm-* does not appear in any other Persian etymon, and in only one Arabic word in which it has been preserved: A *idmān* > T *idman*. See also Subsection 2.57 below as the behaviour of *ū* is

also unusual in this word. Regarding *panzehir*, GTS, KEWT, and NS agree on the etymon but do not provide any explanation for the unusual change; TDES does not discuss the word. NS adduces from Meniński's *Thesaurus* (1680): "*pādzehr* vulg. *panzeher*".

The entropy of Arabisms is overall quite higher than that of Farsisms: 0.72 vs 0.47, respectively.

2.9 *dd*

	<i>D₂</i>	<i>dd</i>
Arabisms	3	9
Farsisms	0	0

The three cases of *D₂* are: A *ḍidd* > T *zit*, *ğadd* > *cet*, *radd* > *ret*. These are the only three words where *dd* appears in auslaut.

The entropy for Arabisms is 0.81, and for Farsisms, of course, 0.

2.10 *d* ض

	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>t</i>	<i>z</i>
Arabisms	3	1	1	31
Farsisms	0	0	0	0

The three adaptation as *d* are: A '*aḍalā'* > T *adale*, *fuḍūl* > *fodul*, *qāḍī* > *kadı*; ¶ the one as *s* is *iḍṭirāb* > *isturap*; ¶ and the one as *t* is *ḍīq an-naḥas* > *tıknefes*. The one case of *s* could effectively be counted as *z*, as it is the only etymon in which *ḍ* is adjacent to a voiceless consonant. This renders the *t* in *tıknefes* even more unusual, as indeed also are the other changes in its anlaut, and strengthens M. Stachowski's currently improvable but, it seems, very likely suspicion (p.c.) that the adaptation of this word was not phonetic but semantic in nature, and caused by the association of **dıkannefes* 'shortness of breath' with *tıkamak* 'to choke, plug, clog'.

The entropy in Arabisms is 0.39, and in Farsisms 0.

2.11 *ḍ* ذ

	<i>z</i>
Arabisms	20
Farsism	1

The one time that *ḍ* appears in a Persian etymon is in *sarguḍašt* > *sergüzešt*.

2.12 *ḍḍ*

	<i>zz</i>
Arabisms	1
Farsisms	0

The only word in this group is A *laddā'* > T *lezzet*.

2.13 *e*

	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>ī</i>	<i>ö</i>
Arabisms	0	0	0	0
Farsisms	15	3	1	1

The three cases of raising to *i* are P *feġan* > T *figan*, *ferdaws* > *firdevs*, *fešang* > *fīšek*, the only three words with the sequence *fe* in any position.

The one case of *ī* is P *direġ* > T *diriġ*. It is one of two words with the sequence *eġ* (the other one being *figan* above), and one of a dozen Persian words with *Vġ* or *Vġ̄*. The only other case where this yielded a long vowel in Turkish is P *lāġar* > T *laġar*. The same sequences appear in thirteen Arabisms and is never rendered with a long vowel.

The rounding to *ö* is in P *šelān* > T *şölen*. The initial sequence *še-* does not appear in any other word; *ša-* is present in 32 Arabisms, but never rendered as *şö-*.

The entropy for Arabisms is, naturally, 0, and for Farsisms 0.58. This is the only vowel where the entropies for the short and long variant cannot be compared (see Subsection 2.14 below, and also Subsection 2.3 above).

2.14 *ē*

	<i>e</i>	<i>ι</i>
Arabisms	0	1
Farsisms	1	0

The one Farsism here is *tēz* > *tez*, and the one Arabism *zēh* > *zih*. KEWT and TDES explain the presence of *ē* in an Arabic etymon by assigning it to the Syrian dialect. GTS, on the other hand, derives T *zih* from P *zeh* ‘catgut, cord, bowstring, ...’. NS does not discuss the word. Data on the phonetic adaptation of borrowings from Syrian Arabic are not available to me; the adaptation of P *e* as T *ι* does not seem to be impossible, although the dataset used here does not contain any examples that could support it (see Subsection 2.13 above).

As only single adaptations are attested for both Arabisms and Farsisms, entropies cannot be calculated and compared to those of short *e*. This is the only such vowel (see Subsection 2.3 above).

2.15 *f* ف

	<i>f</i>	<i>f'</i>	<i>v</i>
Arabisms	165	1	0
Farsisms	27	0	1

The unusual adaptation as a functionally front *f'* is in A *ħarf* > T *ħarf*, *-fi*. The other three words with the *-rf* sequence in auslaut are A *'urf* > T *örf*, *şarf* > *sarf*, *zarf* > *zarf*. ¶ The one rendering as *v* is in P *kaḡgīr* > T *kevgir*. The only other Farsism with *f* directly before a voiced consonant is *tarāfdār* > *taraftar*. Among Arabisms, *fl* and *fr* appear twice each, but never lead to voicing on Turkish ground.

The entropies are predictably low, 0.05 for Arabisms and 0.22 for Farsisms.

2.16 *ff*

	<i>f</i>	<i>ff</i>
Arabisms	1	3
Farsisms	0	0

The only case of shortening to *f* is in A *şaff* > T *saf*; ¶ the three preservations of *ff* are in A *‘iffai’* > T *iffet*, *talaʿffuz* > *telaʿffuz*, *şaffāʿ* > *şeffaf*.

The entropy for Arabisms is 0.81, and for Farsisms 0.

2.17 *g گ*

	<i>g</i>	<i>G</i>	<i>ğ</i>	<i>ğ̇</i>	<i>ġ</i>	<i>k</i>
Arabisms	0	0	0	0	0	0
Farsisms	27	5	3	5	2	12

The five words in *G* are: P *āhang* > T *ahenk*, *āvang* > *hevenk*, *ğang* > *cenk*, *nārdang* > *nardenk*, *rang* > *renk*. ¶ There are only two more words with *-g* in auslaut, and they both yielded *ġ*: P *feşang* > T *fışek*, *çirāg* > *çırak*.

The cases of *ğ* are P *āgāh* > T *agah*, *hudāvandgār* > *hüdavendigar*, *jādgār* > *yadigar*, against four words where *gā* did not result in *ğ* (i.e. ‘functionally front’ *g*, see below; P *çagāla* > T *çağla*, *kārgāh* > *gergef*, *pargār* > *pergel*, *pājgāh* > *peyke*).

The five *ğ̇*’s are: P *agar* > T *eğer*, *çagāla* > *çağla*, *dīger* > *diğer*, *ğigar* > *ciğer*, *magar* > *meğer*. There are six more words with the *ga* ~ *ge* sequence, and their Turkish renderings are always *ge* except in *gama* > *kama*.

Out of the dozen *k*’s, eight are in anlaut. This may seem meaningful at first, but there are in total 25 Farsisms with initial *g-* in the etymon, so this must be put down to chance. Similarly, no regularity could be found in the following vowel.

It must be emphasized that in this paper ⟨*ğ̇*⟩ is only used for *g*’s that are palatal despite being adjacent to back vowels. Phonetically, in fact, P *g* never yields velar *g* in Turkish, only [k, ḳ, ġ], and the two readings of ⟨*ğ̇*⟩ (i.e., all the 27 ⟨*g*⟩’s in the table are in a front context). Overall, only three words have a velar rendering: P *çagāla* > T *çağla*, *çirāg* > *çırak*, *gama* > *kama*.

For Arabisms, the entropy is undecided. For Farsisms, it is quite high, 0.78 when counted phonologically, and a little lower, 0.67, when counted phonetically.

2.18 ‘*ع*

	∅	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>y</i>
Arabisms	179	3	2	1
Farsisms	3	1	0	0

The three cases of **deletion** from Persian words are: P *‘abbāsī* > T *abbasi*, *şam dān* > *şamdan*, *ta līmḥāna* > *talimhane*. ¶ The four examples with *h* are: A *‘ajbat* > T *heybe*, *tālī* > *talih*, *sa ‘tar* > *zahter*, *ṭama ‘kār* > *tamahkar*. ¶ The one with *y* is A *da ‘if* > T *zayıf*.

The entropy for Arabisms is 0.13, and for Farsisms 0.81.

2.19 ğ Ğ

	∅	g	ğ	Ğ	h	k
Arabisms	0	26	11	1	1	3
Farsisms	1	6	8	0	1	2

The only case of **deletion** is in P *çagbut* > T *çaput* which is one of three Farsisms with the ğC sequence (the other two are *bāğça* > *bahçe*, and *jağma* > *yağma*). This sequence is also present in six Arabisms, and always yields ğ in Turkish.

The six examples with **g**: P *feğan* > T *figan*, *lāğar* > *lagar*, *pejgāambar* > *peygamber*, *rovğan* > *rugan*, *sīmurğ* > *samurg*, *şalgam* > *şalgam*. ¶ The one word with **Ğ** is A *mablağ* > T *mablak*, one of five Arabisms, and five Farsisms, where -ğ is in auslaut (including eight where it is preceded by a vowel). ¶ The two cases of **h** are A *ğirār* > T *harar*, and P *bāğça* > T *bahçe*. ¶ Finally, the **k**'s are in A *ğilāf* > T *kılıf*, *ğurnūq* > *kırnak*, *şamğ* > *zamk*, and P *goza* > *koza*, *ğulāmbāra* > *kulampara*.

The entropy is 0.63 in Arabisms, and 0.8 in Farsisms.

2.20 ğ Ğ

	c	C	ç	ş
Arabisms	103	11	3	1
Farsisms	18	4	5	0

Original voicing in auslaut is almost always preserved positionally (C): in eleven out of twelve cases among Arabisms (¶ the one exception with ş being *kalağ* > *keleş*), and in four out of five cases among Farsisms: A *bāğ* > T *baç*, *birinğ* > *pirinc*, *tāğ* > *taç*, *turunğ* > *turunç* versus only *hāğ* > *haç*. ¶ The remaining examples where ğ yielded ç are: A *ğallābi* > T *çelebi*, *hanğar* > *hançer*, *iğtimā*' > *içtima*, and P *ğāmaşūr* > *çamaşır*, *ğuvāl* > *çuval*, *ğuvāldūz* > *çuvaldız*, *panğa* > *pençe*.

Renderings in Arabisms are considerably more predictable, with entropy of 0.34 versus 0.79 in Farsisms.

2.21 ğğ

	c	cc
Arabisms	1	2
Farsisms	0	0

According to our 'definition' of up to seven cases, all three examples here count as unusual: in **c**: A *hağğī* > T *hacı*; ¶ and in **cc**: A *sağğādaī* > *seccade*, *tuğğār* > *tüccar*.

The entropy is understandably high for Arabisms (0.92) and low (0) for Farsisms.

2.22 *h* ◦

	∅	<i>f</i>	<i>h</i>	<i>y</i>
Arabisms	0	0	85	0
Farsisms	2	1	45	1

The two **deletions** are in P *pīhsuz* > T *pesüs*, *pājgāh* > *peyke*; ¶ the one case of *f* is in P *kārgāh* > T *gergef*; ¶ and the one of *y* in P *māhtāb* > T *maytap*.

The entropy of Farsisms is 0.27.

2.23 *h* ʒ

	∅	<i>h</i>
Arabisms	1	154
Farsisms	0	5

The only case of **deletion** is A *ṣaḥiḥ* > T *sahi*, versus sixteen examples with final *-ḥ* > *h*; ¶ the five examples in borrowings from Persian are: *darḥāl* > T *derhal*, *ḥīlakār* > *hilekar*, *nāḥaq* > *nāhak*, *siḥrbāz* > *sihirbaz*, *silāḥşur* > *silahşor*.

The entropy of Arabisms is minimal, 0.06.

2.24 *hh*

	<i>hh</i>
Arabisms	1
Farsisms	0

The only word with a geminated *hh* in the entire dataset is A *ṣiḥḥat* > T *sıhhat*, adapted exactly as it could be expected based on the renderings of *ḥ* (see Subsection 2.23 above).

2.25 *h* ʔ

	<i>h</i>	<i>k</i>
Arabisms	63	2
Farsisms	41	1

The three unusual cases in *k* are: A *ḥalīfai* > T *kalfa*, *maşarai* > *maskara*, and P *baḥir* > *bakır*. As might be expected, the sequence *ḥa* appears in many more Arabisms, exactly 25 in total. Besides *kalfa* and *maskara*, the only cases where it is not rendered as *ha* in Turkish, are A *ḥalā* > T *hela*, *ḥandaq* > *hendek*, *ḥaşm* > *hısım*. As for *bakır*, *ḥi* is not attested in any other borrowing from Persian, though I do not suspect that it could be the influence of *i* that caused this atypical rendering of *ḥ*. Rather, it is something to do with the history of both words as those are not in fact entirely clear.

In *maskara*, a contamination might be suspected. GTS and KEWT only cite the Arabic etymon, but NS divides our word into two: *maskara* ‘clown’ < A *maşarai*, and

maskara ‘mascara’ either < Engl./Fr./It. *mascara* ~ *maschera* – or also < A *mashaṛāʿī*. TDES does not discuss the word. The variant with *k* likely only arose after 1680 (cf. K. Stachowski 2015: 301), so it seems probable that the word had been first borrowed from Arabic, with *h* and in the meaning ‘clown’, only later joined by a borrowing from one of the European languages, with *k* and in the meaning ‘mascara’, and finally, since the two words sound exceptionally similar and have in fact compatible semantics, they merged into *maskara* with two meanings.

Bakır is also not entirely clear; see KEWT and NS for remarks and references.

The adaptations in both Arabisms and Farsisms are very predictable, yielding entropy of 0.2 and 0.16, respectively.

2.26 *i*

	∅	<i>a</i>	<i>e</i>	' <i>e</i>	<i>ı</i>	' <i>ı</i>	<i>i</i>	' <i>i</i>	<i>io</i>	<i>ī</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>y</i>
Arabisms	4	13	6	0	65	1	337	1	1	13	0	2	2
Farsisms	1	0	4	1	6	0	53	2	0	0	2	3	0

The **deletions** are in A *ğugrāfijaʿī* > T *coğrafiya*, *kīmijā* > *kimya*, *şandālījjaʿī* > *sandalye*, *sīmijā* > *simya*, and P *zirih* > T *zurh*. As for the Arabic examples, there are twenty more with the *ij* sequence, and in all it has been rendered as *İy* in Turkish.

The other atypical examples are: with *e*: A *ijālaʿī* > T *eyalet*, *hiğāʿ* > *hece*, *hisāb* > *hesap*, *maʿdin* > *maden*, *sijāhaʿī* > *seyahat*, *taḍkiraʿī* > *tezkere*, and P *bikār* > T *bekar*, *bijābān* > *beyaban*, *girdak* > *gerdek*, *sihpāj* > *sehpa*; ¶ with '*e*: P *rāzījāna* > T *rezene*; ¶ with *ı*: P *bahır* > T *bakır*, *çirāg* > *çirak*, *piḥtī* > *pihtu*, *rīḥtim* > *rıhtım*, *tiğ* > *tığ*, *zirih* > *zurh*; ¶ with '*ı*: A *ṭibq* > T *tipki*; ¶ with '*i*: A *in šāʿa Allāh* > T *inşallah*, and P *rišta* > T *erişte*, *zinhār* > *zinhar*; ¶ with *io*: *rahim* > *rahim*; ¶ with *u*: P *mārpic̣* > T *marpuç*, *mihtar* > *muhtar*; ¶ with *ü*: A *mumkin* > *mümkün*, *muşkil* > *müşkül*, and P *ğumbiş* > T *cümbüş*, *gügird* > *kükürt*, *cünki* > *çünkü*; ¶ and with *y*: A *fāʿidaʿī* > T *fayda*, *ṭāʿifaʿī* > *tayfa*. The only obvious regularity in the phonetic surrounding is in the last two examples; in total there are, however, sixteen words with the *Vʿi* sequence, and its renderings are: *āi* (eight cases), *ayı* and *ay* (two cases each), *āʿi*, *āyi*, *āyi*, *eyi* (one case each; cf. Subsection 2.2 above).

Backing occurs in 18% of Arabisms and 11% of Farsisms. Despite this, the renderings in Arabisms are generally a little more predictable than those in Farsisms, with entropies of 0.37 and 0.5, respectively. These are fairly low values for a vowel, and surprisingly, lower than for long *ī* (see Subsection 2.27 below, and also Subsection 2.3 above).

2.27 *ī* ې

	∅	<i>e</i>	' <i>e</i>	<i>ı</i>	' <i>ı</i>	<i>i</i>	' <i>i</i>	<i>ı̄</i>	<i>ī</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>
Arabisms	2	0	1	10	1	90	0	25	68	1	1
Farsisms	1	5	1	9	0	39	2	3	19	3	1

The **deletions**: A *ḥalīfaʿī* > T *kalfa*, *ṭāʿbījaʿī* > *tabya*, and P *kulīča* > *külçe*. ¶ The renderings as *e*: P *bīša* > T *meşe*, *pīhsuz* > *pesüs*, *pīşin* > *peşin*, *ričāl* > *reçel*, *zīrak* > *zeyrek*; ¶ as unusually stressed '*e*: A *ij wa-llāh* > T *eyvallah*, and P *pīštahta* > T

peštahta; ¶ as unusually stressed 'i: A *ḍīq an-nafas* > T *tıknefes* (cf. Subsection 2.10); ¶ as unusually stressed 'i: P *ankīšta* > T *enişte*, *mīnā* > *mine*; ¶ as positionally long i: P *temhīr* > *temhir*, *zamīn* > *zemin*, *zarrīn* > *zerrin*; ¶ rounding to u: A *şūft* > T *sofu*, and P *dīvār* > T *duvar*, *durdī* > *tortu*, *turšt* > *turşu*; ¶ rounding to ü: A *kursī* > T *kürsü*, and P *dūrbīn* > T *dürbün*. I was not able to find any phonetic regularities in these examples.

Backing occurred in 6% of Arabisms and 14% of Farsisms, which is the opposite proportion to the adaptations of short *i*. The entropies are 0.59 for Arabisms and 0.69 for Farsisms, meaning the renderings of long *ī* are in fact less predictable those of short *i* (see Subsection 2.26 above).

2.28 j ې

	∅	i	y
Arabisms	2	1	78
Farsisms	3	0	43

The cases of **deletion** are: A *'uqqijāi* > T *okka*, *ğajb* > *cep*, and P *darjā* > T *dere*, *rāzijāna* > *rezene*, *sihpāj* > *sehpa*. ¶ The one rendering as *i* is in A *kajlāi* > T *kile*. These five words, *cep*, *kile*, *okka*, *rezene*, and *sehpa*, are all the examples that there are for monophthongization of a falling diphthong wiht *j*.⁴ The case of *okka* is not in fact entirely clear. It can be seen from the table in Subsection 2.26 above, that rendering A *i* as T *a* is not an especially rare phenomenon, and the position directly after *q* may perhaps be contributive to such an adaptation: not counting *okka*, it occurs in four out of twelve cases of *qi*, but cf. also A *aqrība* > T *akraba*, *ğirār* > *harar*. However, the deletion of *-ja-* (or *-ij-*?) is difficult to explain without appealing to irregular development due to frequency of use.

The entropy is 0.17 for Arabisms and 0.35 for Farsisms.

2.29 jj

	y	yy
Arabisms	15	4
Farsisms	0	0

The four cases of preservation of geminated *jj* are A *ajjām* > T *eyyam*, *muqajjad* > *mukayyet*, *sajjāḥ* > *seyyah*, *sajjārāi* > *seyyare*. In all four, *jj* is preceded by *a* or *ā* whereas in the fifteen cases where *jj* has been shortened, it was always preceded by *i* or *ī*. The following vowel is in all nineteen cases *a* or *ā*.

The entropy for Arabisms is 0.74.

2.30 k ك

	∅	g	ġ	k	ḳ
Arabisms	0	0	10	85	16

⁴ There are two more where such a diphthong has been otherwise changed: A *sīmijā* > T *simya*, and *ṭā'bījāi* > *tabya*. Falling diphthongs with *w* are only monophthongized in the sense that *w* is adapted as *v*, except in A *mawlā* > T *molla*.

Only four cases to be mentioned here: three **deletions** in P *ankāšta* > T *enište*, *kašk* > *keş*, *bandkaša* > *menteşe*; ¶ and one voicing to **g** in P *kārgāh* > T *gergef*. In the last example, one could suspect the influence of *g*. There are three more etyma with *k* and *g* simultaneously; P *girdak* > T *gerdek* does not shed any light on the issue, but P *kangar* > T *kenger*, and *kafgīr* > *kevgir* suggest that there must have been another reason for the voicing in *gergef*.

It needs to be stressed that in this paper the opposition ⟨*k*⟩ : ⟨*ḳ*⟩ is phonological rather than phonetic, meaning that ⟨*ḳ*⟩ is only used for *k*'s which are palatal despite being adjacent to a back vowel. Phonetically speaking, renderings as velar *k* are rare, with just five cases among Arabisms (*dallāk* > *tellak*, *ħirkāi* > *ħirka*, *nafakāi* > *nafaka*, *maslak* > *maslak*, *maslūk* > *musluk*), and three among Farsisms (*čābuk* > *çabuk*, *čākū* > *çakı*, *zambak* > *zambak*).

Phonologically, the entropies are quite high for a consonant: 0.56 for Arabisms, and 0.62 for Farsisms. The phonetic approach considerably increases their predictability: 0.24 for Arabisms, 0.46 for Farsisms.

2.31 *kk*

	<i>kk</i>	<i>ḳḳ</i>
Arabisms	3	1
Farsisms	0	0

The four examples here are: in ***kk***: A *murakkab* > T *mürekkep*, *sikkāi* > *sikke*, *takkāi* > *tekke*; ¶ and in ***ḳḳ***: A *dukkān* > T *dükkan*. Note that similarly to single *k* (Subsection 2.30 above), ⟨*ḳ*⟩ is used here phonologically. Phonetically all the renderings are [ḳḳ].

Phonologically, the entropy for Arabisms is 0.81. Phonetically it is undecided as there is only one category.

2.32 *ḷ*

	<i>ḷ</i>	<i>ḷ̣</i>
Arabisms	210	95
Farsisms	56	10

Here, no group of renderings counts as unusual under the ‘definition’ given at the beginning of this section. It needs to be noted, however, that despite the first impression given by the table, both Arabic and Persian *ḷ* is much more commonly rendered as palatal *ḷ* in Turkish. As was explained in Section 1, the symbol ⟨*ḷ*⟩ is only used here for *ḷ* that is palatal despite being adjacent to a back vowel, so ⟨*ḷ*⟩ covers both velar *ḷ*'s, as well as palatal *ḷ*'s adjacent to front vowels. If the focus were on phonetics instead of phonology, renderings as velar [ħ] would only be found in 17% of Arabisms and 24% of Farsisms. No phonetic pattern is evident in their distribution, however.

When counted phonologically, the entropies are 0.89 for Arabisms and 0.61 for Farsisms. Phonetic counting inverses the proportion: 0.66 for Arabisms and 0.80 for Farsisms.

2.33 *ll*

	<i>l</i>	<i>ll</i>	<i>ĺĺ</i>
Arabisms	6	11	3
Farsisms	1	1	0

Shortening to single *l* occurred in A *balluṭ* > T *pelit*, *ğallab* > *celep*, *ğallābi* > *celebi*, *qullai* > *kule*, *sallai* > *sele*, *siğill* > *sicil*, and in P *çilla* > T *çile*. ¶ The one case of preservation of *ll* among Farsisms is in *kalla* > *kelle*. ¶ Lastly, the three palatalizations to *ĺĺ* are in A *billāhi* > T *billahi*, *bismillāh* > *bismillah*, *ğallād* > *cellat*.

Similarly to *l* (Subsection 2.32 above), the proportions change when the distinction between *l* and *ĺ* is counted phonetically rather than phonologically. In that case, rendering as velar [t] occurs only in three examples in total, which are in fact just variations of one word: A *in šā'a Allāh* > T *inşallah*, *tj wa-llāh* > *eyvallah*, *wa-llāhi* > *vallahi*.

In the case of *ll*, entropies do not change depending on whether counting is performed phonologically or phonetically. For Arabisms, it is always 0.89, and for Farsisms, naturally, 1.

2.34 *m ɸ*

	<i>m</i>	<i>n</i>
Arabisms	387	1
Farsisms	99	0

The sole unusual rendering here is in A *balsam* > T *pelesenk*. See Subsection 2.1 above.

2.35 *mm*

	<i>m</i>	<i>m₂</i>	<i>mm</i>
Arabisms	4	1	8
Farsisms	0	0	0

Shortening to single *m* occurred in A *ḥammāl* > T *hamal*, *ḥammām* > *hamam*, *muhimm* > *mühim*, *summāq* > *sumak*. ¶ Positionally geminated *m₂* can be found in A *ḡamm* > T *zem*; this is one of just two words with *-mm* in the etymon, the other being *mühim* above.

The result is a high degree of unpredictability in Arabisms, with entropy of 0.78.

2.36 *n ̇*

	∅	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>nn</i>	<i>ṅ</i>
Arabisms	0	3	199	1	0
Farsisms	1	2	168	0	1

The one case of **deletion** is P *feşang* > T *fişek*. ¶ The renderings as *m* are in A *'anbar* > T *amber*, *inbīq* > *imbik*, *tanbīh* > *tembih*, and P *ğānbāz* > T *cambaz*,

zanpāra > *zampara*. It is only in A *anbijā* > T *enbiya* that the *nb* ~ *np* sequence did not yield *m*. ¶ Gemination to **nn** occurred in A *ḥunāq* > T *hunnak*, one of 44 words with the sequence *nā*, ten with *un*, and three with *unā* (the other two are A *munāsabatī* > T *mūnasebet*, and P *gunāh* > T *gūnah*). ¶ The one rare case of palatalized **n̄** is P *tuvānā* > *tīvana* (see GTS).

Overall, the entropies are nearly identical, and very low: 0.098 for Arabisms, and 0.097 for Farsisms.

2.37 nn

	n	n2	nn
Arabisms	3	2	5
Farsisms	0	0	0

Shortenings to **n**: A *ḏīq an-naḥas* > T *tuknefes* (cf. Subsection 2.10), *ḡinn* > *cin*, *qinnāraī* > *kanara*. ¶ Positional preservation of gemination (**n2**): A *fann* > T *fen*, *zann* > *zan* (two of three cases in auslaut, the remaining one being *ḡinn* above). ¶ Preservations of geminated **nn**: A *ḡahannam* > T *cehennem*, *ḡannaī* > *cennet*, *ḡinnaī* > *cinnet*, *minnaī* > *minnet*, *sunnāī* > *sūnnet*.

Overall, the adaptations are exceptionally diversified, with the entropy for Arabisms being 0.94.

2.38 o

	o	u	ū	ū̄
Arabisms	0	0	0	0
Farsisms	9	1	1	1

The rounding to **u** occurred in P *rovḡan* > T *rugan*; ¶ rounding and positional lengthening (**ū**) in P *guroh* > T *gūruh*; ¶ rounding with lengthening (**ū̄**) in P *bosa* > T *buse*.

The above amounts to the entropy of 0.6 for Farsisms, lower than for long *ō* (see Subsection 2.39 below, and also Subsection 2.3 above).

2.39 ō

	o	ō
Arabisms	0	0
Farsisms	3	2

The three cases of shortening to **o** are: P *čōb* > T *cop*, *gōz* > *koz*, *pōst* > *post*; ¶ the two of shortening and fronting to **ō** are P *kōsa* > T *kōse*, *gōsāla* > *kōsele*. This is too small a base for any phonetic pattern to emerge.

As with short *o*, the resulting entropy for Farsisms is very high: 0.97, higher than in the case of short *o* (see Subsection 2.38 above).

2.40 *p* پ

	<i>b</i>	<i>p</i>
Arabisms	0	0
Farsisms	2	55

The two unusual cases with *b* are P *pāpūš* > T *pabuç*, *tahtapūš* > *tahtaboş*. The sequence *ap* ~ *āp* appears in two more words (P *čaprāst* > T *çapraz*, *sarāpā* > *serapa*), and so does *pu* ~ *pū* (P *pūl* > T *pul*, *pušt* > *puşt*).

The entropy for Farsisms is 0.22.

2.41 *q* ق

	<i>g</i>	<i>ġ</i>	<i>k</i>
Arabisms	1	30	159
Farsisms	0	2	6

The one word with *g* is A *manqal* > T *mangal*, one of eight in which *q* is directly after a sonant, and one of two where it is directly after *n* (the other one is A *manqabāi* > T *menkıbe*). ¶ The two cases of *ġ* are P *čārṭāq* > T *çardak*, *nāḥaq* > *nahak*; ¶ and the six with *k* are P *ḥāqān* > T *hakan*, *qahramān* > *kahraman*, *qalandar* > *kalender*, *qaltabān* > *kaltaban*, *qāqum* > *kakım*.

The entropy for Arabisms is 0.43, and for Farsisms 0.81.

2.42 *qq*

	<i>k</i>	<i>k₂</i>	<i>kk</i>
Arabisms	1	1	7
Farsisms	0	0	0

Here, we have one shortening to *k* in A *saqqā*' > T *saka*; ¶ one positional preservation of gemination (*k₂*) in A *ḥaqq* > T *hak* (the only word with *-qq* in the final position); ¶ and seven preservations as *kk* in A *baqqāl* > T *bakkal*, *diqqāi* > *dikkat*, *'uqqijāi* > *okka*, *naqqāš* > *nakkaş*, *raqqāş* > *rakkas*, *taraqqī* > *terakki*, *zaqqūm* > *zakkum*.

The entropy for Arabisms is 0.62.

2.43 *r* ر

	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>ř</i>
Arabisms	0	362	0
Farsisms	3	240	1

Dissimilation to *l* can be observed in P *čārpāra* > T *çalpara*, *durgar* > *dülger*, *pargār* > *pergel*. It should be noted, however, that there are seven more Farsisms, and fourteen Arabisms, which contain two *r*'s, and no dissimilations occurred in them. ¶ The single case of functionally front *ř* is in P *jār* > T *yar*, *-ri*. Overall, P *r* does not appear to exert a strong fronting influence. Long vowels preceded by *r* preserve their

harmony in 92% of cases, though short vowels in the same position are fronted in 64% of examples. In Arabisms, the situation is similar, only more extreme in both cases.

Overall, the entropy is very low, only 0.08 for Farsisms.

2.44 *rr*

	<i>r</i>	<i>r₂</i>	<i>rl</i>	<i>rr</i>
Arabisms	4	1	0	6
Farsisms	0	0	1	1

The words with single *r* are: A *darrābāi* > T *taraba*, *karrāi* > *kere*, *qārrāi* > *kara*, *sarrāğ* > *saraç*; ¶ the one case of *r₂* is A *sirr* > T *sır* (the only occurrence of *rr* in auslaut); ¶ the one dissimilation to *rl* is P *širrauğan* > T *şirlağan*; ¶ and the preservations as *rr* are A *darraī* > T *zerre*, *ğarrāh* > *cerrah*, *ğarrār* > *cerrar*, *mudarris* > *müderriis*, *şarrāf* > *sarra*, *tabarru'* > *teberru*, and P *zarrīn* > T *zerrīn*.

The entropy for Arabisms is 0.83, and for Farsisms, naturally, 1.

2.45 *s س*

	<i>ç</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
Arabisms	0	162	1
Farsisms	1	89	2

The only example with *ç* is P *sirīš* > T *çiriş*. There are seven more Farsisms which contain both *s* and *ş* – the combination does not occur in Arabisms – and in all of them *s* has been preserved. ¶ Renderings as *z* can be found in A *sa'tar* > T *zahter*, and P *çaprāst* > T *çapraz* (cf. Subsection 2.50 below), *pāsbān* > *pazvant* (cf. Subsection 2.5 above).

The entropies are low, 0.05 for Arabisms, and 0.15 for Farsisms.

2.46 *ss*

	<i>s</i>	<i>ss</i>
Arabisms	1	1
Farsisms	0	0

The two words here are: for *s*: A *tamāss* > T *temas*; ¶ and for *ss*: A *tabassum* > T *tebessüm*.

The entropy for Arabisms is of course 1.

2.47 *ş ص*

	<i>s</i>	<i>z</i>
Arabisms	84	1
Farsisms	0	0

There is only one exception here, A *şamğ* > T *zamk*. There are thirteen more words whose etyma begin with *şa-*, including nine where this is followed by a voiced

consonant, e.g. A *şabr* > T *sabır*, *şarf* > *sarf*, *şandūq* > *sandık*.

Naturally, the entropy for Arabisms is minimal, 0.09.

2.48 şş

	<i>s</i>	<i>ss</i>
Arabisms	2	2
Farsisms	0	0

The four words here are: with *s*: A *miqaşş* > T *makas*, *qaşşāb* > *kasap*; ¶ and with *ss*: A *hişşatī* > T *hisse*, *qişşatī* > *kıssa*. No conclusions can be drawn from this small set.

The entropy for Arabisms is of course 1.

2.49 شّ ş

	<i>C</i>	<i>ç</i>	<i>s</i>	<i>ş</i>
Arabisms	0	0	1	82
Farsisms	1	1	0	70

The two renderings as *ç* are: positionally voiced *C* in P *pāpūš* > T *pabuç*; ¶ and entirely voiceless *ç* in P *šaltūk* > T *çeltik*. A similar change appears to have occurred in at least two words, *çakal* and *çorba*, which are however not included here because the entries in KEWT proposed alternative phonetic variants of their etyma (see the beginning of this section). NS suggests P *šaltūk* ~ *çaltūk* which, as a matter of fact, potentially renders the adaptations in *çakal*, *çorba*, and *pabuç*, even more unusual. ¶ The one remaining atypical adaptation as *s* is in A *fırşat* > T *fırsat*.

For Arabisms, the entropy is 0.09, and for Farsisms 0.13.

2.50 ت t

	∅	<i>d</i>	<i>D</i>	<i>t</i>
Arabisms	0	0	0	145
Farsisms	1	1	1	92

One **deletion** in P *çaprāst* > T *çapraz* (cf. Subsection 2.45 above); ¶ one voicing (*d*) in P *tağar* > *dağar*; ¶ and one positional voicing (*D*) in P *tarīt* > T *tirit*.

The entropy for Farsisms is 0.13.

2.51 tt

	<i>t</i>	<i>tt</i>
Arabisms	1	3
Farsisms	0	0

The shortening to *t* is in A *kattān* > T *keten*; ¶ the three *tt*'s in A *albatta* > T *elbette*, *ittifāq* > *ittifak*, *ittihād* > *ittihat*.

The resulting entropy for Arabisms is 0.81.

2.52 t ط

	<i>d</i>	<i>D</i>	<i>t</i>
Arabisms	2	2	63
Farsisms	1	0	2

Three cases of *d*: A *biṭānāī* > T *badana*, *qaṭīfāī* > *kadife*, and P *čārṭāq* > T *čardak*; ¶ two of *D*: A *balluṭ* > T *pelit*, *šarīṭ* > *šerit*. ¶¶ The remaining two cases of P *t* > T *t* are not so much unusual as just few because *t* is simply rare in Persian: P *tama* 'kār > T *tamahkar*, *tarāfdār* > *tarāftar*.

The entropy for Arabisms is 0.24, and for Farsisms 0.92.

2.53 *tt*

	<i>kt</i>	<i>t₂</i>	<i>tt</i>
Arabisms	1	1	1
Farsisms	0	0	0

The three examples here are as follows: with *kt*: A 'aṭṭār > T *aktar*; ¶ with *t₂*: A *haṭṭ* > T *hat*; ¶ and with *tt*: A *baṭṭānījāī* > T *battaniye*.

The resulting entropy for Arabisms is naturally 1.

2.54 t ث

	<i>s</i>
Arabisms	23
Farsisms	0

In the case of t , all examples are perfectly regular. There are five cases of t - in anlaut, six of $-t$ in auslaut, words with t preceded by *a*, *ā*, *i*, *ī*, or a consonant, and there are examples of t followed by *a*, *ā*, *ī*, or a consonant.

2.55 $t̄$ ð

	∅	<i>t</i>	<i>t̄</i>
Arabisms	161	132	15
Farsisms	0	0	0

The rendering of *tā* marbūṭāī is not clear. My understanding of it has sadly not improved since K. Stachowski (2015: 315), and I can only confirm the observation made there, that the rendering as ∅ or as *t* correlates with vowel harmony: words with rendering as ∅ are back 36% of times, while words with *t* are back 18% of times if *at̄* (as in *dikkat*, *-ti*) is counted as back-harmonic, and only 8% of times if it is counted as front-harmonic.⁵

The entropy is accordingly high, 0.77.

⁵ In the first case, i.e. counting *at̄* as back-harmonic, $\chi^2(1, N=308) = 11.1, p = 8.5 \times 10^{-4}$. Counting *at̄* as front-harmonic, $\chi^2(1, N=308) = 32.4, p = 1.3 \times 10^{-8}$.

2.56 *u*

	∅	<i>a</i>	<i>ɪ</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>u</i>	' <i>u</i>	<i>ù</i>	<i>ū</i>	<i>ü</i>	<i>ũ</i>
Arabisms	0	1	2	3	6	2	82	2	1	4	68	1
Farsisms	1	0	3	2	2	0	20	2	0	0	44	0

The sole **deletion** is in P *širrauğan* > T *şırılağan*. ¶ The one rendering as *a* in A *fulān* > T *falan*. ¶ The five renderings as *ɪ* in A *furšat* > T *firsat*, *ğurnūq* > *kırnak*, and P *bahādur* > T *bahadır*, *qāqum* > *kakım*, *partavsuz* > *pertavsız*. ¶ The five cases of *i* are in A *fulān* > T *filan*, *balluḡ* > *pelit*, *tadāruk* > *tedarik*, and P *nāzuk* > T *nazil*, *zardālu* > *zerdali*. ¶ The eight examples with *o* are A *'uqqijai* > T *okka*, *ğūgrāfijai* > *coğrafya*, *fuḡūl* > *fodul*, *luqmai* > *lokma*, *nuqsān* > *noksan*, *nuqtaī* > *nokta*, and P *silāḡşur* > T *silahşor*, *durdī* > *tortu*. ¶ The two words with *ö* are A *'urf* > T *örf*, *şuhrai* > *şöhret*. ¶ The four atypically stressed '*u*'s: A *Qur'an* > T *Kur'an*, *muḡlaqā* > *mutlakā*, and P *muşt* > T *mušta*, *ustura* > *ustura*. ¶ The one positionally long *ù* is in A *zujuf* > T *züyuf*. ¶ The four cases of long *ū*: A *mu'ğizai* > T *mucize*, *mu'tabar* > *muteber*, *tabarru'* > *teberru*, *şu'bat* > *şube*. ¶ Lastly, long *ũ* is in A *mu'min* > T *mumin*. All these groups are unfortunately too small for any clear phonetic patterns to emerge.

Fronting occurred in 43% of Arabisms and 62% of Farsisms. In general, the number of different renderings is high but they are all rare, so the overall unpredictability is lower than it might at first seem, with entropy being 0.52 for Arabisms and 0.59 for Farsisms. It is, in fact, also lower than for long *ū*, see Subsection 2.57 below, and also Subsection 2.3 above.

2.57 *ū* ɟ

	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>ɪ</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>u</i>	<i>ù</i>	<i>ū</i>	<i>ü</i>	' <i>ü</i>
Arabisms	2	0	3	0	2	0	42	33	15	2	0
Farsisms	0	1	6	3	2	3	11	1	5	5	1

Delabialization can be observed in fifteen examples: two with *a*: A *ğurnūq* > T *kırnak*, *maşrūf* > *masrafı*; ¶ with *e*: P *zambūrak* > T *zemberek*; ¶ nine with *ɪ*: A *ḡarūn* > T *harın*, *şandūq* > *sandık*, *sāḡūr* > *satur*, and P *dādū* > T *dadı*, *māzū* > *mazi*, *bāzū* > *pazı*, *čākū* > *çaki*, *ğāmaşūr* > *çamaşır*, *ğuvāldūz* > *çuvaldız*; ¶ and three with *i*: P *lablabū* > T *leblebi*, *tarāzū* > *terazi*, *şaltūk* > *çeltik*. It might be noticed that the adaptations to *ɪ* and *ɪ* all occur in the final syllable. However, this is unlikely to be the cause for these unusual renderings as these twelve cases constitute only 4% of Arabisms with *ū* in the final syllable, and 33% of analogously built Farsisms.

The renderings as *o* are in A *şūf* > T *sof*, *şūft* > *sofu*, and P *taḡtapūş* > T *tahtaboş*, *şabbūj* > *şebboy*; ¶ as *ö* in P *ğūdmard* > T *cömert* (cf. Subsection 2.8 above), *kūr* > *kör*, *nānkūr* > *nankör*; ¶ as *ù* in P *nawrūz* > T *nevruz*; ¶ as *ū* in P *āsūda* > T *asude*, *farsūda* > *fersude*, *fīrūza* > *firuze*, *rūznāma* > *ruzname*, *zabūn* > *zeburn*; ¶ as *ü* in A *ajlūl* > T *eylül*, *rū'jā* > *rüya*, and P *dūrbīn* > T *dürbün*, *kākūl* > *kakül*, *gūgird* > *kükürt*, *kūra* > *küre*, *lūla* > *lüle*; ¶ and lastly as '*ü* in P *čūnki* > T *çünkü*.

As is usually the case with long vowels, fronting of long *ū* is considerably rarer than that of short *u*, as it only happened in 20% of Arabisms and 34% of Farsisms. Overall, however, these are more diversified adaptations than those of short *u* (see Subsection 2.56 above), and the entropies are 0.7 for Arabisms, and 0.88 for Farsisms.

2.58 v ʒ

	∅	v
Arabisms	0	0
Farsisms	1	34

The only unusual case here is the deletion in A *rovġan* > T *rugan*. It is the only etymon with either the *ov* or the *vġ* sequence. The only two examples with any consonant at all directly following *v* are P *čāvdār* > T *čavdar*, *partavsuz* > *pertavsız*.

The entropy for Farsisms is 0.19.

2.59 w ʒ

	l	p	v
Arabisms	1	1	104
Farsisms	0	0	2

The two highly atypical examples here are: in *l*: A *mawlā* > T *molla* (cf. Footnote 4); ¶ and in *p*: A *kiswāi* > T *kispet*. The *wl* sequence appears in six more words; *sw* is not attested in any other, and neither is *fw*, but *šw* is in A *tašwīr* > T *tasvir*. ¶ The two cases of *w* in Persian are P *ferdaws* > T *firdevs*, *nawrūz* > *nevruz*.

The entropy for Arabisms is 0.1.

2.60 ww

	vw
Arabisms	2
Farsisms	0

The only two cases here are A *qūwwāi* > T *kuvvet*, *munawwar* > *münevver*.

2.61 z ʒ

	∅	s	z
Arabisms	0	0	68
Farsisms	1	1	76

The one case of **deletion** is in P *zorbāz* > T *zorba*; ¶ and the one case of devoicing to *s* is in P *pīhsuz* > T *pesüs*. There are in total 24 Farsisms and eighteen Arabisms with final *-z*.

The entropy for Farsisms is 0.12.

2.62 zz

	z	zz
Arabisms	1	1
Farsisms	0	0

Here, there is only one example with *z*: A *razzatī* > T *reze*; ¶ and one with *zz*: A *bazzāz* > T *bezzaz*.

The entropy, of course, is 1 for Arabisms.

2.63 *z* ظ

	<i>z</i>
Arabisms	23
Farsisms	0

The 23 examples include words with *z* in anlaut, in auslaut, and preceded and followed by different vowels. There is only one example with *z* adjacent to a consonant: A *hifz* > T *hifiz*.

2.64 *zz*

	<i>zz</i>
Arabisms	1
Farsisms	0

The one example here is A *hazz* > T *haz*, which is a perfectly regular adaptation (cf. Subsection 2.63 above).

2.65 *ž* ج

	<i>j</i>
Arabisms	0
Farsisms	4

The four examples here are P *aždar* > T *ejder*, *aždarhā* > *ejderhā*, *žāla* > *jale*, *mužda* > *müjde*; the one significant position that is unattested is *-ž* in auslaut.

3 Summary

Based on a dataset of 1748 words, the paper provides a quantitative summary of the commonness of various phonetic adaptations that borrowings from Arabic and Persian underwent in Turkish, as well as lists of cases with unusual renderings, accompanied by a brief discussion of the phonetic surrounding. Etymological remarks are given only occasionally. In a sense, however, all the words mentioned in the paper combine into a list of cases that do perhaps require a revision in this aspect, precisely because they are the ones that exhibit atypical adaptations.

Quantitative data can also find various applications. One example has been suggested in K. Stachowski 2020 in the form of an algorithm for detecting Persian mediation in Arabisms. They also pose at least one problem, however, as the results appear to indicate that the renderings of long vowels are less predictable than those of short ones (cf. Subsection 2.3).

Abbreviations and references

A = Arabic; **Engl.** = English; **Fr.** = French; **It.** = Italian; **P** = Persian; **T** = Turkish
 AKIN, Cüneyt, (2011). “Kırgız Türkçesinde Alıntı Kelimelerde Ses Değişmeleri”, **Turkish Studies**, 6(1): 621-635.

- AL-HASHMI, Shadiya, (2016). *The phonetics and phonology of Arabic loanwords in Turkish: residual effects of gutturals*, Unpublished doctoral dissertation, University of York, York, United Kingdom.
- ALOT = S. Stachowski 1975–1986.
- BARAN, Burhan, (2019). “Farsça Birleşik Sözcüklerin Türkiye Türkçesindeki Kullanılışları Üzerine”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 62: 60–65.
- CUMAKUNOVA, Gülzura, (2008). “Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler”, *Türkiyat Araştırmaları*, 9: 101–117.
- ERDEM, İlhan, (2013). “Konuşma Dili Açısından Arapça ve Farsça Alıntı Kelimelerin Bugünkü Durumu”, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(1): 92–100.
- EREN, Hasan, (2019). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- GTS = “Türk Dil Kurumu: Güncel Türkçe Sözlük”, <https://sozluk.gov.tr>.
- İŞLER, Emrullah, (2008). “Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Ses Değişiklikleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 35: 187–196.
- KARACA, Veysel İbrahim, (2012). “Türkiye Türkçesindeki Alıntı Sözcüklerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, 7/4: 2059–2090.
- KARASOY, Yakup, (1998). “Türkmen Türkçesinde Arapçadan Geçen Ayın’lı Kelimelerdeki Ses Değişimleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5: 397–432.
- KEWT = M. Stachowski 2019.
- KORKMAZ, Feryal, (2007). “Alıntı Kelimelerin Türkçeleşme Sürecinde Bazı Arapça Kelimelerin Görev Değişikliğine Uğraması Üzerine”, *İlmî Araştırmalar*, 23: 103–112.
- NİŞANYAN, Sevan, (on-line), “Nişanyan Sözlük”, <https://www.nisanyansozluk.com>.
- NS = Nişanyan (on-line).
- OYTUN ALTUN, Hilal, (2012). “Türkiye Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Ünlü Uyumsuzlukları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32: 55–71.
- OYTUN ALTUN, Hilal, (2015). “Arapça Alıntı Kelimelerin Kazak Türkçesine Uyarlanması”, *Türkiyat Araştırmaları*, 22, 167–201.
- ÖZKAN, Nevzat, (2011). “Türkçedeki Yabancı Unsurları Tasnif Denemesi”, 38. ICANAS, (Vol.3; Ed. Z. Dilek et al.), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1343–1359.
- ÖZTEKTEN, Özkan, (2001). “Türkçedeki Arapça Alıntılarının Fonolojisi Üzerine”, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10: 315–320.
- ÖZTEKTEN, Özkan, (2013). “Osmanlı Türkçesindeki Arapça Alıntılarda Yapımlık Ses Değişiklikleri. İletli Kökler”, *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, (Ed. H. Şirin User & B. Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1–12.
- PEKAÇAR, Çetin, (2006). “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19: 53–71.
- PEKAÇAR, Çetin, (2007). “Kumuk Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Son Ses /U/ Meselesi ve Türkçe-Arapça İlişkileri”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 24–29 Eylül 2000*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1465–1473.
- PLOT = S. Stachowski 1998.
- POMORSKA, Marzanna, (2013). *Materials for a historical dictionary of New Persian loanwords in Old Anatolian and Ottoman Turkish from the 13th to the 16th century*, (= *Studia Turcologica Cracoviensia* 13), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- R = R Core Team, (2020). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria, <https://www.R-project.org/>.
- ROCCHI, Luciano, (2016–2017). “Addenda from Pre-Meninski transcription texts to Stanisław Stachowski’s “Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözüğü””, (Parts 1–11), *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 133–134.
- SAĞ, Zehra, (2019). *Farsça Üzerinden Türkçeye Alıntılanmış Arapça Menşeli Kelimeler*, Unpublished MA thesis, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, Turkey.
- SARIKAYA, Yakup, (2005). “Türkmen Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Görülen Ünlü İncelme Ve Kalınlaşmaları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 19: 63–80.
- STACHOWSKI, Kamil, (2015). “Phonetic adaptation of Arabic borrowings in Argenti’s Ottoman

- Turkish (1533). Part 1. Consonants and semivowels”, *Words and Dictionaries. A Festschrift for Professor Stanislaw Stachowski on the Occasion of His 85th Birthday*, (Ed. In E. Mańczak-Wohlfeld & B. Podolak), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 297–317.
- STACHOWSKI, Kamil, (2020). “*soundcorr*s: Tools for Semi-automatic Analysis of Sound Correspondences”, *Glottometrics*, 49: 66–86.
- STACHOWSKI, Kamil, [forthcoming], “Detecting Persian mediation in Arabisms in Turkish”.
- STACHOWSKI, Marek, (2012a). “On the consonant adaptation of Arabic (and some Persian) loan-words in an Ottoman Turkish dictionary by Arcangelo Carradori (1650)”, *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 129 supplementum: 373–381.
- STACHOWSKI, Marek, (2012b). “Some features of the vowel adaptation of Arabic loan-words (along with a few remarks on their consonants) in an Ottoman Turkish dictionary by Arcangelo Carradori (1650)”, *Folia Orientalia*, 49: 491–502.
- STACHOWSKI, Marek, (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- STACHOWSKI, Stanisław, (1975–1986). *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, (= *Prace Komisji Orientalistycznej PAN* 13, 15, 17, 19), Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum.
- STACHOWSKI, Stanisław, (1998). *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü. Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, (Ed. M. Ölmez), İstanbul: Simurg.
- TDES = Eren 1999.
- TETTL = Tietze 2002–2009.
- TIETZE, Andreas, (2002–2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, (Vols. 1–2), İstanbul, Wien: Simurg, Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- TRT = “TRT Tellafuluz Sözlüğü: Genel Sözlük”, <http://trttelaffuz.com>.
- YAZICI ERSOY, Habibe, (2006). “Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri”, *Türkbilim Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 12: 143–162.

ÇOKLUK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK ESKİ TÜRKÇE *telim* (EOT: *delim*) SÖZCÜĞÜ VE KÖKENİ ÜZERİNE

Ferruh AĞCA*

Öz: Dillerde çokluk ile belirsizlik arasında bir korelasyon olduğu açıktır. Buna göre dillerdeki morfolojik ve sentaktik çokluk işaretleyicileri, herhangi bir nesne, kavram ya da eylemin çokluğunu ifade ederken aynı zamanda belirsizliği de barındırmaktadır. Türk dilinde çokluk ifadeleri, diğer dillerde olduğu gibi hem morfolojik hem de sentaktik işaretleyiciler ile karşılanmıştır. Türk dilinde isimler ve fiillerin önüne gelerek çokluk anlamını ifade eden çok sayıda sentaktik işaretleyici vardır. Bunlardan biri, Eski Türkçede yaygın olan ve bu yazıda gösterildiği gibi benzer anlama gelen sözcüklerle eş çift de meydana getiren **telim** sözcüğüdür. Bu yazıda, EOT'de (Eski Oğuz Türkçesi) **delim** şeklinde tanımlanan Eski Türkçedeki **telim** sözcüğünün, Eski Uygurca metinlerdeki örneklerden hareketle çokluk anlam alanı değerlendirilecek; çeşitli tanımlar yardımıyla ve etimolojinin prensipleri gözlemlenerek kökeni tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Çokluk İşaretleyicileri, Belirsizlik, Etimoloji, *telim* Sözcüğü.

On the Old Turkic Word telim (OOT: delim) and Its Origin As a Plurality Marker

Abstract: It is clear that there is a correlation between plurality and indefiniteness in languages. Accordingly, while morphological and syntactic plurality markers in languages express the plurality of any object, concept or action, they also contain indefiniteness. Plurality expressions in Turkic language are provided with both morphological and syntactic markers as in other languages. There are many syntactic markers in the Turkic language that express the meaning of plurality by preceding nouns and verbs. One of them is the word **telim**, which is common in Old Turkic and forms synonyms with similar words as shown in this paper. In this paper, the word **telim** in Old Turkic, which is witnessed in EOT (Old Oghuz Turkic) as **delim**, will be evaluated in terms of plurality, based on the examples in Old Uygur texts; With the help of various witnesses and observing the principles of etymology, its origin will be determined.

Keywords: Old Turkic, Plurality Marker, Indefiniteness, Etymology, *telim* Word.

Giriş

Doğuşlarından bugüne yapısal olarak basitten komplekse, anlamsal olarak da somuttan soyuta, mecaza ve metafora doğru değişen ve gelişen dillerin, çokluk ifadeleri bakımından da benzer bir gelişim seyrettiğini, bu çerçevede dillerin erken zamanlarında bilhassa gramatikal bakımdan hâkim olan teklik ifadelerden, sosyo-kültürel türlenmeye bağlı olarak çokluk ifadelerine ulaştığını ve böylece gramatikal teklik ve çokluk kategorilerinin belirlediğini söylemek mümkündür. Bu anlamda dillerde ilk önce teklik şekiller ortaya çıkmış, ardından en basit hâlden en kompleks yapıya doğru ilerleyen çokluk şekilleri doğmuştur, denebilir. Diller, konuşurlarının sosyo-kültürel yaşamlarındaki kompleks türlenmeye bağlı olarak, bir taraftan morfemler yardımıyla

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: ferruhagca@gmail.com. ORCID NO: 0000-0002- 8784-9095.

çokluk ifadelerine ulaşırken, diğer taraftan sentaktik stratejilerin sonucu olarak sözcüksel çokluk ifadelerini benimsemişlerdir. Bu bağlamda Türk dilindeki çokluk kavramının da belirli aşamalardan geçtikten sonra bugünkü şekilleri aldığını, tarihsel metinlerdeki örnekleri takip etmek suretiyle söyleyebiliriz.

Ekleme bir dil olan Türk dilinde çokluk kavramı genel itibariyle ekler vasıtasıyla karşılanmıştır. Tarihsel Türk dili alanlarında “çokluk ekleri” olarak tanımlanan eklerin varlığı ve işlevine dair örnekler, Türk dilinin erken tarihli metinlerinde morfolojik çokluk ifadesinin istikrarsızlığına işaret etmektedir. Mesela Türk runik harfli yazıtlarda işlek çokluk eki olarak +IAR ekinin sadece akrabalık ve unvan adlarına gelmesi, öznesi çokluk olan isim ve fiil cümlelerindeki yüklem işaretleyicilerinin teklik ifadeye sahip olması, erken tarihli metinlerde +IAR ekinin çokluk anlamı ile belirmemiş olabileceğini, “saygı” ifadelerinin bir işaretleyicisi olabileceğini ve böylece en azından yazıtların dilinde çokluk kavramının henüz yapısal bir karaktere kavuşmamış olabileceğini düşündürmektedir.¹

Başka bir araştırmanın konusu olan +IAR ekinin anlam ve işlevleri bir tarafa bırakılacak olursa, Türk dilinin erken tarihli yazılı kaynaklarında çokluk ifadesinin morfolojik olmadığını, çokluğu karşılamak üzere başka stratejilerin uygulandığını ayrıca belirtmek gerekir. Bu bağlamda Türk dilinde çokluk kavramının, morfolojik boyutunun yanı sıra, leksikolojik, sentaktik ve semantik boyutları da vardır. Diğer bir ifadeyle dillerde çokluk anlam alanı, dilbiliminin hemen hemen bütün araştırma alanlarıyla ilgilidir. Buna göre çokluk anlamı, herhangi bir morfolojik ya da leksik işaretleyici olmadan da ifade edilebilir. Bu bağlamda Türk dilinde de çokluk anlam alanı, morfolojik ve leksik işaretleyiciler ile, sentaktik kurgu dâhilinde ya da semantik çıkarımlar ile ifade edilmiştir.

Türk dilinde çokluk anlam alanını karşılamak üzere kullanılan leksik işaretleyicilerin sayısı oldukça fazladır. En erken tarihli metinlerden itibaren birçok örneğine rastladığımız leksik çokluk işaretleyicileri, ait olunan çevre ve zamana bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Türk dili gramerlerinde “azlık-çokluk / miktar zarfları”, “belgisiz sıfat / zamir”, “sayı sıfatları” gibi başlıklar altında değerlendirilen bu sözcüklerin ortak özelliği, “teklik”in karşısında; ama “çokluk”un yanında “ölçü / miktar” anlamı çokluk ifade etmeleridir. Genel Türk dilinde isim ve fiillerin çoklukları, bir taraftan +IAR morfemiyle karşılanırken, diğer taraftan bu sözcük türlerinin önüne gelen ya da bütün bir cümleyi yöneten miktar / ölçü sözcükleri ile de yapılabilmektedir. Türkçe gramerlerde belgisiz / belirsizlik sözcükleri olarak adlandırılan, “çokluk” ya da “azlık” ifade eden bu sözcükler, aslında “çokluk” üst anlam alanını ifade etmektedir.² Dolayısıyla bu tür sözcükleri, “sözcüksel çokluk

¹ Türk runik harfli yazıtlarda +IAR ekinin, *beg*, *ogul*, *ög*, *eke*, *kadaş*, *kunçuy* gibi akrabalık adları ile unvanlara gelmiş olması, ekin gerçekten çokluk eki mi yoksa başka bir işleve mi sahip olduğunu sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Zira Türk runik harfli yazıtlarda çokluk gerektiren sentaktik yapıların ısrarla teklik görünümü olması, bu sözcüklere gelen ekin işlevini sorgulamamıza sebep olmaktadır. Benzer olarak Türk runik harfli yazıtlardan sonra, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde bilhassa fiil çekimlerinde beliren +IAR ekinin işlevine dair tanıklar da, ekin aslen “saygınlık” ve “nezaket” kavram alanını işaretlediğini göstermektedir. Mesela Eski Uygurca metinlerde örneklerine sıkça rastlanan *alıñızlar* türündeki örnekler, ekin bu anlamını açık bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte, +IAR ekinin daha sonraki tarihsel ve modern Türk dili alanlarında yaygın çokluk eki hâline geldiği de ayrıca ifade edilmelidir.

² Türk gramerciliğinin en önemli sorunlarından biri, bilhassa morfemleri ya da leksikleri belli bir tanıma dahil ederek, aynı / benzer anlam ve işlevlerin yerine getirildiği üst anlam ve işlevlerin ihmal edilmesidir. Mesela Türk gramerciliğinde çokluk kategorisi genellikle isim çekim ekleri

işaretleyicileri” olarak değerlendirmek mümkündür. Türk dilinde bu tür sözcükler, aslında sentaktik yapıya göre zarf, sıfat ya da zamir görevi üstlenebilmektedir. Başka bir deyişle Türk dilinde sözcüklerin kullanılış yerine göre belirlenen türleri, bu tür sözcükler için de geçerlidir. Dolayısıyla herhangi bir sözcüksel çokluk işaretleyicisi, sentaktik yapı içerisinde sıfat, zarf ya da zamir olarak yer alabilmektedir. Bununla birlikte bu sözcüklerin “ölçü”, “çokluk / azlık” işlevleri hiç değişmemektedir. Eski Türk dilinde *alku*, *barça*, *erüş*, *ertiyü*, *kalısız*, *kamag*, *kop*, *köp*, *tolp*, *üküş*, *yumgı* gibi sözcükler, çokluk anlamıyla hem sıfat ve zarf hem de zamir görevleriyle çokluk ifade etmektedir.

Tarihsel Türk dili alanlarında daha çok isimlerin belirsiz çokluğunu ifade eden sözcüklerden biri de, bugüne kadar birçok tarihsel Türk dili alanında *telim* şeklinde okunan ve Eski Oğuz Türkçesinde *delim* şeklinde tanıklanan sözcüktür. Bu yazıda, tarihsel Türk dilinin sadece Eski Uygurca alanında tanıklanan ve genellikle *telim taşım* ya da *telim teşim* şeklinde okunan çokluk eş çifti üzerinde durulacaktır. Türk dilinin sonraki yüzyıllara ve çevrelere ait metinlerinde ikinci unsuru olmadan sadece *telim* şeklinde geçen sözcük, genellikle isimlerin önünde yer alarak çokluk ifade etmektedir. Eldeki yazıda, Budist Uygurca metinlerden itibaren tanıklanan *telim* sözcüğünün sentaktik düzlemdeki yeri, eş anlamlı sözcük birimlerle meydana getirdiği çiftler, bu eş çiftlerin sunduğu ipuçlarından hareketle kökeni, kök anlamı ve sözcükte meydana gelen seslik değişimler gibi hususlar, Türk dilinin fonolojik, morfolojik ve etimolojik prensipleri etrafında değerlendirilecektir.

1. Etimoloji ve Prensipileri

Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ile *logos* “bilgi” sözcüklerinin birleşimi olan etymology, “sözcüklerin fülî anlamının ötesinde aslı anlamını göz önünde bulundurarak kökenini irdeler.” (Stachowski 2011: 1). Dilbilgisinin araştırma alanlarından olan etimoloji, prensipleri, yol ve yöntemleri gibi özellikleri bakımından kendi araştırma alanına hapsedilemeyecek kadar geniş, dilbilgisinin diğer alanlarındaki verilere de muhtaç bir alandır. Etimoloji, dilbiliminin diğer araştırma alanlarına göre daha geniş bir alana hitap eder. Buna göre etimoloji, tarihsel fonoloji, tarihsel morfoloji, tarihsel semantik ve tarihsel sentaksı da içine alan geniş bir dilbilim alanıdır. Bu bakımdan dillerde herhangi bir etimoloji araştırması, bu alanlardan sadece birisi dikkate alınarak yapılamaz. Esasında etimoloji, bir sözcük birimin dildeki ilk kullanımını esas alıp tarihsel süreç içindeki ses, biçim ve anlam özelliklerini birlikte ele alıp değerlendirerek, mümkünse yazı dilinin ilk metinlerindeki aslı şekline ulaşmayı, değilse, yazılı metinler öncesindeki prototipini tespit etmeyi amaçlar. Hatta etimoloji araştırmalarında, “bazı kelimelerin aslı manasını anlamak için bir dilin ses tarihini ve kelime yapma yollarını bilmek yetmez, bu dili konuşan milletin kültür tarihine, etnolojisine dair çeşitli bilgilere de sahip olmak gerekir.” (Stachowski 2011: 6). Stachowski (2011: 85-91), herhangi bir etimoloji araştırması için uygulanabilecek aşamaları şöyle sıralar: Filolojik verileri tarayıp toplama, karşılaştırmalı verileri tarayıp toplama, biçimbilimsel analiz, anlamsal analiz, sözcüğün tarihi, etimolojinin doğruluğu, etimolojiyi tahrir etme.

Dilbiliminde etimoloji araştırmalarının, ele alınan sözcük, tutulan yol ve varılmak istenen hedefler bakımından temel olarak biri “*dış etimoloji*”, diğeri de “*iç etimoloji*” olmak üzere iki kategoride gerçekleştiği ifade edilebilir. “*dış etimoloji*”, bir dildeki

---

arasında ele alınmakta, bu bölümde de sadece morfemli çokluktan söz edilmektedir. Buna göre Türk gramerciliğinde genel olarak “kategoriye değil, eke yönelik bir işlevci yöntem”in (Kerimoğlu 2008:153) uygulandığı söylenebilir.

alıntı sözcüklerin kaynak dillerini, kaynak dillerdeki yapısal incelemelerine değinmeden hangi diller vasıtasıyla ödünçlendiğini ve kaynak dildeki biçimini araştıran etimoloji alanıdır. Dillerin kendi öz kaynağından gelmeyen, başka dillerden alınan sözcüklerin, hangi dillerden, hangi yolla, ne zaman, hangi kültür çevresinde dile dahil olduklarını ele alan ve böylece sözcüğün kaynak dilini tespit eden “dış etimoloji”, aynı zamanda kaynak dildeki fonolojik, morfolojik ve semantik değerleri tespit edip sözcüğün çağdaş zamana kadar geçirdiği değişiklikleri tespit eder. Dış etimolojide sözcüklerin kaynak ve hedef dillerdeki şekillerinin tespiti kadar, hedef dilde herhangi bir sözcükle ya da ekle birleşme / genişleme yolları da gösterilir. Diğer bir ifadeyle ödünçlenen bir sözcük, semantik anlam alanı bakımından ve çeşitli ekler ile biçimsel değişikliğe uğrayabilir; kaynak dildeki sözcük ile hedef dildeki eklerin ya da başka sözcüklerin birleşimi ile yeni bir sözcük ve anlam alanı ortaya çıkabilir.

Etimoloji, bir dildeki sözcüklerin sadece hangi dillerden geldiği ile ilgilenmez; aynı zamanda öz söz varlığına ait sözcüklerin tarihsel hat boyunca geçirdiği yolu takip ederek, sözcüklerin kökenine dair izahlarda da bulunur. Dilbilim araştırmalarında, dillerin öz sözcük birimlerindeki kökenleri tespit etmeyi amaçlayan “iç etimoloji” araştırmaları, ödünçlemelere dayalı etimoloji araştırmalarına nispetle daha fazla güçlükleri barındırır. Zira herhangi bir dilin kendi sözcükleri, ödünçlenen sözcüklere göre daha fazla fonolojik ve semantik değişime uğrar ve modern zamanda epey değişmiş bir hâl alır. Sözcükler, ilk tanıklandığı şekilden, çözümlenmeye ve etimolojisinin tespit edilmeye çalışıldığı son şekle kadar bilhassa fonolojik bakımdan değişikliğe uğrar. Tarihsel metinler kronolojik olarak takip edilmediği, dilin tarihsel fonolojik evreleri dikkatle izlenmediği ve sözcük birimin ilk belirlediği tanık ortaya konmadığı takdirde, çoğu kez mevcut biçim ile ulaşılmak istenen köken arasında bir ortaklık kurmak mümkün olmaz.

Herhangi bir etimoloji çalışması, dillerin modern zamanlarına ait yazı dilleri hakkında olabileceği gibi dillerin tarihsel dönemlerinden biri hakkında ya da dillerin ilk metinlerinin ait olduğu dönem hakkında da olabilir. Dillerdeki sözcüklerin tarihi süreç içindeki seyri bakımından takip edilmesi gereklidir. Herhangi bir sözcük dilin belli bir aşamasında varlık gösterebildiği gibi, yakın bir tarihte dil malzemesine dönüşmüş ya da dilin ilk metinlerinden itibaren tanıklanıyor olabilir. Tarihsel süreç itibarıyla takip edilebilen sözcüklerin bir kısmı herhangi bir fonolojik ve hatta semantik değişime uğramazken diğer bir kısmı fonolojik erozyona ve semantik dalgalanmaya uğrayarak tanınmaz bir hâl alabilir. Bu bakımdan dillerde bazı sözcüklerin kökeni sadece mevcut tanık ile belirlenebilirken, bazı sözcüklerin kökeni dillerin erken zamanlarındaki denklemleri bulmak, eski denk şeklin oluşum esaslarını belirlemek, eklenme modelini tespit etmek ve böylece kök sözcük birime ulaşmakla mümkündür. Bu bakımdan dillerin tarihsel dönemlerine ait sözcüklerin kökenini tespit etmek için ilgili dönemin fonoloji, morfoloji, morfosentaks, sentaks ve semantik bilgisine ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan bir dilin ilk dönem metinlerine ait sözcüklerinin de etimoloji çalışmaları yapılabilir. Bu tür etimoloji çalışmalarının da güçlükleri vardır. Zira dillerin erken tarihli metinlerinden tanıklanan sözcüklerin köken araştırmaları, tarihsel olarak daha geriye götürülemez ve bu sözcükler dillerin ilk tanıklarıdır. Dillerin ilk dönemi ya da tarihsel dönemleri ile ilgili etimoloji çalışmalarında tutulacak temel yol, sözcük birimleri diğer tarihsel dönemlerle karşılaştırarak modern yazı dillerindeki şekillere doğru ilerlemektir. Böylece bir sözcük birimin modern yazı dillerindeki farklı şekilleri, fonolojik ve morfolojik değişim kaideleri göz önünde bulundurulup tekleştirilmek suretiyle ilk dönem metinlerindeki şeklin etimolojisi yapılabilir. Dillerin erken ya da ilk dönemlerindeki sözcüklerin kökenini tespit etmek için, ayrıca, aynı dönemde ya da

farklı dönemlerde başka ekler olarak aynı anlam alanı ile ilgili olabilecek sözcükleri de belirlemek gerekir. Bilhassa Türk dili gibi eklemeli dillerde aynı kök, farklı ekler ile genişleyebilmekte, eklenme sırasında bazen kök, fonolojik değişikliğe uğrayarak tanınmaz bir şekle bürünmektedir.

Son olarak modern zamanlardan tarihsel süreç içinde ilk yazılı kaynaklara doğru takip edilen yolda, bazı sözcüklerin kökenini bazen dillerin ilk metinlerinde tespit etmek mümkün olmaz. Dillerin yazılı metinler öncesinde oluşumlarını tamamlayan sözcükler, dillerin ilk yazılı metinlerinde yapısal değişime uğramış haliyle varlık gösterebilir. Buna göre dillerin “pre” ve “proto” evrelerinde oluşumlarını tamamlayan sözcükler, ilk yazılı metinlerde fonolojik, morfolojik ve hatta semantik değişim ile tanıklanabilir. Bu tür sözcüklerin kökeni, sadece sözcüğün sunduğu veriler çerçevesinde izah edilemese de, ait olunan çevrede ya da dillerin farklı çevrelere ait herhangi bir metindeki tanıkları, bu tür sözcüklerin kökenini belirlemeye yardımcı olabilir. Hatta dillerin ilk metinlerinde kökeni tespit edilemeyen, ünlü ya da ünsüz sesleri bakımından epey değişmiş sözcükler, dilin başka bir çevresinde ve daha sonraki zamanında kökenini belirleyecek bir tanığı ile kullanılabilir.

Türk dilinde, hem ilk yazılı metinlerin ait olduğu Eski Türkçe döneminde hem de sonraki dönemlerinde *telim* olarak tanıklanan sözcüğün kökeni de sadece sözcüğün sunduğu veriler çerçevesinde belirlenememektedir. Bu yazıda, bir çokluk işaretleyicisi olarak *telim* sözcüğünün kökeni, Eski Türkçe tanıkları ile sözcüğün kökeni hakkında sonuçlar elde edeceğimiz eş çift tanığından hareketle belirlenmeye çalışılacaktır.

2. Sözcüksel Çokluk İşaretleyicisi Olarak *telim*

2. 1. Tanıklar

Türk runik harfli yazıtlarda çokluk işaretleyicisi olarak *telim* sözcüğüne rastlanmaz (Şirin 2016). Tarihsel Türk dili araştırmalarında *telim* (> *delim*) şeklinde okunan sözcük,³ Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte çokluk işaretleyicisi olarak kullanılmıştır. *telim*, Maniheist Uygurca metinlerde sadece geç tarihli Maniheist metinlerden Pothi’de tanıklanmakta; Türk runik harfli yazıtlar gibi diğer Maniheist metinlerde de görülmemektedir.⁴ Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde

³ Türk dilinde *telim* sözcüğünün, genellikle isim ya da fillerin önünde çokluk ifade ettiği için herhangi bir çekim eki ile genişlemesi güçtür. Eski Uygurca metinlerde genellikle *üküş* ile, Karahanlıca metinlerde ise tek başına, genellikle ek almadan tanıklanan *telim* sözcüğünün ünlülerinin, hem Uygurlar tarafından kullanılan yazı sistemlerinde hem de Karahanlıca metinlerin yazımında görülen Arap alfabesinde art ünlülü mü yoksa ön ünlülü mü olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte Eski Türkçe çok az metinde *telim* sözcüğünün arthık-önlük durumunu belirleyen +rAk eki ile kullanıldığı örnekler, sözcüğü ön sıradan okumayı gerekli kılmaktadır. Mesela Eski Uygurcaya ait ... *taluy ügüz suvınta telmirek bolgay erdi* “Ummanda daha çok olacaktı.” (MaitrSengim 131, 26-27) örneği ile Karahanlıcaya ait *az ol öggüçisi telimrek söküş* “Methedeni az, küfredeni daha çoktur.” (KB 2148) örneğindeki *telim* sözcüğüne eklenen +rAk karşılaştırma ekindeki ön sıralı /k/ ünsüzü, sözcüğün *telim* şeklinde ön ünlülü okunmasına dayanak olmuştur.

⁴ *telim* sözcüğünün Pothi’de üç tanığı vardır: *üzte buzta ulatı üküş telim nizvanılar* “Kinden başka birçok ihtiras” (Pothi 33-34), *üküş telim tınlıglar* “birçok canlı” (Pothi 41), *telim üküş tınlıglar* “birçok canlı” (Pothi 185). Kimilerine göre 8. yüzyılın sonlarında, kimilerine göre ise 9. yüzyılda yazılmaya / çevrilmeye başlanan Maniheist çevreye ait Uygurca metinler, Uygurlar arasında Maniheist inanışların varlığına bağlı olarak 11. yüzyıla kadar devam etmiştir. Farklı çevrelere ait Eski Türkçe metinler arasında dil özellikleri ve söz varlığı bakımından farklılıklar olduğu gibi erken tarihli Maniheist metinler ile geç tarihli Maniheist metinler arasında da bazı farklılıklar görülmektedir. Buna göre Türk runik harfli yazıtlarda görülmeyen *telim* sözcüğünün

delim şeklinde yazılan sözcük, modern Türk dili alanında Teleüt'te *telem* olarak kullanılmaktadır (Räsänen 1969: 472). Ayrıca sözcük, Anadolu ağızlarında *delim* şeklinde yaşamaya devam etmektedir (DS IV, 1412).

Budist Uygurca metinlerde *telim* sözcüğü, ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isim ve fiillerin önünde çokluğu ifade eden bir işlev ile tanıklanmaktadır:

2.1.1. *telim*

Karahanlıca metinlerde genellikle tek başına çokluk ifade eden *telim* sözcüğü, Eski Uygurca metinlerde neredeyse bütün örneklerde bir eş çifti ile birlikte kullanılmıştır. Sözcüğün Eski Uygurca metinlerde tek başına kullanıldığı örnekler de vardır:

(1) ..... *ilig semritip üküşüg içgerü yarlıkamış ol. üküş edgülerig sözlep biltürgülük ol bu ödte **telim** edremlerig yomtarıp ukturguluk ol* “Halkı besleyip çoğunu saraya emretmiş. Birçok iyiyi zikredip haberdar etmeli. Bu zamanda **birçok** erdemi bir araya getirip kavratmalı.” (Huan IX, 9a 4-10).⁵

Eski Uygurcada *telim* sözcüğü genellikle bir eş çifti ile tanıklanmaktadır. Bu çevreye ait metinlerde sözcüğün bir eş çifti ile kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

2.1.2. *alkınçsız telim*

Eski Uygurca metinlerde çok sık olmasa da *telim* sözcüğünün hemen hemen aynı anlama gelen *alkınçsız* (< alk-ınç+sız) ile meydana getirdiği çokluk eş çiftine de rastlanmaktadır:

(2) *bu buyan küçinte üstün kökdeki ülgüsüz üküş altın yağızdaki **alkınçsız telim** kut wahşik teñrilerniñ teñrimlerniñ küçleri küsünleri asılzun üstelzün* “Bu sevap sayesinde üstte gökteki çok sayıdaki, altta yerdeki **birçok** kutlu tanrıların ve haşmetlilerin güçleri kuvvetleri artsın.” (BT 23, G 330-333).

2.1.3. *teñlençsiz telim*

Eski Uygurca metinlerde yaygın olmasa da *telim* sözcüğünün *teñlençsiz* (< teñ + le- + nç +siz) ile kullanıldığı aşağıdaki örnek, *edgü* ismini çokluk anlamı çerçevesinde nitelemiştir:

(3) *ülgülençsiz ulug kutlug titir.. **tenglençsiz telim** edgülerin.. itilip bütmiş iduk titir.. üç uguş yirtinçü-de.. yalanuz ayagka tegimlig erür siz.. tolp sansarta b(e)lgülüg.. barçada kutlug tityük siz* “Sayılamayacak kadar çok kutludur. **Çok** iyiler ile tanzim edilip tamamlanmış kutsal (olarak) adlandırılır. Üç yeryüzünde sadece siz saygı değersiniz. Bütün yaşam döngüsünde aşıkâr (ve) hepsinden kutlu (olarak) adlandırılmışsınız.” (AY 350, 1-6).

2.1.4. *ayı telim*

Yine Eski Uygurca metinlerde yaygın olmamakla birlikte *ayı telim* eş çifti de tanıklanmaktadır. Bu çevreye ait metinlerde *telim* sözcüğünün *ayı* (< ayı: “kötü” → “çok”) ile kullanıldığı örnek sayısı fazla değildir:

(4) *tokuz y(i)g(i)ürminç yılın ta ilkide kılmış bu[ya]nlarınñ tüşi bolmış ilinçü[ler]in meñilerin titip idalap ajun[l]ar sayu kazganmış edgü kılınçlarınñ şiztası bolmış aşaguluk ayagların çilteğlerin k[o]dup kemişip ilniñ uluşnuñ işniñ küçnüñ intkisin*

11. yüzyıla ait olduğu düşünülen Pothi dışında diğer Maniheist metinlerde görülmemesi, sözcüğün Türk yazı diline Budist çevreye ait metinlerle girmiş olabileceğini düşündürmektedir.

⁵ Eski Uygurca metinlerde *telim* sözcüğünün tek başına tanıklandığı örnek fazla değildir. Sözcük, eş çifti olmadan tanıklanan birkaç örneğin dışında // // // // *tem telim* // // // (BT 37, 2083) örneğinde ise pekiştirilmiş yapı ile tanıklanmaktadır.

yaragın körü y(a)rılıkamakları üze **ayı telim** savları sakınçları turur “On dokuzuncu yılın başında fethedip tahta oturmuş. İlk varlığından beri kazandığı sevapların karşılığı olan zevkleri terk etmiş. Her bir varlığında hak ettiği, iyi amellerinin sonucu olan ve kabul etmesi gereken saygıyı reddetmiş. Ülkesinin, halkının; işinin, gücünün çıkarını gözetmek için vereceği buyruklar üzerine **pek çok** sözleri, düşünceleri varken bunlara ara vermiş.” (Daşakarma 30-40; BT 37, 175-178).

2.1.5. *telim* *üküş* / *üküş telim*

Eski Uygurca metinlerde *telim* sözcüğü genellikle *üküş* ile birlikte tanıklanmaktadır. Metinlerde ikilemenin *telim* *üküş* sırası da kullanılmakla birlikte, *üküş telim* sırası daha yaygındır:

üküş telim

(5) *amtı bu pırararik-lıg törü-nüñ avantın tıltagın sözleyü birelim munda udpati tıltagi **üküş telim** erür-ler* “Şimdi bu Pırararik töresinin sebebini söyleyiverelim. Burada Udpati sebebi **çoktur**.” (BT 3, 85-88).

(6) *atı kötrülmüş burkan bakşı üze nomlatılmış arış arıg sogançıg körkle nom çeçekı atlg sudur içinteki ary-a avalokida’ışvari bodistv tınlglar üçün alkutın sıñar et’özin körkıtmek bölükinte ülgüsüz sansız yüz mıñ tümen tınlglar uguşı **üküş telim** açıg tarka emgekıg teginürte [öyü sakınu konşı im bodistvıg birök atasar] öñi ödrülürler adatın tıp ...* “Yüceltilmiş Buddha ile öğretilen temiz, lezzetli, güzel nom çiçeği adlı sutra içindeki Ary-a Avalokida’ışvari bodisatva, canlılar için her tarafta görünüşü göstermek kısmında, çok sayıdaki canlı topluluğu **birçok** sıkıntıya ulaştığında [düşünüp Konşı im Pusar adını ansa] tehlikelerden ayrılırlar deyip ... (BT 7, B 111-124).

(7) *muntada ulatı sudurtakı dandıratakı **üküş telim** tanuklar bar erür* “Bundan başka sutrada **birçok** tanık vardır.” (BT 8, A 45-46).

(8) *teñri iligimiz kutı, terken kunçuı teñrim kutı kıvı bitiyü yarlıkazunlar. **üküş telim ogul** üze kötrülü yarlıkazunlar* “Yüce, saygıdeğer hükümdarımız, yüce saygıdeğer Katun yazsınlar, **birçok** oğul vasıtasıyla yücelsin.” (Huan IX 25a, 16-21).⁶

telim *üküş*

Eski Uygurcada yukarıdaki örneklerde *üküş telim* olarak sıralanan eş çift, aynı zamanda sözcüklerin yer değiştirmesiyle *telim* *üküş* sırası ile de tanıklanmaktadır:

⁶ Budist Uygurca metinlerde *üküş telim* eş çifti birçok örnekte geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: ... *üstünki ol kılınçlarımın ökünür m(e)n **üküş telim** yazuklarımın bilinür m(e)n* (BT 13, 13/122-123), ***üküş telim** sansartakı tınlglar oğlanı üçün özüm köñül öritip yakturdum tükel biş yüz küün* (BT 13, 42/2-3), ... *bular **üküş telim** oğlanları bir atlg tıp eşidülürler* (BT 23, A 12-13), *agulug emgetmeklig köñülün üze birer k[or] kem kelmiş sayu yalar oot teg atmış ok teg kılınıp **üküş telim** kişilerig korlug kunçlug kılıp ...* (BT 25, 67-69), *bu nom erdini kutıña ulug orunta erdeçi **üküş telim** bodistvlar dört türlüg toyın tüşiñe tükellig ayagka tegimligler ...* (BT 25, 465-467), *Krataviri arçuni toña **üküş telim** süñüşde tartısta mıñ kolları üze bişer yüz oklarıg birgerü atıp* (BT 37, 524-526), *bo ok avant tıltag üze ötrü ç(a)mbudivip yertinçüte inçgü esengü meñi ögrünçü **üküş telim** bodun kara köp kalın bolur* (AY VI, 175-178), *kin bir tuşda kız aşu tıltagında ud koyın toñuz kaz ödirek takıguda ulatı **üküş telim** özlüglerig ölüürüp ulug aş içgü kılı* (AY 4, 10-14), *birök bag boldaçı ed-i-niñ adrılmış-ı iyin bolsar **üküş telim** bilip öçmek ne üçün sudur-ta söz-ledi* (Üçüñg 113a 6-8), *adın yme **üküş telim** yatgak turgak erenler üze koduru odug sak erip: yene bo sini osuglug yilanka tugguluk törügülik oron yme ermedin* (BTT 25, 52-58).

(9) *bu taluy ügüzte ulug ulug korkınçlar telim üküş ol öçlüğ keklig övkelig tınlıgları arıtı kötürmez* “Bu ummanda büyük korkular **çoktur** (ve bunlar) kindar ve öfkeli canlıları asla yüceltmez.” (BT 37, 1068-1070).

(10) *telim üküş yıl ay ertdi* “**Çok** yıl, ay geçti.” (BT 37, 2781-2782).

2. 2. *t'lym t'sym* Eş Çifti

Eski Türkçe metinlerde *telim* şeklinde tanımlanan çokluk işaretleyicisi, Eski Uygurca metinlerden Maitrisimit'te birkaç örnekte *t'sym* şeklinde yazılan sözcük ile eş çift oluşturmuştur. *t'lym t'sym* eş çifti, Maitrisimit'in her iki nüshasında da tanıklanmaktadır:

(11) *s'kyz twym'n twyrt mynk k'nt 'wlwš l'r d' p're' d' p'styn 'csyz qyzsyz qysyq syz q'βryqsyz y'qysyz pwyrysyz p'sync syz 'wncsyz 'yrtsyz pyrtsyw mwncswz t'qsyz t'lym t'sym p'y p'rymlyq s'nsz 'wykwš kwytyšβr p'y'qwt l'r 'βl'ry p'rq'l'ry 'wyz tyq/...* [*Sekiz tümen dört miñ kent uluŝlarda barçada baŝtın açsız kızsız kısıgsız kavrgısız yağısız börisiz başınçsız irtsiz birtsiz muñsız taksız talim taŝım bay barımlıg sansız üküş kötişvr bayagutlar evleri barkları ...*] “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, **çok** varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3,12-22).

(12) *pwl'r 'wyc'kw kwyk q'lyq d'qy ywlc' 'wc' k'lyp 'ykyntyšk' swyz s'βyn swyz l'šw pwrn'ky 'ync' typ tydy kwyrwnk l'r kwyclwk l'k.. pw yyrtyncwd' 'nksyz 'wykwš nwmlwq t'lym t'sym cwq y'lyn plqwlwk pwlmyš ['Jrwr 'nt' 'wytrw qym'β'ty 'ync' typ tydy..* [*Bular üçeği kök kalıkdaki yolça uça kelip ikintiŝke söz savın sözleşü purnaki inçe tip tidi. Körünler küçlögler. Bu yirtinçüde añsız üküş nomlug talim taŝım çoğ yalın belgülög bolmuş erür. Anta ötrü kimavati inçe tip tidi.*] “Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler. Birbirleri ile sohbet ederlerken Purnaki şöyle dedi: Bakın, kudretliler! Bu dünyada fevkalade büyük dinin **gür** ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi.” (MaitrSengim 7,16).

Maitrisimit'in *Sengim* nüshasında iki yerde tanıklanan eş çift, *Hami* nüshasında da aynı şekilde iki kez geçmektedir:

(13) ... *sekiz tümen dört miñ kent uluŝlarda b(a)rçada baŝtın açsız kızsız kısıgsız kavrgısız yağısız börisiz başınçsız iy(i)nçsiz irtsiz birtsiz muñsız taksız telim taşım bay barımlıg sansız üküş kötişvar bayagutlar evleri barkları ...* “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, **çok** varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrHami Giriş 12 a 5-13).

(14) *Bu yirtinçüde añsız üküş nomlug telim taşım çoğ yalın b(e)lgülög bolmuş erür. Anta ötrü xaymawati inçe tip tidi* Bu dünyada fevkalade büyük dinin **gür** ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi.” (MaitrHami I. Bölüm 1a 9-12).

2. 2. 1. *t'sym* (taşım) “çok” Sözcüğü ve Kökeni

Yukarıdaki örneklerde *telim* şeklinde okunan sözcük, ya tek başına ya da *ayı*, *alkınçsız*, *ülgülençsiz*, *üküş* ve *taşım* sözcükleri ile eş çift meydana getirerek çokluk ifade etmiştir. İsimlerin ve bazen de fiillerin önünde çokluğu işaretleyen *telim* sözcüğünün Eski Uygurca metinlerde kullanılışı hakkında iki bulguya bilhassa dikkat kesilmek gerekir:

1. Eski Uygurcada *telim* sözcüğünün Karahanlıca metinlerden farklı olarak tek başına kullanıldığı örnek sayısı fazla değildir. Eski Uygurca metinlerde sözcük, genellikle *üküş* ile eş çift oluşturmuştur. Türk dilinde *telim* sözcüğünün, Maniheizt çevreye ait geç tarihli *Pothi* bir tarafa bırakılacak olursa, Budist metinlerde

kullanılmaya başlaması ve bu çevreye ait metinlerde genellikle *üküş* ile birlikte kullanılması, aşağıda işaret edileceği üzere sözcüğün fonolojisine tesir etmiş olmalıdır.

2. Daha da önemlisi, sözcüğün sadece Budist Uygurca metinlerden Maitrisimit Nom Bitig⁷ adlı eserde *taşım* ile eş çift meydana getirmiş olmasıdır. Eserde *t'lym t'sym* şeklinde yazılan eş çift, tarihsel ve modern Türk dili alanlarında *telim* şeklinde okunan sözcüğün kökenine dair ipuçları barındırmaktadır. Erken dönem Budist metinlerden biri olan eserde, *telim* şeklinde okunan sözcüğün *taşım* ile birlikte kullanılması ilginç bir durum arz etmektedir. Öte yandan tarihsel Türk dili metinlerinde *taşım* sözcüğünün tek başına çokluk işaretleyicisi olarak tanıklanmaması, metindeki bu iki örneği daha da anlamlı kılmaktadır. O hâlde Maitrisimit'teki *t'lym t'sym* tanığı, eş çiftin aynı kökten türemiş çokluk işaretleyicileri olabileceğini düşündürmektedir.⁸

Eski Uygurca metinlerde sadece Maitrisimit'te tanılanan *t'lym t'sym* eş çiftinin ünlü değerleri tam olarak belli değildir. Ş. Tekin, metnin harf çevrimli yayımından önce 1960 yılında yayımladığı yazı çevrimli çalışmasında, Maitrisimit'in Sengim nüshasında geçen eş çifti *telim taşım* şeklinde okumuş ve “çok” olarak anlamlandırmıştır. Ölmez (2017: 289), Maitr. 3 r 20'deki tanığı göstererek *telim teşim* şeklinde okuduğu eş çifti, “pek çok, çok” şeklinde anlamlandırmıştır.⁹

Eş çiftin, bugüne kadar herhangi bir etimolojik sözlükte madde başı olarak gösterilmeyen ve dolayısıyla izahı yapılmamış olan ikinci unsurunu *taşım* şeklinde okumak ve izah etmek mümkündür. Sözcük çok açık bir şekilde *taş-* “sıgmamak, taşmak” fiilinin¹⁰ -(X)m ile yapılmış ismidir (Erdal 1991: 293). M. Erdal da *telim taşım* şeklinde okuduğu eş çiftin Maitrisimit'teki örneklerini verir ve *taşım* sözcüğünün *taş-*

⁷ Maitrisimit, Eski Türkçe bakımından önemli olduğu kadar, genel Türk dili araştırmaları bakımından da ayrıcalıklı değerdedir. Zira metin, birçok farklı yapıyı ve kullanımı bünyesinde barındırdığı için bir taraftan diyalektikal araştırmalar bakımından, diğer taraftan da çözümünü güç görünen bazı yapılar bakımından, tarihsel Türk dilinin diğer eserleri içinde ayrıcalıklı bir yerdedir.

⁸ Eski Uygurca metinler, kimi sentaktik özellikleri bakımından tarihsel Türk dilinin diğer çevrelere göre farklılık göstermektedir. Zira Eski Uygurca metinler, diğer çevrelere ait metinlere göre eş çiftler bakımından oldukça zengindir. Bu çevredeki eş çiftleri, anlamları bakımından eş anlamlı, yakın anlamlı ya da zıt anlamlı olarak gruplandırabileceğimiz gibi; yapıları bakımından da farklı köklerden veya aynı köklerden meydana gelen ikilemeler olarak tasnif edebiliriz. Bu bağlamda Eski Uygurca metinler, aynı kökten türemiş eş çiftler bakımından da oldukça zengindir. Mesela Eski Uygurcada *ka kadaş, san sakış, bı bıçgu, alp alpogut, kız kısga, yalnız yalıntık, arış arıg* gibi eş çiftler aynı kökten türemişlerdir (Ağca 2015: 17-30).

⁹ Ölmez tarafından *telim teşim* şeklinde okunan eş çift, şayet Eski Türkçede “parçalara ayırmak, delmek” anlamı ile hem *tel-* (EDPT 490b) hem de *teş-* (EDPT 559b) şekillerinde tanıklanan eylemler ile ilişkilendirilmek istenmişse, bu eylemlerin anlamsal bakımdan “çokluk” ifade etmek üzere sözcükselleşmeleri güç görünmektedir. Zira Eski Türkçede çokluk ifade eden *alku* (< alk- “sona ermek, tükenmek”), *barça* (<bar “var, mevcut”), *erüş* (< er- ulaşmak”), *ertijü* (< ert- “geçmek, aşmak”), *kalısız, kamağ, kop, köp, tolp* (< tol- “dolmak”), *üküş* (< ök- “artmak, çoğalmak”), *yumgı* (< yum- toplamak”) gibi işaretleyiciler, ya “sona ermek”, ya “aşmak, ulaşmak” ya da “artmak, toplanmak” anlam alanına sahip sözcüklerden doğmuştur. Dolayısıyla Maitrisimit'teki eş çiftin *telim teşim* şeklinde vokalize edilmesi güçtür.

¹⁰ Türk dilinde *taş-* fiilinin yanı sıra yine *iç* sözcüğünün antonimi olarak *taş* ismi de yaygındır. Türk dilinin yön bildiren en yaygın sözcüklerinden biri olan *taş* sözcüğü, hem kök hâli hem çekim ekleri ile (*taşgaru, taşra* vb.) hem de yapım eklerini alarak fiil hâli ile (*taşık-*) tanıklandığı gibi sözcüğün Eski Uygurca metinlerde edat görevi üstlendiğine dair örnekler de vardır. *teğirmileyü körüp bak[ıp] yme t(e)ñri burkantın taş umugumuz ıduk ...* (BT 13, 27/13-14) örneğinde, *t(e)ñri burkantın taş* “büyük Buda'dan başka” edat öbeği, *taş* sözcüğünün edatlaştığına tanıklır.

fiilinden gelerek metaforik olarak “bol / çok olmak” anlamı kazandığını ifade eder. Eski Türk dilinde isim olan *taş* “dış” sözcüğü ile aynı fonetik değerlere sahip olan *taş*-fiili (Clauson 1972: 559b), Eski Türkçe metinlerde birçok örnekte tanıklanmaktadır. *taş*- fiilinin Türk runik harfli metinlerde, “taşmak, bir yere sığmamak” anlamının yanı sıra “sayısı artmak, gereğinden çok olmak, kalabalıklaşmak” anlamı da dikkat çekicidir (Şirin 2016: 450): *(a)lt(u)n soña yış : k(ä)y(i)ki : (a)rtg(i)l : t(a)şg(i)l ...* (Ye 28/7).

taş- fiilinin Eski Uygurca metinlerdeki tanıkları, “taşmak, merkezden uzaklaşmak” temel anlamında olduğu göstermektedir: *kudug içinte ün üngey suv taşgay üdsüz yil yağmur bolgay* “kuyu içinden ses yükselecek, sular taşacak, zamansız rüzgar (ve) yağmur olacak” (AY VI / 697-699), *alku tırtırlıg kıyıklar kuvraqı anta munda taştılar kaçdılar* “Tüm inanışa ters düşen yabancıler sürüsü oraya buraya kaçtılar.” (BT 3, 129-131). Eski Türkçe metinlerde kök hâlinde geçen fiilin, müştakları da benzer anlam ile tanıklanmaktadır. Buna göre fiilin *taşıl-* (< taş-ıl-),¹¹ *taşgur-* (< taş-gur), *taşur-* (<taş-u-r-), *taşıt-* (<taş-ı-t-) gibi türevleri de vardır. Mesela DLT’teki *eşiç taşgurdı* “tencere taşı” (II, 178) örneğinde *taş*- fiili, ettirgen eklidir.

Eski Türkçedeki *taş*- kökü, *taşım* sözcüğünün de köküdür. Buna göre *taşım* sözcüğü “taşmış” anlamlı isim halinden çokluk ifade eden “çok” anlamı kazanmış olmalıdır.¹² O hâlde eş çiftin ikinci üyesi morfolojik ve semantik bakımdan *taşım* şeklinde tanımlanabilirken, ilk üyesi olan *t’lym* sözcüğünün nasıl okunacağı, *taşım* sözcüğü ile ilişkisi ve kökeni açık değildir.

2. 2. 2. *talım > telim

¹¹ *kaçan birök bu ok süniükleri adırılıp içi içegüsi taşılısar arıgsızı aka şinjiri tamırı üzülüp yıdıg etözün kurt koñuz kayına alkuka yarsıgıuluk teg bolup yatur.....* (Daşakarma 920-926), *neçede ölser anta ok ölüg etözintin yarsıgıuluk teg yavız yıd ünüp ötgürü ögi kañı barça yirip yarsıp titip idalap irak tezerler..* [k]arını kiberip içegüsi taşılıp [...]R körksüzi barça taşkaru..... (Daşakarmapa 2847-2853), *ıduğ burkan-lar-tın okañmış irinç sansar-daki t[ı]nlğ-lar-nıñ iliş-liğ tartış-liğ bu[ ]-ky-a-mz igemz sizni birle ok mu kaldı erki [töküñlü taşılı turur* (BT 26, 14-27, 1).

¹² P. Zieme, BT 13’te yayımladığı 16 numaralı metinde geçen *alp bulgulukın sakınsar alku edgilerte evrilgü ol altun kümiüş kazanmañ bir ajunlug taşım ol* (BT 13, 16/33-36) “Wenn man das schwer zu Erlangende bedenkt, muss man sich in allen Tugenden iiben. Gold und Silber erwerbt nicht! Es ist ein die Existenz Überflutendes (d. h. Ursache für deren Fortsetzung) (Neyin elde edilmesinin zor olduğunu düşünüyorsanız, tüm erdemleri uygulamalısınız. Altın ve gümüş satın almayın! Varlığı sular altında bırakan şeydir (yani devam etmesinin nedeni)” cümlesindeki yüklemi taşım ol şeklinde okumuş ve bu yazıda tanık olarak gösterilen Maitrisimit’teki taşım ile ilişkilendirmiştir: “*Da die Lesung dieses Wortes keinesfalls sicher ist, möchte ich meine Interpretation nur mit allem Vorbehalt unterbreiten; zu taşım vgl. Hend. tälim taşım “viel” in Maitrisimit (BT IX Bd. 2, 120b), letzteres offenbar von taş- “to overflow” (ED 559b) abgeleitet (Bu kelimenin okunuşu hiçbir şekilde kesin olmadığından, yorumumu tümüyle çekincelemlerle sunmak istiyorum; taşım için cf. Hend. tälim taşım Maitrisimit’te “çok” (BT IX Cilt 2, 120b), ikincisi görünüşte taş- “to overflow (taşmak)” (ED 559b) fiilinden türetilmiştir”.*

Berta (2010: 83-99), Türk dilindeki çok sözcüğünün kökenini ele aldığı yazısında, hem sözcüğün hem de sözcüğün kökü olarak düşündüğü *taş*- fiilinin modern Türk yazı dillerindeki tanıklarını vermiş, Eski Türkçedeki *taş*- fiilinin Ana Türkçede *taş(X)*- olabileceğini düşünmüştür. Berta, ilgili yazısında ayrıca çok sözcüğünün, bu yazıda ele alınan Maitrisimit’teki *taşım* “çok” örneğinden hareketle *taş-ok sözcüğünden geldiğini düşünmüştür (*taş-ok > çok). Ne var ki Berta’nın önerdiği *taş-ok şeklinin herhangi bir metinde tanıklanamaması, -(X)m ekiyle çokluk işaretleyicisine dönüşen *taş(X)*- fiilinin, daha çok Oğuz Türk lehçelerinde yaygın olan çok sözcüğünün de kökeni olduğunu ileri sürmeye kâfi değildir.

Sözcük bugüne kadar *telim* şeklinde okunmuş ve kökeni konusunda tatminkâr bir izah yapılamamıştır. Clauson (1972: 499b), *telim* şeklinde okuduğu sözcüğün kökünün açık olmadığını ifade eder. Öte yandan Gülensoy (2011: 878) *telimsin*- “çıkarmak için doğruluktan ayrılmak, tenezzül etmek, kibirlenmek” maddesini, tarihsel Türk dili alanlarındaki *telim* ile ilişkilendirmiş; *telim*’in ise DLT’den tanıkladığı *telü* “deli” sözcüğüne eklenen +m ile yapıldığını iddia etmiştir. Böyle bir ortaklığın kurulmuş olmasına karşılık, çokluk ifade eden *telim* ile başka bir anlam alanına ait olan *telü* (< ETü. *tilbe*) sözcükleri arasında morfolojik ve semantik bir ilgi kurmak güç görünmektedir.

Zieme (1985: 113), BT 13’teki *tutyak tıltığı dört titir / tuymak tözi tutuglug titir / [tu]tug tıltığı tokuz titir / tınlıg tugup tınlıgı tokıyur / tıdınmak [tur]tur telim tirer* (18/5-9) tanığında yer alan *telim* sözcüğünün *talım* şeklinde de okunabileceğini belirtir ve bu örnekteki tanığı *telim* “çok” maddesinde göstermez; ancak örnekteki *telim tirer* ibaresini “viel sammelt es (çok toplar)” şeklinde çevirmiş ve dolayısıyla *talım* şeklinde de okunabilecek *telim* sözcüğünü “çok” olarak anlamlandırmıştır.

Bugüne kadar kökeni hakkında tatminkâr bir izahı bulunmayan *telim* sözcüğünün, önlük-artlık bakımından ayırt edici yazım özellikleri göstermemesinden dolayı ön ünlülü mü yoksa art ünlülü okunacağı belli olmasa da Eski Türkçede artlık-önlük sıraya dair ipucu barındıran *telimrek* (KB 2148, 2150, 3100) tanığı, sözcüğün ön ünlülü okunmasını gerekli kılmıştır. Ne var ki ön sıralı *telim* şeklinin hem tatminkâr köken izahının yapılamaması hem de sözcüğün Türk dilinin önemli metinlerinden Maitrisimit’te art ünlülü *taşım* ile tanımlanan eş çift örnekleri, *telim* sözcüğünün orijinalinde art ünlülü *talım* olabileceğini, daha sonra türlü dil bilgisel sebeplerle ünlü palatalizasyonuna uğramış olabileceğini düşündürmektedir.

telim taşım eş çifti aynı kökten türemişse, eş çifti oluşturan sözcüklerdeki fonolojik farklılık nasıl izah edilebilir? Açık bir şekilde görülebilen ön ve art ünlü farklılıkları ile /l/ ve /ş/ ünsüz farkı Türk dilinin fonoloji kaideleri çerçevesinde nasıl izah edilmelidir? Bu farklılıklar izah edilebilirse, eş çiftin hangi üyesi aslidir? Asli kök nasıl tanımlanmalıdır? Bu sorulardan hareketle, eş çift arasındaki fonolojik farklılığı izah edebilmek için Türk dilindeki iki fonolojik eğilimden söz etmek gerekir:

1. Öndamaksillaşma

Tarihsel Türk dilinin özellikle Eski Uygurca döneminde yaygın olan aynı kökten türemiş eş çift örnekleri, Maitrisimit’te tanımlanan *t’lym t’sym* eş çiftinin de aynı kökten türemiş olabileceğini, eş çiftin ikinci üyesinin *taşım* olmasından dolayı ilk üyesinin de *talım* olabileceğini ve son olarak *talım* sözcüğünün çevresel etkenlerden dolayı öndamaksillaşarak *telim* şekline dönüşmüş olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre *talım* sözcüğünün, tanıklar kısmında işaret edildiği gibi bilhassa Eski Uygurca metinlerde *üküş* ile birlikte kullanılması (*üküş telim / telim üküş*), *üküş* sözcüğündeki ön ünlülerin *talım*’daki art ünlüleri inceltmiş olma ihtimalini doğurmaktadır. Bu çerçevede aslında *talım üküş / üküş talım* şeklinde olan eş çift, *telim üküş / üküş telim* şeklinde değişmiş olmalıdır. Zira herhangi bir sözcük birimdeki fonolojik değişim, sözcüğün bünyesindeki seslerin etkisiyle olabileceği gibi, çevresindeki başka sözcük birimlere ait seslerin etkisiyle de gerçekleşebilir. Buna göre kökeni tespit edilemeyen herhangi bir sözcük birim, çevresindeki sözcük birimlerin yardımıyla izah edilebilir. Türk dilinde çevre sözcüklerin ya da yapıların etkisiyle seslik ve biçimlik değişime uğramış çok sayıda örnek vardır. Mesela Eski Uygurca metinlerde yaygın olan ve genellikle *irü belgü* “işaret, namzet” şeklinde okunan eş çiftin ilk üyesi, Türk dilinin yaygın fiillerinden *ır-* “yorumlamak” fiiline dayanmaktadır. Belli ki, aslen *iru* olan

sözcük, ya metinlerin ait olduğu dönemde ya da daha sonra metinlerin yorumlanması sırasında, ünlüleri ince sıradan olan *belgü*'den dolayı *irü* şeklinde değerlendirilmiştir. Benzer bir şekilde, *ertinü ögrünçülüg sevinçlüg bardular* “Çok mutlu (bir şekilde) gittiler.” (MaitrSengim 12r 16) örneğinde de *sevinç* ismine eklenen varlık ekinin ünlüsü, eş çifti olan *ögrünçlüg* sözcüğündeki yuvarlak ünlülü varlık ekinin tesiriyle, benzeşerek yuvarlak yazılmıştır. Türk dilinde ait olunan sözcüğün yapısından ayrı, çevresindeki sözcüklerin etkisiyle ortaya çıkan değişim, morfeimler için de söz konusudur. Mesela Eski Türkçede bütün kişi zamirlerinin ilgi hali +nIn eki ile ifade edilirken (*menin bitigim, senin bitigin ... bizim / bizim bitigimiz* vb. gibi), Harezmi sahasına ait metinlerden itibaren birinci kişilere ait ilgi hali ekinin +Xm şeklini alması (*menim / menüm bitigim, bizim bitigimiz*) ikinci üyeye eklenen +(X)m iyelik ekinin etkisiyledir. Dolayısıyla birinci kişi zamirlerine eklenen +Xm ilgi hali eki, ikinci üyedeki iyelik ekine benzeşmeyle ortaya çıkmıştır. Buna göre *t'lym t'sym* şeklinde okunan ve ikinci üyesinin *taşım* olduğu kesin olan eş çiftin ilk üyesinin de aslen art ünlülü olma ihtimali, yüksektir.

telim sözcüğündeki öndamaksillaşmada, *üküş* sözcüğündeki ön ünlülerin etkisi kadar sözcükteki /t/ diş ünsüzü ve öndamaksıl /l/ ünsüzünün etkisiyle de meydana gelme ihtimali yüksektir. Türk dilinde yanındaki ya da komşu hecelerdeki art ünlüleri öndamaksillaştırma özelliği olan /t/ ve /l/ ünsüzleri, muhtemelen *talım* şeklinde olan sözcükteki art ünlüleri de öndamaksillaştırmıştır.¹³

2. Söz içi ve sonunda /l/ = /ş/

t'lym t'sym eş çifti arasındaki bir diğer fonolojik farklılık, üyelerden birinde /l/, diğerinde ise /ş/ varlığıdır. Altayistlerin 20. yüzyılım başından beri iddia ettikleri ses denkliklerinden biri, Altay dilleri arasında söz içi ve söz sonunda /l/ ve /ş/ ünsüzlerinin denkliğidir. Literatürde “lambdaizm-sigmatizm” olarak da bilinen bu denklikte Ortak Türkçe /ş/ ünsüzüne karşılık Çuvaşça ve diğer Altay dillerinde /l/ ünsüzü gelmektedir (Poppe 1994: 121-124). Altay dilleri arasında var olduğu iddia edilen bu denkliğin tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde de örnekleri vardır. Tarihsel Türk dili alanlarına ait aşağıdaki örneklerde aynı sözcüklerin /l/'li ve /ş/'li varyantları açık bir şekilde görülmektedir (Tekin 2003: 33-4):

kıl- “yapmak, ifa etmek” (Ortak Türkçe) ~ *kış-* (Tonyukuk Yazıtı)

kölige “gölge” (Eski Türkçe) ~ *köşi-*, *köşit-*, *köşik* (DLT)

tel-, *telük* (Eski Türkçe) ~ *teş-* “parçalamak”, *teşük* “parçalanmış” (Eski Türkçe)

tol-, *toltur-* “dolmak, doldurmak” (Eski Uygurca) ~ *toş-*, *toşgur-* (Eski Uygurca)

¹³ Bir taraftan biri art, diğeri ön ünlülü olan eş çiftler ile, içinde öndamaksillaştırılacak ünsüzleri barındıran bütün sözcüklerin Eski Türkçede benzer değişime uğramadığı özellikle belirtilmelidir. Türk dilinin belli bir alanında bütün benzer ünlü ya da ünsüz değişimlerinin eş zamanlı, aynı anda olmadığını ifade etmek gerekir. Belli bir alana ait belli bir değişim bazı sözcüklerde daha erken, bazı sözcüklerde ise daha geç gerçekleşmiştir. Mesela Eski Türkçede söz içinde, hece başlarında /g/ düşmesi, en fazla *kergek* sözcüğünde görülürken, benzer sözcüklerde ünsüz genellikle korunmuştur. Türk dilinde aynı zamanda gramerleşerek daha da yaygın bir hâl alan *kergek* sözcüğündeki /g/ ünsüzünün, benzer örneklerine oranla daha erken kaybolması tabiidir. Bu çerçevede belli bir sesin bazı sözcüklerde daha erken değişime uğrarken, bazılarında korunmuş olması ya da daha geç değişmesi, sözcüklerin yazı dilindeki sıklığı ile ilgilidir. Buna göre Eski Türkçede biri art ünlülü, diğeri ön ünlülü olan bütün eş çiftlerde öndamaksillaşmanın meydana gelmemesi, kullanım sıklığının çok olmamasından kaynaklanıyor olmalıdır. Keza içinde öndamaksillaştırılacak ünsüzlerin bulunduğu sözcüklerde de art ünlülerin öndamaksillaşmaması, henüz bu süreci tamamlamamış olmasıyla ilgili olabilir.

tül “rüya” (Eski Türkçe) ~ *tüş* “rüya” (Eski Türkçe)

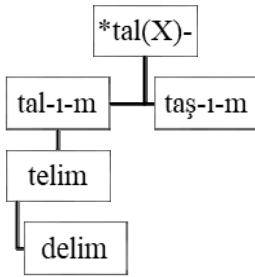
ükli- “artırmak, çoğaltmak” (Eski Uygurca) ~ *üküş* “çok” (Eski Uygurca)

balık- “yaralanmak” (DLT) ~ *baş* “yara”, *başık*- “yaralanmak” (AH).

Bu örnekler, Altay dilleri arasında olduğu gibi, tarihsel Türk dili alanlarında da aynı sözcüğün /l/ ve /ş/’li örneklerinin yan yana yaşadığını göstermektedir. O hâlde *talim* sözcüğünü de, *taşım*’ın varyantı kabul etmek mümkün olur.

Diğer taraftan Çin kaynaklarında 4. yüzyılda geçen bir olaya ithafen zikredilen Hunca beyitte geçen ve *tılıkang* şeklinde okumaya uygun olan sözcük de **tal(X)-* = *taş-* denliğine kanıt oluşturabilir. Beytin ilk satırında geçen ve *tılıkang* şeklinde okunan sözcüğün, aslında **talık-* olduğu, Eski Türkçe metinlerdeki *taşık-* fiilinin karşılığı olduğu ileri sürülmüştür (Tekin-Ölmez 1999: 13). Hunca beyitteki *tılıkang* okunuşu doğru ise, o zaman Eski Türkçede yaygın olan *taş* sözcüğü ve türevlerinin (*taşgaru*, *taşık-* gibi) İlk Türkçede **tal* şeklinde olduğu kabul edilebilir. O zaman **talık-* fiili (<**tal*+ık-) ile Eski Türkçedeki *taşık-* fiili (<*taş*+ık-) aynı fiillerdir. Bu tanıktan yola çıkılarak, nasıl isim kökenli olan Eski Türkçe *taş* sözcüğünün İlk Türkçedeki dengi olarak **taş* şekli öngörülebiliyorsa, yaygın olan *taş-* fiilinin de İlk Türkçede **tal-* şeklinde bir dengi sahip olduğu düşünülebilir.¹⁴

Bütün bu değerlendirmelerin sonucunda, tarihsel Türk dili alanlarında genellikle *telim* şeklinde okunan sözcüğün *taşım* ile eş çift olarak tanıklanan örnekleri, sözcüğün aslen *talim* olduğunu, sözcüğün sıklıkla *üküş* ile eş çift meydana getirmesinden kaynaklanan benzeşme ile *telim* şekline dönüştüğünü ifade etmek mümkündür. O hâlde *taşım* sözcüğü nasıl rahatlıkla *taş-* fiilinin ismi olarak izah edilebiliyorsa, *talim*’ı da, *taş-* fiiline göre daha eskicil olan **tal(X)-* fiilinin -(X)m ile yapılmış ismi olarak izah edebiliriz. Bu bağlamda Altayistlerin Ana Altayca /l/ ünsüzünün aslı olduğu savından hareketle, sözcüğün kök hâlinde Türk dilindeki gelişimini aşağıdaki gibi değerlendirmek mümkün olacaktır:

Bu gelişimin sonucunda, Eski Türkçede *telim*, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde *delim* şeklinde yaşayan sözcüğün, bugün Türkiye Türkçesi ve diğer birçok Türk yazı dilinde yaşayan *taş-* fiili ile aynı kökten geldiği, Ana Altayca ve İlk Türkçe **tal-* fiilinden isimleştiği, ardından gramerleşerek “çokluk” ifade eden bir işaretleyiciye dönüştüğü ifade edilebilir.

¹⁴ Türk dilinde, bazen ünlülerinin uzunluk ve kısalık durumları belirleyici olsa da, genellikle tek heceli olan, hemen hemen aynı anlam alanını işaretleyen, yazılışları aynı isim ve fiillerin olduğu bilinmektedir. Varyantlaşan **tal* ve *taş* isimleri gibi, **tal-* ve *taş-* fiillerinin de birbirinin dengi olduğu düşünülebilir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2015). “*Eski Uygurcada İştikaklı İkilemeler*”, *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 17-30.
- AH → ARAT, R. Rahmeti (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- AY → KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*, Ankara: TDK Yayınları.
- BERTA, Árpád (2010). “*Zur Etymologie des tü. çok 'viel, sehr'*”, *Studies in Turkic Etymology*, Ed. Lars Johanson ve András Róna-Tas, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 83-99.
- BT 3 → TEZCAN, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra, Berliner Turfantexte 3*, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 7 → KARA, Georg ve Peter ZİEME (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berliner Turfan-Texte 7*, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 8 → KARA, Georg und Peter ZİEME (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pañita und der Manjuśīnāmasamgīti*, Berliner Turfan-Texte 8, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 13 → ZİEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berliner Turfan-Texte 13, Berlin.
- BT 23 → ZİEME, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Turnhout.
- BT 25 → WİLKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Südentilgung*, Berliner Turfantexte 25, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 26 → KASAİ, Yukiyo (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, Berliner Turfantexte 26, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 37 → WİLKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien*, Turnhout.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DLT → ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Divānu Lugāti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- DS → *Derleme Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Daşakarma → ELMALI, Murat (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (2 Cilt), Ankara: TDK Yayınları.
- KB → ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- MaitrSengim → TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, I. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin: Akademie Verlag.
- MaitrHami → ŞİMİN, Geng – KLİMKEİT, Hans-Joachim – LAUT, Jens Peter (1998). *Eine buddhistische Apokalypse*, Wiesbaden.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, *TDAY-Belleten* 2017, 65-2, Ankara: TDK Yayınları, s. 243-311.
- POPPE, Nikolaus (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* (Çev. Zeki Kaymaz), İstanbul.
- Pothi → CLARK, Larry (1982), “The Manichean Turkic Pothi-Book”, *AoF* 9: 145-218.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki.
- TEKİN, Talat - Mehmet ÖLMEZ (1999), *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003), “*Zetecism and Sigmatism in Proto-Turkic*”, *Talat Tekin Makaleler 1, Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara, s. 1-37.
- STACHOWSKİ, Marek (2011), *Etimoloji*, Ankara: TKAE Yayınları.
- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Üçtiğ → BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998), *Üç İlügsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*, Ankara: TDK Yayınları.

METALEKSİKOĞRAFİNİN DEĞERLENDİRME ÖLÇÜTLERİ TEMELİNDE DİVĀNU LUGĀTİ’T-TÜRK’ÜN EL YAZMA NÜSHASI VE BELLİ BAŞLI DİVĀNU LUGĀTİ’T-TÜRK YAYINLARI ÜZERİNE BETİMSSEL BİR ÇALIŞMA

Ezgi DEMİREL*

Öz: *Divānu Lugāti’t-Türk, Türk sözlükçülük geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilen ve 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığına ışık tutan bir başvuru kaynağıdır. Ait olduğu döneme dair sunduğu verilerle Türkçenin ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi çalışmalarında hem tarihî Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanında çalışanlara önemli bir malzeme sunmaktadır. Eser, sözü edilen dil bilgisi alanları bakımından değerlendirildiği kadar sözlük bilimi açısından da pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Bu çalışmada ise metaleksikografinin bir sözlüğü ele alma ölçütleri çerçevesinde eserin ayrıntılı bir incelemesi sunulmaktadır. Çalışmanın amacı eserin el yazma nüshasının ve tarafımızca belirlenen yayınlarının sözlük yapısını ortaya koymaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Divānu Lugāti’t-Türk, metaleksikografi, sözlük bilimi, sözlük yapısı.*

A Descriptive Study on Divānu Lugāti’t-Türk’s Handwriting Copy and Some Headed Divānu Lugāti’t-Türk Publications on The Basis of Evaluation Criteria of Metalexigraphy

Abstract: *The Divānu Lugāti’t-Türk is a reference resource that is accepted as the beginning of the lexicography tradition and sheds light on the vocabulary of the 11th century Turkish world. Within the data it provides on the period of time it belongs to, the Divānu Lugāti’t-Türk supplies an important material of Turkish phonetics, morphology, syntax and semantic studies for those working both in the field of historical Turkish language and in the field of contemporary Turkish language. The book has been subject to many studies in terms of lexicology as well as it is evaluated in terms of the mentioned grammar fields. In this study, a detailed examination of the book is presented within the framework of the criteria for handling a dictionary of metalexigraphy. The aim of the current study is to reveal the dictionary structure of the manuscript and its publications determined by us.*

Keywords: *Divānu Lugāti’t-Türk, metalexigraphy, lexicography, sturture of dictionary.*

Giriş

DLT¹ Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmud’un Türkçenin 11. yüzyıldaki söz varlığını örnekleriyle ortaya koyduğu bu eşsiz sözlük bulunuşundan itibaren pek çok araştırmacı tarafından gerek Türkçeye çevirileri gerekse de eserde yer alan sözcüklerin ele alındığı pek çok akademik çalışma ile incelenmiştir ve incelenmeye devam edecektir. Ancak yapılan bu çalışmalarda DLT’nin metaleksikografinin² ilkelerine göre bir değerlendirmesinin henüz yapılmadığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada DLT’nin el yazma nüshası ile tarihî ve çağdaş Türk dili

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Burdur/TÜRKİYE. E-posta: edemirel@mehmetakif.edu.tr ORCID NO: <https://orcid.org/0000-0003-1530-8828>

¹ Çalışmada Divānu Lugāti’t-Türk için DLT kısaltması kullanılmıştır.

² Metaleksikografi teriminin Türkçe bir karşılığı bulunmamaktadır.

alanında çalışanların sıklıkla başvurduğu DLT çevirisinin yapıldığı diğer yayımlar metaleksikografinin sunduğu ölçütler çerçevesinde ele alınmıştır.

Metaleksikografi çalışmalarında bir sözlüğü bütün yönleriyle değerlendirebilmek için sözlüğün teorisinden tarihine ve ayırt edici yönlerine kadar pek çok değişken bulunmaktadır. Aslında sözlük biliminin inceleme sahasına giren metaleksikografi çalışmaları bir sözlüğün tarihini, teorisini, sözlüğün kullanımını ve nihayetinde eleştirisini esas almaktadır.

Türk sözlükçülük geleneğinin sıfır noktasını belirleyen DLT'nin yukarıda bahsedilen metaleksikografinin değerlendirme ölçütleri temelinde ele alınması bu eserin değerinin ve niteliklerinin ayrıntılarıyla daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Özellikle DLT çalışmalarına kaynak teşkil eden el yazma nüshanın sözlük yapısı itibarıyla betimlenmesi eseri çeşitli çevirilerden okuyan –okumak zorunda olan– araştırmacılar için bir kılavuz niteliğinde olacaktır.

Ayrıca yazıda DLT çalışmaları yapan araştırmacıların eserle ilgili yapılan çeviri eserlerden hangisinin kendi çalışmalarına uygun olacağına dair betimleyici özellikler sunulmuştur. Metaleksikografi açısından bir sözlüğün yapısında olması gereken niteliklerin değerlendirildiği bu çalışma DLT'nin el yazma nüshası ve çevirilerini anlama ve inceleme konusunda ipuçları sunmaya yöneliktir.

Kavramsal Çerçeve

“Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat”³ şeklinde tanımlanan sözlük genel anlamıyla ait olduğu dilin söz varlığını ya da ortaya koyulduğu ilgili alanın terimler dizgesini ortaya koyan eserdir. Sözlük, bir başvuru kitabıdır (Jackson, 2016: 45).

Sözlükler, bir dilin sözlüksel birimlerini düzenlemek amacıyla sözcüksel anlamda ilgili bilgileri sağlamak için tasarlanmış kaynak eserlerdir. Bir veya daha fazla dilde yazım, telaffuz, şekil bilgisi, dil bilgisi, köken bilgisi, anlam, çağrışım, tanım, bilgi alanı gibi iç yapıdaki bilgilerin tamamı ya da bir kısmını içerebilir (Singh, 2010: 2).

Dillerin eski zamanlarında yazılmış tarihî sözlüklerden başlayarak günümüzdeki çağdaş sözlüklere uzanan çizgide özellikle dil biliminin etkisiyle sözlükler özel bir alanın inceleme konusu hâline gelmiştir.

Bu alan sözlük bilimidir ve “bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi, sözlük bilgisi, lügatçilik, leksikografi”⁴ şeklinde tanımlanmaktadır.

Wiegand’a göre sözlük bilimi hiçbir zaman bir bilim değildi, bir bilim değil ve muhtemelen bir bilim olmayacak. Sözlük bilimi, uygulamalı dil biliminin bir dalı değildir. Uygulamalı dil biliminden tam olarak neyin anlaşılacağı açık değildir, sözlük bilimi her durumda, dil bilimsel kuramların ve yöntemlerin uygulanmasından veya dilsel ve dil bilimsel bulguların kullanılmasından daha fazlasıdır. Sözlük bilimi, sözcük biliminin bir dalı değildir ve sözlük bilimi hiçbir şekilde teorik olarak yalnızca sözcük bilimsel olarak belirlenmez. Wiegand, dil bilimsel sözlük biliminin dil, özellikle dil sözlükleri üzerinde başvuru çalışmaları üretmeyi amaçlayan bilimsel bir uygulama

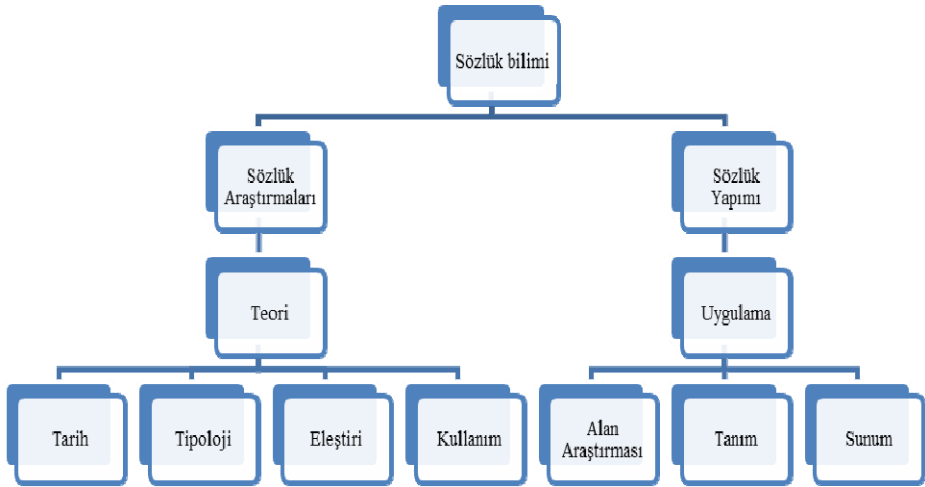
³ <https://sozluk.gov.tr/>

⁴ <https://sozluk.gov.tr/>

olduğunu belirtmektedir. Sözlük bilimsel etkinlik, üretilen akademik çalışma türüne göre çeşitli akademik disiplinlerin sonuçlarına, yöntemlerine ve teorilerine başurmaktadır (Wiegand, 1983: 13-14).

Sözlük bilimi, Hartmann ve James’e göre ise sözlükler ve diğer başvuru çalışmaları ile ilgili mesleki etkinlik ve akademik alandır. İki temel bölümü vardır: sözlük bilimsel uygulama, sözlük yapma ve sözlük bilimi teorisi veya sözlük araştırması. Birincisi genellikle ticari kitap yayıncılığı ile ilişkilidir, ikincisi dil bilimi (özellikle sözlük bilimi) gibi disiplinlerde bilimsel çalışmalarla ilişkilidir (Hartmann-James, 2002: 85).

Hartmann ve James, sözlük bilimi şöyle bir tablo ile göstermektedir (Tablo 1):

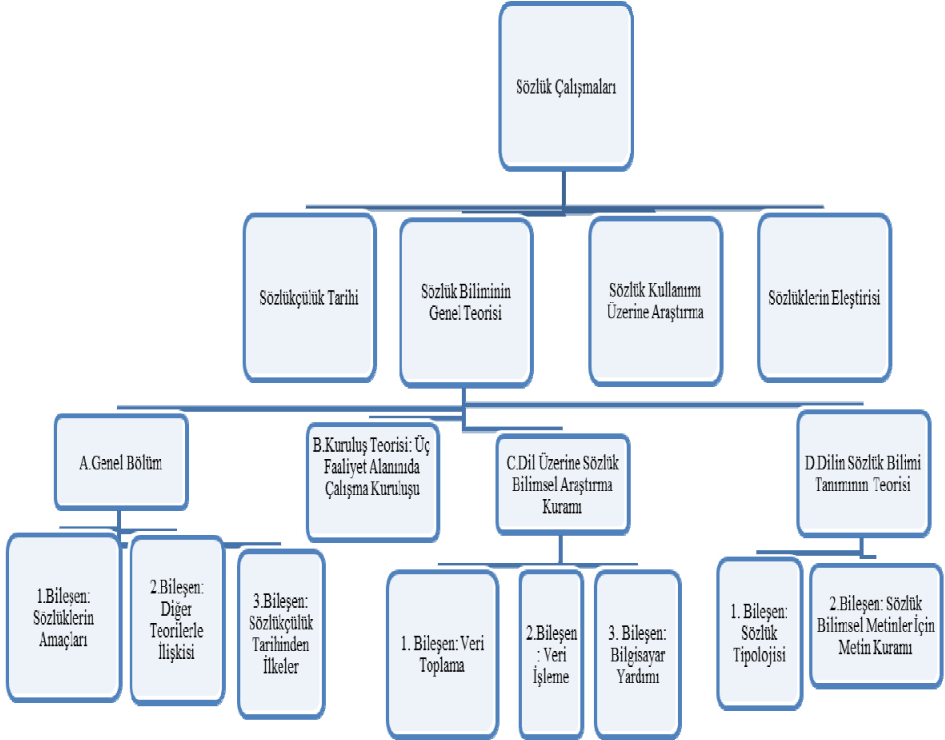

Tablo 1: Sözlük Biliminin İnceleme Alanları (Hartmann-James, 2002: 86)

Burkhanov, sözlük biliminin temel konularının sözlük biliminin bilimsel durumu, diğer dil bilimsel olan ve dil bilimsel olmayan bilimlerle ilişkisi, sözlük bilimsel araştırmanın kapsamı, sözlük bilimi çerçevesinde üretilen başvuru eserlerinin tipolojisi, sözlük bilimsel sunum teknikleri olduğunu ifade eder. Yazara göre tüm uzmanlar muhtemelen sözlük bilimi teriminin hem güncel sözlük yapma hem de sözlük bilimsel araştırma, yani sözlük oluşturma bilimi anlamına geldiğini kabul edeceklerdir. Sözlük bilimsel tanımın teorik sorunları dil bilimsel anlam bilimi, sözcük bilimi veya başka herhangi bir teorik-dil bilimsel alt disipline indirgenemez (Burkhanov, 1998: 135-136). Burkhanov’a göre geniş anlamda çok çeşitli, farklı bilgi yapılarını temsil eden ve belirli bir dil topluluğunun kültürel ve tarihî geleneklerine bağlı olarak başvuru eserlerinin yapım sürecini, sonucunu ve teorik değerlendirmesini ifade eden sözlük bilimi sözlükler, ansiklopediler, terimler dizini, kavramlar dizini, kullanım kılavuzları, bağlamli dizin gibi kaynakları incelemektedir (Burkhanov, 1998: 138).

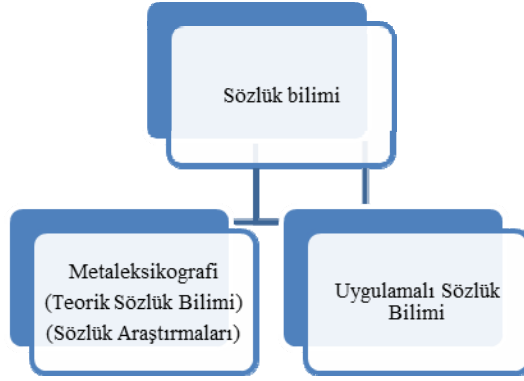
Metaleksikografi ise sözlük bilimine daha farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Metaleksikografi, sözlük biliminin sözlük bilimsel etkinlikleri, yani sözlük oluşturmayı ve sözlük bilimsel ürünlerin teorik incelemesini içerir (Burkhanov, 1998: 154).

Wiegand, sözlük biliminin genel bir teorisinin, sözlük bilimi uzmanlarının çalışmalarını uygun ve mümkün olan en iyi şekilde yapabilmelerini sağlamak için gereken bilginin nedenlerini sistematik olarak işlemesi ve açıklaması gerektiğini düşünür. Konu alanı sözlük biliminin önerilen yapılandırmasına uygun olarak, sözlük biliminin genel bir teorisi, aşağıdaki diyagramda gösterildiği gibi dört bileşen teoriden oluşabilir. Hem bireysel bileşen teorileri A'dan D'ye hem de bazı bileşenler nispeten bağımsız olarak geliştirilebilir (Tablo 2) (Wiegand, 1983: 14-15).

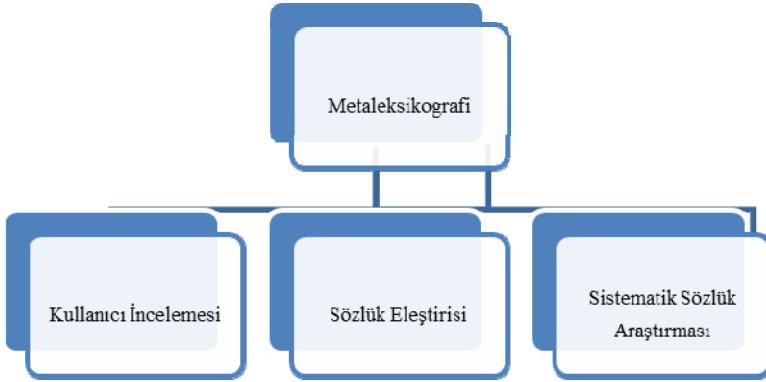
Tablo 2: Sözlük Araştırmalarının (Metaleksikografi) İnceleme Alanı (Wiegand, 1983: 15).

Bergenholtz ve Tarp'a göre ise sözlük bilimi sadece sözlük yapımı ile sınırlı değildir; ayrıca mevcut sözlükler de dâhil olmak üzere ilgili konuların teorik çalışmalarını içerir. Bu tür sözlük araştırmaları veya metaleksikografi, uygulamalı sözlük bilimi düşünülmeden gerçekleştirilebilir. Birçok metaleksikografi uzmanı hiçbir zaman bir sözlük hazırlamadı ve asla yapmayacak, ancak sözlük bilimi uzmanları hem bir sözlük tasarlamadan önce hem de derleme işlemi sırasında metaleksikografi çalışmasından faydalanacak (Bergenholtz-Tarp, 1995: 30). Yazarlar, konuyla ilgili şöyle bir tablo yapmıştır (Tablo 3):

Tablo 3: Bergeholtz-Tarp’a göre Sözlük Bilimi (Bergeholtz-Tarp, 1995: 30)

Metaleksikografide üç farklı “sütun” görülmektedir. Kullanıcı araştırması, sözlük kullanımını incelemek için teorileri ve yöntemleri formüleştirir ve sözlüklerin kullanımını geliştirmek için genel modellerle ilgili, örneğin kullanıcı kılavuzları aracılığıyla gözlemler yapar. Sözlük eleştirisi, sözlük eleştirilerinin yanı sıra mevcut sözlüklerin değerlendirilmesi için genel modellerle de ilgilidir. Sistemik sözlük araştırması, muhtemelen gelecekteki sözlüklerin tasarımına dâhil edilmesi amacıyla yeni veya geliştirilmiş teorilerin formüleştirilmesidir. Bu sütun, daha önceki sözlüklerin temelini oluşturan teorilerin yeniden yapılandırılması şeklinde tarih yazımı çalışmalarını da içermektedir. (Bergeholtz-Tarp, 1995: 31). Bu sütunlar şöyle gösterilebilir (Tablo 4):

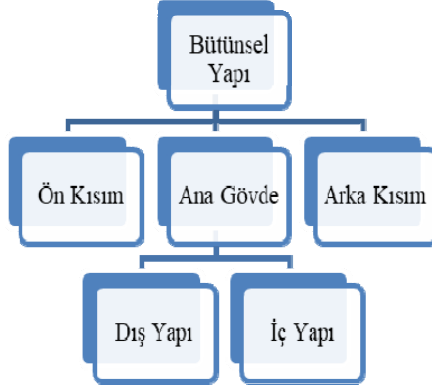

Tablo 4: Metaleksikografinin İnceleme Alanı (Bergeholtz-Tarp, 1995: 31)

Bu bilgiler doğrultusunda metaleksikografinin ilkelerine göre bir sözlüğün yapısında hangi unsurların olduğuna bakmak yerinde olacaktır.

Sözlüklerin ön kısmında yer alan bütün bilgilere rağmen sözlük bilimcilerin sözlüklerinin nasıl kullanılmasını istedikleriyle kullanıcılar tarafından gerçekte nasıl kullanıldıkları arasında bir boşluk vardır. Kullanıcılar, bir sözlüğün yapısı hakkında bir fikre sahipse istenen bilgiyi hızlı ve doğru bir şekilde alacaktır. Çünkü her tür sözlüğün belirli bir yapıya sahip olduğu düşünülür. Sadece yapının altındaki bilgiler sözlüğün ihtiyacına ve kullanımına göre değişir. Metaleksikografide bir sözlüğün yapısını ortaya

koyabilmek için üç terim kullanılır. Bunlar bütünsel yapı, dış yapı ve iç yapıdır⁵ (Singh, 2010: 2). Bu terimler şöyle gösterilebilir (Tablo 5):

Tablo 5: Metaleksikografiye Göre Bir Sözlüğün Yapısı (Singh, 2010: 2)

Bütünsel Yapı

Bütünsel yapı, bir kaynak kitabın bileşen parçalarının toplamıdır (Hartmann-James, 2002: 93). Bir sözlüğün bütünsel yapısı kabaca iki bölümden oluşur: sözlüğün ana gövdesi ve dış kısmı. Sözlüğün bu dış kısmı ön ve arka bölümün birleşimidir. Bu kısım, kapak tasarımı seçiminden büyük eklerin hazırlanmasına kadar çeşitlenir. Ayrıca dış kısmın malzemesi sözlüğün türüne, boyutuna ve içeriğine bağlı olarak önemli ölçüde değişebilir. Bazı sözlükler arka kısım olmadan da çalışır ancak çoğunun kısa da olsa ön kısmı vardır (Singh, 2010: 3).

Ön Kısım

Sözlüğün dış yapısının, merkezî sözcük listesi bölümünden önceki tamamlayıcı bileşenleridir. Genel sözlüklerdeki bu tür “ön” örnekler arasında başlık sayfası, telif hakkı sayfası ve baskı, teşekkür ve ithaf, ön söz veya giriş, içindekiler listesi, katkıda bulunanlar listesi, kullanılan kısaltmalar ve / veya resimler listesi, telaffuz anahtarı, kullanıcı kılavuzu, dilin doğası, tarihi ve yapısı üzerine notlar, sözlüğün dil bilgisi bulunur (Hartmann-James, 2002: 60).

Ön kısım dış maddenin bir sözlük, bir ansiklopedi veya başka herhangi bir başvuru çalışmasının sözcük listesinden önce eklenmiş tanıtım malzemesini içeren bir bölümünü belirtmek için kullanılır. Bu bölümde başlıca konu, editörün ön sözü, başvuru kitabının ana amacı, işlevleri, kaynakları, hedeflenen kullanıcı ve bunların yanı sıra açıklayıcı notlar veya kullanıcı kılavuzu, etiket olarak kullanılan kısaltmaların bir listesi, telaffuz simgelerinin listesi vb. yer alır (Burkhanov, 1998: 88).

Arka Kısım

Arka kısım, sözlüğün dış yapısının, merkezî sözcük listesi bölümü ile çalışmanın sonunda yer alan bileşen parçalarıdır. Genel sözlüklerdeki bu tür “yan kuruluş”

⁵ “Megastructure, macrostructure, microstructure, front matter, main body, back matter” kavramları için Didem Akyıldız Ay’ın “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme” adlı makalesindeki “bütünsel yapı, dış yapı, iç yapı, ön kısım, ana gövde, arka kısım” terimleri kullanılmıştır (Akyıldız Ay, 2017: 1-22).

örnekleri şunları içerebilir: kişi ve yer adları, ağırlıklar ve ölçüler, askerî rütbelere, kimyasal elementler, alfabetik ve sayısal semboller, müzik notaları, alıntılar ve atasözleri, dizin (Hartmann-James, 2002: 12).

Sözcük listesinin arkasına konulan dış maddenin bir kısmıdır; örneğin çeşitli ekler burada yer alır (Burkhanov, 1998: 28). Bir sözlüğün arka kısmı sözlüğün boyutuna ve kapsamına bağlı olarak hem dilsel hem de ansiklopedik bilgi içerebilir (Singh, 2010: 3).

Ana Gövde

Bir sözlüğün dış yapısının, kurucu bir parçasını oluşturmadan merkezî sözcük listesi bölümüne eklenebilecek bileşenleridir. Genel sözlüklerden örnekler arasında tanım tabakaları, haritalar veya diyagramlar, dil bilgisi terimleri veya anlam bilimsel alanlar listesi, ansiklopedik bilgiler; iki yönlü iki dilli sözlüklerde örnekler, iki bölüm arasına eklenen ifadelerin veya deyimsel ifadelerin listelerini içerir (Hartmann-James, 2002: 94).

Bir sözlüğün asıl bölümünün metni olan ana gövde dış yapı ve iç yapı olmak üzere iki bölümden oluşur. Malzemenin yapılandırılması, kullanıcılara yardımcı olması için ön kısımda sağlanan talimatlar yoluyla gösterilmek zorundadır. Talimatlar sözlüğün dış ve iç yapısını açıklayıcı tanımlar içermelidir (Singh, 2010: 4).

Dış Yapı

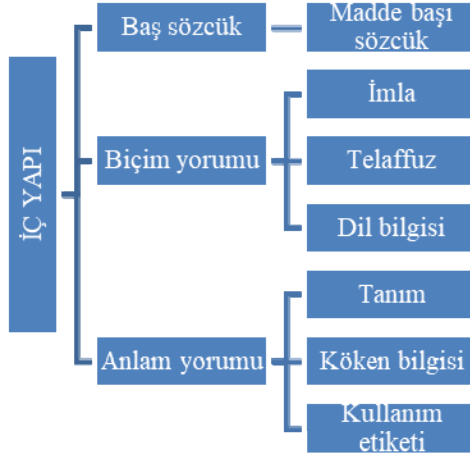
Derleyici ve kullanıcının bir kaynak kitaptaki bilgileri bulmasını sağlayan genel liste yapısıdır. Batı sözlüklerindeki en yaygın biçim, merkezî bileşeni oluşturan alfabetik sözcük listesidir (her ne kadar ana sözcükleri, örneğin tematik, kronolojik veya sıklığa göre sıralamanın başka yolları olsa da). Bu, işin önünde, ortasında veya arkasında bulunan dış maddelerle desteklenebilir (Hartmann-James, 2002: 91).

Bu sözlük bilimi terimi sözlüğün arka kısmındaki madde başlarının miktarının düzenlenmesini belirtmek için kullanılır. Dış yapının üç ana tipi vardır. a) Kavramsal: madde başları her türlü anlamsal yakınlığa göre düzenlenir. b) Alfabetik: Madde başları, bunları temsil eden grafik sözcükleri içeren her harfin alfabetik konumuna göre düzenlenir. c) Örnekemeli: Madde başı düzenlemesinde kavramsal ve alfabetik yöntemin karışımıdır. Çerçeve yapısı içindeki sözcük listelerinin sayısına bağlı olarak bir sözlükte bir veya daha fazla dış yapı olabilir (Burkhanov, 1998: 146-147).

İç Yapı

Bir kaynak ögesinin iç tasarımıdır. Genel sözcük listesinin (dış yapı) aksine, iç yapı, resmî ve anlamsal özellikleri (yazım, telaffuz, dil bilgisi, tanım, kullanım, köken bilgisi) hakkında yorumlarla, başlık hakkında ayrıntılı bilgi sağlar. Başlığın birden fazla anlamı varsa, bunların her biri için bilgi verilir (alt madde). Sözlükler, sağladıkları bilgi miktarına ve bunları giriş metninde nasıl sunduklarına göre değişir. Kullanıcılar, iç yapının karmaşıklıklarını takip etmek için yeterli başvuru becerilerine sahip olmayabilir ve gerekli ayrıntıları bulmak ve çıkarmak için açık bir rehberlik ve / veya talimat gerektirebilir (Hartmann-James, 2002: 94).

Hartmann ve James iç yapıyı şöyle göstermektedir (Tablo 6):

Tablo 6: İç Yapının Unsurları (Hartmann-James, 2002: 94)

Burkhanov'a göre bu terim, bir sözlüğün bireysel alt bölümlerinde sağlanan sözlük bilimsel verilerin düzenlenmesini tanımlamak için kullanılır. Sözlük maddelerinin ve girişlerinin iç yapısı evrensel niteliktedir ve büyük ölçüde sözlük bilimi geleneği tarafından belirlenir (Burkhanov, 1998: 155).

Standart sözlük uygulamasına göre, dil bilgisi genellikle madde başından hemen sonra ortaya çıkar. Dil bilgisi alanı sözcük sınıfı, cinsiyet, şekil bilgisi ve söz dizimi hakkında bilgi verebilir (Bergeholtz-Tarp, 1995: 200).

Bir sözlükteki iç yapı sözlükbilimsel olarak şu bilgileri içerir: imla, telaffuz, harf çevirisi, vurgu, tonlama, dil bilgisi sınıfları, çekim ve türetme, köken bilgisi, anlam tanımlaması, farklı anlamlar, şekil ve anlam olarak geçirdiği değişiklikler, eş anlamlılar, zıt anlamlılar, alt anlamlılar, sözcük grupları, deyimler ve atasözleri, alıntılama, örnekler, kullanım, kavram alanı, kullanım seviyesi ve resimsel bilgi (Singh, 2010: 6).

İnceleme

1. El Yazma Nüshanın Yapı Özellikleri

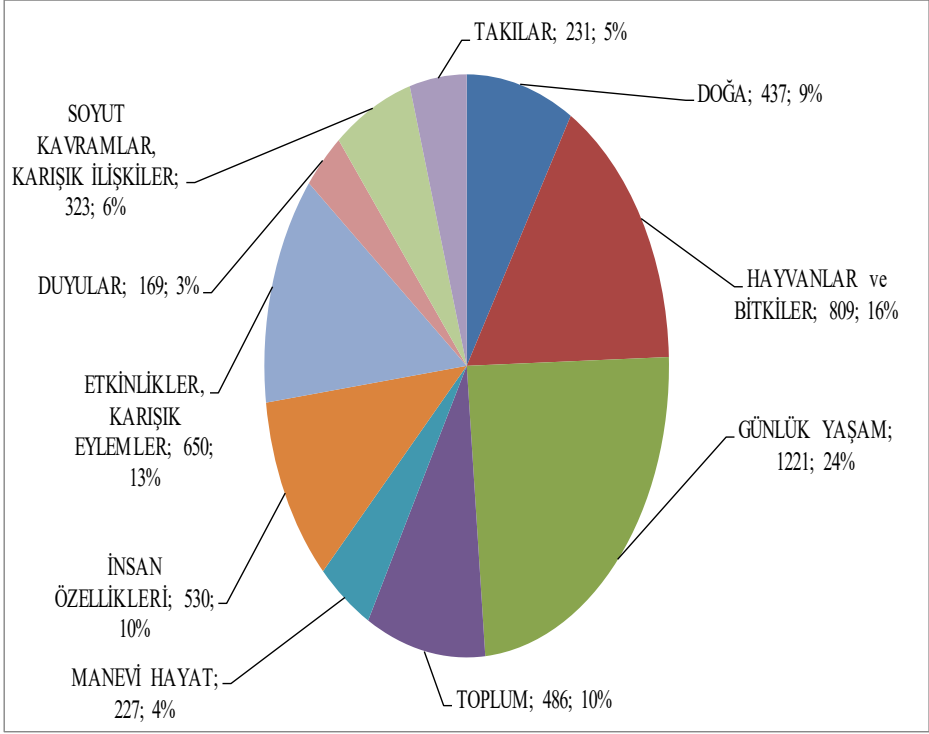
1.1. Bütünsel Yapı (Mega Structure)

DLT'de yer alan sözcükler onun bir derlem sözlüğü olduğunu kanıtlar niteliktedir. Çünkü eserin söz varlığı çeşitli Türk boylarından derlenen sözcüklere dayanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türk dünyasının diyalektlerinde yer alan sözcükleri derleyerek bunlara eserin yer vermiştir.

DLT'de konularına göre sözcüklerin dağılımına bakıldığında çok geniş bir yelpazenin olduğu dikkat çekmektedir. Dankoff-Kelly yayınının III. cildinde bununla ilgili etraflı bir inceleme yapılmıştır. Buna göre DLT'deki sözcükler *doğa* (astronomi, hava, zaman, aydınlık ve karanlık, arazi özellikleri, dağ ve vadi, yol, su, ıslak ve kuru, akış vs., ateş), *hayvanlar ve bitkiler* (yaşam ve ölüm, hayvanlar, hayvan adları, hayvan özellikleri, hayvan renkleri ve işaretleri, hayvan hastalıkları, hayvanların yaşam ortamı, anatomi, vücut, deri, ten, saç vs., vücut bölümleri, iç organlar ve sıvılar, hayvan ürünleri ve salgıları, bitkiler, ağaçlar ya da çalılar, bitki parçaları, meyveler, kabuklu meyşerler, etli ve zarlı kabuksuz meyveler, tohum, tane, tahıl), *günlük yaşam* (ziraat,

bağcılık, yiyecek, yemekler, et, yağ, kemik, yiyecek hazırlama, erişte, tutmaç, ekme, hamur işi, ekme hazırlama, çeşni, baharat, süt ürünleri, kuru meyve, içecekler, sıvılar, hayvan yiyeceği, kaplar, yaşam ortamı, yapı, evin bölümleri, çadır, gölgelik, çardak, ev gereçleri, mezar, türbe, ahır vs., giysi, dokumalı kumaşlar, taraklama, bükümlü iplik, iplik eğirme, dokuma, boyama, dikiş, deri, tabaklama, elbise, süsleme, giysi, aksesuarlar, ayakkabılar, başı kaplayan şeyler, saç stili, takı, ziynet, gezi, taşıma, binme, biniş takımı, gemi, yarış, kavga, av, yarışma ve oyunlar, anlaşmazlık ve kavga, askerler ve taktikler, silah ve zırh, okçuluk, av, tuzak, mal mülk ve ekonomi, para, ticaret, kira, kazanç, borç, ödünç para, miras, hırsızlık ve yağma, hastalık, güçsüzlük vs., mide rahatsızlıkları, zehirler, soğuk algınlığı, tıkanıklık, hastalık, kafa ve deri hastalıkları, yara, ağrı, tedavi, ilaç, cinsellik, üreme), **toplum** (akrabalık, soy, evlilik, boşanma, akraba toplulukları, insanların yaşları, kişisel ve sosyal statü, erkek isimleri, köleler ve hizmetçiler, köle isimleri, soyluluk, rütbe, unvanlar, onursal isimler, saltanat, kraliyet, devlet işleri, hukuk, adalet, hediyeler, misafirler, ulak, rehber, itaat ve hizmet, itaatsizlik ve isyan, anlaşma, barış ve sükûnet, yardım ve dostluk, çalışma, beceri, şehir vs.), **manevi hayat** (remiz, isim, konuşma, okuma ve yazma, şiir, müzik vs., din, talih vs, şeytan vs., kehanet, garip madenler, bitkiler, hayvanlar), **insan özellikleri** (fiziksel nitelikler (akli nitelikler, ahlaki nitelikler, duygusal nitelikler, istek, aşk, umut vs., ferahlık, sevinç, yüksek moral, arkadaşlık ve yalnızlık, merhamet, üzüntü, endişe, pişmanlık, korku, öfke, küfür vs., gayret, zorluk, cefa, yetenek, cesaret, saflık, temizlik, yıkama, temizlik, bedensel tepkiler ve işlevler, yeme, sindirim vs., tükürme, gülme, ağlama), **etkinlikler; karışık eylemler** (bedensel hareketler, hareket ve dinlenme, hareket, gidiş vs., yüzme, gönderme, sürme, atma, vurma, verme, alma, koyma, yapma, büyüme, düzeltme, bozma vs., gözetme, hazırlama vs., bağlama, bir araya getirme, ayırma, ip vs., sınırlandırma, dizginleme, toplama, dağılma, şiddet, ezme vs., delme, delik, kesme, kesme araçları, kazıyarak temizleme, kazıma, yayma vs., bölme, parçalama, ezme, uzatma, yırtma, dökme, seçme, dönme, kuşatma, vurma, kaçırma, doğru yolu gösterme, yoldan sapma, karıştırma, şaşırtma, arama, bulma, takip etme, örtme, gizleme, ekleme, yapıştırma, taşıma, destekleme, güvenme, destek, kürsü, sopa, çubuk, açma, kapama, başlama, bitme), **duyular** (görme, renk, duyma, sesler ve gürültüler, hayvan sesleri, yüksek sesle konuşma vs., koku, tatma, dokunma, sıcak ve soğuk), **soyut kavramlar; karışık ilişkiler** (genel kavramlar, benzerlik, farklılık, sayı, parça, kısım, topluluk, insan toplulukları, mesafe, ağırlık, miktar, boyut, yön, şekil, sivri, keskin, dokuma, giyim, iyi, güzel, kolay), **takılar** (yansıma, hayvan hitapları, hayvan sesleri, ünlemler, vurgular, seslenmeler, soru, zamirler ve koşaçlar, ekler, dil bilgisel sözcükler, ilişkisel terimler, varlıksal terimler, olumlu ve olumsuz cevaplar, zaman, çeşitli şeyler, hakaretler, çirkin sözler) (Tablo 7) (Dankoff-Kelly, 1985: 246-275).

Tablo 7: DLT'deki Sözcüklerin Konularına Göre Dağılımı (Dankoff-Kelly, 1985: 246-275)

DLT'nin el yazma nüshası 319 varaktan oluşmaktadır (Dankoff-Kelly, 1982: 1). Bu nüsha, Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebi'l-Feth es-Savî tarafından istinsah edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxxvi).

1.2. Ön Kısım (Front Matter)

El yazma nüshada sırasıyla şu bölümler yer almaktadır:

El yazma nüshanın birinci sayfasında başka bir deyişle kâğıdın arka tarafında bir imza ile makale bulunmaktadır. İmzada “darya hatibinin oğlu” ifadesi yer almaktadır. (Bilge, 1939: 355). Yazmadaki makale şudur (Şekil 1):

ايضاً الذى يدلك على جهله بالتركية هو ان يحضر من يعرف التركية و يقرأ عليه من الفاظه فان انكرها وقال ليس هذا
 يكلامنا عرفت ان القائل انه بلغة التركية جاهل بالتركية على ان اللفظة القيجاقية اذ انطقت بها التركان لا يخرجها ذلك عن
 كونها قيجاقية وقد وقع ذلك في الفاظ كثيرة استعمالها التركان والقفجاق بصيغة واحدة واما ما يدل على جهله
 لقجاقية و اسمارها و امثالها ان غالب من يحيى من تلك البلاد يحيى صغيراً و معلوم ان الصغير لا يحيط بلغة قومه
 لا ولا الكبير ايضاً لاناراً كثيراً من يولد في بلاد العرب ويشتهل بالعلم ثم عليه الالفاظ الكثيرة من العربية لا يعرفها معنى
 حتى يتطلبه في الكتب لابل قد يسمع اللفظة من الكتاب العزيز [*] حتى يتطلبه في الكتب ايضاً و لعمري اذا سأت كثيراً
 من المستعربين بل من الفقهاء عن قوله عزوجل فضحكت فبشرناها بالسحق وعن قوله عزوجل اتينون بكل ربيع آية تعبتون
 لا يعلم ان الضحك . . . (١) و الربيع المكان المرتفع و الآية العلامة و امثال هذا كثير و اذا كان التقصير قد وقع . . . (٢)
 الفاظ كتاب الله عزوجل مع ان الله تعالى حض على تدبره و معرفته فاما لك بلغة قوم آخرين . . . (٣) مع ان تأملت
 بمصنفات كثيرة في التركية مع علمى باللسان فلم اراجع منه ولا اكثر . . . (٤) ولا يعرف قدره الا من كان متميزاً
 في لغة الترك فرحم الله مؤلفه . . . (٥)

Şekil 1: Yazmada “darya hatibinin oğlu” ifadesinin yer aldığı makale (Bilge, 1939: 356).

Bu bölüm, DLT’ye ait olmamakla beraber 15 satırdan oluşan bir açıklama, açıklamanın ilk satırlarıyla ilgili küçük bir not ve kitabın 1400 yılındaki sahibiyle ilgili bir bilgiyi içermektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxxvii). Tercümesi şöyledir:

Bu kitap Türkmen dilindedir diyene dönüp bakmamak gerekir. Bunu söyleyen ne Türk dilini ne de Türkmen dilini bilmektedir. Bu şahsın Türkmen dilinde cahil olduğunu kanıtlayanın yolu, Türkmen dilini bilen birini getirtip (kitaptan) bazı sözleri ona okumaktır. Eğer (Türkmenceyi bilen kişi) “hayır, bu bizim konuşmamız değildir” derse anlarsın ki kitabın Türkmence olduğunu iddia eden kişi Türkmen dilinde cahildir.

Eğer Kıpçakça bir sözü bir Türkmen söylerse bundan, bu söz Kıpçakça değildir sonucuna varılamaz. Çünkü pek çok sözü Türkmenlerle Kıpçakların aynı şekilde kullandıkları bir vakiadır.

Onun Kıpçakçada da, (Kıpçak) şiir ve atasözlerinde de cahil olduğunun delili ise şudur: O ülkelerden gelenlerin çoğu küçük yaşta gelirler. Küçüklerin kendi kavminin dilini kapsamlı olarak bilmedikleri de malumdur. Büyükler bile öyledir. Biz Arap ülkelerinde doğup ilimle uğraşan nice insanlar gördük ki önlerine çıkan pek çok Arapça kelimenin anlamını bilmezler ve onu kitaplarda (sözlüklerde) ararlar. Hatta Kitâbu’l-Azîz’den (Kur’an’dan) kelimeyi işitir; (onun anlamını bile bilmez) ve onları da kitaplardan arar. Ömrüm üzerine yemin ederim ki Araplaşanların çoğuna, hatta onların fakihlerine bile Azze ve Celle’nin fe-zaḥiket fe-beşşernâh bi-İşḥâq (biz ona İshak’ı müjdeleyince güldü. Kur’an: 11-71) ve yine Azze ve Celle’nin e-tebnüne bi-kulli rî’in âyeten ta’beşüne (siz her yüksek yere bir alamet bina ederek boş şeylerle uğraşmıyor musunuz? Kur’an 26-128) sözlerini sorsan, “zaḥik”in “ay başı” olduğunu, “rî” kelimesinin “yüksek yer”, “âyet”in de “alamet” olduğunu bilmez. Böyle örnekler çoktur. Azze ve Celle’nin kitabında bile pek çok kelimeye kusur işlenmişse –ki yüce Allah onlar üzerinde yoğunlaşmamayı ve anlamamayı yasaklamıştır– başka bir kavmin dilinde ne olacağını sen düşün!... Pek çok Türkçe eser tetkik etmeme ve bu dildeki ilmime rağmen bundan (bu kitaptan) daha toparlayıcı olanını görmedim ve (bundan)... daha çok... olanı yoktur. Türk dilinde seçkin olmayan kimse bunun değerini bilemez. Allah rahmet eylesin ve onu (müellifi) bağışlasın. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xxxvii).

Giriş: DLT, besmele ile başlamaktadır. Besmeleden sonra Allah’a ve peygambere övgü bölümü yer almaktadır:

Çok erdemli, güzel eylemlili Allah’a hamd olsun! En sağlığının hasta, en doğru konuşanın kekre olduğu bir zamanda (Kur’an’ı) indirerek bildirmek ve açıklamak üzere Muhammed’e Cebrail’i O gönderdi. Onda açıklanmıştır haram ve helal. Odur yolu gösterecek kılavuz ve meş’al. Allah’ın duası, tertemiz olan ve bütün hayırları kendilerinde toplayan peygamber ve sülâlesinin üzerine olsun; selâmet içinde olsunlar! (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 1).

Amaç: Kaşgarlı Mahmud, konuya Türklerle ilgili övgü bölümü ile girmektedir. Yazar, Tanrı’nın Türkleri zamanın hakanları yaptığını ve Türklerin dünyaya hükmetmelerinden dolayı Türkçeyi öğrenmenin âdeta bir zorunluluk olduğunu belirtir. Bu düşüncesini desteklemek için bir imamdan duyduğu “Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır” şeklindeki hadisi aktarır. Eğer hadis doğru

ise Türkçeyi öğrenmenin vacip olduğunu; değilse de aklın bunu emrettiğini söyleyerek okuyucularını niçin Türkçe öğrenmeleri gerektiği konusunda ikna eder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 1-2). Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, Türk lehçelerinin bir yarışta iki at gibi Arapçaya ayak uydurabildiğini gösterebilmek için eserini yazdığını söyler. Türkçe çalışmaları sadece dinî ve kullanışlı olduğu gerekçesiyle tavsiye etmez. Türkçenin zenginlik ve zorluk bakımından Arapçaya eşit olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden çalışmasını tamamen düşünsel gerekçelerle önerir (Dankoff-Kelly, 1982: 41).

Kitabın adı: Kaşgarlı Mahmud, Türklerin içinde Türkçeyi en mükemmel şekilde bilenlerden olduğunu söyleyerek kitabının adını *Dîvānu Luġāti't-Türk* (Türk Lehçelerinin Divanı) olarak zikreder (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Kitabın kime sunulduğu: Kaşgarlı Mahmud, eserini Ebu'l Kasım Abdullah'a sunmuştur:

Kutsal Yalavaç postunda oturan, Hâşim soyundan, Abbas oğullarından imam bulunan ulumuz, efendimiz Ebül Kasım Abdullah katına armağan ettim ki imanı olanların Beyi ve Tanrının Halifesi olan Muhammedül Muktedi biemrillâhın oğludur. Tanrı onun durumunu sürekli yücelikte, ömrünü rahat ve gönüllük içerisinde uzun eyliye; onun egemenlik temellerini –büyüklük koşucuları meydanında– koşar durur bir yükseklikte yerleştirsün; buyruklarını, Âdem oğulları onun cömertliği bolluğunda yaşayıp duracak bir iyilikte –yıldızlarla yaşar bir kutlulukta, oku saplanır bir yöneltide, utku yüceliği kendisinden ayrılmıyan bir dost ile tepelemiş, horlukla düşüp kalmış bir düşman karşısında– yükseltsün; gölgesini, kudretini, iyiliğini, görklüğünü, bayarlığını Müslümanlar üzerinden eksik etmesin. (Atalay, 2006-I: 5).

Kitabın düzenleniş biçimi: Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde Fārâbî'nin Dîvânü'l-Edeb fi-Beyâni Luġati'l-Arab adlı eserini örnek almıştır. Fārâbî'nin kitabı altı bölüme ayrılmıştır: Salim, muzaaf, misal, zevâtü's-selâse, zevâtü'l-erba'a, hemze. Bu bölümler de kendi içlerinde “isimler” ve “fiiller” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yazar, Fārâbî'nin uyguladığı bu yöntemi Türkçeye uyarlamıştır. Örneğin “gunne”li ve “sükûn”lu sözcükler Arapçada yoktur. Ancak DLT’de bu bölümler de vardır (Dankoff-Kelly, 1982: 32-33).

Kaşgarlı Mahmud, kitabı harf sırasına (Arap alfabesindeki harf sırası) göre yazmıştır. Bunları yazarken hikmet, seci, atasözü ve şiirlerden yararlandığını söylemektedir. Yazar, eserini sekiz kitapta topladığını belirtmektedir. Bunları şu şekilde göstermiştir:

Birinci: Hemze Kitabı

İkinci: Salim Kitabı

Üçüncü: Muzâaf Kitabı

Dördüncü: Misal Kitabı

Beşinci: Üçlüler Kitabı

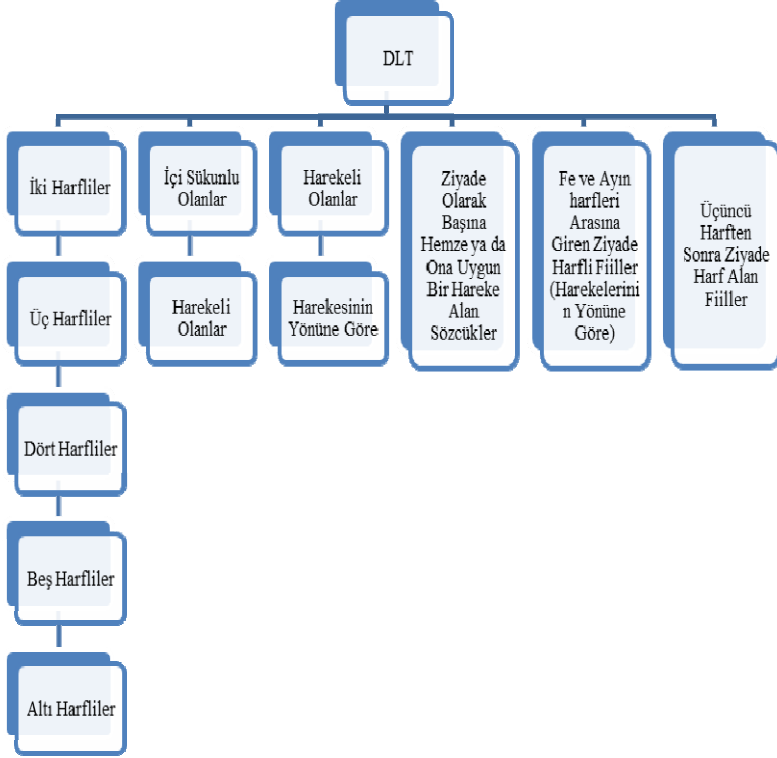
Altıncı: Dörtlüler Kitabı

Yedinci: Gunne Kitabı

Sekizinci: İki harekesiz harfin birleşmesi kitabı (Dankoff-Kelly, 1982: 32; Atalay, 2006-I: 5-6; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Kaşgarlı Mahmud, bu kitaplardan ilk yedisini baplar şeklinde isimler ve fiiller olarak ikiye ayırarak ele almıştır. İsimleri fiillerden önce alan yazar bapları Arapça terimlerden yararlanarak yazmıştır. Yöntem olarak ise Halil’in Kitābu’l-Ayn adlı eserini esas almıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Yazarın sözcükleri sıralarken kullandığı sistem sırasıyla şöyle gösterilebilir (Tablo 8):

Tablo 8: DLT'nin Yapısı (Atalay, 2006-I: 23, Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 8)

Kaşgarlı Mahmud, sözlüğün yapısını daha önce yapılmamış bir yöntemle kurgulamıştır. Sözlük maddelerini açıklayıcı örneklerle vererek kuralları kendisi koymuş ve kitabın örnek teşkil etmesi için bu yöntemi kullanmıştır (Atalay, 2006-I: 7; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 3).

Kitabın içeriği: Her bir boydan derlediği sözcüklerde türemiş olan sözcükleri değil sözcük köklerini almıştır. Bu sözcüklere ait olduğu boylardan şiir ve atasözü vb. örnekleri koymuştur. Ayrıca yazar, eserinde Türk lehçelerini toplamıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 3). Kaşgarlı Mahmud, kitabın düzenleniş biçimini de Tanrı'dan yardım dileyerek dua kısmıyla bitirmektedir (Atalay, 2006-I: 8).

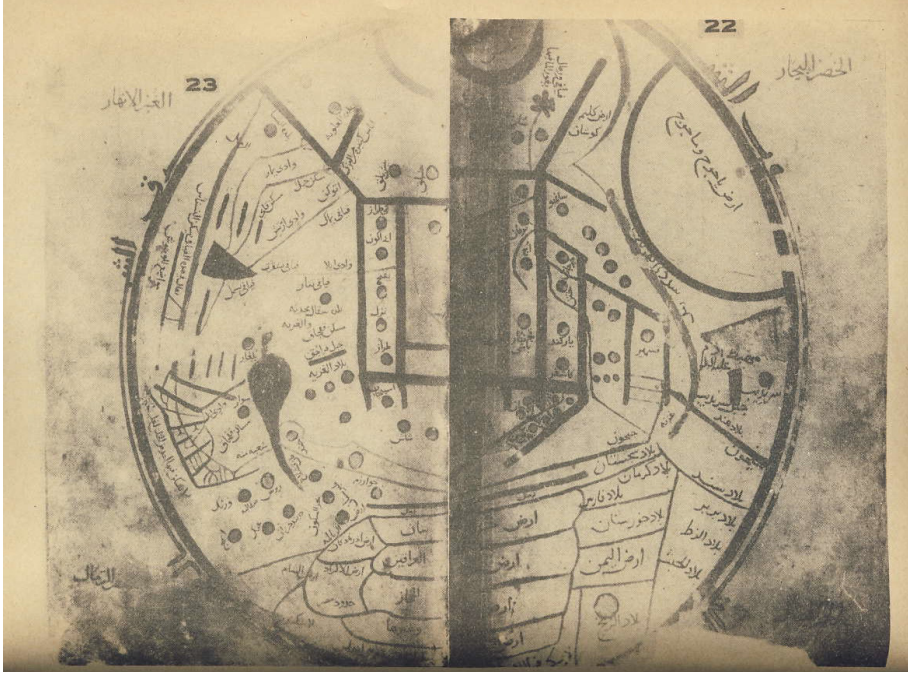
Yazar, dua kısmının ardından yukarıda adı verilen sekiz kitaba geçmeden önce ayrı on üç başlık altında açıklayıcı bilgiler vermiştir. Bu bölümde ayrıca bir de Türk dünyası haritası yer almaktadır. Bunlar;

1. Türk lehçelerinde kullanılan harfler

2. Fiilden türeyen isimler
3. Bir sözcüğün kaç harfle kurulabileceği
4. İsimlerin ziyadeleri
5. Fillere yapılan ziyadeler ve fiillerin kuruluşu
6. Sözcük yapılarından bazılarının önce bazılarının sonra yazılması
7. Harflerden bazılarının önce bazılarının sonra yazılması
8. Sıfat olarak kabul edilmeyen sıfatlar
9. Master olarak kabul edilmeyen masterlar
10. Kitapta söylenenler ve söylenmeyenler
11. Türklerin boyları
12. Türk Lehçeleri
13. Türk lehçelerinin farklılıkları

(Atalay, 2006-I: 8-31, Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 4-12)

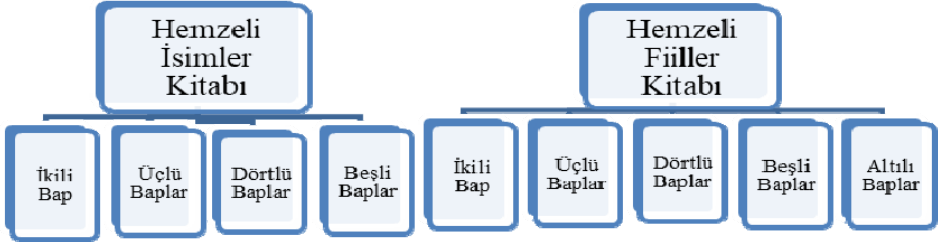
DLT'nin ön kısmının taşıdığı önemli özelliklerin başında Kaşgarlı Mahmud'un Türklerin yaşadığı yerleri gösteren bir haritasının bulunmasıdır (Şekil 2):

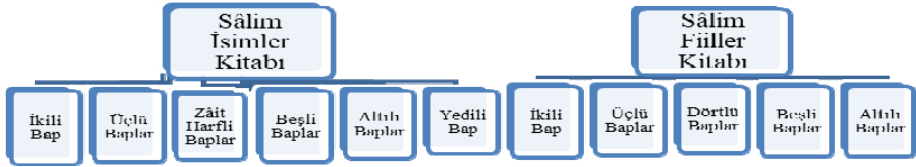
Şekil 2: Kaşgarlı Mahmud'un Türklerin yaşadığı yerleri gösteren haritası (DLT Tıpkıbasım, 1941: 22-23).

1.3. Ana Gövde (Main Body)

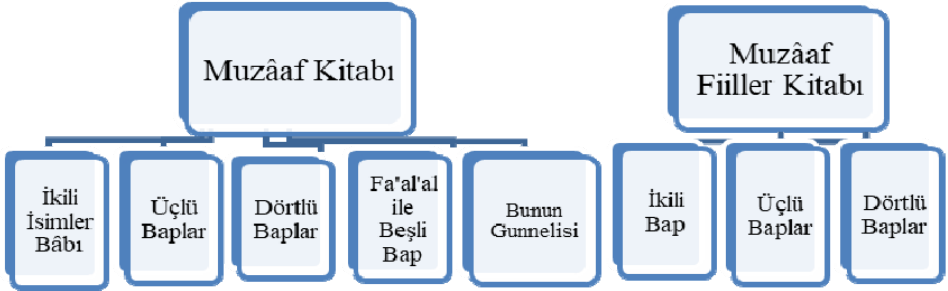
DLT'nin ana gövdesi sekiz kitaptan oluşmaktadır. Her bir kitap Arap alfabesinin harf düzenine göre sıralanmıştır. İlk yedi kitap kendi içinde isimler ve fiiller olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. DLT'de yer alan ana başlıklar şöyle tablolar şeklinde gösterilebilir (Tablo9-16):

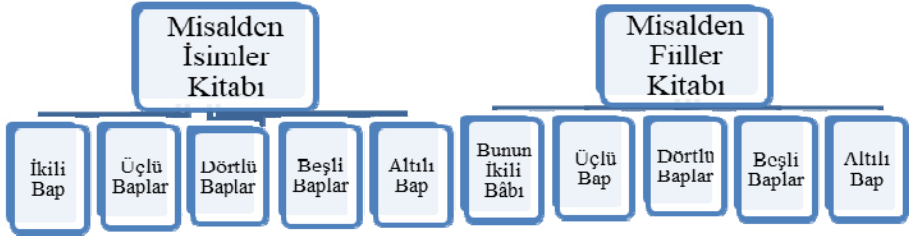
Tablo 9: Hemze Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cvi-cx)

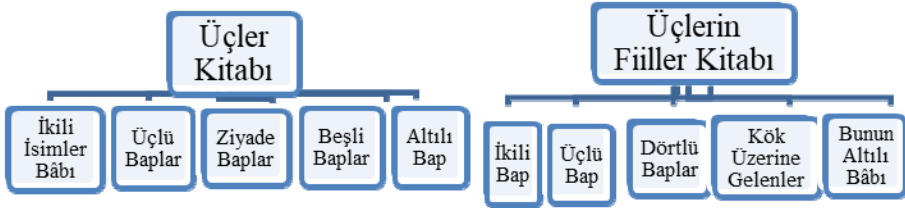
Tablo 10: Sâlim Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cx-cxi)

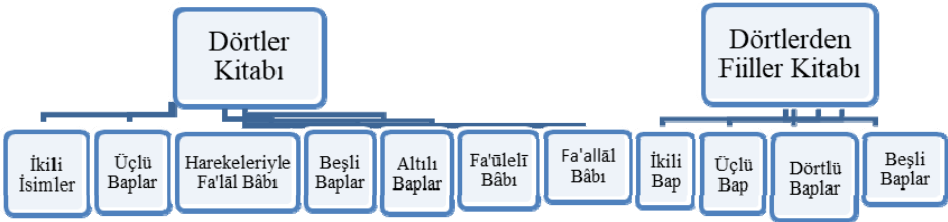
Tablo 11: Muzâaf Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxi-cxii)

Tablo 12: Misal Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxii-cxiv)

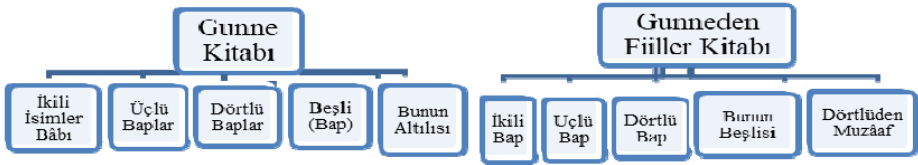
Tablo 13: Üçlüler Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxiv-cxv)

Tablo 14: Dörtlüler Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxv-cxvi)

METALEKSİKOĞRAFİNİN DEĞERLENDİRME ÖLÇÜTLERİ TEMELİNDE DIVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’ÜN EL YAZMA NÜSHASI

Tablo 15: Günne Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxvi-cxviii)

Tablo 16: İki Harekesiz Harfin Birleşmesi Kitabı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: cxviii-cxix)

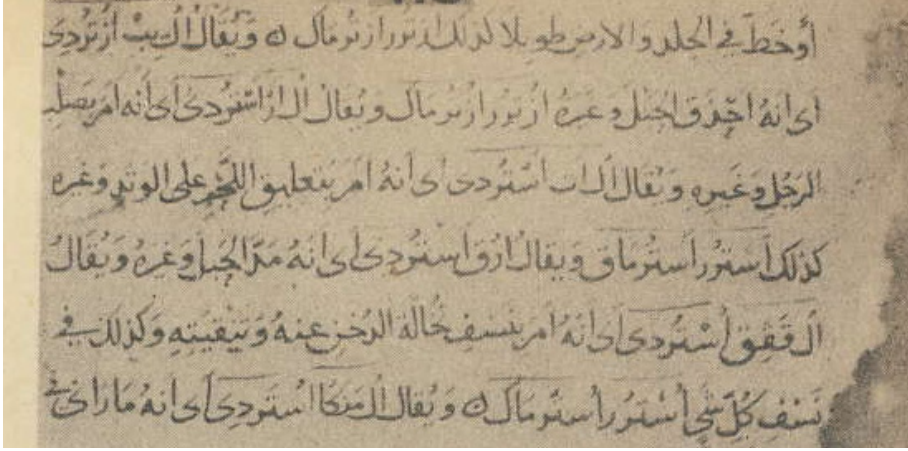
DLT’de Kaşgarlı Mahmud’un bölümlere ayırdığı kitaplarda bulunan sözcük sayıları şöyledir (Tablo 17):

DLT’deki Kitap Adları	Sözcük Sayıları
Hemzeli İsimler Kitabı	986
Hemzeli Fiiller Kitabı	795
Sâlim İsimler Kitabı	1714
Sâlim Fiiller Kitabı	1234
Muzâaf Kitabı	57
Muzâaf Fiiller Kitabı	336
Misalden İsimler Kitabı	365
Misalden Fiiller Kitabı	302
Üçler Kitabı	448
Üçlerin Fiiller Kitabı	130
Dörtler Kitabı	241
Dörtlerden Fiiller Kitabı	511
Günne Kitabı	223
Gunneden Fiiller Kitabı	104
İki Sâkini Birleştiren Kitap	173
TOPLAM	7619

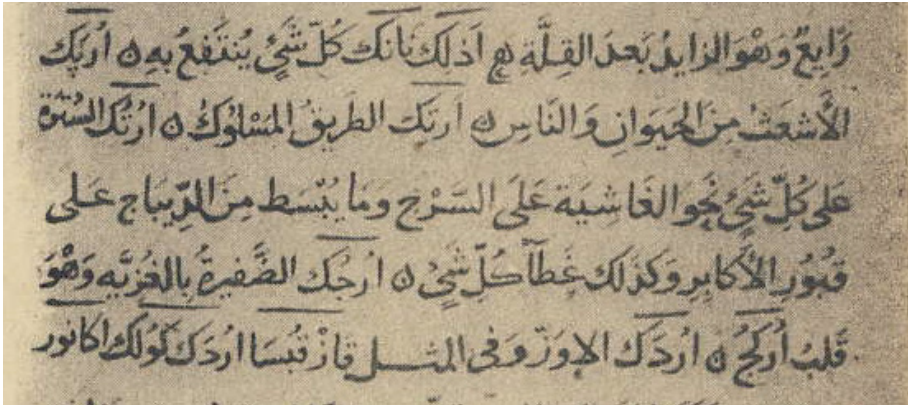
Tablo 17: DLT’deki Her Bir Kitapta Yer Alan Sözcük Sayıları

1.4. Dış Yapı (Macrostructure)

El yazma nüshada madde başlarının sıralaması Arap alfabesinin harf sırasına göre'dir. Ancak madde başları satır başında verilmez aynı satır içinde birbirini takip ederek verilir. Ortasında nokta bulunan bir yuvarlak madde başlarını birbirinden ayırmaktadır. Yeni madde başı olan sözcüklerin üstü kırmızı çizgiledir. Fiillerde ortası noktalı yuvarlaklardan sonra "we yuqālu (ve denir)" ifadesi bulunmaktadır (Şekil 3-4)(Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: lviii).

Şekil 3: Fiillerin verildiği bir sayfadan örnek bölüm (DLT Tıpkıbasım, 1941: 118).

Şekil 4: İsimlerin verildiği bir sayfadan örnek bölüm (DLT Tıpkıbasım, 1941: 64).

Kaşgarlı Mahmud, DLT'yi Halil'in Kitābu'l-Ayn adlı eserini örnek olarak düzenlediğini belirtmiştir (Dankoff-Kelly, 1982: 71; Atalay, 2006-I: 6; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Arapların önemli dil ve edebiyat bilginlerinden olan Halil b. Ahmed, Kitabu'l-Ayn adlı ünlü sözlüğünü sözlükçülük ekollerinden "kalbetme ekolü"ne göre hazırlamıştır. Bu ekolde sözcüklerin kök harflerindeki ünsüz harfler temel alınmaktadır. Halil b. Ahmed sözlüğünde madde başı sözcüğün anlamını verdikten sonra sözcükte bulunan

harflerin yerlerini değiştirerek ortaya çıkan yeni sözcüklerin de anlamlarını açıklamıştır (Alpak, 2006: 48). Halil b. Ahmed’in bunu yapmasının sebebi dilde yer alan bütün sözcükleri içeren bir sistem denemek istemesidir. Harflerin dizilişini ise onların boğumlanma noktalarını dikkate alarak sıralamıştır (Topuzoğlu, 1997: 310).

Kaşgarlı Mahmud ise her ne kadar Halil b. Ahmed’i örnek aldığını belirtse de ondan daha doğru bir iş yaptığını söyler. Bazen kullanılmayan sözcükleri yazmak gönlünden geçse de bunu yapmadığını çünkü böylece sözcükleri bulmanın daha kolay olacağını ve sözü kısa tutmak için bu yolu tercih ettiğini söylemiştir (Dankoff-Kelly, 1982: 71; Atalay, 2006-I: 6-7; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 2).

Kaşgarlı Mahmud DLT’yi oluştururken tamamen Halil b. Ahmed’in sistemine sadık kalmamıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi Halil b. Ahmed “kalbetme ekolu”nü tercih etmiştir. Ancak Kaşgarlı Mahmud eserini oluşturan madde başlarını hem “kafiye ekolu”ne hem de “alfabetik ekol”e göre sıralamıştır.

Aslında Kaşgarlı Mahmud her ne kadar Arap sözlükçülüğünden etkilense de Türkçenin özelliklerini net bir şekilde ortaya koyabilmek için kendi dilinin özellikleri doğrultusunda değişiklikler yapmıştır (Nalbant, 2008: 161).

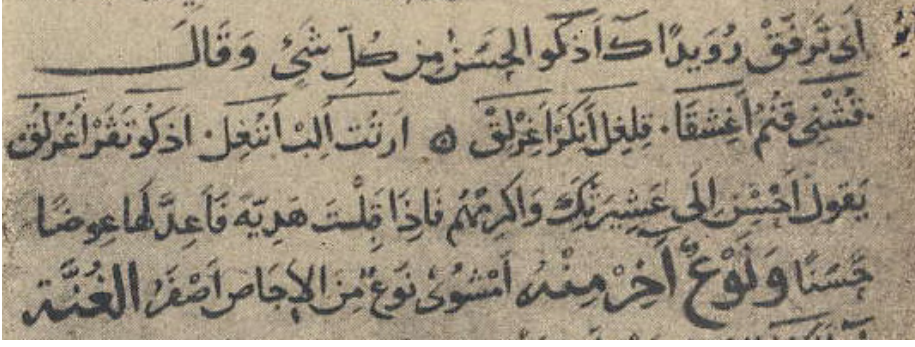
“Kafiye ekolu”nde sözcükler “bab” adı verilen son harfe göre düzenlenir. Bu tür bir sözlükten sözcük arayan kişi bunun son harfine bakarak sözcüğü bulmalıdır. “Alfabetik ekol”de ise sözcüğün kök harfinden başlayarak madde başları oluşturulmaktadır. Bu ekolde sözlükler, sözcüklerin ilk harfini temel almaktadır. Ama bazı sözlüklerde ilk harfin yanında ikinci ve üçüncü harf de alfabetik olarak sıralama tercih edilmektedir (Alpak, 2006: 49-50).

Kaşgarlı Mahmud, DLT’de madde başlarının düzenlenişiyle ilgili şöyle bir bilgi vermiştir:

Önce iki harflilerden başladık, sonra üç, dört, beş, altı harflileri söyleyeceğiz. Ortayı sakın olanları önce yazıp, sonra da türlü harekeyle harekelenmiş olanları sıralıyacağız. Daha sonra baş tarafına ziyade harf getirilmiş olanları –ki o da “ı = hemze” ve hemzeye benzer harflerdir– söyleyeceğiz. Ondan sonra baş tarafına, ortasına ve sonuna ziyade harf getirilen kelimeleri anlatacağız. Haber vermiş olduğumuz kelime yapılarında yol, böyledir. Her kitapta, genel olarak, isim yapıları için tuttuğum yol budur. Edebiyatçılara uymuş olmak, Arapça kelimelerin binasına benzetmek için önce sonu ۰ olan isimleri yazacağız, sonra bütün hece harflerini bitirinceye değin ilerleyip gideceğiz. Bununla beraber kelimelerin başı ile sonu göz önüne alınacaktır. Hangi harf, hemzeye daha yakınsa, yazıda, onu ötekilerden önce koyduk ve kelimeler arasında “واو عاطفه” vavı âtifa” kullanmadık; çünkü Türk dilinde bunun yeri yoktur, bunu anla! (Atalay, 2006-I: 23).

DLT’deki madde başı seçimine bakıldığında bir dili öğretmek esas alındığı için oldukça geniş bir çerçevenin çizildiği dikkat çekmektedir. Eserdeki madde başları coğrafi yerler de dâhil olmak üzere özel adlar, tarım, hayvancılık, avcılık, meslek adları, giysi, süs, eşya, alet, silah, yemek, oyun, hastalık, ilaç adlarından oluşmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: xvii-xviii).

Kaşgarlı Mahmud, DLT’de isim madde başlarını çoğunlukla tek sözcük olarak vermiş ve üstünü kırmızı bir çizgiyle çizmiştir (Şekil 5) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: lviii).

Şekil 5: DLT'deki isim madde başı örneği (DLT Tıpkıbasım, 1941: 70).

Tıpkıbasımdan alınan bölümde “edgü” sözcüğü açıklanmaktadır:

أَذْكُوْ

edhgü: İyi, güzel. Şu parçada da gelmiştir:

Koşnu konum ağışka

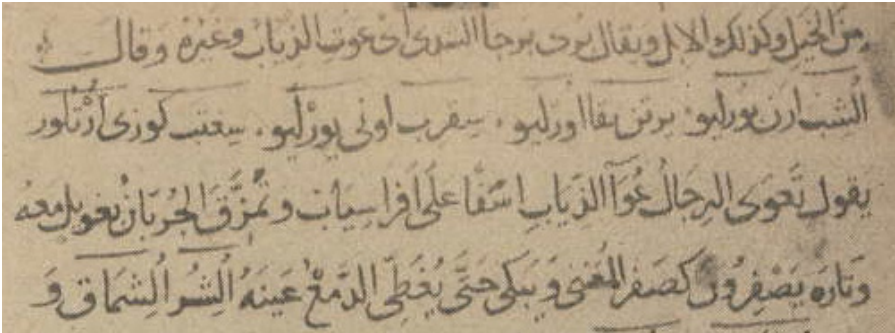
Kılgıl anar ağırlık

Artut alıp anungil

Edhgü tawar ogurluk

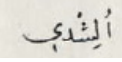
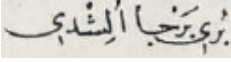
“Konuya, komşuya ve hısimına iyilik et, onları ağırla, armağan alıp güzel, uğurlu mallar hazırla!”. (Hısımlarına ihsan et, onlara ikram kıl! Bir hediye alırsan daha iyi karşılık hazırla!) (Atalay, 2006-I: 114-115).

Fiil madde başlarında ise dikkat çeken nokta fiillerin yalnız değil cümle içinde verilmesidir. Çünkü Arap sözlükçülük geleneğinde fiiller görülen geçmiş zamanın üçüncü tekil şahsında çekimlenerek verilmektedir. Bundan dolayı da fiilin cümle içinde verilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, DLT’de fiilin Arapça anlamını verdikten sonra bu fiilin geniş zamanda çekimiyle beraber mastarını vermektedir. Arapçada ı, e, ü, o, ö sesleri bulunmadığı ve bunlar üstün, ötre ve esre ile karşılandığından dolayı Kaşgarlı Mahmud fiilin mastarını da vermeyi uygun görmüştür (Şekil 6) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: lviii-lix).

Şekil 6: DLT'deki fiil madde başı örneği (DLT Tıpkıbasım, 1941: 104).

Tıpkıbasımdan alınan bölümde “ulış-” sözcüğü açıklanmaktadır:

 ulışdı: “ böri barça ulışdı =bütün kurtlar uluştu”. Başkası da böyledir. şu parçada dahi gelmiştir:

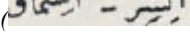
Ulışıp eren börleyü

Yırtın yaka ırlayu

Sıkırıp üni yurlayu

Sıgtap közi örtülür

“Herkes kurt gibi uluşuyor, yakasını yırtarak bağııyor, ünü çıkasıya haykırıyor, gözü örtülesiye kadar ağılıyor”. (Afrasyaba yandıkları için herkes kurtlar gibi uluşuyor, haykırarak yakasını yırtıyor, bazı kere ırlayıcının sesi gibi

ses çıkarıyor, göz yaşları gözü örtünceye değin ağılıyor), (a_l_s_r_r - a_l_s_h_m_a_q_u) (Atalay, 2006-I: 188-189).

1.5. İç Yapı (Microstructure)

Modern bir sözlükte olması gereken madde başı sözcüğün yazım bilgisi, sesletim bilgisi, dil bilgisel bilgi, tanım, köken bilgisi, kullanım bilgisi, örnek ve çapraz gönderim gibi bilgilerin hepsine Kaşgarlı Mahmud’un el yazma nüshada yer verdiği görölmektedir.

Yazım Bilgisi: Kaşgarlı Mahmud’un madde başını yazdığı her bölüm yazım bilgisini yansıtmaktadır.

Sesletim Bilgisi: Sözcüklerin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğinin belirtildiği bölümdür. DLT’de bunun örnekleri oldukça fazladır:

♦ balık: Çamur. Bir takım Oğuzlarla Argu dilince. Oğuzların bir takımları da, üç sâkin ile “ balk” derler. Türk dilinde ancak iki sâkin bir arada bulunabilir. Arguların dilinde çetrefillik vardır (Atalay, 2006-I: 379).

Bu örnekte sözcüğün farklı bir diyalektteki sesletim bilgisinin üç sakin ile yapıldığı belirtilmektedir.

♦ (yêt-) ol at yetti o, atı, kör vb.lerini yeddi (onlara yol gösterdi). yête.r, yême.k.

Oğuz ve Kıpçaklar kelimenin başındaki ye’leri cim (c) olarak telaffuz ederler. ol meni cetti derler; “o bana yetti” demektir; bu da ye ile yitti’dir. Türklerin “sunda yıkandım” anlamında suwda yundum dediklerine onlar cundum derler. Türk ve Türkmen arasındaki bu kural yaygındır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 331).

Yukarıdaki örnekte yet- fiilinin Oğuzlar ve Kıpçaklar tarafından cet- şeklinde telaffuz edildiği gösterilmekle beraber Kaşgarlı Mahmud tarafından bu telaffuzun kullanıldığını gösteren bir örnek daha verilmiştir.

◆ *(sit- ~ siğ-) er sitti adam vb. işedi. Aslı si.đti'dir; benzeşmeye uğramıştır. siğe.r, siğme.k. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 325).*

Bu örnekte ise Kaşgarlı Mahmud, madde başı olan sözcüğün asıl telaffuz şeklinin dış arası d ile söylenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bu madde başında dil bilgisel bilgi de mevcuttur. Çünkü sözcüğün benzeşmeye uğradığı bilgisi verilmiştir.

◆ *(kıdt-) ol börkin kıdttı o, başlığına kenar diktirmek için emir verdi. kıdtu.r, kıdtma.k.*

Bunların noktalı zel olduğu vehmiyle bu fiillerdeki bütün dal'ları bazıları ye'ye çevirir. Bunu Yağma, Toxxı, Oğuz ve Uygur'un etrafında duydum. Arapçada da dal'in zel'e çevrilmesi mümkündür: ma: zuqtu 'adu:fen we-la: 'azı:fen" (bir tadımlık tatmadım). Hem dal hem zel ile. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 327).

Kaşgarlı Mahmud, verilen örnekte bütün *dal* harflerinin *zel* olduğu düşüncesiyle bazı diyaleklerde ye harfiyle gösterilerek söylendiğini belirtmektedir.

◆ *ötlük öğüt. Bunun için övüt de kullanılır; aslı öğüt'tür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 50).*

Bu örnekte *ötlük* sözcüğünün asıl söyleniş şeklinin *öğüt* olduğu bilgisi verilmektedir. Ayrıca çapraz gönderimle *öğüt* sözcüğüne de atıf yapılmaktadır.

◆ *(külümsin-) er külümsindi adam vb. güler göründü. külümsinü.r, külümsinme.k.*

Bu fiillerin aslı ikilidir; buna mim, sin, nun eklenerek beşliler arasına sokulmuştur. Bu harfler, üçlü, dördü ve beşlilere, bir anlam vermek maksadıyla eklenirler. Arapçadaki tefâ'ul yerindedir. Eğer gafil görünmek isterse ve gerçekte gafil değilse teğa:fele'r-raculu denir. Eğer adam kendini gülüyor gösterirse; fakat gerçekte gülmüyorsa teza:hake denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 309).

Yukarıdaki örnekte Kaşgarlı Mahmud, *külümsin-* fiilinin Arapçada hangi vezinle çekimlenmesi gerektiğini aktarmaktadır.

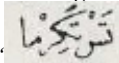

◆ *eçe "eke" anlamındadır; "büyük kızkardeş" demektir. Cim, keft'en dönüşmüştür; germ'in cerm ve günbed'in cünbed olması gibi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 42).*

Bu örnekte yine sözcüğün telaffuzunda *kef* harfinin *cim* harfine dönmesiyle ortaya çıktığını söylenirken aynı zamanda *eke* sözcüğüne çapraz gönderim söz konusudur.

Dil Bilgisel Bilgi: Madde başı sözcüklerle ilgili dil bilgisi özelliklerinin verildiği bölümdür. DLT'deki madde başlarında Kaşgarlı Mahmud çok sayıda dil bilgisi özelliği aktarmıştır.

◆

tes: Obartma edatıdır. Oğuzca. Oğuzlar, yuvarlak bir nesnenin

vasfında obartma diledikleri zaman " testigirme" derler ki "desdeğirmi" anlamındadır. Bu, kurala uymaz. Çünkü kural, renklerde bir şeyin vasfını obartmak için, sıfatı söylenen kelimenin ilk harfi alınıp –bütün Türk dillerinde– eklemekle yapılır; bu, Oğuzcada getirmekle olur. Koyu

gök renginde olan nesneye Türkler “کۆک” köp kök”, Oğuzlar “کۆم” köm kök” derler, “göm gök” demektir (Atalay, 2006-I: 328).

Bu madde başında Kaşgarlı Mahmud, *tes* sözcüğünün bir abartma edatı olduğu bilgisini verirken farklı diyalektlerdeki sesletim bilgilerini de aktarmaktadır.

◆ *kim: Soru edatıdır. Arapçada bunun karşılığı dir.*

 denir ki “bu kim” demektir. Bu kelime müfret ve cemi için

kullanılır. Oğuzlar “بوی کیم” boy kim” derler ki “hangi kabile” demektir. Boy, cemi anlamına gelen bir isimdir (Atalay, 2006-I: 338-339).

Yukarıda verilen örnekte ise *kim* sözcüğünün soru edatı olarak kullanıldığı bilgisi ve hem tekil hem de çoğul olarak kullanıldığı belirtilmektedir.

◆ *(sarmaş-)* *İş sarmaşdı iş dolaşıp karıştı. Hem geçişli hem geçişsiz olur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 295).*

Bu örnekte açıklanan fiilin çatısı bakımından nasıl bir özellik gösterdiğine dair bir dil bilgisi özelliği verilmektedir.

◆ *(sarmal-)* *anıy tönü başıya sarmaldı onun elbisesi başına dolandı. sarmalu.r, sarmalma.k. Başka şeyler de aynıdır. Bu, geçişsiz fiildir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 301).*

Verilen örnekte Kaşgarlı Mahmud, yine fiilin çatısı hakkında bir bilgi aktarmaktadır.

◆ *ele* *edattır, “yavaş” demektir. “Yavaş yavaş” anlamında ele ele denir. Kef ve lâm’ın eklenmesiyle elegil de denebilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 44).*

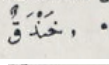

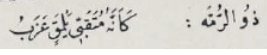
Yukarıdaki örnekte sözcüğün tür bakımından bir edat olduğu bilgisi verilmektedir.

Tanım: Kaşgarlı Mahmud, her madde başında sözcüğün ne anlama geldiğini açıklamaktadır.

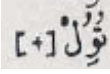

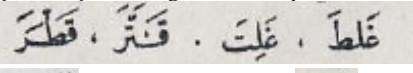
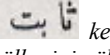

Köken Bilgisi: Sözcüğün yerli olup olmadığı değilse hangi dile ait olduğu ya da nereden ödünleştiği gibi bilgilerin olduğu sözlük bölümüdür.

◆ *uma: Ana. Tibet dilince. Bu kelime onlara Araplıktan kalmışa benziyor (Atalay, 2006-I: 92).*

Görüldüğü gibi örnekte Kaşgarlı Mahmud, *uma* sözcüğünün Tibet dilinden alındığını hatta onların da bunu Araplardan almış olduğunu düşünmektedir.

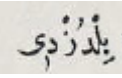
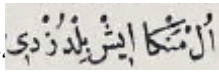
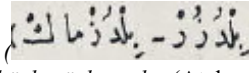
◆ yalma: Kaftan, kalın kaftan, yağmurluk. Farslılar bu kelimeyi Türklerden alarak “ yelme” demişler. Onlardan da araplar alarak şekline sokmuşlar harfini a çevirmişler. Yine bunun gibi, araplar kelimesini kelimesini de yapmışlardır. Nitekim arap şairlerinden demiştir. Hiçbir kemse çıkıp ta bu kelimeyi Türkler Farslardan almıştır diyemez. Çünkü ben onu sınırların ötesinde bilgisiz, kaba Türklerden dahi işittim. Çünkü onların memleketlerinde yağmur ve kar çoktur. Başka uluslardan ziyade yağmurluk onlara gerektir (Atalay, 2006-III: 34-35).

Yukarıda verilen örnekte madde başı sözcük olan yalmanın milletler arasında geçirdiği serüven örnekleriyle sunulmuştur.

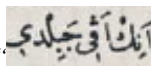
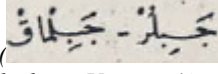
◆ tovil: Davul, avda doğan kuşu için çalınan davul. Bu kelimenin Arapçadan alınarak –çıkaklarının yakınlığı dolayısıyla– harfinin ye çevrilmiş olduğunu sanıyorum. Bu hal arapçada da vardır. kelimelerinde olduğu gibi. Nitekim kelimesini çevirerek demişlerdir. Lâkin ben bu kelimeyi, İslâm ülkesinin öbür ucunda dahi işittim (Atalay, 2006-III: 165).

Kaşgarlı Mahmud bu örnekte ise madde başı sözcüğün Türkçeye Arapçadan geçmiş olabileceğine dair düşüncesini aktarmaktadır.

Kullanım Bilgisi: Kaşgarlı Mahmud modern bir sözlükte bulunması gereken kullanım bilgisi özelliğine DLT’de yer vermiştir. Özellikle madde başı sözcüklerin ait oldukları diyalektlerin verilmesi kullanım bilgisinin eserde yer aldığı en önemli göstergesidir.

◆ bildüzdi: “ ol manğa iş bildüzdi = o, bana iş bildirdi, öğretti”; (bildüzür-bildüzmek). Bu, Oğuzcadır. Öbür Türkler böyle söylemezler (Atalay, 2006-II: 202).

Bu madde başı sözcüğün, Oğuzlar tarafından kullanılırken diğer Türk boylarında kullanılmadığı söylenmektedir.

◆ çapıldı: “ anınğ ewi çapıldı = onun evi sıvandı”, (onun evi ince, yumşak çamurla sıvandı), (çapılır-çapılmak). Bir adamın boynu vurulursa yine böyle denir. Uyğurca (Atalay, 2006-II: 119).

Yukarıdaki madde başı sözcükte ise Uygur diyalektinden bir sözcük örneklenmiştir.

♦ **ba.l** bal. Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçesinde. Türkler buna arı yağı derler. Şiir:

bardı saña ye.k utru tutup ba.l

barçın keğipen telü yuwga bolup kâl

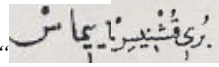
Diyor ki: Şeytan seni karşıladı ve sana bal verdi. Bununla dünya lezzetini kastediyor. Hatta ona kanıp ondan ipek bile giyindin. Mademki onun entrikasını anlamıyorsun öyle kal ve delilik içinde yaşa (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 411-412).

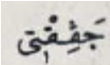
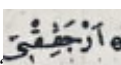
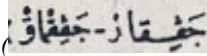
Bu madde başı sözcüğün Suvar, Kıpçak ve Oğuz diyalektlerinde kullanılırken Türklerin *arı yağı* şeklini tercih ettiği belirtilmektedir.

♦ **boğun** raiyyet, avam tabakası. Çiğil lehçesinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 172).

Yukarıdaki örnekte ise sözcüğün Çiğil diyalektinde kullanıldığı bilgisi bulunmaktadır.

Örnek: DLT, içerdiği örnekler bakımından oldukça zengin bir sözlüktür. Kaşgarlı Mahmud hemen hemen her sözcüğü gerek kendi kurduğu cümlelerle gerekse de Türk boylarından topladığı destan, şiir, atasözü parçalarıyla örneklemiştir.

♦ *böri*: Kurt. Şu savda da gelmiştir: “ *böri* koşnısın yemes = kurt komşusunu yemez”. Bu sav, komşulara saygı ile emrolunan kişi için söylenir (Atalay, 2006-III: 220).

♦ *çawıktı*: “ *er çawıktı* = adam ün sahibi oldu, ünlendi”,
 çawıkar-çawıkmak (Atalay, 2006-II: 117).

Tokış savaş. Şiir:

tokış içre urıştum

ulug birle karıştum

töküz atın yarıştım

aydım emdi al Uta.r

Diyor ki: Savaşta kavmin büyüğü ile vuruştum. Onu okla vuruncaya kadar alını akıtmalı atımla savaştım ve ona “al benden ey Utar” dedim. Bu da (Utar) bir adamın adıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 158).

Çapraz Gönderim: Madde başı sözcüğün kendisiyle ilgili bir başka sözcüğe yönlendirilmesiyle ilgili örnekler de DLT’de bulunmaktadır.

- ◆ ayığ: *Ayı. Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde “ adlığ”dır* (Atalay, 2006-I: 84).

Bu madde başında sözcüğün başka diyalektlerdeki şekli çapraz gönderimle Kaşgarlı Mahmud tarafından belirtilmiştir.

- ◆ ayak: *Kap kakak. Bunu Oğuzlar bilmezler; onlar bu gibi şeylere “ çanak” derler* (Atalay, 2006-I: 84).

Yukarıdaki madde başında ise *ayak* sözcüğüne karşılık olarak Oğuzların kullandığı sözcük çaprazla gönderimle sunulmuştur.

- ◆ *alma* Oğuzcada *elma* (*Malus sylvestris*). Türkler *alımla* derler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 65).

Kaşgarlı Mahmud *alma* maddesinde Türklerin kullandığı *alımla* sözcüğüne de gönderimde bulunmaktadır.

- ◆ *tarıg* Türklerin çoğunda *buğday* (*Triticum*). Bilhassa Oğuzlarda ise *akdarı* (*Panicum sp.*). Fakat bu yanlışır. Onlar “*buğday*”a *aşlık* derler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 160).

Bu madde başında ise okuyucuya *tarıg* sözcüğünün Oğuz diyalektinde nasıl kullanıldığı çapraz gönderimle belirtilmiştir.

1.6. Arka Kısım (Back Matter)

Kaşgarlı Mahmud sekizinci kitabın sonunu Allah’a övgü ile bitirir ve kitabın başında dile getirdiği Türkçenin söz varlığını derlemek ve kurallarını ortaya koyma amacını yerine getirdiğini söyler. Saveli Muhammed’in el yazma nüshayı 27 Şevval 664 Pazar günü bitirdiği bilgisi arka kısımda yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un el yazısıyla yazdığı bölüm de arka kısımda bulunur. Buna göre Kaşgarlı Mahmud esere 464 yılı Cemaziyel evvel başlarında başlamış ve dört kez yazıp düzelttikten sonra 466 yılı Cemaziyel ahirin on ikinci günü bitirmiştir. Eser, Allah’a dua bölümü ile sona ermektedir (Dankoff-Kelly, 1984: 381; Atalay, 2006-III: 461-462; Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 534).

2. Belli Başlı Dīvānu Lugāti’t-Türk Yayınlarının Yapı Özellikleri

2.1. Bütünsel Yapı (Mega Structure)

Atalay

Atalay’ın hazırladığı DLT incelemesi dört ciltten oluşmaktadır ve Kaşgarlı Mahmud’un DLT’sinin Türkçeye çevirisidir.

Dankoff-Kelly

Dankoff ve Kelly’nin hazırladığı DLT incelemesi üç ciltten oluşmaktadır ve Kaşgarlı Mahmud’un DLT’sinin İngilizceye çevirisidir.

Bozkurt

Bozkurt’un hazırladığı DLT incelemesi tek ciltten oluşmaktadır ve Kaşgarlı Mahmud’un DLT’sinin Türkçeye çevirisidir.

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu’nun hazırladığı DLT incelemesi de tek ciltten oluşmaktadır ve eserin Türkçeye çevirisidir.

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez'in DLT yayını tek ciltten oluşurken bu eser de DLT'nin Türkçeye çevirisidir.

2.2. Ön Kısım (Front Matter)

Atalay

Atalay'ın hazırlamış olduğu DLT'nin ön kısmında “önsöz, DLT tercümesi üzerine notlar, DLT'nin nasıl bir kitap olduğu ve niçin yazıldığı, kitabı yazan kişi, kitabın yazıldığı tarih, kitabın nerede yazıldığı, eldeki yazma nüshanın asıl nüshadan kopya edildiği tarih, DLT'deki Türklerle ilgili hadisler, kitabın nasıl bulunduğu ve nasıl basıldığı, DLT'yi gören Doğu'daki bilginler, DLT üzerine çalışan Batı bilginleri, DLT'den yararlanarak eser yazarlar, DLT'deki sözcükleri cetvelleyenler, DLT'nin birinci sayfasının dışındaki yazı, DLT'yi tercüme etmek isteyenler ve edenler, Atalay'ın tercümeye nasıl başladığı, Türkiye dışındaki Türklerin DLT ile ilgilenmeleri, DLT tercümesinde tutulan yol, kabul edilen harfler, Türkçecilik hareketleri, sonsöz” bulunmaktadır (Atalay, 2006-I: VII).

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly'nin hazırladığı DLT'nin birinci cildinin ön kısmı “içindekiler tablosu, ön söz, kısaltmalar ve seçilmiş kaynakça, transliterasyon ve transkripsiyon sistemi, editörün ön sözü (elyazmanın tasviri; önceki yayınlar ve sözlük, bu yayının özellikleri; çevirinin ilkeleri, genel açıklamalar: yazar, başlık, içindekiler, çalışmanın tarihi, baş sayfa, mürekkep rengi ve sonraki imza, dipnotlar ve sayfa kenarına yazılı notlar, Badraddin al-Ayni, metnin tarihi, müstensih hataları, hayalet sözcükler ve metinsel düzeltmeler, Divan'ın yapısı, Türkçe ve Arapça, ses bilimi)” bölümlerinden oluşmaktadır (Dankoff-Kelly, 1982: i).

II. cildin ön kısmında “içindekiler tablosu, birinci cildin düzeltmeleri” bulunmaktadır (Dankoff-Kelly, 1984: i). III. cildin ön kısmında ise yalnızca “içindekiler tablosu” yer almaktadır (Dankoff-Kelly, 1984: ?⁶).

Bozkurt

Bozkurt'un hazırladığı DLT'nin ön kısmında “yayıncının notu, çevriyazı imleri, önsöz, Türk Dili Divanı üzerine, Kaşgarlı Mahmud'un yaşamı ve yazınsal kişiliği, anıt mezarı, amaç, etkisi, dilbilgisi açıklamaları, ses dizgesi-yazım, içerik, ilk Türk dünyası haritası, Türk boyları, lehçe ayırımı, Şamanlık” başlıkları bulunur (Bozkurt, 2012: 1-18).

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu'nun DLT çalışmasının ön kısmında “içindekiler tablosu, söz başı, teşekkür, yazı ve harf çevrimi hakkında, izlenen yol, giriş, eser (eser hakkında genel bilgi, eserin yazılış tarihi, eserin nüshaları), yazar (DLT'deki bilgilere göre KM'nin kimliği ve faaliyeti, DLT'nin muhtevasına göre KM'nin kişiliği [KM bir bilim adamıdır, KM Türkçüdür, KM samimi bir Müslümandır, KM objektif bir bilim anlayışına sahiptir, KM mizahi yönü olan bir şahsiyettir], DLT'deki kayıtlara göre KM'nin muhtemel kimliği, Doğu Türkistan'daki rivayet ve belgelere göre Kâşgarlı Manmut), el yazması (el yazmasının tasviri, el yazmasının ilk sayfası, el yazmasına sahip olanlar, el yazmasının bulunuşu), Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yapısı (KM'nin ifadelerine göre DLT'nin yapısı, DLT'nin ayrıntılı yapı incelemesi [Giriş, hemzeli isimler kitabı, hemzeli fiiller kitabı, sâlim isimler kitabı, sâlim fiiller kitabı, muzâaf

⁶ Sayfa numarası bulunmamaktadır.

isimler kitabı, muzâaf fiiller kitabı, misalden isimler kitabı, misalden fiiller kitabı, üçler kitabı, üçlerin fiiller kitabı, dörtler kitabı, dörtlerden fiiller kitabı, gunne kitabı, gunneden fiiller kitabı, iki sâkini birleştiren kitap, eserin genel planı], maddelerin verilmiş tarzı), DLT’de kullanılan imla (farklı mürekkepler ve bir harfte iki hareke, iki harf için tek hareke), DLT’ye göre Türkçenin sesleri (ünsüzler, ünlüler, uzun ünlü), DLT üzerindeki çalışmalar (metin neşir ve tercüme) –tıpkıbasımlar- dizinler, DLT’deki kelimelerin tamamını içine alan çalışmalar), DLT ile ilgili terimler sözlüğü, kaynaklar, ek 1: Kilisli Rıfat Bilge, Bildiklerim! (DLT’nin bulunuşu ve yayımlanması), Ek 2: El yazmasının içindekiler tablosu” bölümlerinden oluşmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: v-vi).

Kaçalin-Ölmez

Bu yayının ön kısmı “ön söz”le başlamaktadır. Ardından “çeviride kullanılan kaynaklar, Divânu Lugâti’t-Türk çalışmalarına giriş, yazı çevrimi (transkripsiyon) ve çeviri hakkında çeşitli notlar, bu çeviride Türkçe metnin okunuşuna dair bazı notlar, Kaşgarlı Mahmud ve eseri hakkında, Arap harfli metin baskıları, çeviriler, çeşitli incelemeler, özel sayılar, bildiri kitapları, emek verenler, bu çeviride yararlanan kaynakların geneli” başlıkları yer almaktadır (Kaçalin-Ölmez, 2019: 7-31).

2.3. Ana Gövde (Main Body)

Atalay

Atalay’ın hazırladığı DLT yayınının ana gövdesi üç ciltten oluşmaktadır. I. cildin 34-530. sayfaları, II. cildin 3-366 ve III. cildin 3-452. sayfaları ana gövdeyi oluşturmaktadır (Atalay, 2006-I: 34-530; Atalay, 2006-II: 3-366, Atalay, 2006-III: 3-452).

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly’nin yayımladığı DLT’nin ana gövdesi iki cilttir. I. cildin 86-416. sayfaları arası ve II. cildin 1-380. sayfaları arasında ana gövde bulunmaktadır (Dankoff-Kelly, 1982: 86-416; Dankoff-Kelly, 1984: 1-380).

Bozkurt

Bozkurt’un DLT çalışmasının ana gövdesi 37. sayfada başlayıp 663. sayfada sona ermektedir (Bozkurt, 2012: 37-663).

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu’nun DLT yayınının ana gövdesi ise 15. sayfada başlayıp 534. sayfada bitmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 15-534).

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez yayınının ana gövdesi 33. sayfada başlayıp 618. sayfa ile bitmektedir (Kaçalin-Ölmez, 2019: 33-618).

2.4. Dış Yapı (Macrostructure)

Atalay

Atalay’ın yayını DLT’de Kaşgarlı Mahmud’un hazırlamış olduğu alfabetik sistemin aynısıdır. Çünkü bu yayın DLT’nin Türkçeye çevirisidir.

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly yayını DLT’nin İngilizceye çevirisidir. Bu nedenle çalışmada Kaşgarlı Mahmud’un alfabetik sıralaması bulunmaktadır.

Bozkurt

Bozkurt’un yaptığı DLT yayınında ise Latin alfabesine göre dizilmiş bir sözcük listesi bulunmaktadır. Bu yayın, modern sözlük çalışmalarında olduğu gibi düzenlenmiştir.

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu yayını da DLT’nin Türkçeye çevirisi olduğu için DLT’deki alfabetik sistem çalışmada yer almaktadır.

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez yayınında Latin alfabesine göre bir sıralama yapılmıştır.

2.5. İç Yapı (Microstructure)

Atalay

Atalay’ın yayını DLT’nin Türkçeye çevirisi olduğu için el yazma nüshada bulunan iç yapı unsurlarını içermektedir.

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly yayınının DLT’nin İngilizceye çevirisi olmasından dolayı Kaşgarlı Mahmud’un esere koyduğu iç yapı unsurları bu çalışmada da mevcuttur.

Bozkurt

Bozkurt’un yaptığı DLT yayını Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı madde başlarının Latin alfabesine göre alfabetik dizilişi olduğu için eserde DLT’de yer alan iç yapı özelliklerinin hepsi bulunmaktadır.

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu yayınının da DLT’nin Türkçeye çevirisi olmasından ötürü el yazma nüshadaki bütün iç yapı özelliklerinin çalışmada bulunduğu görülmektedir.

Kaçalin-Ölmez

Bu yayının iç yapı özellikleri de DLT’deki iç yapı özelliklerini barındırmaktadır.

2.6. Arka Kısım (Back matter)

Atalay

Atalay’ın hazırladığı DLT yayınının arka kısmında “dizin” ayrı bir cilt olarak bulunmaktadır. Bu ciltte ise “önsöz, sahife karşılaştırma çizelgesi, düzeltmeler” ve son olarak “dizin” bölümü yer almaktadır. Çeviri ciltlerinde görülen yanlışlar ve bunların doğrusunu gösteren düzeltme çizelgesi, el yazma nüshanın sayfa numaralarıyla Kilisli tarafından yapılan basımın ve çevirinin sayfa numaralarının karşılaştırıldığı bir çizelge bulunmaktadır. Bu ciltte ayrıca işaret, eser, dil ve diyalektlerden oluşan kısaltmalar bölümü, dizin düzeltme çizelgesi, içindekiler, Besim Atalay’ın başka eserleri bölümü bulunmaktadır. Atalay bu cildin asıl çevirideki sözcükleri alfabe sırasıyla bulabilmek için bir kolaylık sağlaması amacıyla hazırladığını belirtmiştir (Atalay, 2006-IV: III-885).

Dankoff-Kelly

Dankoff-Kelly’nin yayımladığı DLT’nin arka tarafını “III. Kısım” oluşturmaktadır. Bu bölümde “temel dizin, özel isimler dizini, konu dizini, diyalekt dizini, şiir dizini, Arapça alıntılar dizini, ek bir Divan’ın grameri, ek iki şiir ve atasözlerine özgü yapılar, ek üç şiirlerin ve atasözlerinin diyalektik yapıları, ikinci cildin düzeltmeleri, Ali Emiri 4189’un mikrofişi” başlıkları yer almaktadır (Dankoff-Kelly, 1985: 1-336)

Bozkurt

Bozkurt'un DLT çalışmasının arka kısmında Kaşgarlı Mahmut'un sözcük bilgilerini verdiği sırada yaptığı dil bilgisi açıklamaları bulunmaktadır. Bozkurt, bunları başlıklar altında art arda vermiştir. Bunlar şöyle sıralanabilir: "Ünlü ile başlayan sözcükler, ikiyazaçlılar bölümü (dil kuralları, çekimler, sıfat yapımının açıklanması ve kuralların uygulanması), üçyazaçlılar bölümü, dört-yazaçlılar bölümü, beşyazaçlılar bölümü, altıyazaçlılar bölümü, genizsil sözcükler, Kaşgarlı Mahmut'un DLT'yi yazma amacı, başlama bitirme tarihleri ve Allah'a dua bölümü" ve verilen dil bilgisi bölümlerinin ayrıntılı listesi bulunmaktadır. Bozkurt, bunların ardından "kitapta geçen dil kavramları" bölümü ve Kaşgarlı Mahmut'un DLT'ye koyduğu Türk Dünyası Haritası ile eseri sonlandırmıştır (Bozkurt, 2012: 665-720).

Ercilasun-Akkoyunlu

Ercilasun-Akkoyunlu'nun DLT yayımının arka kısmı "dizin ile ilgili açıklamalar" bölümüyle başlamaktadır. Bunun ardından hem bu yayındaki sayfa numaraları hem de el yazma nüshadaki sayfa numaralarının yer aldığı DLT'deki sözcüklerin listesi alfabetik olarak sıralanmıştır. Yayın, çalışmanın bitirildiği tarih ve saatle ilgili notla bitmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 537-995).

Kaçalin-Ölmez

Kaçalin-Ölmez yayımının arka kısmında yalnızca "kitap bitti 638 319^b" ifadesi yer almaktadır (Kaçalin-Ölmez, 2019: 618).

SONUÇ

Atkins ve Rundell'in sözlük türleri sınıflandırmasına göre DLT'nin nasıl bir sözlük olduğuna dair bilgileri vermek yerinde olacaktır (Atkins-Rundell, 2008: 24-25). Buna göre DLT,

1. Sözlüğün diline göre "iki dilli bir sözlük"tür.
2. Sözlüğün kapsamına göre hem "genel dil sözlüğü" sınıfına girer hem de atasözü, şiir ve destan parçalarını içerdiği için "ansiklopedik ve kültürel malzeme sözlüğü" sınıfına girmektedir.
3. Sözlüğün boyutuna göre "standart bir sözlük"tür.
4. Sözlüğün kullandığı araca göre "basılı bir sözlük"tür.
5. Sözlüğün düzenlenmesine göre "sözcükten anlama" giden bir sözlüktür.
6. Kullanıcının diline göre "sözlük dilinin dünya genelindeki öğrencilerine yönelik bir sözlük"tür.
7. Kullanıcının becerilerine göre "dil öğrencilerine yönelik bir sözlük"tür.
8. Sözlüğün kullanım amacına göre hem "çözümleme (bir sözcüğün anlamını kavrama ve bir yabancı dil metninden kendi diline çevirme)" hem de "şifreleme (bir sözcüğü doğru kullanma, kendi dilindeki bir metni yabancı dile çevirme ve dil öğretimi) sözlüğü"dür.

Metaleksikografinin değerlendirme ölçütleri çerçevesinde bakıldığında ise DLT'nin el yazma nüshası ve incelenen diğer DLT yayımlarının sözlük yapılarının özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. El yazma nüshanın söz varlığının 11. yüzyıl Türk dünyasını tüm yönleriyle yansıttığı madde başları için seçilen konu çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. DLT'nin bütünsel yapısını ortaya koyan bu söz varlığının en büyük kısmını %24'lük bir oranla günlük yaşamla ilgili sözcükler oluşturmaktadır. En küçük kısım ise %3 ile duyu

sözcükleridir. Bunlar dışında söz varlığının hayvanlar ve bitkiler ile ilgili sözcükler %16, etkinlikler, karışık eylemler %13, insan özellikleri %10, doğa %9, soyut kavramlar, karışık ilişkiler %6, takılar %5, manevi hayat %4’ünü karşılamaktadır. İncelemeye konu edilen diğer DLT yayınları da el yazma nüshayı esas aldığı için aynı söz varlığına sahiptir.

2. El yazma nüshanın ön kısmı amaç, kitabın adı, kitabın kime sunulduğu, kitabın düzenleniş biçimi, kitabın içeriği gibi bilgileri sunmaktadır. Diğer yayınların ise genel olarak ön kısma ön sözle başlayarak içindekiler, transkripsiyon sistemi, eserin yazılış amacı vb. gibi başlıkları içermektedir.

3. El yazma nüshanın ana gövdesi sekiz kitaptan oluşmaktadır. Diğer DLT yayınlarının bazılarının ana gövdesinin tek ciltten oluştuğu görülürken bazılarının ana gövdesi ise birkaç cilttir.

4. El yazma nüshanın dış yapısının Arap alfabesine göre düzenlendiği görülür. Diğer yayınlardan Bozkurt ve Kaçalın-Ölmez yayınının Latin alfabesine göre düzenlendiği görülürken Atalay, Dankoff-Kelly ve Ercilasun-Akkoyunlu yayınları doğrudan çeviri olmalarından ötürü KM’nin yaptığı gibi Arap alfabesine göre düzenlenmiştir.

5. El yazmanın iç yapısının modern bir sözlükte görmeye alışık olduğumuz pek çok bilgiyi içermesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü eser, yazım bilgisi, sesletim bilgisi, dil bilimsel bilgi, tanım, köken bilgisi, kullanım bilgisi, örnek, çapraz gönderim gibi bilgileri kapsamaktadır. Diğer DLT yayınlarında da bu özellikler bulunur.

6. El yazma nüshanın arka kısmı eserin ne zaman bitirildiği ve Allah’a dua kısmıyla sona ererken diğer yayınlardan Atalay, Dankoff-Kelly ve Ercilasun-Akkoyunlu yayınının dizin bölümüyle bittiği görülür. Bozkurt yayınının arka kısmında DLT’deki dil bilgisi açıklamaları toplu şekilde verilirken Kaçalın-Ölmez yayınının Latin alfabesine göre en son madde başı sözcüğün ardından yer alan “kitap bitti 638 319^b” ifadesiyle sona ermektedir.

DLT, 11. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen bugünkü modern dil bilimi ışığında yapılan incelemeyle göre metaleksikografinin değerlendirme ölçütlerini taşıdığını söylemek mümkündür. Türkçenin hem tarihî söz varlığı çalışmaları hem de çağdaş söz varlığı çalışmaları temel bir kaynak olarak başvurulan DLT’nin sözlük bilimi çalışmaları da araştırmacılara önemli bilgiler sunduğu görülmektedir.

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Haluk, (2010). “Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük”, **Türk Dili**, 698: 162-169.
- ALPAK, Mehmet Nuri, (2006). *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin Tercümanı’-Lûgat Adlı Eserinin İncelenmesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ASLAN, Ezgi, (2017). “Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği”, **Turkish Studies**, XII, 30: 35-70.
- ATALAY, Besim, (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATKINS, Sue B. T., RUNDELL, Michael, (2008), *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. New York: Oxford.
- AY AKYILDIZ, Didem, (2017). “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, LVI: 1-22.
- BERGENHOLTZ, Henning, Tarp, Sven, (1995). *Manual of Specialised Lexicography - The Preparation of Specialised Dictionaries*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- BİLGE, Rifat, (1939). “Dîvānu Lugātî’t-Türk’ün Başındaki Makale”, **Türkiyat Mecmuası**, VI: 355-358.

- BOZKURT, Fuat, (2012). *Divânu Lugâti't-Türk Türk Dili Divanı*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- BURKHANOV, Igor, (1998). *Lexicography, A Dictionary of Basic Terminology*, Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie in Rzeszów.
- DANKOFF, Robert, KELLY, James, (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU, Ziyat, (2014). *Divânu Lugât'it-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERİKLİ, Fırat, (2019). "Leksikografi Nedir? Terimin Uygulama ve Kuram Temelli Türkçe Karşılıkları ve Bu Karşılıkların Kapsamları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI, 1: 1-10.
- HARTMANN, Reinhard. K., JAMES, Gregory, (1998). *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
- İŞLER, Emrullah, (2008). "Divânu Lugâti't-Türk'teki Arapça Etkisi", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema Barutçu Özönder), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 163-171.
- JACKSON, Howard, (2016). *Sözlükbilime Giriş*, (Çeviren: Mehmet Gürlek ve Ellen Patat), İstanbul: Kesit Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa Sinan, ÖLMEZ, Mehmet, (2019). *Divânu Lugâti't-Türk*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- KAŞGARLI MAHMUD, (1941). *Divânü Lûgati't-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- KOCAMAN, Ahmet, (1998). "Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük", *Kebikeç*, VI: 111-113.
- NALBANT, Mehmet Vefa, (2008). "Divânu Lugâti't-Türk'ün Sözlükçülük Geleneği Bakımından Yeri ve Tertibi", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema Barutçu Özönder), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 149- 162.
- ÖLMEZ, Mehmet, (1994). "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, 88-100, Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- SCHIERHOLZ, Stefan J., (2015). "Methods in Lexicography and Dictionary Research", *Lexikos* 25-**AFRİLEX-Reeks.**, 25: 323-352. (<https://lexikos.journals.ac.za/pub/article/viewFile/1302/809> erişim tarihi: 02 Mayıs 2020. 20:11)
- SİNGH, Parman, (2010). "Dictionary and its Structure", *In Anushilana: A Research Journal of Indian Culture, Social & Philosophical Stream*. XXIV, 3: 1-6.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, (1997). "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV: 309-312.
- USTA, Halil İbrahim, (2010). "Sözlükçülük ve Sözlük Araştırmacılığı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VII, 2: 92-101.
- WIEGAND, Herbert Ernst, (1983). "On The Structure And Contents Of A General Theory Of Lexicography", *Proceedings of the 1st EURALEX International Congress*, (Ed. Sture Allén, Pierre Corbin, Reinhard R. K. Hartmann, Franz Josef Hausmann, Hans-Peder Kromann, Oskar Reichmann, Ladislav Zgusta), Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

ESKİ UYGURCADA GELECEK ZAMAN BELİRTECİ -GAY ve -DAÇI EKLERİ HAKKINDA BİR İNCELEME*

Juyeong JANG**

Öz: Gelecek zaman konusu dilbilim literatüründe bala tartışmalı bir konudur. Diğer zamanlar için kullanılan ekler, belli bir zaman ile ilişkilendirilirken gelecek zamanda henüz gerçekleşmiş bir olay bulunmamaktadır. Bu nedenle en başta gelecek zaman ekinin zaman eki olarak kabul edilip edilmemesi konusu da tartışılmaktadır. Bu çalışma Eski Uygurcadaki gelecek zaman eki olarak bilinen GAY ve-DAÇI'nın gelecek zaman ifadesi dışında çeşitli işlenleri hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada verilen örnekler ve cümleler eski Uygurca edebî metinleri olarak bilinen Maytrismit, Altun Yaruk, İyi ve Kötü Prens Öyküsü ve Aç Bars Öyküsü'nden alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gelecek zaman, -GAY, -DAÇI, Eski Uygurca

The research on the future tense marker -GAY ve-DAÇI in the old Uighur

Abstract: There are various debates about the future tense and its essence in the academic literature. While other tense markers link the time with an event, there is no real event that has happened in the case of future tense marker. Due to this issue, whether future tense marker should be regarded as a tense marker or not is also a debate among academics. This study aims to inform the reader about the other functions of GAY and -DAÇI apart from its known function as a future tense marker in Old Uighur. The examples and sentences provided in the study are taken from old Uighur literary texts such as Maytrismit, Altun Yaruk, the Story of Good and Bad Princes and the Story of Hungry Lion.

Keywords: future tense, -GAY, -DAÇI, the old Uighur

İnsanlar zamanı bir süreç olarak algılar. Bu sebeple sadece kendi etraflarındaki değişikliklere algılayabilmektedirler. Dolayısıyla zamanın geçmiş, gelecek ve şimdi şeklinde üç parçaya bölünerek algılanıyor olması normal bir durumdur. Ayrıca dil ve yazı yoluyla insanların algılarını ifade etmeleri mümkündür.

Çeşitli Türk dilleri üzerinde araştırmacılar zaman içinde çok sayıda çalışma yapmış ve birçok başarılı sonuçlar elde etmişlerdir. Fakat zaman belirteçlerinin hangi dilbilgisi kategorisine dâhil edilmesi gerektiği konusunda net bir şekilde sonuca henüz varılamamıştır. Örneğin, şu ana kadar doğal olarak zaman zaman kategorisi olarak benimsenmiş olan Türkiye Türkçesindeki duyulan (öğrenilen) geçmiş zaman -mXş eki ve gelecek zaman -AcAk eki konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar -mXş ekini geçmiş zaman olarak kimileri ise görünüş (aspect) olarak kabul etmektedir. -AcAk eki de aynı şekilde kimi araştırmacılar tarafından gelecek zaman, diğerleri tarafından ise kiplik belirteci olarak kabul edilmektedir. Eski Uygurcada gelecek zamanı belirtmek için iki ek vardır: -GAY ve -DAÇI.

* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde tarafımdan hazırlanan *Eski Uygurca Zaman Kategorisinin Metindilbilim Açısından İncelenmesi: İyi ve Kötü Prens Öyküsü Örneği* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Dongduk Kadınlar Üniversitesi, Avrasya Türk Araştırma Enstitüsü, Seul / GÜNEY KORE. E-posta: jangjuyeong@hotmail.com / ORCID No: 0000-0002-2933-4624

-*Gay* eki genelde şimdiki zamandan gelecek zamana kadar uzanan kesin bir zaman eki olarak kullanılır. -*Gay* ekinin kısaltılmış şekli de -*GA*'dır (Eraslan 2012:343). -*Gay* bazen yeterli için kullanılabilir. Ayrıca -*Gay* *ärti* gibi görülen geçmiş zaman durumundaki -*DX* ile birlikte kullanıldığında gerçekleşmemiş (Irrealis), nezaketle talep etmeyi ifade etmektedir (Gabain 2000: 81). -*Gay* eki eski Anadolu Türkçesi döneminde (-ğay/-gay>-ğa/-ge) şeklinde morfo-fonolojik bir değişim göstermiştir. Bu gelişimle sonuçlanan -*A* eki gelecek zaman anlamından ziyade emir, şart, istek, gereklilik gibi anlamlarda kullanılmıştır (Özkan 2003: 359-385, aktaran Gültekin 2006: 39). -*DAÇI* eki özellikle kitabelere özgüdür ve eski Uygurca yazılarda nadiren bulunan ektir (Gabain 2000: 82). -*DAÇI*'nin, -*DA* fiilden isim yapma eki ile -*ÇI* fiil yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir (Menges 1968:131). -*DAÇI* ekinin gelecek zaman kullanımında yüklem eklenmesi -*Gay* ve -*DAÇI* dışında -*ÇI* fiil şekli de bulunmaktadır. Fakat -*ÇI* ekinin az bulunmasından dolayı (Gabain 2000:82) bu çalışmada sadece -*Gay* ve -*DAÇI* ekleri üzerinde durulacaktır.

Korkmaz (2003), Türkiye Türkçesindeki gelecek zaman -*AcAk* ekini bildirme kip kategorisine dahil edip henüz gerçekleşmemiş olan, fakat fiilin gösterdiği özelliğin gelecekteki bir zaman kesitinde mutlaka gerçekleşeceğini belirten ek olarak tanıtmaktadır (2003: 623). Bu makalede ele alınan -*Gay* ve -*DAÇI* ekleri de aynı özelliğe sahiptir. Her ne kadar -*Gay* ve -*DAÇI* eklerinin gelecek zamanı temsil ettiği düşünülse bile aslında 'gelecek' kavramı henüz gerçekleşmemiş olan bir soyut kavramdır. Bu nedenle geçmiş ve şimdinin aksine gelecek zaman kullanımında fiilin bildirdiği iş ve hareketin gelecekte olacağına dair bir varsayım vardır. Korkmaz'ın bahsettiği gibi, gelecek zamanın henüz gerçekleşmemiş bir iş ve oluşu bildirmesiyle birlikte varsayıma dayanma gibi diğer bir özelliğe sahip olması, gelecek zamanın birden fazla işlevinin olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada -*Gay* ve -*DAÇI* eki bu iki şekliyle incelenecektir.

1) Gelecek zaman anlamı

Planlanmış gelecek

Konuya girmeden önce geniş zaman (aorist) eki olarak bilinen -(*X*)*r* eki hakkında da kısaca bilgi verilmesi gerekmektedir. Araştırmacılar Eski Uygurcadaki biçimbirimin işlevlerini anlatılırken, -(*X*)*r*'in hem şimdiki zamanı hem gelecek zaman için kullanıldığını belirtmişlerdir¹ (Gabain 2000: 80, Eraslan 2012: 334, Erdal 2004: 264). Geniş zamanın diğer bir ismi olarak bilinen aorist, tek bir eylemi anlatmaz. Ayrıca ne tamamlanmış ne de anındaki olayı göstermektedir (Smith 1981:206). Sadece zamanı ifade etmediğinden dolayı bir dilden başka dile çeviri yapılırken tercih edilmesinin sebebi, çok esnek bir forum olmasına bağlıdır (Brooks, Winbery. Çev. Ha. 1993: 146).

-(*X*)*r*'un evrensel geçerliliğe sahip olan gerçeklikleri, kurguya dayalı eylemleri, öngörülerini, planlanmış, niyet edilmiş ve potansiyel eylemleri, yeteneği vb. bildirme özellikleri vardır:

(1) *Adırılmaklıg busuşum ymä yok inçip ät'özümtä tolu ögrünç sävinç tugar.*

"Ayrılık kaygım da yok, fakat vücudumda tamamen sevinç doğar." (105-106)

Bu örnekteki gibi bir olay planlanmışsa ve etkinliğin gelecekte olacağı kesinse – (*X*)*r* eki gelecek zamanı temsil etmektedir. Comrie, şimdiki zamanın 'be +ing' zorunlu

¹ Gabain -(*X/A*)*r* ekin Basit zaman olarak Şimdiki zaman, gelecek zaman manasına sahip olduğunu belirtmiştir.

olarak geleceği temsil ettiği ve özel durumlarda sadece geleceği belirttiğini söyler. Burada kastedilen özel durum, cümlenin söylenmesinden önce *planlanmış* olan bir durumdur. İngilizcede gelecek zaman eki olarak bilinen *will* planlanmamış durumlarda kullanılmaktadır (1976a; 48-50). Görülen örnekteki gibi bir durum Eski Uygurcada da karşımıza çıkmaktadır.

-*DAÇI* / -*Gay* ekleri genelde yakın geleceğe veya gerçekleşme ihtimali yüksek olan gelecek durumundaki birçok örnekte bulunmaz, ancak bazen planlanan geleceği ifade etmek için -*DAÇI* / -*Gay* kullanıldığını görülebilmektedir.

(2) *(vr)har sangramke pra(yan) ay küni pakanta tapıngay udunğaylar*
“Manastırlara hücreler ayın her günü istiğraka (dalmış) Tapınaklar, hürmet edecekler.” (Maytri. 109: 32-34).

Bu örnekte bin yıl gibi uzun bir zaman planlanan bir gelecek söz konusudur. Bu nedenle, hemen gerçekleştirilebilecek kadar yakın bir geleceğin kastedilmediğini söylemek mümkündür. Genellikle, yakın geleceği belirtmek için kullanılan *amtı* veya *bugün* gibi zaman zarflarının çoğu -(*X*)r ile birlikte kullanılır. Başka bir deyişle, söyleniş noktasından hemen sonra olacak gelecekteki bir durumun, şimdiki zamana yakın olan gelecek hakkındaki bir ifadedir. Bu durumda, -*DAÇI* / -*Gay* eklerinin kullanılmadığı görülebilmektedir. Yani yukarıdaki örnekte, uzun bir süre için bir gelecek planı olması nedeniyle -*DAÇI* / -*Gay* ekleri tercih edilmiştir.

Kehanet

Kehanet anlamını gösteren önermelerin içeriği kader gibi ele alınmaktadır. Erdal, -(*X*)r ekinin kehanetleri göstermek için kullanıldığını belirtmiştir (2004: 264). -*Gay* ve -*DAÇI*, -(*X/A*)r'a göre daha nadiren kehanet anlamında kullanılmıştır. -*Gay* ve -*DAÇI*'nin kehanet anlamında kullanıldığında, kontekst pekiştirilerek geleceğin zamansal anlamı daha da vurgulanmaktadır. Özellikle Budist metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

(3) *Brhmavati atlıg ög işike okşatı katuntın toğup belgüliüg bolup burkan kutın bulu yarlıkkadaçı* “Brahmāvati adlı ana kadına benzer bir hanımdan doğup zuhur edecek ve Burkanlığı haşmetle bulacak.” (Maytri 3:31-34).

Yukarıdaki örnekte, olgular belirli bir sırayla ilerlemektedir ve bu, olasılıktan ziyade kesinlik taşır. Bu yüzden cümlenin bir kehanet olduğu iddia edilebilir. Çünkü gelecekte ne olacağından bahsetmektedir.

(4) *Mini tapınp udunup uluğ edgüke tegdeçiler* “Bana tapınp büyük iyiliğe ulaşacaklar. (Maytri 78:4-5)

Konuşma anından sonra oluşacak belirli bir durumu tahmin etmektedir. Başka bir deyişle olayın gerçekleşmesinin planlandığını ima etmektedir, bu nedenle *planlanmış gelecek* olarak da adlandırılabilir. *Planlanmış gelecek* söz konusu olduğunda, esasen bir durum veya bir planın sonucu olarak daha önceden planlanmış bir durumu ifade edilmektedir ve aynı zamanda bu yargı kesindir.

2)Kiplik anlamı

Kipliğin sahip olduğu kip anlamlarından başka birçok anlamlara sahip olabilmesi mümkündür. Farklı sözlüksel, sözdizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunabilmektedir (Bybee 1995:2, Aslan Demir 2008: 18). Genelde *Kiplik* konuşanın öznel (subjective) tutumları ve görünüşleri “expression of the

speaker's attitude towards a proposition" olarak tanımlanmaktadır (Palmer 1986: 16) ve bu tanım genel olarak kipliğin tanımı olarak kabul edilmektedir. Fakat her araştırmacının kendi görüşlerine göre farklı yorumlarda bulunduğu unutulmamalıdır. Her araştırmacının kiplik ile ilgili görüşleri en az iki çeşit ve beş tiptir.

Nutys'e göre, genellikle bir cümlede sadece bir kiplik işareti yer almaktadır (2009: 157). Türkçede dilin kendine has özelliğinden dolayı kiplik işaretleyicisi cümlelerin sonuna odaklanır ve yüksek derecede kiplik anlamına sahip olan ifadeler ise diğer kiplik işaretleyicileri ile birleştirilmemektedir.

-DAÇI ve *-gAy*, durumlara göre konuşanın niyet, olasılık, tahmin vb. kiplik anlamını belirtir, ancak *-DAÇI* sıfat-fiil olarak kullanıldığında kılınış özelliğini kaybeder. Bu nedenle *-DAÇI'*ya kiplik açısından kalıcı bir anlam olarak kiplik işaretleyicisidir demek mümkün değildir.

Epistemik kipliği öznel bir özelliğe sahiptir, çünkü konuşanın inançlarıyla tutarlı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle gerçek-dışı özelliğine sahiptir. Kipliğe dayalı ifadeler, prensip olarak "gerçekçilik dışı" ifadeyi güçlü bir şekilde ifade edebilmektedir (Takachi 2013: 530). *-Gay* ve *-DAÇI*, konuşurun "belirsizliğini" veya "olasılığını" göstermek için gelecekteki bir zaman olarak yorumlanabilmektedir. *-mXş'*in özelliği tamamlanmışlık ya da çıkarımsal anlam olduğu zaman önermeler ile herhangi bir ilgisi yoktur. Bu anlamda, *-Gay* 'ın her zaman bir epistemik kipliğin eki olarak sınıflandırılmasının nedeninin, önermelerin gerçek-dışılığı özelliğine dayanmadığı varsayılabilir. Fakat Renzsch'in (2013) kipsellik incelemesinde *ergey* ile *bolğay* olarak *-Gay* ekinin kullanımı sınırlandırılmıştır, ancak bu bölümde sadece yardımcı fiillerde olan kullanımı değil, bütün kullanımları incelenecektir.

① Olasılık

Dilbilimsel kiplik kavramında gereklilik ve olasılık sırasıyla epistemik gereklilik (epistemic necessity) ve epistemik olasılık (epistemic possibility), deontik gereklilik (deontic necessity) ve deontik olasılık (deontic possibility)tır. Bu bölümde sadece odaklılık üzerinde durulacaktır.

Van der Auwera & Plugian (1998)'e göre epistemik olasılığı, konuşanın önerilerinin doğru olabileceği bilgisine ve doğru olduğu bilgisine dayanarak belirlenmiştir. *Deontik olasılık*, katılımcıların (bir olaya katılan şahıs) kendisine verilen düzenlemelere ya da sınırlamalarına göre gerçekleşme imkânı yüksek olan anlamına gelmektedir. *Deontik gereklilik* için katılımcıların kendilerine verilen yönetmeliklere göre vazifelerini yerine getirmeleri gerekmektedir. Ayrıca Van der Auwera & Plugian (1998), kendi çalışmasında Bybee (1985), Quirk et al. (1985), Sweetser (1990) ve diğer bilim adamlardan farklı bir şekilde yeni bir kavram ortaya atmıştır: *Katılımcı-içi* ve *katılımcı-dışı*. *Katılımcı içi*, herhangi bir durumun gerçekleştirmede katılımcının kaçınılmaz ve olası doğası ile ilgilidir. Katılımcıların yeteneği ve ihtiyaçları da buna dahil olmaktadır. *Katılımcı dışı*, bir durumun gerçekleştirilmesinde katılımcıya verilen bir çevre dış durumuna bağlıdır. Van der Auwera & Plugian'ın (1998:100) görüşüne göre, deontik kiplik, katılımcı dışı grubunun alt kolunda yer almaktadır.

Olasılığın alt kategorisi, bağlamsal koşullara göre bölünebilmektedir: katılımcının duyguları (Karakteri, doğa özellikleri vb. katılımcının kalıcılık özellikleri), yetenekler (katılımcıları tarafından elde edinilen fiziksel beceriler ve zihinsel bilgi), iç koşullar (katılımcıları veya olayın doğasında bulunan geçici koşullar) ve dış koşullar (Katılımcı dışındaki durumlar) (Takachi 2013: 536).

Bu kavramlar, Van der Auwer & Plugian'ın (1998) kiplik alt kategorisi çerçevesinde katılımcı-içi ve katılımcı-dışı ile ilgilidir. Katılımcının duyguları (karakteri, doğa özellikleri vb. katılımcının kalıcılık özellikleri), yetenekler (katılımcıları tarafından elde edinilen fiziksel beceriler ve zihinsel bilgi), iç koşullar (katılımcıları veya olayın doğasında bulunan geçici koşullar) katılımcı içi (Participant-internal modality) ve dış koşullar (Katılımcı veya olayı çevren dışsal durumlar) ise katılımcı-dışı (participant-External modality) ile ilgilidir.

Kipliği yukarıdaki sınıflandırma kriterlerine göre kavramak mümkündür, ancak bu çalışmada 'gerçeklik / potansiyel' unsuru ekleyerek biraz daha ayrıntılı sınıflandırma yapılacaktır. Bu alt kategorilerin anlamlarının sözdizimsel ve pragmatiksel ortama bağlı olarak ortaya çıkabilen ikincil anlamlar olduğu belirtilmelidir. Özellikle, olasılık anlamı belirli bir sözdizimsel ortamda epistemik bir olasılık olarak yorumlanabilmektedir.

Gerçeklik ve Potansiyel'e göre olasılık

Bazı durumlarda gelecek zaman anlamını belirten $-(X/A)r$ 'nin gerçek anlamında geleceği temsil edip etmediğini tekrar gözden geçirmemiz gerekecektir. Gelecek, şimdiki konuşma anında henüz gerçekleşmemiş olan bir olayı belirtmektedir. Bu nedenle $-(X/A)r$ 'nin gelecekte bir anlamı olduğu söylenebilir, çünkü buradaki tahminin, konuşanın belirli bir durumun olasılığının mümkün olup olmadığını belirtmek kullanıldığı söylenebilir.

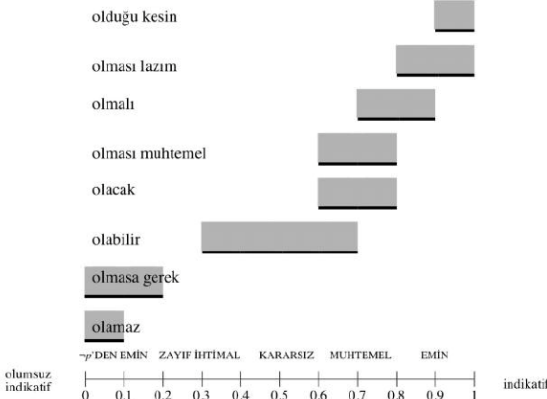
(5) *karı kul boltum kim mungta kutğardaçı kutluğ tınığağ körmedin alku adada (kutğar)ğucu adınçığ tengri tengirisi burkan körmedin ölür men* ihtiyar bir kul oldum. Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yaratığı görmeden, bütün tehlikelerden kurtaran, harikulade Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim! (Maytri 16:6-9)

Bu durumda, yaşlı olduğu bir gerçektir ve bu bir önermedir. Zaman geçtikçe konuşanın kendisinin Buda'yı görme olasılığı da düşmektedir. Bu yüzden Buda'ya kavuşmadan önce kadının ölme ihtimali daha yüksektir. Bu cümlede 'Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim!' olarak cümleyi çevirdik, ancak cümlenin anlamını 'ölebilirim' olarak algılamak da mümkündür. Yukarıdaki örnekte, bunun mümkün olduğu ve gerçeklik olasılık anlamına gelir. Yani durumun gerçekte olabilmesi ihtimali yüksektir ve zaten önceden planlanmıştır. Çünkü zaten yaşlı olduğumuzu ve artık daha uzun yaşayamayacağımızı fark ettiğinden 'ölür men' i ifadesi kullanılmıştır.

(6) *içgü ot buşı birser, alku iğler nızvanlarığ üzmeledeçi bolur. Anın siz bolğay sız muntada kin tört tümen yaşlığ tınığ Sadaka* olarak içecek ve ilaç verse, bütün hastalıkları, ihtirasları yok eder. Bu sebepten siz şu andan itibaren istikbalde 40,000 yıl yaşayan yaratık olacaksınız (Maytri 54:26-30)

(5) örneğin aksine, örnek (6) bir sebepten dolayı 40000 yıl yaşayan bir varlık olma olasılığını göstermektedir. Başka bir deyişle, potansiyel olasılık hakkında bilgi vermektedir. Potansiyel olasılık, olayın fizibilitesi / imkansızlığı konusunda olayın gerçekleştirilmesinin bir koşul olduğunu göstermektedir. Bu cümlede sadaka olarak belli bir hareket yaptığı zaman bütün hastalıkların, ihtirasların yok edileceği belirtilmiştir. Bu durumda, konuşanın durumun olasılığını kontrol edebilecek bir gücü yoktur. Yukarıdaki $-(X/A)r$ ve -Gay örnekleri Epistemik kiplik işaretleyici olarak

kullanılmıştır. Rentzsch (2013: 156) Epistemik işaretleyicileri skala yöntemini kullanarak epistemik boyutuna göre her bir işaretleyici analiz edilmiştir.

Ancak bu bölümde *-Gay* ve *-DaçI* skaladaki derecelendirme yöntemleri yerine olasılık ifadesinin anlamı olarak [gerçeklik ve potansiyel] açısından [Gerçek (fizibilite/ imkânsız)] ve [potansiyel (fizibilite / imkansız)] olarak değerlendirilecektir.

(7) *Öngi adırılmaklıg busuşum ymä yok: inçip ät'özümtä tolu ögrün sävinç tugar: bulğay ärki biz yeg adrok buyanıg* Ayrılık kaygım da yok, fakat vücudum büyük sevinçle dolar, biz daha iyi sevabı bulacak mıyiz? (AB :105-107)

Örnek (7)de '*iyi sebebi bulmak*' belli bir eylemin sonucu olarak verilen bir ödüdür. Ayrıca gerçekçiliğe sahip olan *sävinç tugar* cümlesine göre 'potansiyeli durumun' özelliklerine sahiptir. Başka bir deyişle, konuşanın durum üzerinde kontrolü yoktur. Olasılık kavramı aslında 'belirsizliğin' bilişsel yargısının bir sonucu olarak verilen bir özelliktir.

Varsayım anlamını temsil eden *-sA*, bir olayın, bir eyleminin gerçekleştirileceği anlamına gelmemektedir, bir olayın ya da eylemin gerçekleşeceği durumu önermektedir. Koşul kipleri kullanıldığı cümle, Epistemik kiplik değil, Van der Auwera & Plugian'da (1998) belirtildiği gibi katılımcı iç / dış kavramına karşılık gelen bir anlam olarak kabul edilebilmektedir.

(8) *Birük yiyür yunğlayur erser... (ol) ödün aviş tamuda aç(ıg) (emgek) emgengey sizler* Eğer yer ve kullanırsa... o zaman Avici adlı cehennemde büyük acı çekeceksiniz. (Maytri 67:27-29)

Yukarıdaki örneklerde, *büyük acı çekecek* durumun olasılığının belirli bir koşula bağlı olduğu görülmektedir.

(9) *Amtı men bu ärdini birlä barsar men qamağ tnlığlarqä artuq asığ tusu qılı umağay men.* Şimdi ben bu mücevherlere birlikte gidersem, bütün canlılara fazla yarar sağlayamayacağım. (İyiKötü XXXIV)

Bu örnekte *gay +mA* ile birleştirildiğinde potansiyel imkânsızlık anlamı ortaya çıkmaktadır. Koşul cümlesinde birinci şahıs tekil olarak kullanılmıştır. Yani konuşanın içsel koşullarına göre konuşmaktadır. Bu nedenle, *gay* katılımcı içi özelliğine sahiptir.

(10) *Şariputiri ya birök kim kayu yalanguklar bo d(a)r(a)nı nomug eşidip boşgunsarlar tutsarlar okısarlar sözleserler kertgünserler uksarlar: olar yme*

Montag ok ayagka çiltegke teggeli tegimlig bolup bo ok avant tiltag üze üzelihsiz yeg tüşüg buldaçı Ey Şariputri bunun yanında hangi insan bu dharani öğretiyi işterek, öğrenip akılda tutsa, okuyup söylese doğruluğuna inanıp (bütünüyle) **anlasa**, onlar da aynı şekilde saygı gösterilmeye layık duruma gelerek işte bu nedenle mükemmel sonuca **ulaşacaklardır**. (AY7 87-95)

ğay'lı cümlesinde gördüğümüz gibi koşullu cümle -*DAÇI* cümleden önce geldiğinde, koşullu cümledeki konuşurun davranışlarına göre katılımcı dışı-içi olarak durum belirlenmektedir.

(11) *Bir baķar tenginçe edim tavarım yoķ biş yüz baķar taķı kanta bulğay* Bir bakırlık dahi malım mülküm yok. 500 bakırı olsun nereden bulacağım. (Maytri 11:12-14)

Olasılık soru zamiri ile birlikte kullanıldığında, birinci şahıs eki olasılığı ima etse bile, konuşanın kendisinin kontrolü yoktur. Malının mülkünün olmadığından dolayı 500 bakırı bulmasının zor olduğu anlatılmaktadır. Bu *ğay* cümlede bir olasılık göstermektedir, ancak dış koşullardan kaynaklanan belirsizliğin ortaya çıktığı söylenebilir.

-*DAÇI* eki (gelecek zaman) kitabelere hastır. Kitabelere has olduğundan dolayı aynı zamanda yazmalarda çok seyrek görüldüğü söylenebilir (Gabain 2000:82). Fakat eski Uygurca metinlerde bu iki ekin yan yana kullanıldığını görebiliriz.

(12) Amtı etüzin tilin (kö)ngülin edgü kılınç buyan böğ yığınglar: Burkanlar bütürü katağ kim nırvanlıg yolka (**tegdeç**)i **bardacı bolğay** sizler Şimdi vücut, dil ve gönül ile iyi ameller (edgü kılınç buyan) yığınız! Burkanlar bitirip pek? Ki siz Nirvāna yoluna varacaksınız. (Maytri 19: 34-39)

-*Gay* eki sıfat fiil olarak kullanılmamaktadır. -*DAÇI* ekinin ise sıfat fiil şeklinde kullanılması mümkündür. (*tegdeç*)i *bardacı bolğay* Bu cümlede -*DAÇI* sıfat fiil olarak kullanılmıştır.

(13) *biznitä adın kim bolğay monga yaraglıg aş içgü b(ä)lgürtdüçi, bo irinç tnl(ı)g üçün ät özüg titip monung isig özin ulagalı udaçı* Bizden başka kim **olabilir** buna uygun yiyecek içeceği **gösterecek olan** Kim bu zavallı canlı için vücudunu feda ederek, bunun hayatını devam **ettirebilecek olan** (AB 142-146)

Örnek (13) de aynı şekilde -*DAÇI* sıfat fiil olarak -*Gay* ise katılımcı dışı kiplik olarak kullanılmıştır. Bu bir devrik cümledir. Bu cümlede konuşan zavallı kaplanların yiyecek içeceği getirebilecek ve hayatlarını devam ettirebilmek için kendilerini feda edebilecek kimsenin olmadığını söylemektedir. Metin çeviri çalışmasında Zemire *b(ä)lgürtdüçi* ve *ulagalı udaçı*'yı 'gösterecek ve devam ettirebilecek?' şeklinde soru cümlesi olarak çevrilmiştir. Fakat o şekilde çevirdiğimizde iki kiplik anlamına sahip olan -*DAÇI* ve -*Gay*'in tam anlamıyla açıklanması mümkün olmayacaktır.

② Niyet

Niyet, gerçekleşmemiş bir olayın katılımcı tarafından gerçekleştirmek maksadı olduğunu ifade eder. Temel olarak gelecek zaman özelliklerine sahiptir. Korkmaz niyeti bildiren gelecek zaman eki, gerçekleşmesinde kesinlik bulunduğu için bu özelliğin temelinde kesinlik olduğunu belirtmektedir (2003:623). Bir cümlede özne tarafından yapılan istemli bir eylemi ifade edildiğinde, konuşan aynı zamanda eylemi gerçekleştirmek isteyen kişi de olduğundan eylemi gerçekleştirmek için bazı istemleri olduğu kesindir. Buradaki kesinlik, önerme içeriğinin kesinliğine, yani önermenin

içeriğinin belirli ve belirsizlik olarak tanımlandığı özelliğe işaret etmektedir (Takachi 2011: 104).

(14) *Men yerçi-läp elitgüy men sizni bodunqa tügürgüy men* Ben, rehberlik edip sizi götüreceğim. İnsanların yanına ulaştıracam. (İyiKötü LX)

Rehberlik edip onları götürüp insanların yanına ulaştırmak konuşanın niyetidir ve konuşanın hareketi de kendi niyetine bağlıdır. Niyet anlamı kişinin eylemin gerçekleştirme konusunu kontrol edebileceği durumlarda uygulanmaktadır. Aşağıdaki örnekler de aynı özelliklere sahiptir.

(15) *Oğlum teginkä eş bolunlar: nä kargäkin barça bergüy biz* Oğlum presin arkadaşı olsunlar. Ne gerekiyorsa vereceğiz. (İyiKötü XXII)

(16) *Alquqa berip idtımız: siziñä yemä bergüy biz.* Hepsine verip gönderdik. Size de vereceğiz. (İyiKötü XLIX)

Yukarıdaki örnek (15)ve (16)de görüldüğü gibi, eğer '-Gay' niyet gösterirse, konuşan mutlaka birinci tekil / çoğul olmalıdır. Yani, konuşan ve eylemi gerçekleştiren kişi aynı olmalı veya en azından eylemi gerçekleştiren kişi, birinci kişi çoğul içinde olayın kontrol edilebilmesi için olayın içinde dahil edilmelidir. Niyet, gerçekleşmemiş bir durumu gerçekleştirmek için bir istenci belirtir. Bu nedenle, temel olarak 'gelecek' anlamını vermektedir. Bununla birlikte, aynı zamanda [+ kesinlik] özelliğine sahip olduğu da söylenebilmektedir çünkü söylenme sırasında gerçek olmayan bir durumu gerçekleştirme niyeti özneye bağlı olmaktadır.

(17) *Men бүкүнтө мару өлү өлгінче чысapat tamğa arıg küzedür men* Bugünden itibaren ölüncüye kadar Şıla Mudrā'yı(ahlâk mühürü) muhafaza edeceğim.(Maytri 18:7-8)

Konuşanın bugünden ölümüne kadar olan süre içindeki kararlılığını anlatır. Yukarıdaki örnekte, -(X/A)r aracılığıyla ve bugünden ölüme belirli bir süre ayarlayarak, -Gay'lı cümleden daha gerçekçi bir niyet sergilediğini söylemek mümkündür.

(18) Bu yerdä yoqqaru yoqqaru **turmaz men aş aşanmaz men ölgäy men.** Buradan kalkmayacağım, yemek yemeyeceğim (ve) öleceğim (İyiKötü XIX)

Örnek (18) de -(X/A)r ve -Gay aynı anda kullanılmış olan bir cümle incelenecektir. Bu cümlelerin tümünde birinci şahıs eki kullanmıştır ve konuşanın niyeti gösterilmektedir. -(X/A)r ile ifade edilen cümle durumunda, yerinden kalkmaması ve yemek yememesi gibi konuşanın niyetini bildirir. Bir önceki örnekte olduğu gibi, biraz daha yakın bir geleceği, ancak oldukça gerçekçi bir olayı temsil ettiği söylenebilir. Ancak, bu sonuçlardan kaynaklanan 'ölmek' söz konusu olduğunda, (tabii ki konuşanın intihar etmesi durumunu dışında) kendini ölüme itme isteği de dahil olmak üzere şimdiye kadar gerçekleşmemiş olan gelecekteki olaylara atıfta bulunmaktadır.

Elbette *ölgäy men*'deki gay'nin beklenti anlamının olasılığı olarak da yorumlandığını söylemek mümkündür. Olasılık, konuşanın şu anda bildiği durumun gerçeklik haline gelmesi ve 'ölme olasılığı' durumunda, mantıksal akıl yürütme ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

③ Varsayım(Tahmin)

Varsayım aynı zamanda tahmin, konuşanın öznel yargısıyla ilgilidir. Bu nedenle, Epistemik kiplik ile ilgilidir. Epistemik kiplik özgünlük yargısının mümkün olduğu önermelere uygulandığından, gerçekleşmemiş eylemleri hedefleyen emir cümleleri,

mazeret cümleleri gibi cümlelerinden zıt anlama sahiptir. Varsayım, tahmin sürecinde gözlemsel yargılama, deneyim, sezgi ve duyu gibi muhakeme temelinde olduğu için özeldir.

Genel olarak, gelecek zaman tahmin ve niyet anlamı içerir, ancak geçmiş zamanla birleştirildiğinde, sadece tahmin anlamında olarak yorumlanmaktadır. Çünkü henüz gerçekleşmemiş eylemlerle ilgilidir(Gabain 2004:). Bu, tahmin eyleminin geçmişte yapıldığı anlamına gelmektedir. Tahmin anlamında, olasılıkla benzer olarak, önermelerdeki durumlar potansiyel ya da gerçekliğe sahiptir. Ayrıca, durumun ne zaman gerçekleştiği konusunda herhangi bir kısıtlama yoktur. Bununla birlikte, her zaman belirsizlik anlamına gelir, çünkü öneri hakkındaki bilgiler kişinin psikolojik alanın içi ve dışı arasındaki sınırdadır.

(19) *Quş quzğun qonsa ışığ-ay tartg-ı men söğüt täpräğäy quşlar qonmağı yemişniöz artamayay.* Kargalar ya da kuşlar kondukları zaman, ben ipi çekeceğim: ağaçlar sallanacak, kuşlar konmayacak, yemişiniz de berbat olmayacak. (İyiKötü LXXX.)

Bu örnekte kuşların konduğu zaman ipi çekerse kuşların artık ağaçta oturmayacağı durumu hakkında konuşanın tahmini bulunmaktadır. Burada önkoşullar sağlandığı için bir olasılık olarak sınıflandırılmaz. Bu öznel bir tahmindir çünkü konuşanın öncül ve özneliği konuya dahil edilmiştir.

(20) *Bu munça qorqınçığ adaqa kirip ölgüy siz bizni irinç qılğay siz.* Bunca korkunç tehlikelere girip ölürsünüz, ve bizi mutsuz kılarırsınız. (İyiKötü XVIII)

‘Tehlikeli bir yere gidip ölürseniz, bu bizi üzecek.’ konuşanın tahminine göre, durumumuzun gelecekte ve dışarıdan gelen tehlikeli durumlar nedeniyle değişeceği tahmin edilmektedir.

(21) *ķamağ dı(ntarlar) (köz)edteçi kop kormış mek am(ır)tğurdaçı* Bütün rahipler koruyucu bütün korkmuş teskin edecek

Dışsal durumlar nedeniyle rahiplerin dehşete düşeceği tahmin edilmektedir. Konuşma noktasında üçüncü şahsın durumunu ya da duygularını belirtmek yerine gelecekteki bir noktada üçüncü şahısların yaşayacakları bir durumu nesnel yağıya dayanılarak ön plan çıkarmaktadır ve konuşanın psikolojisi için içine girmektedir.

(22) *Antada inaru ulatı ming yılka tegi upasılar burķan şazınunga vrħar sangram itgeyler sangr(amķa) çinteklin prayan itge(y)* Buradan itibaren 1000 yıl müddetle müminler burkan dini için manastırlar inşa edecekler. Manastırlara hücre ve odalar inşa edecek(Maytri 109:24-28)

Yukarıdaki örnek, tapınağın belirli koşullara dayanarak 1000 yıl boyunca kurulacağını varsaymaktadır. Bu durum objektif gerekçelere dayanan bir tahmindir.

④ Emir

Günümüz Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kabul edilen -AcAk eki emir kiplik işlevine sahip olmaktadır. Aslan’ın çalışmasında -AcAk ekinin emir işaretleyicisi olarak eyleyiciye odaklanmaktadır Buyruğa odaklananlar iki kategoriye ayrılmaktadır. Eyleyiciye odaklananlar, toplumsal statüyle bağlı ilişkilere, bir kısmı da eyleyicinin gücüne dayalıdır, Buyruğa odaklananlar ise yapılacak işin sağlanması istenen durumu belirtmektedir(2008: 48).

Eski Türkçede gelecek zaman ekinin örneğinde sıkça kullanılan *-DAÇI* eyleyiciye odaklananların örnektir.

(23) *Ol yergerü barsar türük bodun ölteçi sen* O yere doğru gidersen Türk halkı öleceksin(KT G8)

Kağan'ın halka seslenmesidir. Uyarma ve emir anlamı kapsamaktadır.

(24) *Barmağaysen* gitmeyeceksin (İyiKötü XIX)

Aynı durum Eski Uygurca metinlerde de görünmektedir. Deontik terimi esasen yükümlülükle ilişkiliyken (Grekçe τὸ δέον 'yükümlülük, görev'), dilbilim alanyazınında yaygın olarak yükümlülük-izni ikiliği için kullanılmaktadır. Bu nedenle Emir kipi, deontik kipsellik kategorisi içine girmektedir (Lyons 1977: 823; Palmer2001: 9-10; Nuyts 2006: 4, Rentzsch 2013: 147).

Sonuç

Bu makalede gelecek zaman işaretleyici olarak bilinen *GAy ve-DAÇI*'ın soyut bir zaman olan gelecek zamanı ifade etmek dışında çeşitli kiplik anlamında da sahip olduğu incelenmiştir. Gelecek zaman; planlanmış gelecek ve kehanet anlamlarına sahiptir, ancak genel anlamında gelecek zamanı ifade etmek için $-(X/A)r$ ekini kullanıldığını görmüştür. Kiplik anlamı olarak olasılık, niyet, tahmin, emir vardır. Bunlar da durumlara göre $-(X/A)r$ karşılıklı kullanıldığı incelemiştir. Olasılığı gösterirken *GAy ve-DAÇI* potansiyel özelliğine sahiptir. Niyeti bildirirken şahıs kısıtlamaları bulunmaktadır. Tahmin anlamında kullanıldığında hiçbir zamansal kısıtlaması yoktur. Başka bir deyişle geçmiş zaman ile birlikte kullanıldığında da tahmin anlamını kaybetmez. Tahmin anlamına geldiği zaman *GAy ve-DAÇI* konuşanın içsel ve dışsal durumlara göre tahmin durumları da değişmektedir. Günümüzdeki Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kabul edilen *-AcAk* eki gibi *GAy ve-DAÇI* de emir kiplik (Deontik kiplik) işlevlerine sahiptir.

Örnekteki Metinler

- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları:(Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Bilge Kültür Sanat.
- ÇETİN, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap: Berlin Bilimler Akademisi'ndeki Metin Parçaları: Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Karahan Kitabevi.
- GULCALI, Z. (2015). *Aç Bars Hikâyesi*. Ankara: TDK Yay.
- HAMİLTON, J. R. (1998). *İyi Ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev: V Köken), Ankara: TDK Yay.
- LYONS, J.(1977). *Semantics Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TEKİN, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit, Burkancuların Mehdisi Maitreya İle Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram.(Burkancılığın Vaibhaşka Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Kaynakça

- ASLAN DEMİR, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- VAN DER AUWERA, J., & PLUNGIAN, V. A. (1998). "Modality's semantic map". *Linguistic Typology* 2 (1): 79–124.
- BROOKS, J. A., & WINBERY, C. L. (1993). *Syntax of New Testament Greek*(신약성경 헬라어 구문론). (Çev. Ha., M. H). Seoul.

- BYBEE, J. L., & FLEİSCHMAN, S. (Eds.). (1995). *Modality in grammar and discourse* (Vol. 32). John Benjamins Publishing.
- COMRIÉ, B. (1976). *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems* (Vol. 2). Cambridge university press.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, M. (2004). *A grammar of Old Turkic* (Vol. 3). Brill.
- GABAİN, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. 3. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- GÜLTEKİN, M. (2006). “Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (20): 33-59.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- MENGES, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies* Wiesbaden: Harrassowitz.
- NUYTS, Jan (2006). “Modality: Overview and linguistic issues”. Frawley, William (ed.). *The expression of modality*. (The Expression of Cognitive Categories 1.) Berlin - New York: Mouton de Gruyter: 1-26.
- NUYTS, J. (2009). “The one-commitment-per-clause' principle and the cognitive status of qualificational categories’, *Linguistics* 47: 141-171.
- ÖZKAN, M., (2003). “Tarihi Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki -a / -e'nin Kullanılışı Üzerine”, *TDED*, XXX, İstanbul: 359-385.
- PALMER, F. R.(1986). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PALMER, F. R.(2001). *Mood and Modality* (2nd ed.) . Cambridge: Cambridge University Press.
- QUİRK, R. et al.(1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- RENTZSCH, J. (2013). “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”. *Bilig*, 67: 129.
- SMITH, C. R. (1981). “Errant Aorist Interpreters”. *Grace Theological Journal*, 2, 205-226.
- SWEETSER, E.(1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TAKACHİ, T (2011). “An Essay on the Meaning Structure of ‘-keyss-‘ from the Polysemy View (다의성 분석의 입장에서 바라본 ‘-꺄꺄-’의 의미구조)”. *Korean Journal of Linguistics*, 36 (1):93-116.
- TAKACHİ, T. (2013). “An essay on the meaning structures and the degrees of modality regarding the analytic forms ‘-(u)l swu {iss/eps}’(‘-(으)르 수 {있/없}-’의 의미구조와 양태성)”. *Language Research*, 49.3, 527-554.

YAKUT DİLİ LÛGATİ'NİN YENİ YAYINI ÜZERİNE

Hasan HAYIRSEVER*

Öz: Cumhuriyetin ilk yılları, Türkiye'de sözlükçülük çalışmalarının ivme kazandığı bir dönemdir. Bu dönemde Atatürk'ün önderliğinde ve Türk Dili Tetkik Cemiyetinin öncülüğünde farklı Türk dillerine ait sözlükler Türkiye Türkçesine çevrilmişlerdir. Döneme damgasını vuran eserlerden biri de E.K. Pekarskiy tarafından hazırlanan *Slovar yakutskogo yazıka* "Yakut Dili Sözlüğü"dür. Atatürk'ün talimatıyla 1937 yılında Yakut Dili Lûgati adıyla Türkçeye çevrilen bu sözlüğün ilk cildi Yakut Dili Sözlüğü adıyla 1945 yılında yayınlanmıştır. Bu tarihten itibaren eser üzerinde bağımsız herhangi bir çalışma yapılmamıştır ve sözlüğün diğer ciltleri yayınlanmamış durumdadır. Bu makalede yayına hazırlanmakta olduğumuz Yakut Dili Lûgati'nin tarihçesi üzerine ve yeni baskının ne tür özelliklere sahip olacağına dair bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sözlükçülük, Yakut Dili Sözlüğü, Yakut Dili Lûgati, Pekarskiy Sözlüğü, Yakutça

On The New Publication of Yakut Dili Lûgati

Abstract: First years of the Republic is a period in which lexicography studies accelerated in Turkey. During this period, under the leadership of Atatürk and Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Turkish Language Research Association) several dictionaries of Turkic languages were translated into Turkish. *Slovar' yakutskogo yazıka* "Dictionary of the Yakut Language" prepared by E.K. Pekarskiy is one of the dictionaries marked the period. The first volume of this dictionary, which was translated into Turkish under the name of Yakut Dili Lûgati in 1937 with the instruction of Atatürk, was published in 1945 under the name of Yakut Dili Sözlüğü. From this date, no independent work has been done on this valuable source and other volumes of the dictionary have not been published. In this article, information will be given on the history of the Yakut Language Dictionary that we are preparing for publication and what kind of features the new edition will have.

Keywords: Lexicography, Dictionary of Yakut language, Pekarskiy's dictionary, Yakut

0.Giriş

E.K. Pekarskiy tarafından hazırlanmış olan *Slovar' yakutskogo yazıka* "Yakut Dili Lûgati" Türk sözlükçülüğü açısından çok özel bir konumdadır ve Yakutlar için olduğu kadar Türk dil ve kültür hayatı açısından da büyük bir taşımaktadır. *Slovar' yakutskogo yazıka*, siyasi sürgün olarak gönderildiği Yakutistan'da sözlükçülük çalışmaları yapan E.K. Pekarskiy'nin yaklaşık elli yıl süren çabalarının bir meyvesidir. İlk olarak 1899-1930 yılları arasında on üç fasikül olarak basılan ve daha sonra üç ciltte toplanan sözlük, 1929 sayfadan oluşmakta ve yirmi beş binden fazla sözcüğü içermektedir.

Türkiye'de bu eserin önemini ilk fark eden Mustafa Kemal Atatürk olmuştur. Sözlüğü inceleyen Atatürk; eserin çevrilmesi için bir komisyon kurulması talimatını

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Ankara / TÜRKİYE. E-posta: hasanhayirsever@hacettepe.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4216-3145

vermiştir. Kurulan on sekiz kişilik komisyonda Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Abdullah Taymas ve Şefika Gaspralı gibi ünlü isimler görev almışlardır. Ayrıca o dönemde TDK'da başuzman olarak çalışan Abdülkadir İnan da sözlüğün hazırlanmasında görev almıştır. Komisyon üyeleri Rusçayı iyi seviyede bilen kimseler arasından seçilmişlerdir.

Sözlük, sekiz ay gibi kısa bir sürede Rusçadan Türkçeye tercüme edilmiş ve *Yakut Dili Lûgati* adını taşıyan bu çeviri 1937 yılında tamamlanmıştır. 1938 yılında ise eserin basım hazırlıklarına başlandığı ilan edilmiştir. 1945 yılında sözlüğün *A* ve *M* harflerini içeren ilk cildi Türk alfabesine göre dizilerek *Yakut Dili Sözlüğü* adıyla yayınlanmıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye'de bu eserle ilgili bağımsız bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla sözlüğün kalan kısımları yayınlanmamış durumdadır.

1.Yakut Dili Lûgati

Yakut Dili Lûgati, eskicil bir Türk dili olan Yakutça ve genel Türkoloji için önemli olduğu kadar Türkiye Türkçesinin dil tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır. Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan kimi sözcüklerin kökeni dolaylı olarak *Yakut Dili Lûgati*'ne uzanmaktadır. Fransızca *bulletin* sözcüğünden çağrışım yoluyla türetilen *Belleten* "bilimsel kurum dergisi" (<Yak. *belieten*- "belirmek, belli olmak") bunlardan biridir ve sözcük bizzat Atatürk tarafından bulunmuştur (Kal 2001: 47). Yine oldukça tartışmalı bir konu olan Güneş Dil Teorisi'ne kaynaklık eden eserlerden biri de *Yakut Dili Lûgati*'dir. Sözlüğün kimi sayfalarında bizzat Atatürk'ün el yazıları bulunmaktadır. Atatürk ile ilgili hatıra kitaplarından, *Yakut Dili Lûgati*'nin Atatürk'ün başucunda yer alan kaynaklardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

Sözlüğü Türkçeye çeviren komisyonun başında bulunan Abdülkadir İnan'ın aktardıkları, *Yakut Dili Lûgati*'yle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. İnan'ın bildirdiğine göre Atatürk, Türkçede özleştirme çalışmalarının devam ettiği Birinci ve İkinci Dil Kurultayları arasında geçen sürede yapılan çalışmaları yeterli bulmamıştır. Bilindiği üzere 26 Eylül-6 Ekim 1932'de gerçekleştirilen ilk kurultay ile 18-23 Ağustos 1934'te gerçekleştirilen ikinci kurultay arasında geçen yirmi üç aylık sürede kurumun en önemli çalışmalarından biri de yabancı kelimelere ve terimlere Öztürkçe karşılıklar aramak olmuştur. Eylül ayının sonlarında Ankara'ya dönen Atatürk özleştirmeyi daha sağlam bir yola koymak ümidiyle olağanüstü çalışarak türlü Türk lehçeleri sözlüklerini, dilbilgisi kitaplarını okumuş ve Türkiye Türkçesine çok uzak olan Yakut sözlüğünün çevrilmesini de bu sırada arzu buyurmuştur (İnan 1961: 28). Abdülkadir İnan'ın şu hatırası *Yakut Dili Lûgati*'nin çevrilme nedenlerine ışık tutmaktadır:

Atatürk'ün tam karşısında bulunuyordum. Arapça bir kelimeye Öztürkçe karşılık ararken, âdet olduğu üzere, tartışma birdenbire alevlendi. Falih Rıfkı Atay, Fuat Köprülü, Ali Canip, Fazıl Ahmet... bu kelimenin "Türkleşmiş" olduğunu ileri sürerek karşılık aramanın manasızlığını iddia ettiler. Besim Atalay ile rahmetli Naim Hazım ise "buna da karşılık bulmalıyız" diyerek direndiler, bana bir pusula uzatarak "Radloff'tan olsun Pekarski'den olsun bir karşılık bul" diyorlar, kendileri de *Tarama Dergisi*'ni karıştırıyorlardı. Bunlara Radloff sözlüğünden birkaç kelime bulup verdikten sonra Falih Rıfkı'ya da "Bu Arapça dedikleri kelime bütün Türk kavimlerinde aynı anlamıyla vardır" diyerek bir not verdim. Atatürk bu tartışmaları dikkatle dinliyor ve ara sıra, önündeki kâğıda bir şeyler

yazıyordu. Nihayet “şimdilik Falih beyin dediği gibi bu kelime Türkçe sözlükte kalsın, iyi bir karşılık bulunursa onu da alırız” buyurdular (1961: 30).

Yakut Dili Lûgati, özleşmenin yanı sıra Güneş Dil Teorisine de kaynaklık etmiştir. Pek çok yabancı kökenli sözcüğün Türkçe olduğunu ileri süren, bugün geçerliliğini yitirmiş olan bu teori üzerine Atatürk 2 Kasım 1935'ten 21 Kasım 1935'e kadar Ulus gazetesinde imzasız yazılar yazmıştır. “Ulus'un Dil Yazıları” başlığı altında yayımlanan bu yazıların gazetenin ilk sayfasında verilmesi bu işe o dönemde ne kadar çok önem verildiğinin bir göstergesidir. Atatürk'ün ölümünden sonra Güneş Dil Teorisi ile ilgili çalışmalar son bulmuştur.

Yakut Dili Lûgati ve sözlüğün yazarı E.K. Pekarskiy ile ilgili dönemin basın-yayın organlarında yer alan haberler sözlüğün o dönemde ne kadar gündemde olduğunun bir göstergesidir. Örneğin 26 teşrinievvel 1938 (26 Ekim 1938) tarihli Akşam gazetesinde Vâlâ Nureddin tarafından kaleme alınan “Pekarskinin Sekseninci Yıldönümü” adlı yazıda “Dil inkılâbı esnasında bu eserin ismi pek çok geçtiği için münevverlerimiz Pekarski'nin Türk kültürüne ve bu meyanda dünya ilmine getirdiği faydadan haberdardır” demekte ve Pekarskiy'nin yaşamı hakkındaki bilgileri okurlarıyla paylaşmaktadır (Vâlâ Nureddin 1938: 3). Vâlâ Nureddin, Yakutları “Sibirya'nın kuzeydoğusunda yaşayan, Hristiyan isimleri taşımakla beraber son zamanlara kadar şaman dinine mensup kalmış, en ibtidai âdetleri muhafaza etmiş 300.000'e yakın nüfuslu, avcılıkla yaşayan fakat ticaretle ve el sanatlarında çok yetenekli Türkler” olarak nitelendirmekte ve *Yakut Dili Lûgati*'nin “hem bizim için hem de ilim için mesafe uzaklığı ve medeniyet seviyesi farkı noktasından mukayeseli tetkikler yapılabilmesi adına” çok faydalı olduğunu belirtmektedir (1938: 3). Vâlâ Nureddin ayrıca son yıllarda Türk Dil Kurumunun bu değerli sözlüğü dilimize tercüme ettirdiğini ve basımına başladığını bildirmiştir (1938: 3). 25 Mart 1935 tarihli *Ulus* gazetesinde çıkan “Türk Dili Araştırma Kurumunun Bildirisi” adlı yazıda ise yabancı sözcüklere karşılık bulunurken kullanılan çeşitli kaynaklar sıralanmış ve otuz ikinci maddede *Yakut Dili Lûgati* için “Pekarski'nin şimdiye kadar taranmamış olup Türk kelime kökleri için en zengin bir kaynak olan (3000)'den fazla sayfalı Yakut lûgati” notu düşülmüştür (Arıkan 1935: 1).

2.Yakut Dili Lûgati'nin Yeni Yayını

2017 yılında Yakutsk'ta gerçekleştirdiğim alan araştırması sırasında Yakutistan Millî Kütüphanesi'nden edindiğim *Yakut Dili Lûgati*'ni 2018 yılı itibariyle yayına hazırlamaya başladık. Prof. Dr. Emine Yılmaz yürütücülüğünde gerçekleştirilen projenin hedefi, *Yakut Dili Sözlüğü*'nü 2023 yılı sonunda basıma hazır hâle getirmektir. Yakutistan Millî Kütüphanesi'nden edindiğimiz bu çeviri Yakut dilini ve kültürünü tanıtmayı amaçlayan Attila Kültür Merkezi'nin girişimleriyle Anıtkabir'den resmî yazıyla talep edilen ve 2015 yılında Yakutistan'a ulaştırılan nüshadır. Çalışmada nelerin yapıldığı şu şekilde listelenebilir:

2.1. Sözlüğün Yakutça Bölümünün Çevirisi

Yakut Dili Lûgati'ni çeviren on sekiz kişilik ekipte Yakutça bilen kimse bulunmamaktaydı. Bu nedenle Yakutça-Rusça iki dilli olan bu sözlük sadece Rusça bilenlerce Türkçeye çevrilmiştir. Bu nedenle eserin çevirisinde bazı eksiklikler ve yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu eksikliklerin bir kısmı çevirmenlerin Yakut kültürünü bilmemesinden kaynaklanmıştır. Buna örnek olarak *baria* maddesi altında verilen

cümleyi gösterebiliriz. Komisyon üyeleri, görünüş olarak Kuzey Amerika yerlilerinin totemlerini andıran at bağlama direklerini (*serge*) hiç görmemiş olduklarından bunu kazık olarak algılamışlar ve bu şekilde çevirmişlerdir.

Etüd (1937): **baria hara serge turar ebit** alakaranlık – kara at kazığı duruyor.

1945 baskısı: **baria hara serge turar ebit** karartı halinde alaca kara at kazığı duruyormuş.

Yeni çeviri: **baria hara serge turar ebit** karartı hâlinde alaca kara at bağlama direği duruyormuş.

Bazen de Rusça cümlelerin yanlış yorumlanması, Yakutça cümlelerin yanlış çevrilmesine neden olmuştur. Örneğin *setiilen* “çeyiz olarak almak” madde başında verilen *Bia bistar setiilenen iseller* cümlesinin Rusça tercümesi şu şekildedir: “Oni vedut poluçennnoye v pridanoe takoye (bol’şoye) koliçestvo skota, çto veryovki rvutsya”. Bu Rusça cümlelerin çevirisi şu şekildedir “Çeyiz olarak alınan o kadar çok miktarda hayvanı götürüyorlar ki ipler kopacak”; bu cümlelerin yanlış anlaşılması nedeniyle Yakutça cümle “Çeyiz olarak aldıkları (büyük) miktarda hayvanatı götürürken ipler kopuyor” şeklinde Türkçeye çevrilmiştir. Hazırladığımız baskıda bu cümle doğrudan Yakutçadan tercüme edilmiş ve anlamı şu şekilde verilmiştir: İpleri kopartacak derece çok çeyizle gidiyorlar. [hrf. ip kopacak (derecede çok) çeyizle (hayvanla) gidiyorlar.]. Yeni baskıda bu tür çeviri hatalar ve eksiklikler giderilmektedir.

2.2. Sözlüğün Rusça Bölümlerinin Çevirisi

Eserin Rusça bölümlerinin çevirisinde bazı yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu hataların bir kısmı komisyon üyelerinin Rusçaya hâkimiyet seviyelerinin farklı olmasından, bu üyelerin bir kısmının ana dillerinin farklı Türk dilleri olmasından vb. nedenlerden kaynaklanmaktadır. Elbette 1930’larda sekiz ay gibi kısa bir sürede böylesi hacimli bir eseri hatasız bir şekilde çevirmek mümkün değildir. Eserin komisyon üyeleri arasında paylaşıldığı göz önünde bulundurulursa eserde birlik sağlanması, çeviri kontrolü gibi süreçler açısından işin zorluğu bir kez daha anlaşılmaktadır. Nitekim 1945 yılındaki baskıda ilk çevirideki kimi hatalar düzeltilmiştir. Örneğin 1945 öncesi çeviride *batas* “pala, mızrak” madde başının altındaki Rusça *pal’ma* sözcüğü “pala” olarak anlamlandırılacağı yerde sesteşi “palmiye” ile karıştırılarak “hurma ağacı” olarak anlamlandırılmıştır. Bu yanlışlık 1945’te yayınlanan ilk ciltte düzeltilmiştir.

Eseri çeviren komisyondaki kimi üyelerin ana dilleri Türkiye Türkçesi değildi. Bu durum da bazı yanlışlıklara neden olmuştur. Örneğin *balık* madde başının açıklamalarından birisi olan “su köpeği” bunlardan biridir. Atatürk’e takdim edilen ilk çeviride ilgili kısım şu şekildedir:

3. deniz hayvanı: balina (**tiğt balık**), deniz kedisi (**butaka balık**), keza: mors, fok (su köpeği, **nierpe, nieppe balık** (Af.); **balık bıa** mors balığı derisinden yapılmış ip, kendir, **balık hâ** – fok balığı derisinden çanta (VP.); **ebe balğa** şimal fecri (Birulya) (krş. **hotugu ıy, cüökebil uota**).

1945 yılındaki baskıda ise aynı maddenin aynı bölümünde kimi değişiklikler yapılmıştır. Örneğin “su köpeği” açıklaması “köpek balığı” olarak değiştirilmiştir. Hâlbuki her iki anlamlandırma da yanlıştır. Sözcüğün Rusçası olan *tyulen* “fok, ayı

balığı” anlamlarına gelmektedir. Muhtemelen ilk çevirideki yanlışlık Azerice *suiti* “fok, ayı balığı” [hrf. su köpeği] sözcüğünden kaynaklanmaktadır. Daha sonraki “köpek balığı” anlamlandırması ise “su köpeği” için bir yanlış yakıştırma olmalıdır. Sözlüğün bu baskısında ilgili maddedeki kısım diğer değişikliklerle birlikte aşağıdaki şekilde yer alacaktır:

3. deniz canlısı: balina (*tiit baltk*), otari (*buotaka baltk*), ayrıca: mors, fok (ayı balığı “*Phoca vitulina*”, *niërpe, nieppe baltk* (Aö.); *baltk bia* mors derisinden yapılmış ip, *baltk haa* fok derisinden yapılmış çanta (VP.); *ebe baltga* kuzey ışıkları (Birulya) (krş. *hotugu iy, cüökebil uota*).

2.3. Türkçe Çeviri

Yakutça-Rusça karşılaştırmalı olarak yeniden yayına hazırladığımız eserde, hataları en aza indirmek en temel amacımızdır. Bu nedenle eserin Yakutçası ve Rusçası titiz bir şekil şekilde kontrol edilmektedir. Eğer ifadede bir hata varsa düzeltilmekte ve gereksinim duyulması hâlinde madde Yakutça ya da Rusçadan yeniden çevrilmektedir. Esasen sözlükteki hatalardan bazıları sözlüğün 1945 yılında basılan birinci cildinde düzeltilmiştir. Dolayısıyla basılan ilk kısım oldukça iyi hazırlanmıştır. Ancak bazen düzeltme sırasında da hatalar yapılmıştır:

Örneğin: **billirik** “Yakut kulübesinde tör, başsedir” madde başında geçen “**kamlamak** için davet edilen şaman gece billirik’te yatar” cümlesi “**kalmamak** için davet edilen şaman billirik’te yatar” şeklinde yazılmıştır. Muhtemelen kontrol sırasında cümlede bir yanlışlık olduğu düşünülmüş ve şamanın ayin yapması anlamına gelen *kamlamak* fiili *kalmamak* olarak düzeltilmiştir.

Yine aynı maddede bulunan şu Rusça cümle baskıya alınmamıştır: “Rus kulübelerinde bu köşe [kulübede kadınlara ait kısım olan] soba köşesine yahut değirmen taşının bulunduğu köşeye (bk. aynı şekilde Rus. *kut, kutnoy*) denk gelir”. Biz kendi hazırladığımız eserde bu gibi eksikleri de tamamlamaktayız.

Eserde, çeviriden sonra yer yer anlamın eksik kaldığı ya da günümüzdeki bilgiyle uyuşmadığı görülmüştür. Böyle durumlarda köşeli parantez ile ek bilgi verilmekte ve bu tür bilgiler e.n. (editörün notu) olarak işaretlenmektedir. Örneğin **besinyi** madde başında yer alan ve editörün notu (e.n.) kısaltmasıyla verilen ilgili kısım çalışma mantığımızı göstermek açısından yararlı olacaktır.

besinyi (B. Gr. § 171) [<**bies**; krş. Uyg. **bejinç ay**]. beşinci ay; (nisandan) itibaren beşinci kamerî ay, yani eylül-ekim (krş. *balağayha küirer iy, Semeenep iya, Pokruop iya*). [günümüzde eylül ayı için *balağan iya*, ekim ayı için *altınñı* kullanılmaktadır e.n.].

Eserde, düzeltilen kısımlardan biri de günümüz kullanıcılarına hitap etmeyen sözcüklerdir. Eserin tercüme edildiği 1930’lardan günümüze Türkçe farklılaşmış ve değişmiştir. Bu açıdan eski çeviride kullanılan *ehramı nakıs, meccanî, murabba, ceddi âlâ* benzeri sözcükler günümüz okuruna hitap edebilecek şekilde düzenlenmektedir. Örneğin *balağan* madde başı için 1945 baskısı ve bizim hazırlamakta olduğumuz baskıda aşağıdaki değişiklikler meydana gelecektir:

(1945): *ehramı nakıs* şeklinde ince direklerden yapılmış ev, kış ve yaz alacağı = (**kıstık balağan**) ve (**sayılık balağan**) alaçık (=saha **balağana**) izbe, evcik, ev...

(yeni baskı): ince kütüklerden inşa edilmiş, kesik piramit biçiminde kulübe, kışlık alaçık (*kıstık balağan*) ve yazlık alaçık (*sayılık balağan*), kulübe (= *Saha balağana*), ahşap köy evi, mesken, ev...

2.4. Transkripsiyon Sorunları

Yakut Dili Sözlüğü'nün 1945 yılında yayınlanan ilk kısmı, transkripsiyon sisteminin karmaşıklığıyla ünlüdür. Esasen transkripsiyon sorunu, eserin Türkçe çevirisine özgü bir sorundur ve sözlüğün orijinalinde böyle bir sorun bulunmamaktadır. Örneğin uzun ünlüler, sözlüğün orijinalinde Kiril alfabesiyle *ō, ā* vb. şekillerde uzunluk çizgileriyle gösterilirken eserin Türkiye'de yayınlanan tercümesinde ise *ğ* harfi hem *ğ* (sızıcı *ğ*) sesini karşılamakta hem de uzunlukları göstermektedir. Biz, eserde uzun ünlüleri iki ünlüyle yazmayı tercih ediyoruz:

Ör: *ağa* “baba” *allarağği* “alttaki” yeni yayında: [*allaraaği*]

Eserin farklı yerlerinde uzunluğun gösterimi için şapka işaretinin kullanıldığı da gözlemlenmiştir:

Ör: *Bu eyiğin ilcêribin kellim*. “Seni götürmek için geldim”; yeni yayında: *Bu eyiğin ilceeribin kellim*.

Eserin bütününde, farklı seslerin gösteriminde uygulanacak olan transkripsiyon sistemiyle sözlüğün kullanımı kolaylaşacaktır.

2.5. Yazım Yanlışları

Çeviride yazım yanlışlarıyla çok sık karşılaşılmaktadır. Aynı cümlede bile birden fazla yazım yanlışıyla karşılaşmak mümkündür. Bu durum, eserin çok kısa bir sürede çevrilmiş olmasından ileri gelmektedir.

Ör: *Biliginnige dılı sasil isser türür kemın anya sılıktan bile ilikter ebit*.

“Yaptıkları gözleme rağmen hala tilkinin ne zaman çiftleştiğini ve doğurduğunu bilmiyorlar”.

Olması gereken: *Biligiññige dılı sasil isser törüür kemın aanya sılıktaan bile ilikter ebit*.

Ör: *Sirge tüsedən kebise olordo*. “(Eti) yere attı”.

Olması gereken: *Sirge tüseren kebise olordo*.

2.6. Sözlüksel Sorunlar

Sözlükte, madde başının Türkçe karşılığının verilmesi konusunda kimi zaman sıkıntı yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu sorun özellikle bitki ve hayvan adlarında görülmektedir. Yakutistan'ın kendine özgü bu bitki ve hayvan türlerinin çağdaş sözlüklerden yararlanılarak yeniden adlandırılması gerekmektedir. Örneğin *tana* madde başında sözcüğün anlamı “esturgeon” yahut “sterlet” olarak verilmiştir. Bunlar “mersin balığı” yahut “çiğga balığı” şeklinde düzeltilmiştir.

O devirde henüz Türkçesi bulunmayan bitki ve hayvan adları için uzun açıklamalar kullanılmıştır. Bunlar güncellenmektedir. Örneğin *sohson* madde başı için; tercümede “Latince anas clypeata denilen bir nevi ördek” açıklaması yapılmıştır. Oysaki günümüz literatüründe bu ördek türü “kaşıkaga” olarak adlandırılmaktadır. Yine, bir sazan türü

olan *sobo* ilk çeviride ve 1945 yılındaki baskıda Türkçeye “taban balığı” olarak çevrilmiştir. Oysaki *sobo* ve *taban balığı* tamamen birbirinden farklı türlerdir. Bu nedenle *sobo* için “çin sazani, israil sazani, carassius vulgaris” açıklamasını verdik.

Sözlükte bugün yanlış olarak nitelendirebileceğimiz bazı madde başı açıklamalarının kökeni büyük oranda Azericeye dayanmaktadır. Muhtemelen 1945 yılında ilk kısım üzerinde yapılan düzeltmelerde bunlar Türkiye Türkçesinin söz varlığında bulunan sözcükler olarak düşünüldüklerinden gözden kaçmışlardır. Bu sözcüklerden birisi yukarıda bahsi geçen *sobo* balığıdır. Sözcüğün Azerice adı olan *daban balıq* bu balık türünün Türkçe çeviride yanlış adlandırılmasına yol açmıştır. Yine *bertieme* maddesinde bir bitki türü olan *bertiemenin* Türkçe karşılığı olarak “saparna, cil otu” verilmiştir. Azerice bir sözcük olan “cil otu”, Türkiye Türkçesinin sözlüklerinde bulunmamaktadır. Bu nedenle bahsi geçen maddenin karşılığı “saparna, ayak otu” olarak verilmiş ve anlamın daha da netlik kazanması açısından sözcüğün Latincesi olan “Carex” de tarafımızdan açıklamaya eklenmiştir.

3.Sonuç

Yakut dili ve kültürü ile ilgili her çalışmanın olmazsa olmazı olan *Yakut Dili Lûgati*'nin, çevrildiği 1930'lu yıllardan beri tam olarak yayınlanmamış olması Türkiye Türkolojisi için bir kayıptır. Türk sözlükçülüğünde çok özel bir yere sahip olan *Yakut Dili Lûgati*'nin yayınlanmasıyla genç cumhuriyetin ilk yıllarında bizzat Atatürk'ün emriyle başlayan bu çalışma başarıyla sonuçlandırılacaktır. Böylece ülkemizde Yakutlar ve Yakutça ile ilgili araştırmaların revaçta olmamasının en büyük nedenlerinden biri olan kaynak eksikliği bir nebze giderilmiş olacaktır. Alandaki dilsel ve kültürel malzemeyi bir araya getiren en büyük kaynaklardan biri olan bu önemli eserin ülkemizdeki Yakutça, karşılaştırmalı Türkoloji ve Altayistik çalışmaları için yararlı olacağı umulmaktadır.

Kaynakça

- ARIKAN, Saffet (25 Mart 1935). “Türk Dili Araştırma Kurumunun Bildirigi”, **Ulus**, s. 1, Ankara.
- KAL, Nazmi (2001). *Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İNAN, Abdülkadir (1961). “İki Hatıra”, *Türk Milliyetçilerinin Kalemile Atatürk*, s. 28-30, (ed. İlhan Egemen Darendelioğlu), İstanbul: Toprak Yayınları.
- KOMİSYON (1937). *Yakut Dili Lûgati*, Ankara: Anıtkabir Komutanlığı Atatürk'ün Özel Kitaplığı.
- KOMİSYON (1945). *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul: Ebüzziya Matbaası.
- PEKARSKİY, Eduard Karloviç (1959²), *Slovar' yakutskogo yazıka 1-3*, Moskva: Akademiya nauk SSSR.
- VÂLÂ NUREDDİN (26 Teşrinievvel 1938). “Pekarskinin Sekseninci Yıldönümü”, **Akşam**, s. 3, İstanbul.

TÜRKÇEDE KELİME BAŞI HECE İKİLEŞMESİ VE TÜREME OLAYI

Kaan YILMAZ*

Öz: Türkiye Türkçesinin grameriyle ilgili çalışmalarda çoğunlukla pekiştirme başlığı altında değerlendirilen söz varlığının adlandırılmasındaki fikir birliği; sıra aynı söz varlığının tanımlanmasına, açıklanmasına ve sınıflandırılmasına gelince, bir hayli çeşitli görünmektedir. Bu çeşitlilik pekiştirilen kelimenin pekiştirilmeden önceki biçiminin tanımlanması, pekiştirici parçanın tanımlanması, pekiştirilmiş biçimin tanımlanması ve bunların her birinin ait oldukları kategorilerin belirlenmesi sürecinde ortaya çıkmaktadır. Aslında ilişkilendirildiği morfolojik kategori bakımından pekiştirme terimi de yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır.

Bu çalışmada, ilgili söz varlığıyla gramerin alt başlıkları arasındaki ilişkiyi kuran ölçütler gözden geçirilerek olgunun temelde ses bilimsel yapısı üzerinde durularak biçim bilimsel, sözlük bilimsel ve anlam bilimsel zemindeki sonuçları üzerine çıkarımlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pekiştirme, Hece İkileşmesi, Türeme, Başkalaşma, Kelime Yapımı.

The Emphatic Reduplication in Word Initial Position in Turkish

Abstract: Although there is a consensus on how to term the vocabulary evaluated within the framework of “Intensification” in the studies of Turkish grammar, there is diversification on how to define, explain and classify the same vocabulary. The diversification may appear in the processes of defining the form of the vocabulary before it has become an intensifier, the intensifier particle, the intensified form and determining the category to which they belong. The term Turkish term for intensification “pekiştirme” requires a reassessment in terms of the morphologic category to which it is related.

In the present study, the phonological structure of the phenomenon will be stresses by reviewing the criteria which construct the relation between the related vocabulary and grammatical sub-categories, and some deductions on the results in the field of lexicology and semantics will be presented.

Keywords: Intensification, Reduplication, Epithesis, Dissimilation, Word Formation.

Giriş

İsim türünden yani anlam taşıyıcı kelimelerle işaretlenen herhangi bir kavramı, başka kavramlardan daha belirgin, vurgulu, dikkat çekici kılmak için Türkçe¹ konuşurların başvurduğu farklı yöntemlerden söz edilebilir. Bu noktada ilk akla gelen anlamsal içeriğin ne oranda pekiştirileceğidir.

Eğer anlam kısmen pekiştirilecekse yine anlam sahibi başka bir kelimenin pekiştirici görevini üstlenmesini sağlayarak amaca ulaşmak mümkündür. Türkçe, bu işlemi isim + isim tamlaması kuruluşuyla yürütebilmektedir. Birinci ismin tamlanan ikinci ismin tamlayan olduğu bu ilişkide, birincisi ikincisini nitelemek veya belirtmek

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu / TÜRKİYE. E-posta: kaanyilmaz@kastamonu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4975-8870.

¹ Bu yazıda Türkçeden kasıt “Türkiye Türkçesi (TT)”dir. Türkiye Türkçesi terimi ise hem standart hem de diyalektik malzemesini içine alacak şekilde düşünülmüştür. Dil verisi genel olarak TT üzerine temellendirilmiş olsa da konuya yaklaşım bakımından bazen Türk dilinin diğer lehçe ve şivelerine de atıfta bulunmak zorunda kalınmıştır.

suretiyle, ikinciye ait anlamsal içeriğin kısmen pekiştirilmesi gerçekleştirilir. Mesela *koyu* bir anlamdır; *mavi* de bir anlamdır. *Koyu mavi* tamlamasında ise *mavi* kavram alanıyla ilişkilendirilebilecek bir kelime (*koyu*), *maviyi* bir yönüyle daha iyi anlatmak için görevlendirilmiş olur. Bu aynı zamanda *mavi* anlamının bir tür kısmi pekiştirmesidir. Diğer taraftan kendisiyle ilişkilendirilebilecek *açık, turkuaz, deli* vb. kavramlardan *mavinin* uzaklaştırılması gibi de görülmektedir. Dolayısıyla kısmen yapılan her pekiştirme diğer yönlerden yapılan sınırlamayı da beraberinde getirecektir. Aynı şekilde *bu mavi* dediğimizde de *mavinin* bizimle olan mesafesini sınırlandırmak suretiyle konum olarak bize yakınlığını pekiştirmiş oluruz.

Anlamın tamamını pekiştirmek söz konusu olduğunda da farklı pekiştirme yollarından söz edilebilir. Mesela morfolojik yolla *küçü(k)+cük, büyü(k)+cek, koca+man*, vb. ekleşmelerle anlamın pekiştirilmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca *çok, en, daha* vb. kelimelerle kurulan tamlamaların yanı sıra kelime tekrarına dayanan yapılarla da anlam pekiştirilmektedir. *Mavi mavi, mavi mi mavi, maviler mavisî, mavinin mavisî* vb. kelime tekrarlarıyla da anlamın çoğaltılması, katlanması yoluyla pekiştirmenin sağlandığını görmekteyiz.

Anlamın tamamını ses olaylarıyla da pekiştirmek mümkündür. “Eşsek, kaçınıcıya aynı hatayı yapıyorsun!” diyen kişi için, muhatabına yakıştırmak istediği ve ilham aldığı anlamı taşıyan kelimenin standart biçimi kifayetsiz gelmekte ve ihtiyacını, kelime içi ünsüzü ikizleştirip anlamın tamamını pekiştirmek suretiyle gidermektedir. “Sana *ottuz* defa söyledim!..” diyen kişi için de uyardıya neden olan hadisenin hiç de hoşnut olunmayan tekrarına karşılık gelen miktar için “otuz”dan ilham alınan ancak bu kadarının bile yeterli olmadığı bir anlam kastedilmektedir. Yine ikizlenen sesle beraber ses yapısındaki nitelik artışı, kelimenin anlamındaki nicelik artışını beraberinde getirmiştir.

Kelime tekrarına benzeyen ancak fonolojik olarak işleyen diğer bir yol da *hece ikileşmesidir*. Burada kelimenin ilk sesini veya ilk hecesinin bir bölümünü, türetilen ses(ler)le beraber, kelime başında tekrar etmek yöntemi uygulanmaktadır. Böylece tekrar edilen parça, anlamı bir kez daha anımsatmaya yol açacak pekiştirme görevini yerine getirir. Türkçe bir şarkıda geçtiği şekliyle *mavi mavi* ve *masmavi*² birbirine denk kabul edilerek *çok maviye* benzer ancak tıpkısı olmayan bir nüansla kullanım alanına girer.

Buraya kadarki açıklamalarımız *pekiştirme* kavramının semantik kapsamı bakımından farklı yönleriyle yorumlanmaya açık olduğunu göstermek içindi. Yazının sonraki aşamalarında gramercilik geleneğimizde genellikle *pekiştirme* terimiyle anılan gelen söz varlığının kategorik sınırlarını takip ederek, bazen konuyla ilgili mevcut yorumların sağlam sonuçlarını anmakla yetinecek bazen de tartışılması gereken hususlardaki önerilerimizi gündeme getireceğiz.

1. Yöntem

Bu çalışmadaki tanık külliyatı, çoğunlukla salt konumuz kapsamıyla sınırlanmış önceki çalışmalarda (Hatiboğlu 1973, Cikia 2000, Özçelik 2012, Stachowski 2013) kullanılan tanıkların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kaynaklardan Hatiboğlu (1973), TT'nin yazı dilini esas almakla beraber ağızlardan kendi kurallarına uygun bazı örnekleri de kullanmıştır. Cikia (2000) TT'nin gramer kitaplarını esas alır.

² Mavi mavi masmavi / Gözleri boncuk mavi ...

Özçelik (2012) TS'den ve ağızlardan faydalanmıştır. Stachowski (2013) de başta Hatiboğlu (1973) ve Müller (2004)'in çalışmaları olmak üzere çeşitli gramer kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır.

Bu çalışmalardaki tanıklar genel olarak yazı dilindeki standart biçimleri yansıtmaktadır. Türeme ünsüz bakımından varsa nöbet kullanımlara ikincil seviyede yer verilmiştir. Bu yöntem var olduğu düşünülen ya da dayanakları aranan bir kuralı ispat için kullanılabilir ama temel bir sorunu da beraberinde getirmektedir: Yazı dilinde standartlaşan veya standartlaştığı sanılan biçimi kurallı kabul etmek. Bu kabul nöbet kullanımların kurlsuz olduğu düşüncesini de beraberinde getirecektir. Oysa konuşma dilinde yaşayan, dolayısıyla yazı diline de taşınan bütün tanıkları dilin kuralları çerçevesinde üretilmiş kabul etmeliyiz. Öyleyse evrimsel sürecini tamamlamamış³ böyle bir konuda standart olduğu düşünülen, sınırlandırılmış tanıklarla kural koyucu bir yaklaşımdan kaçınmak gerekir. Üstelik bu yaklaşımı sergileyen çalışmalarda dahi standart kullanımı bugün bile kayıtlara girememiş olan *büsbüyük*⁴ kelimesiyle karşılaşmaktayız. O halde birbirine nöbet olan biçimleri aynı değerde kabul etmek gerekir.

Yukarıdaki kaynaklara ilave olarak yazı dilindeki nöbet kullanımları ve bunların yoğunluğunu tespit etmek için ilk akla gelen yol belli sayıda metnin taranması yöntemidir. Böyle bir yöntemi kullanmak çok zaman alır ve malzemenin karakter itibariyle sık kullanıma elverişli olmaması yüzünden çok fazla metin taramak gerekir. Bu sebeple daha kolay bir yöntemin benimsenmesi gerekmiştir ve bu münasebetle genel ağda yazılan Türkçe söz varlığından yararlanma yoluna gidilmiştir. Bilindiği üzere genel ağda www.google.com adresinden amaç doğrultusunda kelime aramak oldukça kolaydır. Ancak böyle bir taramayla tanık seçimine de dikkat etmek gerekir. Mesela www.google.com adresinde *kümküçük* kelimesi aranacak olursa hatırı sayılır bir yekün oluşturacak sonuçla karşılaşmak mümkündür. Ancak buradaki uydurma, deneme gibi görünen münferit örneklerle de temkinli yaklaşmak gerekir. Bu nedenle tanıkların sağlamlığını artırmak için kelimeyi aynı adreste, “Kitaplar”da arama seçeneğini etkin kılarak aradık. Böylece aranan bir kelimenin google veri tabanı temelinde herhangi yayımlanmış bir kitaptaki kaydına ulaşabilmek mümkün olmaktadır. Nitekim *kümküçük* için kısıtsız aramada yedi sayfa sonuç çıkıyorken “Kitaplar” seçeneğiyle arama yapıldığında sadece bir sonuç⁵ çıkmaktadır ve o da kitap formatında bir kaynak değildir. Bu sebeple *kümküçük* listeye alınmamıştır. *Küpküçük* ve *küsküçük* aynı şekilde arandığında ise yeterli sonuca ulaşmak mümkündür ve bu kelimeler listemize dahil edilmiştir. Böylelikle yazı dilinden tarama imkanı artırılmıştır.

Bu çalışmada yukarıda sözü edilen kaynaklardan derlenen tanıkların bir kısmı ağızlara dayanmaktadır. Ağız malzemesine DS'den yaptığımız kendi taramamızın sonuçları da eklenmiştir. Böylelikle TT'nin konuyla ilgili yazı diline ve ağızlarına dayanan tanıklarının bir araya getirilmesi amaçlanmıştır.

³ Eskiden tek sesle temsil edildiğini düşündüğümüz fonemin farklı alofonlarıyla kullanılması yönündeki seçimi belirleyen nihai bir kuralın henüz oluşmaması sebebiyle böyle bir yorum uygun görülmüştür.

⁴ Bu kelimeye “yazı dilinde pekiştirilmiş biçimi bulunmaz” diyerek ilk dikkat çeken Hatiboğlu (1973: 33) olmuştur. Bugün yazı dilindeki yaygınlığı şüphe götürmeyecek “*büsbüyük*” kelimesini, TS'de hâlâ göremiyoruz.

⁵ <https://eksisozluk.com/uzum-ve-diger-seyler--4012903?p=4> (erişim tarihi: 01.04.2020).

2. Terim

İngilizce literatürde veya Türkçe kaynaklarda verilen İngilizce karşılığıyla kullanılan terimleri şöyle sıralayabiliriz: duplication (Eker 2017: 261), reduplication (Taneri 1990, Stachowski 2013), emphatic reduplication (Wedel 1999, Göksel ve Kerslake 2005: 90), tensification (DDTS 1980: 119).

MU, konuyu *ism-i tafzil* başlığında değerlendirir⁶. Osmanlı dönemi kaynaklarında konuyla ilgili olarak *te'kid*, *sıfat-ı mübalağa* (Türkay 1999: 27) terimleri de kullanılmıştır.

Cumhuriyetle birlikte artık *berkitme* (Banguoğlu 1974: 348), *pekiştirme* (Hatiboğlu 1973; Korkmaz 1992: 121⁷, Eker 2017: 261), *pekiştirmeli*⁸ (DDTS 1980: 119), *yineleme* (Uzun 2006: 42), *hecesel ikileme* (Demircan 2015: 98) gibi terimlerle karşılaşırız.

Türkçe terim kullanımındaki çeşitliliğin temel bir soruna işaret ettiği kanaatindeyiz. Bu sorun, konuya gramerin hangi cephesinden yaklaşılabileceğiyle ilgili farklı tercihlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı dönemi gramerlerinde sarf bahsinde değerlendirilen konu Cumhuriyet döneminde genel olarak morfoloji kapsamında incelenmiştir. Halbuki konuya ait söz varlığı tamamen fonolojik yolla üretilmektedir ve kelimenin morfolojisinde hece artışıyla sonuçlanan bir genişlemeyi de beraberinde getirmektedir. O halde morfo-fonolojik bir olgudan söz edebileceğimiz gibi sonuç olarak oluşan yeni semantik veriyi de hesaba katmak gerekmektedir.

Bu noktada birbiriyle aynı anlama gelen *berkitme* ve *pekiştirme* terimlerinin vakanın oluş biçiminden ziyade sonucu ilgilendirdiğini söylemek zorundayız. Başka bir ifadeyle berkitilen/pekiştirilen şey kelimenin anlamıdır; morfolojik bir ögesi değil. Öyleyse berkitme/pekiştirme terimlerini konunun morfolojik boyuttaki kategorik kapsamını karşılamak için kullanmamalıyız. Bu terimler olsa olsa konunun temsilcisi söz varlığının, benzerleriyle birlikte, semantik içindeki yerini tayin etmede kullanılabilirler. *Yineleme* ise nadiren kullanılan ve daha çok söz dizimiyle ilişkilendirilen bir terimdir (DDTS 1980: 164). Konunun morfolojiyle ilgisi ve bu kapsamdaki yerine ise yapı başlığı altında değinilecektir.

⁶ “Pes şol ism ki bu kısımda tafzîl eylerüz harf-i evveline nazar eylerüz tâ bilevüz ki ne aşl harfdür; ve andan soñra hareketine de nâzır oluruz görürüz ki esreli midür üstünlü midür ötrülü midür. Her kankı harf olursa ve hareketi ne aşl hareket ise bi-‘aynih ol harfı ol hareketile getürürüz. Andan soñra hâli degül ki ol kelime şiklet üzre telaffuz oluna yâ hiffet üzre telaffuz oluna; şiddet üzre telaffuz oluna bir cezımlü bâ bile getürürüz, eğer hiffet üzre telaffuz oluna bir cezımlü mîm bile getürürüz (Karabacak 2002: 61).”

⁷ GTS’de “kök kelimenin belirttiği özelliği çeşitli yollarla yoğunlaştırma” şeklindeki genel bir tanımla açıklanan “pekiştirme” maddesi okuyucuyu “pekiştirilmiş kelime” maddesine yönlendirir. “Pekiştirilmiş kelime” ise sadece /m/, /p/, /t/, /s/ ünsüzleri kullanılarak oluşturulan biçimler için kullanılır. Ancak bu tanımın dışına çıkılarak “pekiştirme zarfı” başlığında kelime tekrarıyla oluşan örnekler “pekiştirme edatı” ve “pekiştirme eki” başlıklarında ise birtakım ek ve edatlar vasıtasıyla pekiştirilen kelimelere de yer verilmektedir (Korkmaz 1992: 121-123). Hepsini birlikte değerlendirilince “pekiştirilmiş kelime” başlığında bildirilen aksine pekiştirilmiş kelimenin tek bir yolla oluşmadığı ortaya çıkar ve böyle bir karmaşadan neyin “pekiştirilmiş kelime” olduğunu anlamak da güçleşir.

⁸ DDTS (1980: 119)’de “pekiştirmeli” terimi sadece /m/, /p/, /t/, /s/ ünsüzleri kullanılarak oluşturulan biçimler için kullanılır; “pekiştirme” diye ayrıca bir başlık yoktur.

Nihayetinde yukarıda zikredilen terimler arasında *hecesel ikilemeye* odaklanmak doğru olur ve fonolojik olarak konunun aslında ses-hece yapısıyla ilgisi vardır. Buradaki olayın bir benzeri *eşek > eşşek* örneğindeki gibi ikizleşme olayıdır. İkileşmede ise bir kelimedeki herhangi bir sesin yanında ona benzer başka bir sesin ortaya çıkması beklenir: *kağıt > kağırt* (Tuna 1986: 32). Örneklerde görüldüğü üzere hece sayısında bir artış yoktur. Bu yazıya ilham olan örneklerde ise (m/p/t/s) türemeyeyle birlikte hece sayısında artış gözlenmektedir ve artık hece temel alınan kelimenin ilk hecesini anımsattığından olayı hece ikileşmesi terimiyle adlandırmak yanlış olmaz: *a-çık > a-pa-çık, be-yaz > bem-be-yaz, sa-rı > sap-sa-rı, te-miz > ter-te-miz, bü-tün > büs-bü-tün*.

Kaynaklar ikileşen heceyle birlikte ortaya çıkan ünsüz için genel olarak kapatıcı (closed) terimini kullanmaktadır. Halbuki ünsüzle başlayan kelimelerde ikileşen heceyi kapatmakla görevli olan bu ses ünlüyle başlayan kelimelerde hece başı sesi olarak kullanılır. Hatta bazı durumlarda ünsüzle başlayan kelimelerde de hece başı ünsüzüne dönüşmektedir: *sağ-lam > sap-sağ-lam > sa-pa-sağ-lam*. O halde bu ünsüz için sadece *türeme* terimini kullanmak yeterlidir.

3. Yazım

Kelime başında ikileşen parçanın yazımıyla ilgili süreç ve bu konudaki düşünceler dikkat çekicidir. Hece ikileşmesine maruz kalan örneklerin Arap harfli metinlerde DLT'den beri ayrı yazıldığı bilinmektedir. Hatta bu alışkanlığın latin alfabesine geçildikten sonra bile devam ettirilmesi gerektiği de savunulmuştur. Bu minvalde ikileşen hecenin yazımıyla ilgili düşüncelerini Ergin (1999: 379) şöyle ifade etmiştir: “Tek başına manalı olmamakla beraber ek olmayan, kuvvetli durumu ve fonksiyonu dolayısıyla bir çeşit kelime olan, tekrarlardaki uydurma kelimelerden sayılabilecek bu unsur daima ayrı yazmak lazımdır.” Ergin’in bu düşüncesi çağdaş ve takipçisi gramercilerimiz arasında kabul görmemiş olacak ki yakın dönem gramer çalışmalarımızda benzer bir açıklamaya rast gelmedik. Bizce de bu noktadaki değişim yerini bulmuştur. Nitekim Arap alfabesinde ayrı yazılan parçaların bitişik yazılması halinde, alfabenin yetersizlikleri dolayısıyla, kelimelerin doğru okunması noktasında bazı problemlere yol açabileceği düşünülünce mazur görülebilecek bu alışkanlığı, Türkçenin latin harfleriyle yazımında devam ettirmenin bir anlamı kalmamış idi.

4. Yapı

4.1. Ses Yapısı

Pekiştirilen kelimelerin başında tekrar edilen parçayla beraber türeyen bir parçanın varlığından ilk kaynaklardan beri bahsedilmektedir.

Erdal (1991: 65)'a göre ET kaynaklarda kelimelerin içeriğinin anlam bakımından yoğunlaştırılması şu şekilde yapılmaktadır: Eğer varsa kendinden önceki ünsüzle birlikte kelimenin ilk ünlüsü, bir /p/ eklenerek kelime başında tekrar edilir ve ET'de eklenen ses daima /p/'dir. On birinci yüzyıl öncesinde Oğuzların veya başka bir boyun, bu işlem sırasında /p/den başka sesleri kullanıp kullanmadığını ise henüz bilemiyoruz.

DLT sayesinde Oğuzların türeme ünsüzle ilgili farklı tercihleri hakkında bilgi sahibi oluruz. Kâşgari'ye göre bütün Türk lehçelerinde bu işlem aynı şekilde gerçekleştirilir,

bir grup hariç; sadece Oğuzlar bu kurala aykırı olarak /p/yi /m/ye ve /s/ye⁹ dönüştürürler (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 143).

MU'da türeyen seslere örnek olarak sadece /p/ ve /m/den söz edilir. Bu seslerden birinin seçiminde kelimenin tekrar edilen ilk hecesinin *sıklet* veya *şiddet* ya da *hiffet üzre telaffuzunun* belirleyici olduğu iddia edilir. Mesela *tolu*, *kızıl*, *kara*, *ak* kelimelerine *sıklet* ve/veya *şiddet üzre telaffuz* gereği /p/ sesi eklenir ve *toptolu*, *kıpkızıl*, *kapkara*, *apak* türetilir ancak *gök* kelimesine *hiffet üzre telaffuz* gereği /m/ sesi eklenir ve *gömgök* türetilir; *yimyeşil*, *çımçık*, *sımsık* da bu sınıftandır. Bergamalı Kadri *siyahın sipsiyah* biçimindeki tafziline ise *galat* diyerek itiraz eder ve *simsiyah* denmesi gerektiğini ifade eder. Burada Bergamalı'nın konuyu türeyen iki sesle sınırlaması ve tarifte kategorik olarak sınırlayıcı olmayan “*hiffet ve sıklet/şiddet üzre telaffuz*¹⁰” gibi tabirleri bize yol gösterecek mahiyette değildir.

TT'de dudak ünsüzüyle başlayan kelimelerin ikileşen ilk hecelerinin /p/ ile kapatılmadığı görülmektedir. Bu kuralın tarihi bir kural olup olmadığını anlamak için geriye dönerek DLT'de Kaşgari'nin Oğuzlar hakkında söylediklerini hatırlamalıyız. Oğuzların /p/nin yanı sıra başka ünsüzleri de türettiği DLT'de zikredilmekteydi. Ancak buradaki örneklerin hiçbiri dudak ünsüzüyle başlamadığı için kuralın Oğuzlar açısından kökensel olduğunu iddia edemiyoruz. Günümüzde ise Azerbaycan Türkçesinde tespit edilmiş ve dudak ünsüzüyle başlayıp ikileşen heceden sonra /p/ türetilmiş sadece bir örnek var: *bapbalaca*¹¹ (Stachowski 2013: 28). Stachowski'nin bu örneği alıntıladığımız çalışmada Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinden benzer bir örnek yoktur. Demek ki Oğuz grubunda dudak ünsüzüyle başlayıp ikileşen heceden sonra türetilen ünsüz için geçmişten gelen bir /p/ tercihi mümkünse bile evrim, tercihin diğer ünsüzlere yönelmesi istikametindedir.

Yakın zamana kadar ikileşen heceyle beraber türeyen ünsüzünün seçimiyle ilgili bazı kural koyma teşebbüslerinde bulunulmuştur (Hatiboğlu 1973, Özçelik 2012, Demircan 2015). Bu çalışmalar olgunun en sağlam kuralıyla (ünlüyle başlayan kelimelerde türeme ünsüzün daima /p/ olması) ilgili, işleyişi hiç değişmemiş örnekleri izah etmekle beraber, çoğu sınırlı sayıdaki örneğin bazen farkında olmadan daha da sınırlandırılmış biçimleri üzerinde karar verme yoluna gitmişlerdir. Hatta bazı çalışmalarda bu kısıtlamalar da karmaşık kurallar dizisine dönüşmüştür (Demircan 2015: 103).

Örneğin *düz* kelimesinin hece ikileşmesine uğramış biçimini açıklamaya çalışan Demircan (2015: 101) önce nitelikleri bakımından tabanla özdeş olan /s/ ve /r/nin dışlanacağını, sonra tabanın hem (-sürekli) hem (+sürekli) ünsüz bulundurması dolayısıyla /p/nin dışlanacağını ve böylece elde /m/nin kalacağını söyler. Bu açıklamayı Demircan'ın terminolojisiyle irdelersek /s/ ve /r/nin dışlanması anlaşılabilir. Ancak tabanda hem “-sürekli” hem de “+sürekli” ünsüz bulunması sebebiyle /p/ yerine /m/nin tercih edilmesi anlaşılabilir; çünkü Demircan'ın ayrıntı özellikler (2015: 58) tablosuna göre hem /p/ hem de /m/ “-sürekli”dir.

⁹ *sarığ* > *sap sarığ*, *kök* > *köm kök*, *tegirme* > *tes tegirme* (DLT: 165)

¹⁰ Osmanlı dönemi kaynaklarında *hiffet* ve *sıklet* tabirleri daha çok kelimedeki ünlü dizisinin arka yan da ön oluşuyla ilgilidir ancak buradaki açıklamalardan Bergamalı Kadri'nin *hiffet üzre telaffuz* ile kolay söyleyişi; *sıklet/şiddet üzre telaffuz* ile zor söyleyişi kastettiğini anlıyoruz.

¹¹ Aynı kaynakta *bambalaca* biçimi de nöbet biçim olarak kaydedilmiştir.

Keza Hatiboğlu (1973: 34-43) türeme ünsüzün seçimiyle ilgili dört kuraldan bahsetmektedir. Ancak bu başlık altındaki içerik kuraldan ziyade mevcut örneklerin açıklanmasına dönüşmüştür. Ayrıca bu bölümde “..bazı kelimeler.., ..kelimelerin çoğu... , ..genellikle...” gibi ifadelerle yapılan açıklamalar aslında ortada tam anlamıyla bir kural olmadığı düşüncesini uyandırmaktadır. Örneğin birinci kuralın b maddesine göre “ilk hecesi ünlüyle biten ve /p, b, m/ ünsüzleriyle başlamayan sözcükler /p/ ile pekiştirilir”. Bu kuralın sadece iki aykırı kelimesi (*kaskatı*, *koskoca*) mevcuttur ve yazara göre bunlar başka bir kurala tabidirler. O halde Hatiboğlu’nun eserin sonunda verdiği kelime listesinden bu kurala aykırı örnekler bakalım: *ciscibil*, *ciscivik*, *çarçabuk*, *dasdaracak*, *desdeğirmi*, *kaskatı*, *koskoca*, *sımsıkı*, *tastamam*, *testekerlek*, *tostopaç*, *tostoparлак*, *yosyoğun*, *yusyumuşak*, *yusyuvrak*. Hatiboğlu ilgili maddeyi örneklendirmek için 20 kelime kullanmıştı; az önce sıraladığımız örneklerin sayısı ise 15’tir. Hal böyle iken Hatiboğlu’nun eserinden kuralları öğrenmek üzere faydalanmak mümkün görünmemektedir.

Hakeza Özçelik (2012) de türeme ünsüzün seçimiyle ilgili düşüncelerini paylaştığı yazısında daha sade bir kural sıralaması yapmakla beraber sıhhatli sonuçlara ulaşamamıştır. Burada elde edilen sonuçlardan birincisi ünlüyle başlayan kelimelerin pekiştirilmesiyle ilgili kuraldır ki bu kural önceki çalışmalarda da zikredilmektedir. İkinci kurala göre kelime başında ünsüz varsa bu ünsüzün teşekkül yeri, türeme ünsüzü üç ayrı şekilde belirlemektedir. Birincisine göre dudak ünsüzüyle başlayan kelimelerin ikileşen hecesi alternatifsiz /m/ veya /s/ ünsüzüyle kapatılır ve kelime tabanında /s, ş, z/ varsa türeme ünsüz /m/ olur; yoksa /s/ olur. Bu kurala Türkçe Sözlük’ten tespit edilen sekiz örnek verilebilmiştir ve bu sekiz örnekten biri (*bombok*) kural dışıdır. Kelimenin kural dışı kalmasına sebep gösterilememiş sadece tek heceli olmasına ve /k/ ile sonlanmasına dikkat çekilmiştir. Başta vurguladığımız üzere bu kadar sınırlı malzeme kişiyi kolayca yanıltabilir; kaldı ki sekiz örnekten biri de aykırı çıkmıştır. Ayrıca bizim listemizi bu kurala göre gözden geçirince aykırı örneklerin sayısını arttırmak da mümkün olabiliyor. İçinde s, ş, z bulunmayıp ileri sürülen kuralın tersine ikileşen hecesi /m/ ile kapatılanlar: *bemberk*¹², *bombol*, *bumbulanık*, *pampak*. İçinde /s, ş, z/ bulunup ileri sürülen kuralın tersine ikileşen hecesi /s/ ya da /r/ ile kapatılanlar: *derdeşik*, *perperişan* ~ *pesperişan*, *yusyumuşak*.

Hece ikileşmesi görülen bazı Türkçe kelimelerin tarafımızca hazırlanan listedeki nöbet kullanımına bakılırsa Türkçenin bu konuda şimdilik bir kural kalıbına girmediği görülmektedir. Örneğin *yumuşak* kelimesi için hem *yumyumuşak* hem *yupyumuşak* hem *yuryumuşak* hem de *yusyumuşak* halihazırda kullanılmaktadır. Bu konuda TS’de kayıtlı olan biçimi standart kabul edebiliriz ancak bu onun kurallı diğerlerinin kuralsız olduğu anlamına gelmemelidir.

4.2. Şekil Yapısı

4.2.1. Hece İkileşmesine Aday Kelimelerin Türü

Bu çalışmaya kaynak olan söz varlığı Deny (1941: 231), Ergin (1999: 379), ST (1976: 93), Ediskun (2003: 155) ve Uzun (2006: 42) için sıfat türünden kelimelerle ilgilidir. Gencan (1975: 170)’a göre niteleme sıfatları ve kimi adlar pekişir. DDTS’ye göre “pekiştirmeli” terimi çoğu kez sıfat, kimi durumlarda da adla ilgilidir (1980: 119). Banguoğlu (1974: 348), Göksel ve Kerslake (2005: 90) ve Demircan (2015: 98)’a göre

¹² Bu örnek DS (1965: 624)’de kayıtlıdır. Özçelik (2012: 39), “Dizin”de listelediği bazı örneklerin ağızlarda bulunabileceğini de belirttiğinden burada kullanmaktan çekinmedik.

sıfat ve zarf türünden kelimelerle ilgili bir olaydır. GTS'ye göre “pekiştirilmiş kelime” isim, sıfat ve zarf soylu kelimelerden biri olabilir (1992: 142). Hatiboğlu (1973: 7) konuyu herhangi bir tür ayrımı yapmadan Türkçe ve yabancı kimi kelimelerde meydana gelen bir olay olarak değerlendirir.

Olgunun ilgili olduğu kelime kategorisiyle ilgili görüşler öncelikle kelime türlerinin sınıflandırılmasıyla ilgili görüş ayrılıklarına dayanmaktadır. Sıfatı veya zarfı isimden bağımsız, müstakil bir kategorinin adı olarak düşünenler olguyu sadece bu başlıklardan birine ya da birkaçına ait sayma yanılığısına kapılmışlardır. Halbuki söz konusu olayın üzerinde gerçekleşmesi beklenen kelime kategorisinin biricik özelliği anlam sahibi olmasıdır. Sıfat veya zarf ise ismin birer görev adı olduklarına göre konuyu genel manada isim kategorisiyle ilişkilendirmek yeterli olacaktır. Hece ikileşmesiyle oluşturulan biçimlerin söz diziminde hangi işlevle kullanılacağı, ikincil öneme sahiptir.

Bununla birlikte TT'de şimdiye kadar örneğine rastlanmamış olsa da Türk lehçelerinde fiil kategorisinden kelimelerin de hece ikileşmesinde kullanılabileceği gündeme getirilmiştir (Stachowski 2013: 181). Stachowski 20 çağdaş Türk lehçesinden yaklaşık 1200 pekiştirmeyi bir araya getirdiği çalışmasında bu tespitine delil olarak üç örnek aktarmıştır. Bunlardan ikisi Özbekçe'de bulunan *kâpkâray-* ‘to blacken, to turn black’ ve (*kizar->*) *kıpkızır-* ‘to redden, to turn red, to flush’ (Stachowski 2013: 142) fiilleridir. Diğerleri de Karaimcede bulunan ve kaynağı *aç-* olan *apaç-* ‘to break open, to throw open’ fiilidir (Stachowski 2013: 48).

Türk dilinde nadir rastlanan bir durum olması dolayısıyla Karaimcedeki biçimi Stachowski (2013: 57) de şaşırtıcı bulmaktadır. Özbekçedeki biçimleri ise birer yenilik olarak görmekle beraber ilgili örneklerin Özbekçedeki fiillerin pekiştirilme kapsamını genişletmenin başarısız bir girişimini mi yoksa *kapkara* ve *kıpkızıl* örnekleyen iki izole analogi olayı mı olduğunu gösteren yeterli kanıt bulunmadığını vurgulamıştır (2013: 57).

Her iki tahminde de 1200'de 3'e karşılık gelen bir istisnanın, Türkçede fiillerin pekiştirilebileceği düşüncesine açılan kapıyı aralaması ihtimali %0.25'tir. Özellikle kolayca nüfuz edilebilen Özbekçe biçimler için ikinci tahmini açıklayacak yeterli kanıta sahip olursa idi zaten izole bir analogi olayından bahsetmeye de gerek kalmazdı.

4.2.2. Kelime Tabanı İle İkileşen Parça Arasındaki İlişki

İnceleme konumuz olan söz varlığıyla ilgili görüş ayrılıkları daha çok kelime başında ikileşen parçanın tanımlanması ve açıklanması noktasında görülmektedir.

İlk dönem kaynakları konuya bir harf ekleme meselesi olarak bakarlar; çünkü bu dönem gramerciliği daha çok şeklidir. Kaşgarî'ye göre “bir şeyi renk ve mübalağa bakımından nitelerken kelimenin ilk harfi alınır ve /p/ harfi ile birleştirilir” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 143).

Osmanlı döneminde de konuya yaklaşım pek farklı değildir. Bergamalı Kadri'ye göre yine harekesiyle birlikte tekrar edilen harfe eklenen bir “bâ” ya da “mîm” vardır (Karabacak 2002: 61). Halid Ziya Bey'e göre evvelki harfleri hareketleri ile beraber alındıktan, ve buna bazı harfler ilave olunduktan sonra, sıfatların evveline getirilen lafızlar ile mana kuvvetlendirilir (Türkay 1999: 27).

20. yüzyılın başlarından itibaren konuyla ilgili yaklaşımların daha nitelikli bir hal almaya başladığı görülmektedir. Artık kelime başındaki parçayı, parçası olduğu kelimeyle birlikte dilin yapısal sınırları çerçevesinde tanımlama çabaları kendini

göstermeye başlar. Bu noktada kelime türetimi bakımından söz konusu söz varlığının gramer içindeki yerini belirleme teşebbüsleri dikkat çekmektedir.

Bu dizinin ilk örneklerinden olan ve Osmanlı diyalekti özelinde Türk dilinin gramerini konu edinen Deny (1921)'nin eserine göre Türkçede kelime türetiminin belirgin sadece bir yönü vardır: Sonekleme. Türkçede hiçbir zaman önekleme yoktur, Türkçe bir kelimenin başında bulunan unsur mutlaka köktür¹³ (1921: 10). Deny önceleri bu şekilde kesin ifadelerle dile getirdiği fikrini 1938'deki bir makalesinde değiştirmiş görülüyor. Bu makalede o zamana kadar sıra dışı bir olay olduğu düşünülen kelime başı hece ikileşmesi olayının, Türk dili için kökensel öneklemeyle işaret eden önemli bir gösterge olduğu fikrini dile getirmenin artık bir gereklilik olduğunu ifade etmiştir (1938: 59).

Frankle (1948: 115-116), Deny tarafından dile getirilen önek teriminin, en geniş anlamıyla kullanılmış olsa bile, konuyla tamamen ilgisiz olduğunu düşünmektedir ve Deny'nin, Türkçede öneklemenin varlığı önermesini kanıtlama girişimlerine katkıda bulunmasına itiraz eder. Ona göre kelime başında yinelenen *boş, ap, bem, güpe vb.* unsurlar için "önek" teriminin kullanılması tamamen yanlıştır. Bir pekiştiriciye ya da pekiştiren bir parçaya "önek" işlevi ya da değeri atfedilemez. Bu unsurlar, herhangi bir önekin doğasındaki niteliğe zıt olarak, bağımsız bir işleve veya semantik bir anlama sahip değildir (Frankle 1948: 115).

Kelime başındaki parçayı önekleşmeyle ilişkilendirme girişimleri her ne kadar yaygınlık kazanmamış olsa da yakın zamana kadar bu düşüncüyü dile getiren örnekler (Göksel ve Kerslake, 2005: 51) bulunmaktadır.

Bazı araştırmacılar hece ikileşmesi görülen biçimleri kelime gruplarıyla ilişkilendirmektedir. Ergin (1999: 379)'e göre ilk heceden doğma tekrar edilen unsur ayrı bir kelime gibi asıl kelimenin önüne getirilir; böylece hece tekrarına dayanan, bir bakıma tekrar diyebileceğimiz bir grup ortaya çıkar. Ancak tekrar edilen unsurun ayrı yazılması gerektiğini düşünen Ergin, ortaya çıkan biçimi bir taraftan sıfat tamlamasına da benzetmiştir. Ona göre asıl kelimeden ilhamla üretilen bu unsur asıl kelimeye tabi ama uydurma, anlamsız bir kelime gibidir.

Hatiboğlu (1973: 7) da pekiştirmeyi bir tür ikileme olayı olarak görmektedir. Ona göre pekiştirmeli sözcüklere türemiş sözcük denilemeyeceği gibi, birleşik sözcük de denemez. Bu tür pekiştirme olayı, yalnız Türkçenin kendine özgü bir olaydır (1973: 9). Bununla birlikte yazar, pekiştirmenin yeni sözcük yaratmada kullanılan vazgeçilmez bir yöntem olduğunu da belirtmektedir (1973: 10). Bu ifadelerden Hatiboğlu'nun şu sonuca vardığını tahmin edebiliriz: Pekiştirilmiş biçimler basit, türemiş ve birleşik kelime olamazlar; o halde kendi adıyla anılması gereken ayrı bir morfolojik süreç söz konudur.

Benzeri bir sınıflandırmayı Korkmaz (2003)'da da görebiliriz. Eserdeki sınıflandırmaya göre *basit (yalın) sıfatlar, türemiş sıfatlar, birleşik sıfatlar, pekiştirme*

¹³ Deny'nin bu eseri tamamen sonekleme düşüncesi zemininde hazırlanmış olmasına rağmen 1941 tarihli Türkçe tercümesindeki sıfatların mukayese derecelerinin anlatıldığı bölümde (231), Ali Ulvi Elöve tarafından düşülen mütercim notunda nedenini tam olarak anlayamadığımız bir katkıyla karşılaşıyoruz. Burada Elöve kelime başı hece ikileşmesini "Türkçenin Osmanlı lehçesinde görülen bu hadise, biricik olarak bir ekin başa gelmesidir ki, bu bir ön ek «préfixe» dir." diyerek bu eserin teorik zeminini aşan bir katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte yukarıda ifade edileceği üzere 1938'de Deny de aynı düşüncüyü dile getiren bir makale yazmıştır.

sıfatları ve kelime grubundan oluşan sıfatlar olmak üzere beş ayrı kategoriden söz edilebilir. Bu sınıflandırmada *pekiştirme sıfatları* için kullanılan şu ifadeler ayrıca dikkat çekicidir: “Pekiştirme sıfatları anlamı güçlendirilmiş olan sıfatlardır. Bu sıfatları türetmek için, benzer hecelerın tekrarı temel alınır (2003: 340)”. Kanaatimizce burada “türeme” kavramının kullanılmaması gerekirdi. Çünkü *türemiş sıfatlar* müstakil bir kategorinin adı olmuştur. Bu durumda doğal olarak pekiştirmeyeyle türemenin birbirinden ayırt edilmesi beklenir. Bu sorun aynı çalışmanın kelime yapımı başlığı altında yer alan türemiş kelimelerle ilgili açıklamalara bakılınca daha da belirginleşir: “Türemiş kelimeler, kelime türetme yoluyla elde edilir. Bu yol, kelime kök ve gövdelerine ekler getirerek değişik anlamda yeni kelimeler yapma yoludur” (Korkmaz 2003:31). Madem kelime türetimi eklerle yapılmaktadır; o halde pekiştirme sıfatları “türetim” dışında bir işlemleri karşılıyor olmalıydı.

Banguoğlu (1974) konuyu morfolojik kapsamda inceler ancak tanımlamasını hece tekrarına dayanan fonolojik bir açıklamaya dayandırmıştır. Ayrıca eserde hece ikileşmesiyle genişletilen tabanın hangi kategoriye dahil edileceğiyle ilgili kararsız bir tavır sezilmektedir: “Önüne geldikleri sıfat ve fiillerde vafın, yada kılışın yoğunluğunu salt olarak artıran zarflara berkitme zarfları (adverbe intensif) diyoruz. Bunlar da berkitme sıfatları yapısındadırlar. Çoğu zaman diyebiliriz ki berkitme zarfları zarf olarak kullanılan berkitme sıfatlarından başka birşey değildir (1974: 376)”.

Konuyla ilgili bir başka farklı yaklaşım Ediskun (2003) tarafından sergilenmiştir. Ona göre birden çok kelimenin aralarına bir ek ya da bağlaç giremeyecek kadar birleşip kaynaşmasından oluşan yeni anlamdaki sıfatlara bileşik sıfat denir ve inceleme konusu söz varlığı da bu konuda değerlendirilmelidir (2003: 152). Ediskun taban kelimedeki ilhamla üretilen heceyi daha sonra kelimeyle birleşen bir öge olarak tanımlamıştır. Bu düşünce, üretilen hecenin, birleşmeden önce, bağımsız bir öge olarak yaşayabilmesi ihtimalini varsaydığı için kabul edilebilir görünmemektedir.

Benzer bir yaklaşımı Yüksel (2006)’de buluyoruz. Yüksel, sözlük düzleminde kelime kazanma yollarından biri olarak “birleştirme”yi sayar. Ona göre “birleşiklerde kurucu birimlerin bir diğer şekil özelliği de birinci, ikinci veya her iki kurucu birimin dilde bir kerelik kullanımı olan donuk biçim birimden meydana gelmesidir: mas.mavi, pes.pembe, kıp.kızıl, yem.yeşil,.. (2006: 36)”.

Birleştirme yaklaşımını benimseyenlerin kelime başındaki parçayı, tek kullanımlık bile olsa, biçimbirim statüsünde değerlendirdiklerini gözlemliyoruz. Fonolojik süreci görmezden gelen bu yaklaşımın kolayca çürütülebileceği kanaatindeyiz.

Demircan (1990: 63), “hecesel ikileme” olarak adlandırdığı bu olayda baştaki pekiştirici parçanın “kendi dışında bir dil birimine eklenebilen nedensiz bir ses dizisi” şeklinde yapılan yeni morfem tanımına biraz uydüğünü ancak sonuçta bir biçimbirim sayılamayacağını belirtir.

Dermircan’ın olaya fonolojik zemindeki yaklaşımını yerinde bulduğumuzu ifade etmeliyiz. Hece ikileşmesiyle morfolojik yapısı genişletilmiş biçimlerin yeni bir morfem olup olmadıkları ise farklı bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. O da kelime yapımının fonolojik yolla da işletilebileceğini iddia eden görüştür.

Bu görüşe göre fonolojik yolla kelime yapmak mümkündür (Göksel ve Kerslake 2005, Uzun 2006) ve burada bahis konusu söz varlığı bunun en tipik örneklerindedir. Bu görüşe de katılmak mümkün değildir. Çünkü hecesi ikileşen kelimedeki anlamsal gelişme referans anlamdan farklı bir anlama geçişe işaret etmez. Hecesi ikileşmemiş

kelimenin anlamı korunmaktadır; fark tabir caizse anlamın hacmen büyütülmesinden ibarettir.

5. Sözlük Birimi Olarak Hecesi İkileşmiş Kelimeler

İkilenen hecenin bağımsız bir morfem olmadığı daha önce ifade edilmişti. Herhangi bir Türkçe sözlükte bu parçanın madde başı yapılması bu sebeple makul değildir. Örneğin Gülensoy (2007)'un sözlüğünde *düp*+¹⁴, *pim*+¹⁵ vb. örnekler madde başı yapılmıştır ve anlamlandırılarak birer isim gibi değerlendirilmişlerdir.

Aslında bu uygulama yeni ortaya çıkmış değildir; birtakım tarihi sözlüklerimizde de benzeri örnekler görmek mümkündür. Mesela LO'daki duruma göz gezdirecek olursak; *bem*¹⁶'in madde başı yapıldığını görürüz. Bununla beraber *bembeyaz* madde başı yapılmamış, *bem* maddesinin içinde şekil olarak verilmiştir. Aynı sözlükte *büsbütün*'e, *bütün* (1876: 197) maddesinin içinde yer verilmiştir; bu sefer de *büs* diye bir madde başı yoktur. Diğer taraftan *bom*¹⁷ madde başı yapılmış ve ayrıca *bomboş*¹⁸ da madde başı yapılmıştır.

Benzeri tutarsız bir yaklaşım KT (1901)'de de gözlenebilir. Burada *bem*¹⁹, *büs*²⁰, *mas*²¹ madde başıdır. *Bembeyaz*, *büsbütün*, *masmavi* bu maddelerin içinde şekil olarak verilmiştir. Bunların içinde sadece *büsbütün*²² ayrıca madde başı olarak verilmişse de farklı bir anlam belirtilmeden okuyucu *bütün* maddesine yönlendirilmiştir.

Tarihi sözlüklerimizde bu parçaların madde başı yapılmaları Arap harfleriyle ayrı yazılmaları dolayısıyla bir kelime gibi düşünölmelerinden kaynaklanmış olmalıdır.

Hece ikileşmesi sonucu ortaya çıkan biçimlerin kelime tabanından farklı bir anlamı karşıladığı iddia edilmiştir. Örneğin Stachowski, hece ikilemesi sonucunda ortaya çıkan çoğu biçimin anlam itibarıyla taban anlamın basit pekiştirilmesi ya da aynısı olduğunu belirtmekle beraber (2013: 122) tanık olarak kullandığı 184 kelimeden 2'sini farklı anlamla kaydeder: *açık* 'open, light of colour', *apaçık* 'obvious, clear'; *kıvrak* 'lithe, brisk, agile, dexterous'; *kıskıvrak* 'strongly, firmly' (2013: 110-117).

Aslında bu kelimelerde de taban anlamın pekiştirilmiş olduğu görülebilir. Mesela *apaçık* aslında *açık* kelimesinin sekizinci anlamı olan 'kolay anlaşılır, vazih'ın yoğunlaştırılmasından ibarettir (TS 2005: 8). *Kıvrak* için günümüzde önce 'esnek, canlı, çevik, becerikli' anlamları akla geldiğinden ve bu yüzden 'sımsıkı, kuvvetlice' anlamlarındaki *kıskıvrak* ile *kıvrak* birbirinden uzak görünebilir. Bu durumda KT (1901: 1133)'ye bakmamız icap ediyor: *kıvrak* 'Dolanıp sarılmış, kangal olmuş: yılan *kıskıvrak* olmuştu; *kıskıvrak* bağlamak = hiç kımıldanamayacak halde bağlamak.' Demek ki, *kıskıvrak* da *kıvrak*ın anlam bakımından basit bir pekiştirilmiştir.

¹⁴ **düp**+ Tamlik, kesinlik bildiren sözcük: düpdürüst, düpdüz, düpdüzgün, düpedüz (2007: 312).

¹⁵ **pim**+ Ad ve sıfatların önüne gelerek çokluk ifade eder: pimpirik 'çok yaşlı'; pimpak-pinpak 'tertemiz' (2007: 697)

¹⁶ **bem** Edattan. apaçık gibi bembeyaz bambaşka (1876: 214).

¹⁷ **bom** Edat. Apaçık gibi bomboş, bomboz, bombol (1876: 241)

¹⁸ **bomboş** Büsbütün hali tam takır, tehî. (1876: 229)

¹⁹ **bem** Bâ-i meftûha ile başlar bazı sıfatlara idhâl olunarak mübâlağa beyân eder: bembeyaz (1901: 303).

²⁰ **büs** Bâ-i mazmûme ile başlar bazı Türkçe sıfatların başına girip te'kid ve mübâlağa beyân eder: büsbütün (1901: 292).

²¹ **mas** Mübâlağa manasıyla "ma" ile başlayan bazı Türkçe sıfatların başına girer: masmavi (1901: 230)

²² **büsbütün** Sıfat. Hâl. Bakıla: bütün (1901: 293).

O halde hece ikileşmesi sonucu ortaya çıkan herhangi bir biçim *kıskıvrak* da olduğu gibi zamanla pekiştirilmiş anlamdan farklılaşma eğilimine girmemişse, bugün sözlükte müstakil madde başı olarak gösterilmesine de gerek yoktur. *bomboş* 'tamamen boş', *dapdar* 'çok dar', *peşembe* 'her yanı pembe, çok pembe' vb. örneklerin anlam bakımından pekiştirildikleri tabana işaret eden maddenin içinde yazılmaları yeterli olacaktır.

Sonuç

Terim olarak *pekiştirme* (*berkitme*) morfo-fonolojik bir olayı açıklamaya uygun değildir. Bu terim *hece ikileşmesi* ve *türeme* görülen kelimelerdeki salt anlamsal gelişmeye işaret etmektedir. O halde sadece semantik bir terim veya yorum olarak kullanılmalıdır.

(C¹) V¹ p/m/r/s (C¹) V¹ ... formülü ile biçimlenen söz varlığında meydana gelen olaylar fonolojik olarak *hece ikileşmesi*, *türeme* ve türeme sesin farklı fonolojik şartlarda *başkalaşması*dır. Türeyen ses olarak önceleri salt /p/nin tercih edildiği bilinmektedir. /m/, /r/, /s/ ise başkalaşma sonrası edinilen tecrübenin örneklenmesiyle yaygınlık kazanmış olmalıdır.

Güncel haliyle standartlaşmış söz varlığını temel alan yaklaşımlar, türeme ünsüzün seçimiyle ilgili kuralları belirleme noktasında sağlam sonuçlar verememiştir. Bilinen en sağlam kural ET'den beri gözlemlenebildiği kadarıyla, ünlüyle başlayan kelimelerde /p/ ünsüzünün türemesi kuralıdır.

Fonolojik yolla ortaya çıkan söz varlığını ait olduğu şekliyle gramerlerimizin fonoloji bölümünde değerlendirmek gerekmektedir. Sona eklemeyi kelime yapımının biricik yolu olarak kabul eden yaygın gramercilik anlayışımız söz konusu biçimlere *pekiştirilmiş sıfatlar/zarfılar/...* türünden başlıklar açarak kendi kurgusuyla geliştirmektedir.

Hece ikileşmesi ve türeme olayının gerçekleşeceği kelimenin isim kategorisine ait olması yeterlidir. Pekiştirilecek anlamı temsil eden kelimenin sıfat ya da zarf olarak kullanılması kategorik bir ölçü olarak kullanılmamalıdır.

İkileşen hece ve türeme sestten oluşan parça anlamlı ve bağımsız bir morfem gibi, sözlüklerde madde başı yapılamaz. Çünkü tam tersi özellikleri haizdir. Hece ikileşmesi ve türeme sonucunda ortaya çıkan biçim, tabandan farklı bağımsız bir anlamı karşılamıyorsa sözlükte madde başı olmasına da gerek yoktur; taban kelimenin altında şeklen gösterilmesi yeterli olacaktır.

Ek: Hece İkileşmesi Bakımından Ünsüzle Başlayan Kelimeler Listesi²³

bambaşka					basbank basbayağı
bemberk bembeyaz					besbedava besbelli besberaber besberrak besbeter
bombok bombol bomboş bomboz bumbulanık bumburuş bumburuşuk bumbuz					bosbol busbulanık busbudala büsbütün büsbüyük
cemcenabet cımcılık cımcıslak	capcanlı capcavlak				cascavlak cıscılık cıscıbil cıscııldak
	cıpcıbil cıpcııldak cıpcılız				cıscıdır cıscıvık cıscıbil çascıbuk çescıevre
	cıpcıvık		cırcıvık		
	çapçabuk çepçevre çipçtır	çepeçevre	çarçabuk		çascıbuk çescıevre
çımçtır			çırçıplak	çırılçırplak	çiscıplak
çimçiğ	çipçiğ çipçirkin çipçizik				
çumçukur çümçürük	çüpçürük dapdağınık		çirçitlem		

²³ • Tablodaki kelimeler yukarıdan aşağı ve soldan sağa alfabetik olarak sıralanmıştır. Sağ sütündeki sıra bozuluyorsa bozan kelime sol sütündeki eş değerine göre dizildiğindedir.

• Ünlüyle başlayan kelimelerde hece ikileşmesi sabit bir şekilde gerçekleştiği için bu kelimelere listede yer verilmemiştir.

damdar		dapdaracık dapdar	dapadar		dasdaracık dasdar dasdayı
damdazlak demdes		dapdazlak depderin		derdeşik	desdeğirmi
dımdızlak		dıpdızlak		dırdıvrak	dısdıvrak dısdıbil
dimdik dimdiri		dıpdik dıpdiri dıpdinç dıpdiniz dopdoğru dopdolu dopdonuk			dosdoğru dosdolayı
dumduru dümdüdük dümdüz	dümedüz	dupdurgun dupduru düpdüz düpdürü düpdüzen düpdüzenli düpdüzgün gepgece gepgenç gepgeniş gepgergin gepgevrek göpgök	düpedüz		
gömgök		güpgündüz güpgür güpgüzel	güpegündüz		gösgötürü güsgüdelek güsgüdük
		haphazır hıphızlı		hırhışır	
		kapkalın kapkara kapkaranlık kapkatı			kaskara kaskaranlık kaskatı kaskavlak
		kepkel kıpkırmızı kıpkısa kıpkısacık			

TÜRKÇEDE KELİME BAŞI HECE İKİLEŞMESİ VE TÜREME OLAYI

kömkör	kıpkısık	sapasağlam	perperişan	sırsıklam	sırılısıklam	kıpkızıl	kısıvrak									
	kıpkıvrak					koskoca										
	kipkirli					koskocaman										
	kopkoca					koskolay										
	kopkocaman					koskoyu										
	kopkolay					köskötü										
	kopkoyu					köpkötürüm										
	köpkör					küpçükük										
	köpkötü					küpkütük										
	köpkötürüm					laplacivert										
	kupkuru					masmavi										
	küpküçük					mismitil										
	küpkütük					mosmor										
laplacivert	pesperişan															
pampak	raprahat	perperişan	sırsıklam	sırılısıklam	pespembe	perperişan										
						pespembe										
pimpis	sapasağlam	perperişan	sırsıklam	sırılısıklam	pıspıtırak	pıspıtırak										
samsalak						sapsağ	sırsıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	sapsağlam					
						sapsade					sırsık					
semsert						sapsakin					sırsıcacık	sırsıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	sırsıska	
						sapsarı					sırsık					
						sepserin					sırsıcacık					
						sepsert					sırsıska					
						sepseyrek					sırsık					
						sepsert					sırsıcacık					
sımsıcak						sıpsiyah					sırsıklam	sırsıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	sıpsıcak	
															sımsık	sıpsilik
															sımsıkı	sıpsivri
															sımsıkı	sopsoğuk
	sımsıkı	sopsoluk														
sımsiyah	sıpsilik	sırsıklam	sırsıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	söpsökük										
						sıpsivri	supsululu									
						sopsoğuk	şipşirin									
						sopsoluk	taptakır									
						söpsökük	taptakır									
supsululu	şipşirin	sırsıklam	sırsıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	taptakır										
						taptakır	taptakır									
						taptakır	taptakır									
tamtakır	taptakır	sırsıklam	sırsıklam	sırılısıklam	sırılısıklam	tastamam										
						taptakır	taptakır									

temtek	taptatlı taptaze	tapataze		
	teptemiz		tertemiz	testekerlek testengerlek
tımtıkız				tıstımbıl
tomtok			tortopaç	tostopaç tostop tostopan tostoparлак
yamyassı yamyaş	tupturuncu tuptuzlu yapyassı yapyaş yapyabancı yapyakın yapyakışıklı yapyalncak yapyalınız yapyamalak yapyanlış yapyapışık yapyaşlı yapyavaş	yapayalınız yapayanlış		yasyamalak
yemyeşil	yepyeşil yepyeni yıpyırtık yopyoğun	yepisyeni	yaryalabık	yasyalabık
yumyumuşak	yupyumuşak yupyumru yupyuvarlak yüpyüce zapzayıf zepzengin zopzor		yuryumuşak	yesyeni yısıyrtık yosyoğun yusyumuşak yusyumru yusyuvırlak yüsyüce

Kısaltmalar

DLT	: Dîvânü Lugâtî't-Türk [A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu (2014)]
DS	: Derleme Sözlüğü [Türk Dil Kurumu (1993)]
DDTS	: Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü [Berke Vardar vd. (1980)]
ET	: Eski Türkçe
GTS	: Gramer Terimleri Sözlüğü [Zeynep Korkmaz (1992)]
KT	: Kâmûs-ı Türkî [Ş. Sami (1901)]
LO	: Lehçe-i Osmânî [Ahmed Vefik Paşa (1876)]
MU	: Müyessiretü'l-Ulûm [E. Karabacak (2002)]
ST	: Sözcük Türleri [N. Atabay, İ. Kutluk, S. Özel (1976)]
TS	: Türkçe Sözlük [Türk Dil Kurumu (2005)]
TT	: Türkiye Türkçesi

Kaynakça

- AHMED VEFİK PAŞA (1876). *Lehçe-i Osmânî*, İstanbul: Mahmud Beğ Matbaası.
- ATABAY, Neşe, İbrahim KUTLUK ve Sevgi ÖZEL (1976). *Sözcük Türleri*, (Yöneten ve Yayına Hazırlayan Doğan Aksan), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CİKİA, Marika (2007). "Pekiştirilmiş Kelimeler Türk Dilinde", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, (24-29 Eylül 2000)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 291-299.
- DEMİRCAN, Ömer (1990). "Türkçe İkilemenin Özüne Doğru", *Dilbilim*, IX: 61-92.
- DEMİRCAN, Ömer (2015). *Türkçenin Seditizimi*, İstanbul: Der yayınları.
- DENY, Jean (1921). *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)*, Paris: Imprimerie Nationale.
- DENY, Jean (1938). "Existe-t-il des Prefixes en Turc?", *Bulletin de la Societe de Linguistique de Paris*, Vol. 39: 52-65.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Maarif Matbaası, (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul.
- EDİSKUN, Haydar (2003). *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi)*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2017). *Çağdaş Türk Dili*, 11. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve Ziyat AKKOYUNLU, (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERĞİN, Muharrem (1999). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım.
- FRANKLE, Eleanor (1948). "Some Problems of Word Formation in the Turkic Languages", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 68, No. 2 (Apr. – Jun., 1948): 114-120.
- GENCAN, Tahir Nejat (1975). *Dilbilgisi*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKSEL, Aslı and Celia KERSLAKE (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1973). *Pekiştirme ve Kuralları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARABACAK, Esra (2002). *Bergamalı Kadri - Müyessiretü'l-Ulûm*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2012). "m, p, r, s Ünsüzleriyle Yapılan Pekiştirme Ve Kuralları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2012-2: 29-42.
- STACHOWSKI, Kamil (2013). *Turkic C-type reduplications*, Uniwersytet Śląski Wydział Filologiczny.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1901). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdâm Matbaası.

- TDK (1993). *Derleme Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TUNA, Osman Nedim (1986). (1986). *Türk Dilbilgisi Ders Notları*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya.
- TÜRKAY, K. (1999). *Halit Ziya Bey, Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî [Türkçe Dil Bilgisi]*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UZUN, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim; Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- VARDAR, Berke vd. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜKSEL, Semahat (2006). *Türkçede Biçim ve Cümle Dersleri*, İstanbul: Multilingual.

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ TARİHİ ÇALIŞMALARINDA KRONOLOJİK BİR BOŞLUK: İRAN SAHASI

Umut BAŞAR*

Öz: Yabancılara Türkçe öğretimi alanyazını incelendiğinde, birçok araştırmacı tarafından “Yabancılara Türkçe Öğretimi Tarihi” başlığı taşıyan çalışmaların kaleme alındığı dikkat çekmektedir. Söz konusu çalışmalarda, Türklerin Orta Asya’dan Anadolu’ya geçiş sürecini kapsayan kronolojik akışta bazı eksiklikler görülmektedir. Zira yabancılara Türkçe öğretme amacı güttüğü düşünülen eserler sıralanırken içerik olarak birbirine benzer şekilde çoğunlukla Karabanlı Dönemi’nden başlanmakta sırasıyla Kıpçak, Selçuklu, Çağatay ve Osmanlı dönemleriyle devam edilmektedir. Bu kronolojik akışta dikkat çeken busus, Selçuklu Dönemi ve sonrası İran sabaasına ilişkin yabancılara Türkçe öğretimine dair herhangi bir esere yer verilmemesidir. Bu noktadan hareketle çalışmanın amacı İran sabaasının yabancılara Türkçe öğretimi tarihi yazımında yerini saptamaktır. Bu amaçla İran sabaasındaki tarihi kronikler, arşiv kayıtları, seyahatnameler, Türkçe-Farsça el yazmalar ve İran’da Selçuklulardan günümüze Türkçenin statüsüne değinen yayımlar, İran’da yabancılara Türkçe öğretimi bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Tarih, Metodoloji, İran, Kronoloji.

A Chronological Gap Within The Studies of Teaching Turkish to Foreigners: Field of Iran

Abstract: When the literature of teaching Turkish to foreigners examined, it stands out that the papers titled with “The History of Teaching Turkish to Foreigners” have been studied by lots of researchers. Within the studies in question some gaps about the chronological flow, which cover Turks’ translocation process from Central Asia to Anatolia, draw attention. Because, while the works considered to pursue the goal of teaching Turkish to foreigners are being listed the list starts from the Kara-Khanid Era and keeps going on chronologically with eras having similar contents: Kipchack, Seljuk, Chagatay and Ottoman. The aspect that draws attention in this chronological flow is the fact that it is not included with any of the works about teaching Turkish to foreigners, with relation to the field of Iran; starting from the Seljuk Era and the following eras. Thus, the aim of the study is to detect the point of field of Iran within historical literature of Turkish education to foreigners. With the aim at hand the historical chronics, archival records, itineraries, Turkish-Persian manuscripts and the journals about status of Turkish language in Iran from the Seljuks to the modern days are examined within the context of teaching Turkish for foreigners.

Keywords: Teaching Turkish To Foreigners, History, Methodology, Iran, Chronology.

Giriş

Değişen dünya şartları ve Türkiye’nin bölgesinde yükselen bir güç olmasıyla birlikte çeşitli gerekçelerle Türkçe yabancı dil olarak dünyanın pek çok bölgesinde ilgi görmeye başlamıştır. Bu ilgiye paralel olarak gerek yurt içinde gerekse de yurt dışında yabancı dil olarak Türkçe öğretimine yönelik faaliyetler hız kazanmıştır. Bir taraftan

---

* Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: umutbasar_35@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5571-7103

üniversitelerde yabancı dil olarak (yabancılara) Türkçe öğretimi bilim dalları kurulmuş ve söz konusu disipline ilişkin akademik ve kuramsal alt yapı oluşturacak bilimsel çalışmalar hız kazanmış diğer taraftan ise dil öğretim sürecinde kullanılmak üzere ders materyalleri hazırlanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda görece kısa bir sürede dikkate değer bir yabancılara Türkçe öğretimi alanyazınının oluşuğu görülmektedir. Nitekim Erdem (2009), Göçer ve Moğul (2011), Kahrıman vd. (2013), Göçer vd. (2012) ve Büyükkiz (2014) tarafından yapılan çalışma ve bibliyografyalar bu yargıyı desteklemektedir.

Hâlihazırda beceri öğretiminden dil bilgisi öğrenme alanında yaşanan güçlüklerle, öğretici yeterliklerinden öğrenme stratejilerine, materyal geliştirmeden dil öğretim yaklaşım ve yöntemlerine değin geniş bir alanda yabancılara Türkçe öğretimine ilişkin birçok akademik çalışmanın varlığı dikkati çekmektedir. İlgili akademik çalışmalara göz atıldığında muhtemelen yabancılara Türkçe öğretimi disiplinine tarihî bir derinlik kazandırmak, Türklerin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Türkçenin yabancılara öğretilmediğini ortaya koymak ve yabancılara Türkçe öğretimine tarihî bir zemin hazırlamak gibi gerekçelerle araştırmacılar tarafından “Yabancılara Türkçe Öğretimi Tarihi” başlığıyla muhtelif çalışmaların da yapıldığı görülmektedir (bk. Bayraktar, 2003; Biçer, 2011; Biçer, 2012; Arslan, 2012; Zorbaz, 2013; Çakmak, 2014; Aykaç, 2015; Balcı, 2016; Balcı ve Gültekin; 2017; Türkan, 2017; İşcan, 2018 vb.). Söz konusu yayınlar incelendiğinde ilk olarak çalışmalarda kullanılan yöntem ve içerik açısından benzerlikler dikkati çekmektedir. Öncelikle *Divanü'l-Lügati't-Türk*'ten günümüze kadar uzanan oldukça geniş bir zaman dilimini kapsayan ve muhtelif tarihî Türk dillerinde kaleme alınan iki ya da çok dilli sözlük ve gramerler, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi çerçevesinde incelenmiştir. İncelenen tarihî eserleri kaleme alan müellifler, eserlerini hazırlama amacını genelde muhataplarına diğer bir deyişle yabancılara Türkçe öğretmek olduğunu açık bir şekilde belirtmemiştir. Araştırmacılar, eserlerin içerik ve metodolojisine bakarak bu çıkarımda bulunmaktadır. Eldeki veriler, iki dilli sözlük ve gramerlerin bir kısmının Türkçe ile Arapça/Farsçanın aynı derecede güçlü bir dil olduğunu ispat etmek bir kısmının ise misyonerlik/ticaret vb. faaliyetlerle uğraşan yabancılara Türk dili hakkında bilgi vermek amacıyla yazıldığını ortaya koymaktadır. Ancak söz konusu tarihî eserlerdeki örnekleme, açıklama, tercüme, istisna gösterme vb. dil öğretim tekniklerini dikkate alan araştırmacılar, Karahanlılar Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Orta Asya, Mısır, İran ve Anadolu'da yazılan iki dilli gramer ve sözlüklerin dolaylı da olsa yabancılara Türkçe öğretimi amacı güttüğü sonucuna varmıştır. Bu sonuçtan hareketle yabancılara Türkçe öğretimini tarihî perspektifle ele alan çalışmalar ortaya çıkmıştır.

“Yabancılara Türkçe Öğretimi Tarihi” başlığı taşıyan çalışmaların tarih bilimi metodolojisine uygun bir şekilde kaleme alınıp alınmadığı meselesi bir tarafa söz konusu çalışmalarda, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya geçiş sürecini kapsayan tarihî akışta ve süreklilikte bir eksiklik göze çarpmaktadır. Öyle ki yukarıda adı geçen çalışmalarda yabancılara Türkçe öğretme amacı güttüğü tespit edilen eserler sıralanırken genellikle içerik olarak birbirine benzer bir şekilde Karahanlı Dönemi'nden başlanmakta sırasıyla Kıpçak, Selçuklu, Çağatay ve Osmanlı dönemleriyle devam edilmektedir. Bu sıralamada dikkat çeken husus Selçuklu Dönemi ve sonrası İran sahasına ilişkin Cemalü'd-din İbn-i Mühenna tarafından 1283'te Meregâ (İran) veya Bağdat'ta (Irak) yazıldığı tahmin edilen (Erkan, 1999: 218) *Hilyetü'l-İnsân ve Heybetü'l-Lisân* başlıklı sözlük dışında herhangi bir esere yer

verilmemesidir. Oysaki Osmanlılara paralel bir şekilde 1925'e kadar İran'da, Türk soylu hanedanların siyasi egemenliği devam etmiştir. Osmanlı Dönemi'nde nasıl ki diplomatik ve siyasi ilişkilerin bir gereği olarak yabancılara Türkçe öğretmek üzere çeşitli eserler ortaya konulmuşsa benzer gerekçelerle İran'da da yabancılara Türkçe öğretmek için eser hazırlanması beklenir. Bunun yanı sıra İran sahası, Memluk sahasıyla yöneticilerin Türk halkın ise gayri Türk olması sebebiyle benzerlikler göstermektedir. Nitekim Memluk Kıpçakçası'yla kaleme alınan *Kitâbü'l İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Tercümân-ı Türki ve Acemî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, Bulgatü'l Müştâk fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* ve *el-Kavâninü'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lûgat't-Türkiyye* gibi eserlerin Arap halka Türkçe öğretme ihtiyacından doğduğu ileri sürülmektedir. Aynı ihtiyacın siyasi otoritenin Türk ve bölge halkının Fars olduğu İran'da da kendini göstermesi ve bu doğrultuda İran coğrafyasında Türkçe bilmeyenlere (Fars, Arap, Peştun, Beluç, Kürt vb.) yabancı dil olarak Türkçe öğretmek üzere başta gramer, sözlük ve atasözü-deyimler sözlüğü olmak üzere iki dilli eserlerin yazılmış olması gerekir. Nitekim İran kütüphanelerindeki Farsça-Türkçe iki dilli el yazmaları İran'da da yerel halka Türkçe öğretmek üzere çalışmaların yapıldığına işaret etmektedir. Ancak görüldüğü kadarıyla İran sahasındaki yabancı dil olarak Türkçe öğretim çalışmaları henüz araştırmacıların dikkatini çekmemiştir.

1. Kuramsal Çerçeve

1.1. Çalışmanın Amacı

İran, 11. yüzyıldan itibaren Türklerin kalabalık gruplar hâlinde gelip yerleşerek uzun süreli siyasi egemenlik kurduğu bölgelerden biridir. İran merkezli Türk imparatorluk ve devletlerinde yazışma ve bürokrasi dili her ne kadar Farsça olsa da Türkçe kuşkusuz Farsçanın yanında kültür, sanat ve sınırlı da olsa yazışma dili olarak varlığını sürdürmüştür. Siyasi egemenliğin neredeyse 900 yıl kesintisiz bir şekilde Türk soylu hanedanların elinde bulunması, İran'daki toplum nazarında Türkçeyi ayrıcalıklı bir dil kılmıştır. Bu sebeple İran sahasında Türkçe bilmeyenler için iki dilli (Türkçe-Farsça) dil bilgisi kitabı, sözlük ve hatta atasözleri sözlükleri kaleme alınmıştır. Ancak bu eserler henüz yeteri kadar incelenmediğinden yabancılara Türkçe öğretimi tarihi yazımında İran sahasında Türkçe öğretim faaliyetlerine yönelik herhangi bir açıklama yapılmadan Osmanlı Dönemi'ne geçilmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı bağımsız bir disiplin olarak yeni gelişen yabancılara Türkçe öğretimi alanındaki tarih yazımında, İran sahasının yerini saptamaktır. Bu kapsamda çalışmada ilk önce İran'da Türkçenin statüsüyle birlikte onu yabancı dil olarak değerleri kılan hususlara değinilecek akabinde tarihî süreçte İran'da yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış bazı kaynaklara işaret edilerek yabancılara Türkçe öğretimi tarihi yazımında İran sahasının da yer alması gerektiği tarihî kayıtlar ışığında açıklanacaktır. Çalışmanın amacı tarihî süreçte İran'da gerçekleşen yabancılara Türkçe öğretim faaliyetlerinin tamamını ortaya koymak olmadığı gibi bu faaliyetleri eleştirel bir süzgeçten geçirmek de değildir. Bu çalışmayla literatürde bir nevi ihmal edilen İran sahasına giriş yapmakla yetinilecektir.

1.2. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada, yabancılara Türkçe öğretimi literatüründe İran sahasının yerini tespit edebilmek amacıyla nitel araştırma modellerinden tarama modeli kullanılmıştır. Karasar'a göre (2019: 109) tarama, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu olduğu şekliyle, kendi koşulları içerisinde herhangi bir değiştirme çabası olmadan

belgeleyebilmeyi amaçlayan bir araştırma modelidir. Ayrıca çalışmada veri toplamak için ise belgesel tarama tekniğinden faydalanılmıştır. Kaynaklarda doküman incelemesi ya da taraması şeklinde de geçebilen belgesel tarama Daşdemir'e (2016: 101) göre konuyla ilgili her türlü kayıt ve belgeleri bulmak, incelemek, okumak, açıklamak, kaydetmek, yorumlamak ve değerlendirmek suretiyle yapılan veri toplama işidir. Araştırmacı belgesel kaynak taramasıyla topladığı verileri kendi amacı doğrultusunda seçerek kullanır ve belgeseller özellikle tarih, dil bilimi, sosyoloji, antropoloji vb. alanlarda yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada; İran sahasındaki tarihî kronikler, arşiv kayıtları, seyahatnameler, Türkçe-Farsça el yazma eserler ve İran'da Selçuklulardan günümüze Türkçenin statüsüne değinen akademik yayınlar, İran'da yabancılara Türkçe öğretimi bağlamında dikkatle incelenmiştir. Akabinde kaynakların bu doğrultuda birbirinden bağımsız olarak değindiği kısa bilgiler bir araya getirilmiş, İran sahasında tarihî süreçte yabancı dil olarak Türkçe öğretildiği sonucuna varılmış ve bunun sebepleri hakkında fikir yürütülmüştür. Böylelikle yabancılara Türkçe öğretimi tarihi yazımında İran sahasına yer verilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

1.3. Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma, literatüre göre Hunlardan başlayıp günümüze dek süregelen yabancılara Türkçe öğretimi tarihinde mekânsal olarak günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasi sınırlarını içeren coğrafyayla, zamansal olarak ise Safevilerle Kaçarlar arasındaki dönemle sınırlandırmıştır. Safevilerin kuruluş tarihi olan 1502 ile Kaçarların yıkışı olan 1925 tarihi esas kabul edilirse çalışmanın zamansal aralığı yaklaşık dört asırlık bir süreci kapsamaktadır. Fakat çalışmanın hedefi bu dört asırlık zaman diliminde İran'daki yabancılara Türkçe öğretim faaliyetlerini incelemek olmadığından yalnızca bu zaman diliminde Türkçenin kamusal ve toplumsal alandaki statüsüne ve bunun yansımalarına işaret edilmiştir.

1.4. Çalışmanın Önemi

Yabancılara Türkçe öğretimi disiplini son on yılda Türkçe Eğitimi'nin bir alt dalı olarak gelişim göstermektedir. Öyle ki birçok üniversitede “Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi” ya da “Yurt Dışındaki Türk Çocuklarına Türkçenin Öğretimi” bilim dallarının kurulmasıyla alanına ilişkin bilim uzmanı ve doktor sayısı her geçen gün çoğalmakta ve buna paralel bir şekilde alana ilişkin bilimsel sayın sayısı da artış kaydetmektedir.

Yukarıda da değinildiği üzere yabancılara Türkçe öğretimine ilişkin akademik literatür tarandığında “Yabancılara Türkçe Öğretimi Tarihi” başlığını taşıyan müstakil çalışmaların ve aynı zamanda lisansüstü tezler içerisinde bu başlıkta bölümlerin sayısı bir hayli fazladır. Nasıl ki yabancı dil olarak İngilizce ve Fransızca öğretimine ilişkin yayınlar varsa Türkçe açısından da bu türde çalışmanın olması doğaldır. Nitekim hemen hemen her disiplinin tarihine ilişkin yayınlar ve hatta lisans ya da lisansüstü programlarda bu başlıkta müstakil dersler bulunabilir. Bu noktadan hareketle konuya yabancılara Türkçe öğretimi perspektifinden bakıldığında araştırmacıların söz konusu yayınlarda örtük veya doğrudan aşağıdaki amaçların güdüldüğü düşünülebilir:

- a. Yabancılara Türkçe öğretimi disiplinine tarihî bir derinlik ve süreklilik kazandırmak
- b. Türklerin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Türkçenin yabancılara öğretilebildiğini ortaya koymak

c. Türkçenin tarihin her döneminde yabancı dil olarak ilgi gördüğünü kanıtlamak

d. Yabancılara Türkçe öğretimi disiplini tarihî zemine oturtmak

Yabancılara Türkçe öğretimi disiplini gibi bu disipline ilişkin tarih yazımı da yeni gelişmektedir ve kuşkusuz bu konuda eksiklikler olması normaldir. Çünkü ilgili tarih yazımı çalışmalarına bakıldığında, Türkçenin bütün diyalektlerine bütüncül bir şekilde yaklaşıldığı görülmektedir. Daha somut bir ifadeyle bu çalışmalarda, Karahanlı Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin öğretimine ilişkin bulgulara değinildiği gibi Osmanlı Türkçesinin öğretimine dair bulgulara da değinilmektedir. Bunun doğal bir getirisi olarak Türklerinin yabancılarla temas ettiği geniş bir coğrafya ister istemez pek çok çalışmaya konu olmaktadır.

Öte yandan söz konusu çalışmalar dikkatle irdelendiğinde aslında yabancılara Türkçe öğretimi başlığındaki yayınların, ülkemizde “dil tarihine” ilişkin daha önce oluşan literatüre (bk, Ercilasun, 2004; Akar, 2014) paralel bir şekilde ilerlediği anlaşılmaktadır. Dikkat çeken bir diğer husus ise bu literatürde dil tarihi açısından incelenen tarihî eserler içerisinde, Türkçe-Arapça, Türkçe-Latine, Türkçe-Farsça gibi iki dilde yazılmış olanlar, araştırmacılar tarafından yabancılara Türkçe öğretimi amacının hedeflenip hedeflenmediği sorgulanarak yeniden incelenmiştir. “Yabancılara Türkçe Öğretimi Tarihi’ne” dair yayınlar esasen bu bakış açısıyla şekillenmektedir. Dolayısıyla Türkçenin tarih boyunca varlık gösterdiği geniş coğrafya düşünülürse, bulunan her yeni tarihî kaynak, dil özellikleri açısından incelemeye konu olacağı gibi metodolojik açıdan da Türkçe eğitimi araştırmacılarının ilgisini çekecektir ve eserde Türkçe öğretme çabasının olup olmadığı sorgulanacaktır. Dolayısıyla konuya bu çerçeveden bakıldığında Orta Asya’dan Balkanlara, Karadeniz’in kuzeyinden Orta Afrika’ya kadar Türkçenin yayıldığı hinterlandta keşfedilecek her yeni eser, daha önemlisi tarihî kayıtlar yabancılara Türkçe öğretimi tarihinin güncellenmesini gerekli kılacaktır.

Bu bağlamda İran da Türkçenin geçmişten günümüze ciddi bir şekilde varlık gösterdiği bölgelerden biridir. Bu yönüyle İran hem iki dilli Türkçe eser hem de tarihî kayıtlar açısından oldukça zengindir. Buna karşın İran sahası yabancılara Türkçe öğretimi tarih yazımında araştırmacıların ilgisini pek çekmemiştir. Bunun sebebi, dil tarihi araştırmaları açısından İran sahasının henüz yeteri kadar incelenmesi başka bir deyişle Türkçe eğitimcilerle kaynak teşkil edecek tarihî eser ve kayıtların ortaya henüz konulmaması olabilir. Fakat İran kütüphaneleri Türkolojisi çalışmaları açısından hâlâ yeni keşiflere açıktır.

Diğer taraftan yabancılara Türkçe öğretimi tarihi çalışmalarına İran sahasını eklemek için İran kütüphanelerin Türk dili uzmanları tarafından taranmasını ve bulunan el yazmalarının ortaya çıkarılıp incelenmesini beklemeye gerek var mıdır? Bunun yerine doğrudan Türkçe eğitimcileri tarafından İran sahası, yabancılara Türkçe öğretimi çerçevesinde artsüremsel ve eşsüremsel olmak üzere iki boyutta incelenebilir. Böyle bir uğraş bir yandan yabancılara Türkçe öğretimi tarihinin güncellenmesine katkı sağlayabilir diğer yandan Türk dili uzmanları için incelenecek yeni eserleri gün yüzüne çıkarabilir. Bu kapsamda henüz Türk dili uzmanlarının dikkatini çekmeyen İran’da Osmanlı konuşma diline dair *Risale-yi Tekellüm* başlığıyla 1879’da kaleme alınmış bir yazma eser, Başar (2020) tarafından yabancılara Türkçe öğretim çerçevesinde incelenmiştir.

Bu çalışma, yabancılara Türkçe öğretimi tarihi literatüründe İran sahasının yer alması gerektiğini iddia etmesi ve bunun gerekçelerini tarihî kaynaklarla ortaya koyması bakımından önemlidir. Bunun yanı sıra yabancılara Türkçe öğretimi tarihine ilişkin yayınlarda dikkati çeken kronolojik bir boşluğun doldurulmasına kapı aralanacaktır. Türkçenin tarihte yabancı dil olarak öğrenildiği bölgelere İran'ın da eklemesi araştırmacının özgün ve değerli bir başka yönüdür. Öte yandan İran sahasının gerek Türk dili uzmanları ve dil tarihçileri gerekse Türkçe eğitimcileri için zengin bir kaynak sunduğuna dikkat çekmesi hedeflenmektedir. Son olarak çalışma dil tarihi araştırmalarının ortaya koyduğu verilerle sınırlı kalmaması ve birincil kaynaklara ulaşması bakımında da önemlidir.

2. Bir Sorunsal Olarak Tarihî Süreçte İran'da Türkçesinin Statüsü

Gerek günümüzde gerekse geçmişte bir dilin yabancı dil olarak öğrenmeye değer bulunması için kuşkusuz bazı şartlar gereklidir. Bir yabancı dili bilmenin yaratacağı avantajlar ancak bireyi dil öğrenmeye sevk eder. Bu avantajlar ekonomik kazanç, edebî haz, toplumsal statü, iletişimde kolaylık olabilir. Her ne olursa olsun yabancı dilin öğrenen kişi için cazip, işe yarar ve değerli olması lazımdır. Cazip gelen bir dili öğrenmek için ise dil bilgisi kitabı ve sözlük gibi ders materyallerinin olması gerekir ki tarih boyunca yabancılar geniş bir coğrafyada yüzlerce sözlük ve dil bilgisi kitabı yazmıştır. Örneğin Gümüşkılıç (2002) yabancıların Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitabı yazmasının gerekçelerini Türklerle olan siyasi, ticari, dinî ve kültürel ilişkilere bağlayarak açıklamıştır. Dolayısıyla Türkçenin de yabancı dil olarak geçmişte İran sahasında ilgi görüp görmediğini, eğer ilgi gördüyse İranlılar tarafından Türkçe dil bilgisi kitabı ve sözlük yazılıp yazılmadığını açıklamadan önce Türkçenin İran'da statüsünün tarihî arka planından ana hatlarıyla bahsetmek faydalı olacaktır.

Türklerin 11. yüzyılda İran coğrafyasına kalıcı olarak yerleşmesinden sonra kurdukları ilk kuvvetli siyasi yapı olan Büyük Selçuklularda eğitim dilinin Arapça, resmî yazışma dilinin Farsça olduğu ve Selçuklu sultanlarının Farsça edebî üretimi desteklediği (Özgündenli, 2009: 374) bilinmektedir. Ancak Büyük Selçuklular döneminde sarayda ve orduda Türkçe konuşulduğu, bürokratlar arasında da Türkçe konuşanların bulunduğu bir gerçektir (Merçil, 2003: 11). Türkçenin konuşma dili olarak kalmasından hareketle araştırmacılar Türkçeye önem verilmediği ve ötekileştirildiğine ilişkin yorumlarda bulunmaktadır. Nitekim Köprülü (2005: 222) de Selçuklular ve sonrasında gelen Türk devletlerinde ordu ve sarayda Türkçe hâkim bir konumda olmakla birlikte esasen büyük birer ilim ve sanat lisanı hâline alan Arapça ve Farsçanın Türkçeye tamamen tahakküm ettiğini, edebî ve ilmi eserlerin devletin resmî muamele ve muhaberelelerin tamamen Arapça ve Farsça yapıldığını yazmaktadır. Ancak dikkat çekici olan husus Selçuklular birlikte başlayan sürecin, bütün İran sahasını ve İran'daki bütün Türk devletlerini kapsayacak şekilde genişletilerek yorumlanmasıdır. Denebilir ki bu yorumlar, Türkçenin İran'da varlık gösterdiği ilk günlerden günümüze önem verilmeyen, hor görülen, ikinci sınıf dil muamelesi gördüğüne ilişkin bir ön kabul yaratmıştır. İran'da sosyal tarihçilik açısından tarihî kayıtların çok az olduğu Selçuklular, Harezmsahlılar ve Moğollar dönemi istisna tutulursa söz konusu ön kabul sorgulanmaya ve gözden geçirilmeye muhtaçtır. Söz konusu dönemler için de kesin hüküm vermemek gerekir. Zira İran'da yapılan yeni çalışmalar ve yeni kaynaklar bu dönemde Türkçenin konumuna ilişkin algıyı değiştirebilir. Örneğin Behramiyani (1396) tarafından yeni yayınlanan bir el yazma eserler kataloğunda, İran kütüphanelerindeki İlhanlılar Dönemi'ne (1256-1353) ait 2280 el yazmasının ayrıntılı listesi çıkarılmıştır.

Söz konusu yazmalar içerisinde Moğolca ve Türkçe eserler de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla yeni birincil kaynakların ayrıntılı bir incelenmesi, Selçuklular ve sonrasında Türkçenin konumuna ilişkin güncel bilgiler sunabilir. Ayrıca araştırmacılar tarafından Türkçenin konumu düşünülürken dikkate alınması gereken iki temel belirleyici vardır:

a) Türkçe; devleti kuran ve idare eden siyasi elitler ile devleti koruyan ve savunan askerî erkânın ana/birinci dilidir dolayısıyla bu dil itibarsız olamaz.

b) 11. yüzyılda Türkçe daha Türkler İran coğrafyasına gelmeden nitelikli edebî eserler verebilecek derece işlenmiş bir kültür ve sanat dilidir.

İran coğrafyasında Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Avşar ve Kaçarların siyasi egemenliği döneminde Türkçenin konumuna ilişkin daha sağlıklı yorumlar yapmak mümkündür. Öyle ki Köprülü (1942a: 14) Timur, Akkoyunlu, Karakoyunludan sonra Safevilerin 15. yüzyılda İran'a hâkim olmasıyla Farsçadaki Türkçe kelimelerin artış kaydettiğini, Türkçenin Farsçayla beraber resmi dil statüsüne yükseldiği dönemde İran'da Azerbaycan Edebiyatı'nın da büyük gelişme kat ettiğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde Sohrabiabad (2018) da Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler de Türkçenin kültür-sanat dili olarak ayrıcalıklı konumuna dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra özellikle Safevilerden sonra Türkçenin gerek tarihî kayıtların çokluğu gerekse tarafsız bir gözlemci olarak seyyah ve diplomatların kaleme aldığı eserler de bu konuda net yorumlarda bulanmaya olanak sağlamaktadır.

Safevi Devleti'ni (1502-1736) kuran ve önemli bir kısmı Anadolu'dan göç eden Kızılbaş Türkmenler, ordu ve saray teşkilatında önemli görevler almıştır. Farsça bilmeyen bu geniş grup, başkentin Tebriz'den 1554'te Gazvin'e akabinde 1597'de İsfahan'a taşınmasıyla birlikte tamamen Farsça konuşan bir muhite geçmiştir. Ancak kadim İran devlet geleneği ve Farsça konuşan halk kitlelerine rağmen İsfahan'da Türkçenin kamusal alanda hâkim dil olduğunu Genceyi (1999), o dönem İran'ı ziyaret eden ve gündelik yaşantı hakkında bilgi veren Avrupalı seyyah ve diplomatların eserlerine dayanarak ileri sürmektedir. Gerçekten de Safeviler Dönemi'nden itibaren Türkçe İran'da mutlak bir aristokrasi dilidir. Zira Farsçayı yabancı dil olarak yıllarca süren özel derslerden sonra öğrenen hanedan mensupları ve saray eşrafi günlük iletişimde Türkçeyi kullanmaktaydı. Bu durum Safeviler çağında oldukça baskındı zira o dönem Türkçenin siyasi ve mezhebi bir işlevi vardı. Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in (1487-1524) Hatayı mahlasıyla kaleme aldığı şiirlerin Türkçe olmasının tek gerekçesi Şah İsmail'in Türk olmasına bağlanamaz. İstanbul'da devletin idare merkezinin Farsça bir tamlamayla "Bab-ı Ali" şeklinde isimlendiriliyorken İsfahan'da aynı yere "Ali Kapu" isminin verilmesinin ideolojik sebeplerini düşünmek gerekir. Somutlaştırmak gerekirse Safevilerde bilinçli veya bilinçsiz bir Türkçecilik hareketi görülmektedir. Nitekim Safeviler Dönemi'nde Fuzuli gibi büyük şairlerin yetişmesiyle Kızılbaşların dilinin edebiyatta zirveye çıkmasındaki devlet desteği ve Türkçe manzum eser yazmaya yapılan teşvik bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Bu sebeplerdir ki Safeviler Dönemi şairleri arasında sadece Türkçe divan hazırlayan; hem Türkçe hem Farsça divan hazırlayan ve son olarak Farsça divanın içerisinde pek çok Türkçe şiir bırakan klasik şairlere rastlanmaktadır. Bu yargıyı destekler nitelikte Gencei (1999) Safavi sarayında "Melikü-ş-şuaralığın (Şairlerin Sultanı)" resmî bir makam olduğunu belirttikten sonra Tesir Tebrizi'nin; "Şah Sultan Hüseyin'in el-Musevi'nin Tahta Çıkışına Binaen Yazılan Türkçe Kaside, Nevvab Tuba Aşiyân'a arz edilen Türkçe Tercî', Hasebü'l-emrû'l-a'lâ Adına Kaleme Alınmış ve Kendisine Arz Edilmiş Türkçe

Mesnevi, Evrengzib'in Oğlu Selzan Ekber'in Tahta Çıkışını Tarih Düşen ve Beğeni Toplayan Türkçe Bir Gazel" gibi Türkçe şiirlerine işaret ederek onun Melikü's-şuaralık görevinde de bulunduğu söylemektedir.

Devleti yöneten seçkin bir sınıfın sadece konuşmada değil yazışma ve diplomaside kullandığı dilin (bk. Layoş, 1936 ve Aydoğmuşoğlu, 2013) ihtiyaca cevap verecek derecede işlevsel olması beklenir. Anlaşılan o ki İran'da Safevilerden 1925 yılında Kaçarların sonuna değin Türkçe söz konusu işlevleri yerine getirmiştir. Nitekim Avşar Hükümdarı Nadir Şah (1688-1747) Osmanlı Padişahı I. Mahmut'la (1696-1754) Türkçe yazışmaktadır (bk. Küreli vd. 2014). Avşarlardan sonra Kaçarlar Dönemi'nde de Türkçe sarayda ve ordudaki geçer dil olma imtiyazını sürdürdüğü görülmektedir. Rahimi'nin (2016: 52) de Kaçarlar Dönemi'nde İran'da Türk dili ve edebiyatının gelişme seyrini sürdürdüğünü belirtmesi bu düşünceyi teyit etmektedir. Bu tarihî süreklilik esasen doğal bir durumdur. Bir yandan geçmişten gelen bir alışkanlık vardır öte yandan zaten ana dili Türkçe olan Kaçar şehzadeleri Tebriz'de sancağa çıkmaktadır. Diğer bir deyişle şehzadeler Türkçenin yüzyıllardır kültür-sanat ve siyaset dili olduğu bir muhitte yetiştikten sonra başkent Tahran'a gelmektedir. Köprülü'nün de belirttiği gibi Kaçar sarayında ve orduda Türkçe ilk sırada gelmekteydi ki bu döneme ait Batılıların yazdığı bir seyahatname ve Osmanlı elçilerin raporlarında, hükümdar ve saray halkının Türkçe konuştuğu tespit olunmaktadır (Köprülü, 1942b: 140). Öte yandan ilginç bir şekilde Fethali Şah tarafından Çağatay Türkçesiyle yazılmış fermanların hazırlandığı (Baharlı, 2019) da dikkati çekmektedir. Kaçarlar Dönemi'nde Türkçe evrak, el yazma eser, tarihi kaydın sayılamayacak kadar çok olmasına bakılırsa bu dönemde Türkçenin net bir şekilde saygın bir statüde olduğu söylenebilir.

Yukarıda oldukça kısa bir şekilde değinilen hususlar düşünülürse Türkçe, İran'da yüzyıllar boyunca aristokrasi ve üst tabakanın dili olmuştur. Ayan, eşraf, elit ve yönetici kesimin geçer dili olan Türkçenin İran'da yabancı dil olarak cazibe taşımaması olanaksızdır. Üstelik bu kesim ana dilini küçük görmekten ziyade onu koruma bilincine sahiptir. Devlet desteğini arkasına alan Türkçeyi başta Farslar olmak üzere İran'daki diğer etnik grupların öğrenmek istemesi kadar doğal bir durum olamaz. Dolayısıyla ülkenin seçkinlerinin dilinin yüzyıllar boyunca yabancı dil olarak ilgi görmemesi gerçekçi olamayacağı için İran'da yabancılara Türkçe öğretimine dair çalışmaların yapılmış olması beklenir.

3. İran Sahasında Yabancılara Türkçe Öğretimi Faaliyetleri

Mısır, Suriye ve Hicaz gibi Arapların yoğun yaşadığı bir coğrafyada 1250-1517 yılları arasında siyasi egemenliği elinde bulunduran Memlukler, Selahattin Eyyubi'nin ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler tarafından kurulduğu için dönemin tarihçileri tarafından Türk devleti olarak adlandırıldığı (Yiğit, 2014: 90) gibi Memluk tarihi de Türk tarihi içerisinde değerlendirilir.

Literatürde genel kanaate göre Memlukler Dönemi'nde yabancılara Türkçe öğretim faaliyetleri yaygındır. Nitekim Balcı ve Gültekin (2017: 52) bu dönemde Türk sultanların devleti yönetmesi nedeniyle Türk diline karşı ilginin arttığını ve bu ilginin Araplara Türkçe öğretmeyi amaçlayan kitapların önünü açtığını öne sürmektedir. Biçer (2017: 85-86) de Balcı ve Gültekin'le aynı görüşte olmakla birlikte Memluklerin kuruluşuyla birlikte Türkçenin resmî dil konumuna yükseldiğini böylelikle Türkçenin saygınlığının arttığı, bu dönemde kurulan Türk devletlerinde görev almak ve Türklerle ilişkilerini geliştirmek isteyen Arapların Türkçe öğrenmeye başladıklarını dahası

Memlukler de idareci ve ordu kesimi Türkçeye ve Türkçenin öğretime oldukça fazla önem verildiğini ileri sürmektedir. Birçok araştırmacının (bk. Argunşah vd, 2010: 186; Özyetkin, 2001: 33; Toparlı vd., 199: III) benzer düşünceleri paylaştığı bilinmektedir. Gerçekten de bu dönem Türkçenin yönetilen sınıf açısından prestijli bir olarak algılanması ve öğrenmeye değer bulunması anlaşılabilir.

Memlukler için yürütülen mantık ve yapılan çıkarımın İran sahasına uygulanması için herhangi bir engel yoktur. Çünkü yönetici/yönetilen dili ayrımı açısından İran sahasındaki Türk devletleriyle Memlukler benzeşmektedir. Memluklerde nasıl ki saray erkânı ve ordu Türk iken tebaa yabancı yani Arap ise İran'da da saray erkânı Türk, tebaa yabancı yani Fars'tır. Memluklerde olduğu gibi İran'da da Türkçe yukarıda açıklandığı üzere gerek sosyal gerekse kamusal alanda ayrıcalıklıdır. Eğer bu farklılaşma, yönetilen kesimin yöneticinin dilini öğrenmek için gerekli psikolojik motivasyonları Memluklerde oluşturmuşsa İran sahasında da oluşturması gerekir. Diğer bir deyişle benzer sebeplerin benzer sonuçları doğurması beklenir. Nasıl ki araştırmacılar Memluk sahasında iki dilli (Türkçe/Arapça) sözlük ve gramerlerden hareketle Türkçenin geçer dil konumunu da dikkate alarak bu eserler aracılığıyla yabancılara Türkçe öğretildiği yorumunda bulunuyorsa şayet İran sahasında da iki dilli (Türkçe/Farsça) sözlük ve gramerler yazılmışsa ve bu eserler metodolojik açısından Memlukler Dönemi'nde yazılan tarihî eserlerle benzeşiyorsa İran'da da yabancılara Türkçe öğretim faaliyetleri vardır denebilir.

Ne var ki her iki dilli eser yabancılara Türkçe öğretmek gibi bir amaç taşıyor da olabilir. Eğer bizzat müellif eserin ön sözünde veya sonunda yabancılara Türkçe öğretmek gayesini açık bir şekilde zikrettiyse burada çıkarım yapmaya ve müellifin zihnini okuma uğraşına gerek yoktur. Ancak içerikte böyle bir kayıt yoksa kesin yorumda bulunmak araştırmacıları hataya sevk edebilir. Nitekim Balcı'nın (2016: 11) da belirttiği gibi Türklerle ilgili farklı dillerde yazılmış metinlerde rastlanan bilgiler, Türkçenin ana dili Türkçe olmayan kişilerce bilindiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir ancak burada sistematik bir yabancı dil öğretimini kabul etmek zordur. Benzer bir yaklaşımı Kaya (2009) da *Divânu Lügati't-Türk* örnekleminde savunmaktadır. Dolayısıyla tarihî kaynaklarda müellif eseri kaleme almadaki amacını açık ne net bir şekilde ortaya koymadıkça yabancılara Türkçe öğretimi konusunda kesin hüküm vermekten kaçınılabilir.

Bu bakış açısıyla İran sahası incelendiğinde ilk etapta Memluklerde olduğu gibi iki dilli (Farsça-Türkçe) el yazma eserlerin peşine düşmek doğru olur. Farslara yabancı dil olarak Türkçe öğretimi meselesi Koçoğlu'nun (2018) dikkatini çekmiş Hindistan Haydarabad Salar Jung Kütüphanesindeki Türkçe öğretiliyle ilgili yazma eserleri tanıtmış ve bu eserler arasında Fazlullah Han Barlas tarafından hazırlanan *Lugat-ı Türki*'de Çağatay Türkçesi öğretimi metodolojisini incelemiştir. Araştırmacı, adı geçen kütüphanede sekiz adet Farsça-Türkçe eser tespit etmiştir. Akabinde Koçoğlu ve Ahmadoughlı (2018) tarafından "Farsça Bilenlere Türkçe Öğretmek İçin Yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Bir Sözlük: *Lehçetü't-Türk*" başlıklı bir çalışmayla bir önceki makalede künyesi verilen eserlerden biri incelenmiştir. Bu iki çalışmadan şu sonuç çıkmaktadır ki Tarihî süreçte Araplar gibi Farslar da çeşitli gerekçelerle Türkçeye ilgi duymuştur ve bu konunun etraflıca ele alınması durumunda yeni bilgilerin çıkması kuvvetle muhtemeldir.

Ayrıca Koçoğlu ve Ahmadoughlı'nın çalışmalarında incelediği Farsça ve Çağatay Türkçesinde kaleme alınan tarihî kaynakların Hindistan'da bulunması Memluklerle ilgili yönetici/yönetilen dili ayırımıyla ilgili tezi doğrulamaktadır. Çünkü Koçoğlu'nun (2018) künyesini verdiği iki dilli eserlerin en erken istinsah tarihinin 1414 (*Lehçet'üt-Türk*) en geçinin ise 1829 (*Amaden-i Türki*) olduğu görülmektedir. Hindistan sahasında bilindiği üzere iki Türk devletinin uzun süreli siyasi egemenliği söz konusudur. Bunlardan ilki 1206'da Delhi merkezli kurulan ve 1526 yılında sona eren Delhi Türk Sultanlığı'dır. Diğeri ise hemen bu devletin akabinde kurularak 1858 yılına değin varlığını sürdüren Babürlülerdir. Koçoğlu tarafından verilen eserlerin tamamın bu iki devletinin Hindistan'da hüküm sürdüğü yıllarda yazıldığı anlaşılmaktadır. Hindistan'da da Mısır ve Hicaz bölgesinde olduğu gibi yönetici ve ordu Türk, halk ise Hindu vs. yani yabancıdır dolayısıyla Türkçe burada da aristokrasi dilidir. Araştırmacı tarafından eserlerin içerisinde müellifler tarafından ne amaçla yazıldığına açıklanıp açıklanmadığına ilişkin herhangi bir bilgi verilirse de görüldüğü kadarıyla araştırmacı, çıkarım yoluyla bu sekiz eserin; o dönem için Hindistan, Pakistan ve Afganistan'da "lingua franca" olan Farsça üzerinden hedef kitleye Türkçe öğretme amacı taşıdığı sonucuna varmıştır.

Delhi Türk Sultanlığının yazışma dili Farsçadır (Farooqı, 1994: 132). Bu durum Babürler için de uzunca bir süre geçerlidir. 18. yüzyılda Farsçanın Hintçeyle bir terkip meydana getirmesiyle gelişecek olan Urduçaya kadar Babür sarayında da yazışmalar Türkçe ve Farsça yapılmıştır. Farsça dönemin kültür, sanat ve en önemlisi gelişmiş bir bürokrasi dili olması nedeniyle bu şaşılabilecek bir hadise değildir. Hindistan sahası Türk devletleri döneminde, Farsça-Türkçe iki dilli sözlük ve gramerlerin çıkması Memlukler örneğinden hareketle Koçoğlu'nu doğal olarak bu dönemde de yabancılara Türkçe öğretildiği düşüncesine sevk etmiştir. Daha da önemlisi yabancılara Türkçe öğretimi tarihinde Farsçanın izinden gidilmesi sadece İran'ı değil Hindistan coğrafyasını da yabancılara Türkçe öğretimi literatürüne alma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar Hindistan sahasındaki tarihî eserler Farsça-Türkçe olsa da bu konu müstakil bir çalışmanın kapsamını aştığından İran coğrafyasına yeniden dönecektir.

İran sahasındaki Farsça-Türkçe iki dilli eserleri görmek için ilk olarak el yazma eser barındıran kütüphanelerin kataloglarına göz atmak doğru olur. Örneğin Tahran'daki Melik Kütüphanesinde 131 adet Türkçe el yazma eser görülmektedir ve bunlardan 11 kadarını iki ya da üç dilli gramer ve sözlükler oluşturmaktadır. Örneğin *Ferheng-i Türki ve Farsi* (nüsha no: 1481/5), *Kavaid-i Sarf-i Türki* (nüsha no: 2551/2); *Kavaidü'l Ahmedi* (nüsha no: 379/2), *Lugat-i Etrakiyye: Behcet-ül Lügat: Makalid-i Türkiyye* (nüsha no: 396/1), *Ferheng-i Arabi-Farsi ve Türki* (nüsha no: 5147/2) Tahran Melik Kütüphanesindeki bazı iki dilli sözlük ve gramerlerdir. Kum Ayetullah Mareşi Necefi Kütüphanesi'nin 30 ciltlik kataloğunun Muttaki (1381) tarafından yalnızca 28, 29 ve 30. ciltlerinin taranması sonucu oluşturulan *Türkçe Eserler Kataloğu*'nda muhtelif konulardan 245 eserin ayrıntılı künyesi verilmiştir (Başar, 2019: 27). Bunların bir kısmını sözlük ve gramerler oluşturmaktadır. Bu konuda bilgi sağlayan bir diğer çalışma ise Kerimiyan Sıçanı ve Abdullahi Tarımseri (1388) tarafından yapılmıştır. Araştırmacılar, Tahran İslami Şura Meclisi Kütüphanesinde yer alan 194 el yazma nüshanın tematik künyesini vermektedir. Çalışmaya göz atıldığında ilgili kütüphanede 24 kadar iki veya üç dilli gramer ve sözlük dikkati çekmektedir. Örneğin *Kavaid-i Ahmedi* (nüsha no: 13.954), *Hulasa-yı Abbasi* (nüsha no: 74979), *Lugat-ı Farsi be*

Türki (nüsha no: 869) ve *Şerefname-yi Moniri, Ferheng-i İbrahimi: Ferhengi Faruki* (nüsha no: şın 505) meclis kütüphanesindeki bazı eserlerdir.

İranlı araştırmacıların yanı sıra İran kütüphanelerinde çalışan Türkiyeliler de Türkçe el yazmalara dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Aydın (2008) tarafından hazırlanan İran Kütüphaneleri Türkçe el yazmaları kataloğunda birçok iki ya da üç dilli gramer ve sözlük sıralanmıştır. Ayrıca Çınarcı (2011: 103) Tebriz Millî Kütüphanesindeki Türkçe el yazmalarına ilişkin bir çalışmada *Kava'id-i Zeban-ı Türki* (nüsha no: 3392/2) ve *Kavaidü'l-siyakiyye* (nüsha no: 3399) gibi eserleri zikretmektedir. Bunun yanı sıra Öz (2010) tarafından kapsamlı bir çalışmayla *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler* başlığı altında 146 tarihî sözlük tanıtılmıştır. Dolayısıyla İran'da Türkçe el yazma barındıran hangi kütüphaneye bakılırsa bakılınsın birkaç tane iki dilli gramer ve sözlüğe rastlanmaktadır.

Bu eserlerin bir kısmı İran'da diğer bir kısmı ise Türkiye'de İranlı araştırmacılar tarafından dil özellikleri açısından incelenmiş veya çalışılmıştır. Örneğin Azerbaycan Türkçesi gramerini Farsça anlatan bir el yazma olan *Kaide-i Zeban-ı Türki* (Rezaei, 2010) tarafından yayınlanmıştır. Fakat söz konusu eserler, Memlukler dönemindeki iki dilli eserlerle metodolojik açıdan benzerlik taşımasına ve hatta İran sahası eserleri içerik açısından daha zengin olmasına karşın yabancılara Türkçe öğretimi çerçevesinde incelenmemiştir. Bununla birlikte İran sahasındaki Türkçe el yazma eserlerde yabancılara Türkçe öğretimi amacı çıkarım yapmaya gerek bırakmayacak kadar nettir. Çünkü birçok gramerde müellif eserini yabancılara Türkçe öğretmek için kaleme aldığına dair kayıtlar düşmüştür.

Örneğin Kaçarlar Dönemi'nde Mirza Baba Tabip Aştiyani tarafından 19 yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen, iki dilli gramer ve sözlük olan *Kavaid-i Zeban-ı Türki* ilk olarak Sıddık tarafından 2008 yılında Zencan'da yayımlanmış ve Rahimi (2009) tarafından Türkiye'de de yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Söz konusu eserin ön sözünde yazılış amacı eserin müellifi tarafından aşağıdaki gibi açıklanmaktadır:

“Yüce Allah'ın ve şefkat ve rahmetinin bir örneği olan cihan padişahının tavir ve eğilimi sayesinde Türk topluluğunun Irak ve Fars memleketlerine çokça gelip gittiklerini, çoğu meclis ve mahfillerde güzel yüzlü Türklerin gönülleri fethettiklerini ve Farslıları güzel konuşmaları ile cezbettiklerini ve Iraklıların akıllarını başlarından aldıklarını gördüm.

Farsça konuşan Türkler ömre ömür katarlar

Saki, takva sahibi pirlere müjde ver

Ancak bu bölge insanlarının çoğu onların kelime ve tabirlerinden habersizlerdi ve onları anlamak için çabalar da amaçlarına ulaşmadıkları için her zaman üzgün olup kendi kendileriyle savaş hâlindeydiler. Bu fakir ‘rüsva olmak istemiyorsan toplumla aynı renge bürün’ ve ‘insanlar padişahlarının dini üzeredir’ sözleri uyarınca, o dilin kelimeleri üzerinde tam bir heyecan ve istekle yoğunlaştım ve onların kelime ve ibarelerini anlaşılabilir ve ilginç bir şekilde bu kitapta bir araya getirmeyi düşündüm. Böylece bu bilgileri başka bilgilerde olduğu gibi yazmaya ve güzel dilli Farslıların bu dili telaffuz edip konuşmak istedikleri zaman rahatlıkla bu kitaptan yararlanmalarını sağlamaya niyetlendim. Bu kitaba *Kavâ'id-i Türki* adını verdim. Türkçe ve Farsçada ortak olan kelimeleri

göz ardı etmeden açıkladım. Kelimelerin çoğunu Azerbaycan'ın en güzel memleketi olan Tebriz halkının dilini esas alarak yazdım” (Rahimi, 2009: 7-8).

Muhammed Şah Kaçar'a takdim edilen eserin önsözünde görüldüğü üzere Farslara Türkçe öğretmek üzere kaleme alındığı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu türden kayıtlar İran sahasındaki başka yazma eserler de geçmektedir. Örneğin gene Kaçarlar Dönemi'nde Abdulrahim Şirvani tarafından 18. yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı tahmin edilen *Kitab-ı Mazhare'l-Türki* Rahimi (1391) tarafından dil incelemesi olmaksızın yayınlanmıştır. Şirvani de eserinin Farsça girişinde amacını şu şekilde açıklamaktadır:

“Cehalet yurdunun kaybolmuşu ve karmaşık düşüncelerin çöl gezeni Abdulrahim Şirvani (yüce Allah onun günahlarını affetsin ve kusurlarını örtsün) şöyle yazmaktadır:

Bu kimsesizin doğum yeri heybetli şehir Erdebil'dir. Ancak çocukluğu ve gençliğinin bir döneminde Şirvan'ın güzel Şamahı şehrinde kalmış ve orada gençliğinin ilk evresini arkadaşlar, dostlarla geçirmişti. Oranın bütün halkı Türkçe konuşur ve Türkçe öylesine yaygındır ki bazen Iraklı, Farslı veya Horasanlı bir yolcu ya da yabancı gelip de Farsça konuştuklarında şehir halkı yanıt vermekte çaresiz kalır, mütercime ihtiyaç duyar ve Farsça kitaplardaki cümlelere bakarak zorlukla soruları yanıtlardı.

Sonra kaderin cilvesiyle bu zavallı hakir, Allah'ın takdirini izleyerek zamanın tutsağı olup günlerce çölleri ve şehirleri aştıktan sonra Allah'ın belirlediği kaderin yol göstericiliğiyle yüce Şahın emri üzerine Horosan'dan Şiraz Darü'l-ilmine gelmiş ve fakirliğin galip gelmesi sonucunda çaresizce bu diyarda kaldım.

...

... Arapça ve Farsça hakkında bilgi sahibi olmama rağmen Türkçenin kurallarını ve inceliklerini anlatan bir dil bilgisi kitabı elime geçmedi. Böyle bir kitap hazırlamak aklıma geldi.

...

Iraklı ve İranlı büyükler ve devlet adalarını, güç sahiplerinin çoğunun bu siyasi dili öğrenmek istemeleri ve bazı arkadaşlarla yakınlarımın aynı şeyi defalarca bu hakirden talep etmeleri nedeniyle bu fakir istenen hizmeti yerine getirmek için iş başlamış ve Türk dilinin bir takım dil bilgisi kurallarını derleyip düzenleyip eseri bir mukaddime, dört bölüm ve bir hatimeden oluşturduktan sonra adını *Mazhare'l-Türki* koydum.” (Şirvani, h. 13.; 9-13).

Günümüzde Azerbaycan sınırları içerisinde kalan bir bölgede büyüdüğü için Türkçeyi bilen müellif, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere memuriyet için İran'ın güneyinde Şiraz gibi Farsların çoğunluğu oluşturduğu bir vilayete gidince talep üzerine yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla eserini yazmıştır.

Öte yandan gene Kaçarlar Dönemi'nde İran kuzeyinde bir bölge olan Gazvin'de yazılan bir el yazma eserde de *Kavâ'id-i Türki* ve *Mazhare'l-Türki*'dekine benzer ifadeler yer almaktadır. Henüz herhangi bir araştırmacı tarafından yayınlanmamış olan *Tecridü'l-lügat* isimli el yazma İran İslami Şura Meclisi Kütüphanesinde 4136 numarayla kayıtlıdır. Eser Hicri 1264 (Miladi 1847/48) yılında Ali Bad Kubeyi tarafından Gilan Valisinin isteği üzerine bölge halkına Türkçe öğretebilmek için yazılmıştır. O dönem şartları içerisinde düşünüldüğünde Gilan Valisi'nin merkezden

giden Türk kökenli bir hanedan mensubu olma ihtimali yüksektir. 63 varak olan el yazma esasen manzum bir sözlüktür ancak haşiyelerde dil bilgisine ilişkin açıklamalar yapılmıştır ve eserin sonunda Türkçe fiil tablosu verilmiştir. Müellifin eserin ön sözünde *Tecridü'l-lügat*'ı kaleme alma amacını Farsça olarak aşağıdaki gibi açıklamıştır:

“Gilanlı çok samimi arkadaşlarım istediği için sarf ilminin kurallarına uygun çok değerli ve nadir lafızlar ve Türkçe ibareleri mutluluk ve gönüllülükle toplayıp bu kitabı *Tecridü'l-lügat* ismiyle Gazvin darü-l-saltanesinde yazdım. Bunun yanı sıra, erkeklerin sohbetlerinde çok kullandıkları atasözlerini de tatlı sözlü Farslar ve hünerli Türklerin okuması için ekledim” (Badkubeyi, 1264: v. 2)

Görüldüğü kadarıyla Kaçarlar Dönemi'nde İran sahasında yukarıda örnek verilen türden Türkçe bilmeyenler için hazırlanmış eserlerin sayısı artış göstermektedir. Bunun yanı sıra eserlerin ön sözünde yabancılara Türkçe öğretmek üzere yazıldığını ifade eden örnekleri artırmak da mümkündür. Bu özellik İran sahasındaki eserleri, yabancılara Türkçe öğretimi tarihi literatürü açısından önemli ve eşsiz kılmaktadır. Çünkü literatürde araştırmacıların yabancılara Türkçe öğretme amacını taşıdığını belirttiği eserin hemen hemen hiçbirinde bu amaç müellif tarafından açık ve net bir dille ifade edilmiş değildir.

Sonuç

Bu çalışmayla İran sahasında özellikle Kaçarlar Dönemi'nden itibaren somut örneklerle yabancılara Türkçe öğretmek için çalışmaların yapıldığı gösterilmiştir. *Kava'id-i Türki* ve *Mazhare'l-Türki* ve *Tecridü'l-lügat* gibi eserlerin hem dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin açıklamalarda bulunduğu ve ayrıca genelde kitap sonunda verdiği listeler aracılığıyla kelime öğretimi yaptığı anlaşılmaktadır. Bunun da ötesinde iletişim de önemli bir unsur teşkil eden atasözlerinin derlendiği *Emsal u Hikem-i Türki* (İran İslami Şura Meclisi Kütüphanesi nüsha no: 9172) gibi yazmalara da tesadüf edilmesi ilginçtir. Çünkü Memlukler Dönemi'nde yabancılara Türkçe öğretimi çalışmaları hız kazanmış olsa da atasözü öğretimine ilişkin herhangi bir esere tesadüf edilmemektedir. Ayrıca *Tecridü'l-lügat*'in de haşiyelerinde 288 adet Türkçe atasözü Farsça açıklanmıştır. Sonuç olarak İran'daki tarihî kaynaklar da yabancı dil öğretiminin dil bilgisi, kelime ve kalıp söz öğretimi olmak üzere üç boyutunda eser verilmesi oldukça önemlidir. Eser müelliflerinin amaçlarının doğrudan Farslara Türkçe öğretmek olduğunu açıklaması ise bu kaynakları dil özellikleri açısından olduğu kadar yabancı dil öğretim metodolojisi açısından da incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Çalışmada ortaya koyulduğu üzere yabancılara Türkçe öğretimi tarihi yazımında zaman ve mekân açısından bir eksiklik teşkil eden İran sahasını literatüre kazandırmak gerekmektedir. İlk önce hâlihazırda zaten yayınlanmış olan el yazma eserler yabancılara Türkçe öğretimi çerçevesinde incelenebilir. Akabinde İran'da kütüphaneleri benzer eserler bulabilmek adına titizlikle tarandığında araştırmacıların şaşırtıcı derecede çok malzemeye karşılaşması muhtemeldir. Akabinde Farsçanın izinden gitmek suretiyle Afganistan, Pakistan, Tacikistan ve Hindistan'daki kütüphanelerin incelenmesi hâlinde şüphesiz bu coğrafyadaki Türk devletlerinin etkisiyle Türkçe öğretmek için kaleme alınmış daha birçok eser bulunabilir. Böyle bir uğraş tarihî süreçte Türkçenin yabancı dil olarak ilgi gördüğü hinterlandı genişleteceği gibi yabancılara Türkçe öğretimi tarihî literatürünü zenginleştirecektir. Bu bilgiler ışığında ilgili literatürün gözden geçirilmesi ve belki yeniden yazılması gerekecektir.

Kaynakça

- AKAR, Ali, (2014). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ARGUNŞAH, Mustafa vd., (2010). *Karahanca Harezmece Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa, (2012). “Tarihi Süreçte Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi-Öğrenimi Çalışmaları”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 9/2: 167-188.
- AYDIN, Şadi, (2008). *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, (2013). “Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 53/2: 411-420.
- AYKAÇ, Nurullah, (2015). “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Genel Tarihçesi ve Bu Alanda Kullanılan Yöntemler”, **Turkish Studies**, 10/3: 161-164.
- BAD KUBEYİ, Ali (1264). *Tecridü'l-lügat*, Tahran: İslami Şura Meclisi Kütüphanesi, Nüsha No: 9172.
- BAHARLI, Mehran, (2019). “Fermanı Tarihi Fethali Şah Kaçar be Türkiyi Çağatayı”, https://sozumuz1.blogspot.com/2019/07/blog-post_10.html?m=1, Erişim Tarihi: 7.04.2020.
- BALCI, Mustafa ve GÜLTEKİN, İbrahim (2017). “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Siyaseti ve Stratejileri”, *Uygulamalı Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi* (Ed. Hayati Develi vd.), İstanbul: Kesit Yayınları: 43-133.
- BALCI, Mustafa, (2016). “Tarihî Seyirde Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi: Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi” *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yöntem ve Uygulamalar 1* (Ed. Hayati Develi vd.), Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, 11-52.
- BAŞAR, Umut (2020). “İran’da Osmanlı Türkçesine İlişkin Tarihî Bir Eser: Risale-yi Tekellüm”. **Journal of History School**, 48: 3478-3499.
- BAYRAKTAR, Nesrin, (2003). “Yabancılarla Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi”, **Dil Dergisi**, 119: 58-71.
- BEHRAMİTAN, Ali, (1396). *Fihristi Nüşahayı Ahd-i İlhani der Kitaphanehayi İran*, Tahran: Merkezi Mütalaatı Siyasi ve Beynelmineli.
- BİÇER, Nurşat, (2011). *Kıpçak Dönemi Eserlerinin Yabancılarla Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- BİÇER, Nurşat, (2012). “Hunlardan Günümüze Yabancılarla Türkçe Öğretimi”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 1/4: 107-133.
- BİÇER, Nurşat, (2017). *Türkçe Öğretimi Tarihi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- BÜYÜKİKİZ, Kadir Kaan, (2014). “Yabancılarla Türkçe Öğretimi Alanında Hazırlanan Tezler Üzerine Bir İnceleme”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 25: 203-213.
- CEVAL, Kaya, (2009). “Dîvânü Lügati’t-Türk Araplara Türkçeyi Öğretmek İçin mi Yazıldı?”, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi Ortak Dil, Tarih ve Alfabe Oluşturma Sürecinde Geçmişten Geleceğe Türkolojinin Meseleleri*, Türkistan, 18-20 Mayıs, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yayını, III: 145-148.
- ÇAKMAK, Cihan, (2014). “Yabancılarla Türkçe Öğretiminin Tarihçesine Genel Bir Bakış Denemesi”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, IV, 2: 167-182.
- DAŞDEMİR, İsmet (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (2. Basım), Ankara, Nobel Yayıncılık.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2000). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERDEM, İlhan, (2009). “Yabancılarla Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi”, **Turkish Studies**, 4/3: 888-938.
- ERKAN, Mustafa, (1999). “İbn Mühennâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XX: 218-219.

- FAROOQI, Naimur Rahman, (1994). “Delhi Sultanlığı,” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX: 130-132.
- GENCEYİ, Turhan, (1999). “Zebanı Türki der Derbarı Safaviyye der İran”, **Tribun**, 4: 73-79.
- GÖÇER Ali ve MOĞUL Selçuk, (2011). “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ile İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış”, **Turkish Studies**, 6/3: 797-810.
- GÖÇER Ali ve TABAK Gürkan ve COŞKUN Aydın, (2012). “Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Kaynakçası”, **TÜBAR**, XXXII: 73-126.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet, (2002). “Yabancıların Türkçe Sözlük ve Gramer Yazma Sebepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, XI: 520-525.
- İŞCAN, Adem, (2018). “Yabancı Dil Öğretimi ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Tarihi”, **Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi** (Ed. Abdullah Şahin), (2. Baskı), Ankara: Pegem Akademi, 3-28.
- KAHRİMAN, Ramazan vd., (2013). “Yabancılar Türkçe Öğretimi Kaynakçası”, **Türük**, 1: 80-132.
- KARASAR, Niyazi, (2019). **Bilimsel Araştırma Yöntemi** (34. Basım), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- KERİMİYAN SIÇANİ, Mehdi ve ABDULLAHİ TERİMSERİ, Zehra, (1388). “Maarufi Mecmuayı Nüshayı Hattı be Türki Ketaphaneyi Meclisi Şurayı İslami”, **Peyami Baharistan**, 4: 628-652.
- KOÇOĞLU, Turgut ve AHMADOUĞLI, Abdulkhalil, (2018). “Farsça Bilenlere Türkçe Öğretmek İçin Yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Bir Sözlük: Lehçetü't-Türk”, **HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]**, 4/ 9:1-32.
- KOÇOĞLU, Turgut, (2018). “Haydarâbâd Salar Jung Kütüphanesi'ndeki Türkçe Öğretimi ile İlgili Yazma Eserler ve Bu eserlerden Fazlullâh Han Barlas Tarafından yazılan “Lugat-ı Türki”nin Çağatay Türkçesi Öğretimi Yöntemine Dâir Düşünceler”, **Erciyes Journal of Education**, 2/1: 91-108.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, (1942a). “Yeni Fariside Türk Unsurları”, **Türkiyat Mecmuası**, VII-VIII: 1-16.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, (1942b). “Azeri”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, II:118-151,
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, (2005). **Türkiye Tarihi** (Hzr. Palabıyık, H. M). Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÜRELİ, İbrahim vd., (2014). **I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları**, İstanbul: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 136.
- LAYOŞ, Fekete, (1936). “İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu”, **Türkiyat Mecmuası**, 5: 269-277.
- MERÇİL, Erdoğan, (2003). “Selçuklular ve Türkçe” **Belleten**, 248: 111-117.
- MUTTAKİ, Hüseyin, (1381). **Fihristi Nüshahayı Hattiyi Türki Ketaphaneyi Bozorge Hazreti Ayetullah el-Uzma Maraşi Necefi**, Kum: Neşriyatı Ketaphaneyi Bozorge Hazreti Ayetullah el-Uzma Maraşi Necefi.
- ÖZ, Yusuf, (2010). **Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, (2009). “Selçuklular Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVI: 371-375.
- ÖZYETKİN, Melek, (2001). **Ebu Hayyan-Kitâbü'l-İdrak Li-Lisâni'l-Etrâk-Fiil: Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Ankara: Köksav Yayınları.
- RAHİMİ, Ferhat, (2016). **Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- RAHİMİ, Musa, (2009). **Kavâ'id-i Türki** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- RECEP, Toparlı vd., (1999). **El-Kavâninü'l-Külliyel-Lügati'l-Türkiyye**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- REZAEİ, Mehdi, (2010). *Kaide-i Zeban-ı Türki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SİDDİK, Hüseyin Muhammedzade, (1387). *Kavaid-i Zeban-ı Türki-Mirza Baba Tabip Aştiyani*, Zencan: Pınar.
- SOHRABIABAD, Hamidreza, (2018). *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞİRVANİ, Abdurrahim, (1391). *Mazhare'l-Türki* (Yayına Hazırlayan: Ferhat Rahimi), Tahran: İntişarat-ı Nov.
- TÜRKAN, Hüseyin Kürşat, (2017). “Türkçe Öğretiminin Tarihsen Süreci ve Yabancı Uyruklu Öğrencilere Türkçe Öğretimine Dair Bazı Öneriler”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 60: 147-158.
- YİĞİT, İsmail, (2004). “Memlukler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIX: 90-97.
- ZORBAZ, Kemal Zeki, (2013). “Geçmişten Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi”, *Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı* (Ed. Mustafa Durmuş ve Alparslan Okur), Ankara: Grafiker Yayınları, 171-181.

AZERBAJYAN TÜRKÇESİNDE KELİME GRUBU OLARAK ZARF (ZERF) BİRLEŞMELERİNİN İŞLEVİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KARŞILIĞI

Elza ALIŞOVA DEMİRDAĞ*

Öz: Birden çok kelimenin belirli kurallar sonucu bir araya gelerek anlam bütünlüğü içerisinde tek kavramı, nesneyi veya hareketi karşılaması sonucu oluşan kelime gruplarının yapısı her dilin özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki zarf birleşmeleriyle ilgili bilgi verilerek Türkiye Türkçesinde karşılığı aranmıştır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları yönetici unsurun türüne göre tasnif edilmektedir. Zarf birleşmelerinin ikinci unsuru genellikle yer, zaman, tarz zarflarından oluşmaktadır. Zarf birleşmeleri, zarf + zarf, isim + zarf ve zamir + zarf olarak üç modelden oluşmaktadır. Karşılaştırma sonucu Türkiye Türkçesinde zarf + zarf modeli birleşmelere rastlansa da isim + zarf ve zamir + zarf modeli zarf birleşmelerinin Azerbaycan Türkçesine özgü sınıflandırma olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, söz birleşmesi, kelime grubu, zarf birleşmesi, zarf grubu

The Function Of Adverb Cluster As A Lexical Category In Azeri And Its Counterpart In Turkish

Abstract: The structure of word clusters formed by multiple words in a meaningful combination to express a single concept, object or action varies according to characteristics of languages. This paper introduces adverb cluster in Azeri and explores its counterpart in Turkish. Unlike Turkish, lexical categories in Azeri are classified according to the type of head component. The secondary component in adverb clusters is usually place, time or manner adverbs. Adverb clusters are of three types, namely adverb + adverb, noun + adverb, and pronoun + adverb. The comparative analysis demonstrates that Turkish has adverb + adverb type clusters only and noun + noun and pronoun + adverb clusters are exclusive forms of Azeri.

Keywords: Azeri, word cluster, lexical category, adverb cluster, adverb category

Giriş

Azerbaycan Türkçesinde söz birleşmesi terimiyle ifade edilen kelime grupları temel unsurun (yönetici) sözcük türüne ve gramer özelliklerine göre tasnif edilmektedir. Bunlar, *ismi* birleşmeler (temel unsuru adlardan oluşanlar- anne sevgisi), *feli* (*fiili*) birleşmeler (temel unsuru fillerden oluşanlar- okula yetişmek) ve *zarf birleşmeleri* (temel unsuru zarflardan oluşanlar – çok sert (konuşmak)) olarak ayrılmaktadır (Gasımov 1981: 17). İsmi birleşmeler *tayini söz birleşmeleri* ve *tayini söz birleşmelerine dahil olmayan ismi birleşmeler* olarak ikiye ayrılmaktadır. *Tayini söz birleşmeleri* kendi içinde *birinci növ tayini söz birleşmeleri*, *ikinci növ tayini söz birleşmeleri* ve *üçüncü növ tayini söz birleşmeleri* olarak üçe ayrılır:

“Azerbaycan Türkçesinde ismi birleşmelere dahil olan *birinci növ tayini söz birleşmeleri* Türkiye Türkçesindeki *sıfat tamlamasına*, *ikinci növ tayini söz birleşmeleri* belirtisiz *isim tamlamasına*, *üçüncü növ tayini söz birleşmeleri* belirtili *isim tamlamasına*, *tayini söz birleşmelerine dahil olmayan söz*

* Dr. Öğr. Üyesi, Girne Amerikan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne/ KIBRIS. E-posta: elzaalishovademirdag@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-0320-8996

birleşmeleri ise kısaltma gruplarına denk gelmektedir. Tayini söz birleşmelerine dahil olmayan söz birleşmeleri içerisinde öğrenilen sayı birleşmesi ise Türkiye Türkçesinde ayrıca kelime grubudur” (Alışova Demirdağ 2018: 156).

Temel unsuru fiillerden oluşan birleşmeler *fiili birleşmeler* olarak isimlendirilir: “Temel unsuru sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastardan oluşan birleşmelere fiili birleşmeler denir” (Kazımov 2010: 21). *Fiilli birleşmeler* de kendi içerisinde *ad +fiil, fiil+ fiil, zarf+ fiil* olarak üçe ayrılarak incelenmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki *fiili birleşmeler* Türkiye Türkçesindeki *isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil grubunu* kapsamaktadır. Türkiye Türkçesindeki *tekrar grubu, bağlama grubu, unvan grubu, birleşik isim grubu, ünlem grubu, birleşik fiil grubu* Azerbaycan Türkçesinde ayrıca kelime grubu olarak kabul edilmemekte ve dilticiliğin morfoloji bölümünde incelenmektedir. Bunun dışında ayrıca kelime grubu olarak incelenen *zarf birleşmeleri* de mevcuttur ki, buna da Türkiye Türkçesinde birebir model olarak rastlanmamaktadır (Alışova Demirdağ 2018: 157). Bu çalışmada zarf birleşmelerinin oluşum yolları ve işlevi incelenecektir.

Azerbaycan Türkçesinde Zarf Birleşmeleri

Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları temel unsurun türüne göre tasnif edilmektedir ki, bu bağlamda temel unsurun sözcük türüne göre kelime grupları *ismi birleşmeler, fiili birleşmeler ve zarf birleşmeleri* olarak ayrılmaktadır. Zarf birleşmelerinin temel unsuru zarflardan oluşur: “Esas tarafı zarflardan oluşan birleşmelere zarf birleşmeleri denir” (Nasirzade 1971: 286; Gasımov 1981: 17; Kazımov 2010: 66). Zarf birleşmeleri, ismi birleşmeler ve fiili birleşmeler kadar yaygın değildir. Buludhan Halilov, bunu *zarf birleşmelerinin ismi birleşmelere* yakın olmasıyla açıklar: “İsmi ve fiili birleşmelerle mukayesede zarf birleşmeleri dilde azdır. Onlar özelliklerine göre ismi birleşmelere benzemektedirler. Bu sebepten bazen zarf birleşmeleri ismi birleşmelere dahil edilir” (2017: 35).

Azerbaycan gramerlerinde zaman zaman ismi birleşmelerin içerisinde karşımıza çıkan *zarf birleşmeleri* son zamanlarda ayrıca kelime grubu olarak gramer kitaplarında yerini almaktadır. Diğer söz birleşmeleriyle mukayesede az olmasına rağmen Yusuf Seyidov, bu grubun ayrıca kelime grubu olarak incelenmesinin önemine dikkat çeker:

“Malum olduğu üzere zarflar her zaman adlardan ve fiillerden ayrı olarak incelenmiştir. Bazı söz grupları bazen ad (isim) adı altında toplandığı halde zarflar ayrıca söz grubu olarak belirtilmiştir. Zarf birleşmeleri, bazı özelliklerine göre ismi birleşmelere yaklaşırsa da bu birleşmelerin temel unsurunun zarflardan oluşması, konuşmadaki yeri, başka kelimelerle ilişkisi zarf gibi olduğu için bu yapı ayrıca söz birleşmesi olarak izah edilmelidir” (1992: 218).

Yazar, zarf birleşmelerinin ikinci unsurunun zarfın herhangi bir çeşidiyle ifade edilmesinin birleşmenin genel yapısında etkili olduğu kanaatindedir (Seyidov 1966: 182). Temel unsuru zarflardan oluşan zarf birleşmeleri genel olarak yer, zaman ve tarz zarflarıyla kurulur (Abdullayev, Seyidov, Hesenov 2007: 56; Abdullayeva 2013: 164).

Ebülfaz Recebli, *Gedim Türk Yazısı Abidelerinin Dili, II* kitabında eski abidelerin dilinde az da olsa zarf birleşmelerinin kullanıldığını belirterek günümüz Türk lehçelerinde zarf birleşmelerinin gelişimin zayıf olduğunu ve gramerlerde zarf birleşmeleriyle ilgili bilgi verilmediğini bildirir:

“ Zarf birleşmelerinde hakim söz, temel unsur zarftır. Bu birleşme idare sentaks ilişkisiyle oluşur. Kadim Türk yazılı abidelerinin dilinde zarf birleşmelerinin ikinci unsuru (temel unsur) gibi esasen yer ve zaman zarfları kullanılır. (Çağdaş

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE KELİME GRUBU OLARAK ZARF (ZERF) BİRLEŞMELERİNİN
İŞLEVİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KARŞILIĞI

Türk dillerinde tarz zarfları da bu konumda kullanılır). Örneğin, *Önük yuğarı* (BK ç ş) “önük yukarı”, *Kök Önük yuğarı* (T 15) “göy önük yukarı”, *ol sub kodı* (T 27) “o su (çay) boyu”, *Seleğe kodı* (MÇ 16) “Selene boyu”, *on gün öñre* (MÇ 31) “on gün evvel” vs.” (2006: 86) .

Azerbaycan Türkçesinde zarf birleşmeleri aşağıdaki şekilde oluşmaktadır:

Zarf +zarf modeli

Zarf birleşmelerinin bu çeşidinde birinci taraf miktar, ikinci taraf tarz, bazen ise yer ve zaman zarflarından oluşur. Bu birleşmelerde birinci taraf ikinci tarafı miktar, azlık çokluk olarak açıklar, tarz zarfı ise onun miktar ve derecesi arasındaki ilişkiyi belirtmeye hizmet eder.

Sonra *cox yavaş* və xoş bir şeyi xatırlayırmış kimi nəvazişlə danışdı. [Sonra çok yavaş ve hoş bir şeyi hatırlarmış gibi iltifatla konuştu.] (Anar 2003: 167).

Axşam *çok geç*, üstü-başı palçıqlı və yorgun-argın halda evə qayıtdı. [Akşam çok geç, üstü başı çamurlu ve yorgun argın halde eve döndü.] (İbrahimov 2005: 6).

O gedəndən *xevli sonra* Ömər koxanın hönkürtüsü eşidildi. [O gittikten hayli sonra Ömər kahyanın ağlama sesi duyuldu.] (Şihli 2005: 262).

Əlləri arxadan bağlandığı üçün sinəsi *bir qədər irəli qabarmışdı* ki, bu da onun duruşuna nəşə qarıbə, hətta meğrur bir görkəm verirdi. [Elleri arkadan bağlandığı için sinəsi bir kadar ileri çıkmıştı ki, bu da onun duruşuna garip, hatta mağrur bir görüntü veriyordu.] (Mustafa 2016: 25).

-Savaş olsaydı nə vardı ki!- qocaxan nəfəsini dərib *bir qədər qeyzlə* əlavə etdi: Onda ölən meydanı-cengdə ölər, qalan ağ-aşkara sağ –salamat qalardı. [Savaş olsaydı ne olurdu ki!- yaşlı han nefes alıp bir kadar öfkeyle ilave etdi: O zaman ölen meydanı cenkte ölür, kalan aşkar sağ salim kalırdı.] (Rehimov 2005: 91).

Dərənin içində quldur *cox ucadan* güldü. [Derenin içindeki eşkiya çok yüksekten güldü.] (Hakverdiyev 2005: 24).

Nərgiz müəllimə qızlardan *bir az aralı* gedir, hərdən başını qaldırıp damların üstündə oxuyan sığırçılara baxırdı. [Nərgis öğretmen kızlardan bir kadar uzak gidiyor, bazen başını kaldırıp damların üstündə öten sığırçılara bakıyordu.] (Şihli 2005: 140).

Trubkasını dolduraraq sax oturub alışdıranda, ciddi siması və iri ciddi *gözləri bir qədər zəhmli* görünürdü. [Piposunu dolduraraq doğru oturup yaktığımda ciddi yüzü ve iri ciddi gözləri bir kadar heybetli görünüyordu.] (İbrahimov 2005: 98).

Toplaşanlardan zirehli qatarın komandiri *cox sakitçə və ağayana* cavab verə.[Gelenlerden zırhlı trenin kaptanı çok sakinçe ve ağa gibi cevap verdi.] (Şihli 2005: 325).

Anam *cox məyus* oldu, tək bir qardaşının həsrətindən yaş dolmuş gözləri ilə mənə baxdı, köksünü ötürdü. [Annem çok üzüldü, tek bir kardeşinin hasretinden yaş dolmuş gözləriyle bana baktı ve içini çekti.] (Memmedhanlı 2012: 89).

İsim+ zarf, zamir+ zarf modeli

Zarf birleşmelerinin bu çeşidinde birinci taraf isim veya zamirden, ikinci taraf zarflardan oluşur.

Özü də bilmədi nə vaxt yığıldı...

yoldan aralı... [Kendi de bilmedi ne zaman düştü, yoldan uzak.] (Şihli 2005:74).

Uzaq, həyatdan uzaq bir yer var. [Uzak, hayattan uzak bir yer var.] (Vurgun 2005: 40).

Rüstəm kişinin başına gələn əhvalatlar hamudan çox Səkinəyə təsir etmişdi. [Rüstəm'in başına gələn olaylar herkesten çox Sakine'yi üzümüştü.] (İbrahimov 2005: 911).

Mən hamudan gec gəlmişdim, soyuq idi, qarlı-çovğunlu küçədən sonra evin istisi, işığı adama xoş gəlirdi. [Ben herkesten geç gəlmiştim, soğuktu, karlı rüzgarlı sokaktan sonra evin sıcaklığı, işığı insana hoş gəlirdi.] (Anar 2003: 341).

Mən ki, qaranlıqdan, qəfəsdən uzaq

Könüllər yolcusu azad bir quşam.

[Ben ki, karanlıktan, kafesten uzak, Gönüller yolcusu azat bir kuşum.] (Vurgun 2005: 224).

Kənddən çıxandan sonra Nəsbib dayı atın başını döndərib, Alagöz çayına doğru uzanan çığıra saldı, İmran atını onunla yanaşı sürdü. [Köyden çıktıktan sonra Nasip dayı atını başını çevirip Alagöz ırmağına doğru uzanan patikaya saldı. İmran atını onunla birlikdə sürdü.] (Şıhlı 2005:155).

Ağça xanım ilə gedir, yeyir-içir, rahatlanır, axşam da hamudan tez iclasa gəlirdi. [Ağça hanım ilə gədir, yer içər, rahatlar, akşam da herkesten erke toplantıya gəlirdi.] (Celal 2005: 229).

Onlar müasir dəbdə bir-birindən aralı rəqs edir, hərə müstəqil surətdə öz rəqs hərəkətlərini idarə edirdi. [Onlar modern tarzda birbirinden uzak dans eder, bağımsız tarzda kendi dans figürlerini icra ediyordular.] (Anar 2003: 427).

Möhtəbər, hörmətli kişilərin hamısı yoxa çıxmışdı, gedələrin izi özlərindən tez itirdi [Saygın, hörmətli şahısların hepsi kaybolmuştu, gidenlərin izi kendilerinden çabuk kayboluyordu.] (Mustafa 2016: 34).

Nəhayət bir gün xan Mehtəbandan xəbərsiz mühim bir işə iqdəm etdi. [Nihayet bir gün han Mehtəban'dan xəbərsiz mühim bir işə kalkıştı.] (Rehimov 2005: 27).

Biçənəklərdə ot dizdən yuxarı qalxmışdı. [Tarlalarda ot dizdən yuxarıya yüksəlmişdi.] (İbrahimov 2005: 656).

Seyidov'a görə, *isim +zarf ve zamir+ zarf* modeli hem formasına hem de anlamına görə birinci tərəfi ismin ayrılma halində, ikinci tərəfi sifətlə ifadə edilən ismi birləşmələri hatırlatır ki, bu da onları *zarf+ zarf* modelindən ayırmaktadır (1966: 183).

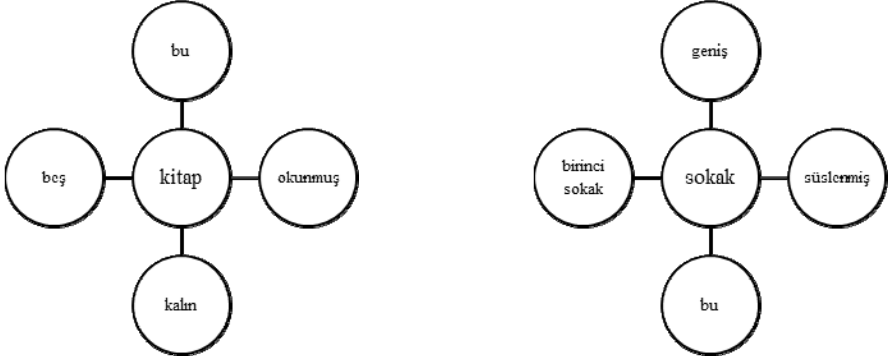
Gazenfer Kazımov, buraya sayı ve sifətləri da ilave etməkdir: "Zarf birləşmələrinin yardımcı unsuru genelliklə adlardan- isim, sifət, say ve zamirlerden oluşur: Örneğin, *əldən iti, hərəkəstən yavaş, böyük məhəbbətlə, yüksək zövglə, sonsuz kədərlə, bir həyətli inamla, bir az ustalığıla vs.*" (2010: 67). Yazar aynı zamanda kuruluş modellerine görə zarf birləşmələrini *yanaşma ilişkili zarf birləşmələri ve idare ilişkili zarf birləşmələri* olarak ikiye ayırmaktadır (2010: 67).

Azərbaycan Türkçesi söz dizimində üç çeşit *sentaks ilişkisinden* bahsedilmektedir. *Tabelilik ilişkisi (bağımlı, bağımlılık)* olarak isimlendirilen sentaks ilişkisi *yanaşma, uzlaşma ve idare ilişkisi* olarak üçe ayırır. *Bağımlı sentaks ilişkiler*, hem kelime grubu hem de cümle bağlamında ele alınmaktadır. *Yanaşma ilişkisinde* temel unsurla yardımcı unsur arasında hiçbir gramer eki kullanılmıyor. *Yanaşma ilişkisinde* kelimelerin yana yana kullanılması temel alınır. *Yanaşan taraf yanaştığı taraftan önce*

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE KELİME GRUBU OLARAK ZARF (ZERF) BİRLEŞMELERİNİN
İŞLEVİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KARŞILIĞI

gelerek onu çeşitli yönlerden niteler. İdare ilişkisi, temel unsurun etkisiyle yardımcı unsurun hâl eklerini alarak değişmesidir. İdare ilişkisinin temel özelliği hâl ekleridir. Uzlaşma ilişkisi, yardımcı unsurun şahıs ve kemiyete göre temel unsurla uyuşmasıdır (Seyidov 1966; Budagova 1981; Abdullayev ve diğerleri 2007; Kazımov 2010; Adbullayeva, 2013; Halilov 2017).

Yanaşma ilişkisinde yardımcı unsur temel unsura anlam ve tonlamayla (entonasyon) bağlanır ve hiçbir gramer eki kullanılmaz. Yanaşma ilişkisi çeşitli sözcük türleri arasında kendini göstermektedir. Aşağıdaki örneklerde kelime grupları arasındaki yanaşma ilişkisini daha net olarak görmek mümkündür.

İdare ilişkisi, temel unsurun etkisiyle yardımcı unsurun ismin hâl eklerinden her hangi birini alarak değişmesidir. İdare ilişkisinde tüm temel sözcük türleri hem temel unsur hem de yardımcı unsur olarak kullanılabilir. Fakat, diğer sözcük türleriyle mukayesede fiiller daha aktif kullanılmaktadır. Bu bağlamda idare ilişkisi temel unsurun türüne göre ikiye ayrılır.

1. Fiillerle idare (temel unsurun fiil olması)
2. Diğer sözcük türleriyle idare (temel unsurun isim, sıfat, sayı, zamir ve zarf olması)

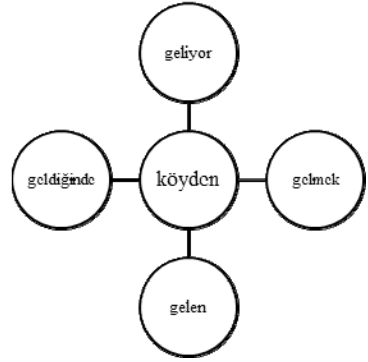
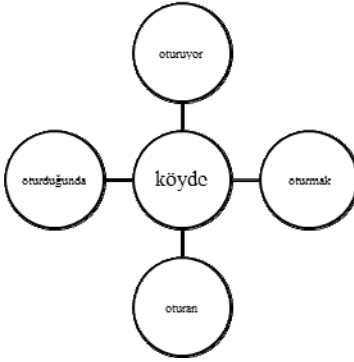
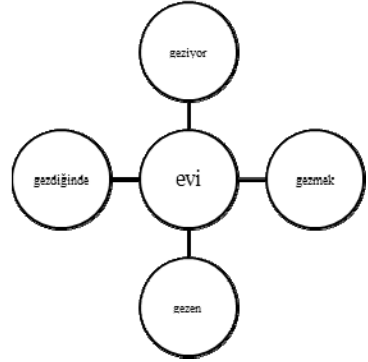
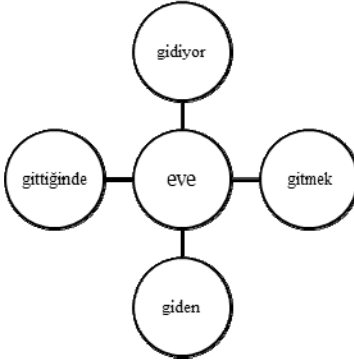
Fiillerle idare, yardımcı unsurun sözcük türlerine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır.

- ✓ Yardımcı unsurun isim olması; eve gitmek, kapıyı açmak, bahçede dinlenmek
- ✓ Yardımcı unsurun zamir olması; beni dinlemek, sana bakmak, onu çağırarak
- ✓ Yardımcı unsurun sıfat olması; iyiyi kötüden ayırmak, siyahı beyaza katmak
- ✓ Yardımcı unsurun sayı¹ olması; beşten üçü çıkarmak, elliyi ikiye bölmek
- ✓ Yardımcı unsurun mastar olması; çalışmayı sevmek, okumayı çözmek, konusmaktan yorulmak
- ✓ Yardımcı unsurun sıfat-fiil olması; konusanları dinlemek, yazdıklarını gözden geçirmek

¹ Azerbaycan Türkçesinde sayı sıfatın içerisinde değil ayrıca sözcük türü olarak incelendiği için böyle bir tasnif yapılmaktadır.

✓ Yardımcı unsurun zarf olması; geriye dönmek, uzakta yaşamak, yukarıdan inmek

Fiiller, ismin dört hâlini - yönelme, belirtme, bulunma ve ayrılma idare ederler. Yalın hâl idare ilişkisinde yer almaz².

Filler, ilgi hal ekiyle kullanılmaz, onu idare edemez. Sadece, adlaşmış isim- fiiller, ve sıfat-fiiller ilgi hâl ekiyle kullanılabilir. Örneğin, kuşun uçması, çocuğun gülmesi, onun gecikmesi vs.

İdare ilişkisinde fiillerle idare (temel unsurun fiil olması) yaygın olsa da diğer sözcük türleriyle de idare mevcuttur.

İsimlerle idare;

➤ Temel unsurun isim olması; senin annen, onun kitabı, Ahmet'in evi, kardeşimin düşünceleri. (üslup gereği isimler diğer hal ekleriyle de kullanılır; geçmişten hatura, gözlerinde kan, yürüyüşe hazırlık vs.).

² Azerbaycan Türkçesinde isim altı hâli vardır: adlıg hal (yalın), yiyelik hal (ilgi), yönlük hal (yönelme), tesirlik hal (belirtme), yerlik hal (bulunma), çıxışlıg hal (ayrılma).

Sıfatlarla idare;

➤ Temel unsurun sıfat olması; aşktan yoksun, konuya hakim, (sıfatlar ilgi hal ekiyle kullanılırken adlaşır; elmanın kırmızısı, meyvenin tatlısı vs.).

Sayılarla idare;

➤ Temel unsurun sayı olması; sayılar ilgi, bulunma ve ayrılma hâl ekleriyle kullanılır. Sayılar sıfatlar gibi ilgi hâl ekiyle kullanılırken adlaşır; çocukların ikisi, öğrencilerin altısı, beşte bir, beşten üç vs.

Zamirlerle idare;

➤ Temel unsurun zamir olması; onun kendisi, bunun kaçlı, katılımcıların hepsi vs.

Zarflarla idare;

➤ Temel unsurun zarf olması; evin yukarısı, duvarın aşağısı, evin ilerisi, hayatın sonu, vs.

Uzlaşma ilişkisi, şahsa ve kemiyete göre oluşmaktadır. Yöneten unsur hangi şahsa aitse, yönetilen unsur da aynı şahıs eklerini alır ve yöneten unsurun tekil ve çoğulluğu da yönetilen unsorda kendini gösterir.

Kelime grubunda uzlaşma:

benim kitabım	bizim kitabımız
senin kitabın	sizin kitabınız
onun kitabı	onların kitabı

Cümlede uzlaşma:

Ben yazdım	Biz yazdık
Sen yazdın	Siz yazdınız
O yazdı	Onlar yazdılar

Zarf birleşmeleri arasında iki çeşit sentaks ilişkisinden bahsedilmektedir.

Yanaşma ilişkili zarf birleşmeleri. Sıfat + zarf, say+ zarf yapısındaki zarf birleşmeleri yanaşma ilişkisiyle oluşur: *böyük cürətlə, coşqun məhəbbətlə, xeyli sakit, olduqca yavaş* vs. Yardımcı unsur goşmaların³ yardımıyla temel unsura yanaşır: *quş kimi cəld, mənimlə yanaşı* vs. Yanaşma ilişkili zarf birleşmelerinin tarafları ayrı ayrılıkta cümle ögesi olarak işlev görürler.

İdare ilişkili zarf birleşmeleri. İsim+ zarf, zamir + zarf modelli zarf birleşmeleri idare ilişkisiyle kurulur. Yardımcı unsur ismin ayrılma hâlinde olur: *hamıdan axırda, atdan yeyin, pişikdən cəld, hamıdan tez durmaq* vs. Zarf birleşmelerinin bu türünde taraflar birlikte cümle ögesi olarak işlev görürler. Genel olarak tarz, bazen de zaman veya yer zarfı görevinde kullanılırlar (Kazımov 2010).

Türkiye Türkçesinde Zarf Grubu

Türkiye Türkçesinde kelime grupları *isim tamlaması, sıfat tamlaması, sıfat-fiil grubu, isim-fiil grubu, zarf-fiil grubu, tekrar grubu, edat grubu, bağlama grubu, unvan grubu, birleşik isim grubu, ünlem grubu, sayı grubu, birleşik fiil, kısaltma grupları*

³ Azerbaycan Türkçesinde goşma terimi adı altında Türkiye Türkçesindeki son çekim edatları kastedilmektedir.

olarak incelenmektedir. Zarf grubu konusu Türkiye Türkçesinde tartışmalı konulardan biridir. Bazı araştırmacılar bu yapıyı kelime grubu olarak kabul etmezler. Leyla Karahan'a göre, sıfat ve zarfların anlamlarını miktar ve derece bakımından tamamlayan zarfların oluşturdukları kelime grupları bir sıfat tamlamasıdır (2013a: 52). Yazar, terimlerde “Kapsam Sorunu: “Zarf” Örneği” makalesinde durumu şöyle açıklamaktadır:

“Gramerlerde *en, daha, pek, gayet, çok* gibi sıfatı ve zarfı niteleyen kelimeler, birbirine işlev bakımından fiili niteleyen kelimelerden daha yakındır. Kaynaklarda derece, miktar işlevi vurgulanan bu kelimeler *Çok güzel roman* ve *Çok güzel yazdı* örneklerindeki *çok* gibi, *güzel*'i niteleyen, derecesini bildiren bir *sıfat* görünümündedir. *Sıfat* terimi bu kelimelere *zarf* teriminden daha çok yakışmaktadır. Bu soruna bağlı olarak, söz diziminde bazı kelime gruplarının isimlendirilmesinde de farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Söz gelimi *çok büyük ev* sıfat tamlamasının tamlayan unsuru olan *çok büyük* kelime grubu, *sıfat tamlaması, zarf tamlaması, zarf öbeği, zarf grubu* gibi çeşitli isimlerle karşılanmaktadır. Sıfat tamlaması, bir ismin bir sıfatla nitlendiği kelime grubu ise; *büyük* gibi bir nitelik isminin, kendisini niteleyen, derecesini bildiren *çok* kelimesiyle kurduğu *çok büyük* grubu da sıfat tamlaması sayılabilir” (2014b: 935).

Caner Kerimoğlu da Leyla Karahan'la aynı düşüncüyü paylaşarak *daha, en, çok* gibi derecelendirme amacıyla kullanılan sözcüklerle kurulan *en güzel, daha çalışkan* şeklindeki yapıyı sıfat tamlaması olarak nitelendirir (2014: 83). Çalışmalarında zarf grubuna ver vermeyen araştırmacılardan farklı olarak kısa da olsa bu konuya değinen dilbilimciler de yok değildir. M. Kaya Bilgegil, “Bir veya birden ziyade zarfla, bir sıfat, bir mastar veya bir fiilden meydana gelen kelime grubuna zarf grubu denir. Bu çeşit gruplarda zarf belirten; sıfat, mastar veya fiil belirtilen durumundadır. Zarf birden fazla olduğu takdirde ilki belirten, ikincisi belirtilen sayılır: *çok yoğun, fazla hassas, şimdi geldi, geç dönmek* vs.” (2014: 149) şeklinde açıklama yapar.

Tahsin Banguoğlu, belirtme öbekleri olarak isimlendirdiği kelime grupları arasında zarf grubundan bahseder. “Zarf öbekleri de bir üçüncü mühim belirtme öbeği olarak Türkçenin sözdiziminde gerek basit belirtme öbeği niteliği ile, gerekse birleşik cümle kuruluşunda yer alırlar; *çok uygun, az içmek, tabii güzel, hepten pasaklı* vs.” (2007: 502-504). Ahmet Beserek, zarf gurubu terimini kullanır: “Zarflar, zarfların, mastarların ve fiillerin önünde bulunarak onları nitelendirir. Yüklem olan fiillerin önünde zarf tümleçlerini meydana getirirler. Zarflar, sıfatların, fiillerin ve mastarların önünde belirten görevlerindedirler; bu durumda zarf grupları meydana gelir: *çok çalışkan, çok güzel (elbise), pek tembel*.” (1991: 30). Mazhar Kükey de belirteç terimini kullananlardandır: “Bir belirteç ögesiyle, bir sıfat ögesinin oluşturduğu sözcük öbeğine “belirteç öbeği” denir. Dildeki tüm belirteç öbeklerinin sıfat gibi iş gördüklerini anlıyoruz.” (1975: 38).

Rasim Şimşek *Türkçe Sözdizimi* kitabında belirteç öbeğinden bahseder: “Bir belirteçle, bunun, anlamını berkittiği önadın ya da başka bir belirtecin oluşturduğu nitelendirme öbeğine belirteç öbeği denir. Yukarıdaki tanımdan da anlaşıldığı üzere, belirteç öbeği, başlıca iki biçimde kurulur. Belirteç+ önad= belirteç öbeği (belöb.): daha (belirteç) güçlü (önad) atlar. Belirteç+ belirteç= belöb: pek (belirteç) çok (belirteç) sevmek” (1987: 367). Yazara göre, yalnızca önadla belirteçlerin anlamlarını güçlendirenler öbek oluşturan belirteçlerdir. İbrahim Delice, bu yapıyı zarf öbeği olarak nitelendirir: “Zarf, sıfat veya isim görevindeki kelimeleri derecelendirme, istisna

ve azlık-çokluk gibi zarflık ilgilerle genişleten kelimelerle kurulan öbektir: neticesi [daha/ kötü] bir durum, soruları [sadece Ahmet] cevaplayabildi. Eksiz bir kelime öbeğidir ve [zarf/sıfat], [zarf/zarf] ve [zarf/isim] arasına başka kelime giremez. Bu öbekte zarf, başa gelir ve sınırlandırdığı kelime veya kelime öbeğinden ayrılmaz.” (2012: 35). A. S. Ertane Baydar ve T. Baydar da, çalışmalarında zarf grubuna yer vermektedir: “Grubu oluşturan zarflar, yalnızca sıfatlarla zarfların anlamlarını güçlendirenlerdir” (2001: 42). Ertane Baydar, “Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerinde Zarf Grubu” isimli makalelerinde Türkçede kelime gruplarının sayısı konusunda farklı yaklaşımlar mevcut olduğunu ve zarf grubu konusunun da bunların başında geldiğini vurgulayarak Kuzeybatı Türk Lehçelerinde hareketle Türkiye Türkçesinde zarf grubunu açıklamaya çalışır (2012: 183- 197).

Hürriyet Gökdayı, zarf grubu tanımının evrensel dilbilgisine uygun olduğu görüşündedir: “Bazı kaynaklarda, bir zarfla onu niteleyen başka bir zarf ve bir sıfatla onu derecelendiren bir zarftan oluşan *daha sonra, az önce, en iyi, pek çok (koyun)* gibi öbekler zarf grubu diye adlandırılmaktadır. Bu öbek, dizimin sonunda bulunan, baş olan sözcüğün türüne göre adlandırılmış ve zarf grubu denmiştir” (2018: 168). Yazar grup sözcüğünün öbekte değiştirilerek zarf öbeği diye adlandırılmasını tavsiye etmektedir. Mustafa Altun, *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri* kitabında kelime grupları bahsinde *zarf+ zarf, zarf+ sıfat* modelli kelime gruplarını önerisinde bulunur: “Zarf+ sıfat grubu: Sıfat ve onun önüne eklenen bir zarfla kurulu kelime grubu olarak nitelendirilebilir. Örneğin, *en çetin, daha eski*. Zarf+ zarf grubu: Bir zarfın başka zarfla bir araya gelmesiyle oluşturulur. Örneğin, çok kere, en az” (2011: 21).

Süleyman Efendioğlu, bu konudaki sorunların giderilmesi amacıyla zarf tamlaması terimi önerir. Yazara göre, Türkçede zarflar, sadece filleri değil, sıfat veya zarfları da nitelendirmektedir: “Bu yüzden zarflar; sıfat ve zarfların belirteçleri olduklarında aynı sıfatlar gibi tamlayan tamlanan ilişkisi içerisinde bir sözcük grubu yani “tamlama” grubu oluşturabilmektedirler. Zarfların bu görevi dikkate alındığında (zarf+ sıfat), (zarf+ zarf) kalıbında karşımıza çıkan sözcük grubunun bir çeşit tamlama olduğu açıktır. İşte bu tamlama grubu için sıfat tamlaması, zarf öbeği gibi çelişkili/yanıltıcı isimler yerine “zarf tamlaması” teriminin kullanılması ve bunun bir terim olarak bir an önce dil bilgisi kitaplarına ve gramer terimleri sözlüklerine koyulması yerinde olacaktır.” (2008: 78).

Tahir Kahraman, sıfatlarla zarfların anlamlarını miktar ve derece bakımından tamamlayan zarfların oluşturduğu yapının sıfat tamlaması değil, belirteç takımı (zarf tamlaması) olduğunu gerekçeleriyle açıklamıştır (2010, s. 1160). Serap Gacsi İlhan, *pek tuzlu, pek çok, en güzel, çok iyi* vs. gibi kelime gruplarının zarf tamlaması olduğunu savunan araştırmacılarıdır (2018: 595). Yusuf Tepeli, tamlayanı zarf, tamlananı ise sıfat veya zarf olan tamlamaları zarf tamlaması olarak isimlendirilmesi gerektiğini ve bu yapının sıfat tamlamasından ayırarak zarf tamlaması adı altında dil bilgisi kitaplarında yer verilmesi gerektiğini savunmaktadır (2009: 35-56).

Görüldüğü üzere, zarf grubu konusu Türkiye gramerlerinde çözülmüş değildir. Bazı araştırmalar bu konuya yer yer değinse de detaylı bir inceleme ve açıklama söz konusu değildir. Bazı araştırmacılar zarf grubuna değinse de yeteri kadar açıklayıcı önerilerde bulunmamışlardır. Bu da sorunun daha uzun yıllar çözülemeyeceğinin göstergesi olarak nitelendirilebilir.

Sonuç

Çalışmada Azerbaycan Türkçesindeki kelime gruplarından biri olan zarf birleşmeleri incelenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde söz birleşmesi terimiyle ifade edilen kelime grupları temel unsurun türüne göre tasnif edilmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan gramerinde kelime grupları *ismi birleşmeler*, *fiili birleşmeler* ve *zarf birleşmeleri* olarak üçe ayrılmaktadır. *Zarf birleşmelerinin* temel unsuru zarflardan oluşur. *İsmi birleşmeler* ve *fiili birleşmelerle* mukayesede az olan zarf birleşmeler iki yolla oluşur. Bunlardan birincisi, *zarf + zarf* modelidir. Birleşmenin bu türünde birinci taraf genellikle miktar (azlık çokluk) zarfı, ikinci taraf ise tarz, bazen ise yer veya zaman zarflarından oluşmaktadır. Bu birleşmelerde birinci taraf ikinci tarafı miktar, azlık çokluk olarak açıklar, tarz zarfı ise onun miktar ve derecesi arasındaki ilişkiyi belirtmeye hizmet eder. Örneğin, *bir kadar erken (başlamak)*, *hayli geç (kalmak)*, *bir kadar yavaş (konuşmak)*, vs. *Zarf + zarf* modeli zarf birleşmelerinin en fazla kullanılan çeşididir. Zarf birleşmelerinin ikinci modeli *isim + zarf*, *zamir + zarf* modelidir. Birinci modelle mukayesede daha az kullanılan bu yapıda birinci taraf isim veya zamirlerden oluşur. Örneğin, *arkadaşlardan uzak (durmak)*, *bizden erken (davranmak)*, *karıncadan yavaş (yürümek)* vs. Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında *zarf birleşmeleri* veya *zarf tamlaması* konusu tam olarak çözülmüş değildir. Genel olarak sıfat tamlamalarının içerisinde incelenen bu yapının ayrıca kelime grubu olarak incelenmesi gerektiğini savunan araştırmacılar da yok değildir. Bazı araştırmacılar yüzeysel de olsa zarf grubundan bahsetseler de bu konu tam olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bu bağlamda önerilen kalıplardan sadece *zarf + zarf* modeli Azerbaycan Türkçesindeki zarf birleşmeleriyle örtüşmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları yönetici unsurun, yani temel sözcüğün türüne göre tasnif edilmektedir. Bu bağlamda zarf birleşmelerinin tasnifinde temel unsurun zarf olması temel kural olarak alınmaktadır. Bu kural temelinde Azerbaycan Türkçesinde zarf birleşmeleri *zarf + zarf*, *isim + zarf* ve *zamir + zarf* olarak üç şekilde oluşmaktadır. Türkiye Türkçesinde *zarf + zarf* modeline rastlansa da, *zamir + zarf*, *isim + zarf* modeli esasında incelenen bir yapı mevcut değildir. Çünkü Türkiye Türkçesinde zarf grubunda zarfın önce gelerek nitelendirdiği, belirten durumunda olduğu yapı kelime grubu olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Türkiye Türkçesinde tamlayanı zarf, tamlananı sıfat veya zarf olan yapı zarf grubu veya zarf tamlaması olarak önerilmektedir: *Çok güzel kadın*, *çok güzel okuyor*. *Zarf + sıfat*, *zarf + zarf*. Azerbaycan Türkçesinde ise zarf birleşmesi zarfın sonda geldiği, yani yönetici unsurun temel alındığı bir modeldir ki, Türkiye Türkçesinde böyle bir değerlendirme mevcut değildir. Bu bağlamda Türkiye Türkçesinde önerilen *zarf + zarf* modelinin karşılığı bulunsa da *zarf + sıfat* modelli kelime grubundan bahsedilmez. Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesindeki zarf birleşmelerinin oluşum modellerinde olan *zamir + zarf*, *isim + zarf* modeli de Türkiye Türkçesiyle mukayesede farklılık göstermektedir. Kısaca özetlersek, Türkiye Türkçesinde zarf grubu için tamlayanın zarf olması kuralı arandığı halde Azerbaycan Türkçesinde zarf birleşmeleri için tamlananın zarf olması kuralı aranmaktadır. Bu farklılık bir birine yakın iki lehçe arasındaki farklı kullanım olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

- ABDULLAYEV, E, SEYİDOV, Y & HESENOV, A, (2007). *Müasir Azerbaycan Dili. IV. Hisse, Sintaksis*, Bakü: Serg-Garb,
 ABDULLAYEVA, Gülaré, (2013). *Müasir Azerbaycan Dili, II. hisse (Morfolojiya, sintaksis)*, Bakü: Elm ve Tahsil.

- AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE KELİME GRUBU OLARAK ZARF (ZERF) BİRLEŞMELERİNİN İŞLEVİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KARŞILIGI
- ALIŞOVA DEMİRDAĞ, Elza, (2018). "Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde Kelime Gruplarının Tasnifi Üzerine", **TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 6/15: 139-159.
- ALTUN, Mustafa, (2011). *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri "Türk Romanlarından Örneklerle"*, İstanbul: MVT Yayıncılık.
- ANAR, (2003). *Eserler, I Cilt (Hikayeler, Povestler)*, Bakü: Nurlan.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- BESEREK, Ahmet, (1991). *Türkçede Cümle Yapısı*, İstanbul: M.E.B.
- BİLGEGİL, Kaya, (2014). *Türkçe Dilbilgisi*, Konya: Salkımsöğüt Yayınları.
- BUDAGOVA, Zerife, (1981). *Müasir Azerbaycan Dili, III. Sintaksis*, Bakü: Maarif.
- CELAL, Mir, (2005). *Seçilmiş Eserleri*, Bakü: Şark- Garp,
- DELİCE, H. İbrahim, (2012). *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi.
- EFENDİOĞLU, Süleyman (2008). "Zarf Tamlaması", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Cilt 56, Sayı I: 71-80.
- ERTANE, Baydar. A. S & BAYDAR, Turgut. (2001). "Türkiye Türkçesinde Kelime Grupları", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 16, Erzurum: 27-47.
- ERTANE, Baydar. A.S, (2012). "Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Zarf Grubu", **U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 23: 183-197.
- GACSI İlhan, S, (2018). "Üniversitelerde Kelime Gruplarının Öğretimi ve Kelime Gruplarının Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Bir İnceleme", **Turkish Studies**, Volume 13/4: 583-598
- GASIMOV, Hesen, (1981). *Müasir Azerbaycan Dilinin Sintaksisi*, Bakü: ADU.
- GÖKDAYI, Hüriyet (2018). *Türkçede Öbekler*, İstanbul: Kriter Yayın Evi.
- HAKVERDİYEV, Abdürrehim B, (2005). *Seçilmiş Eserler, II Cilt*, Bakü: Lider Neşriyatı.
- HALİLOV, Buludhan, (2017). *Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis*, Bakü: Adiloğlu.
- İBRAHİMOB, Mirze, (2005). *Seçilmiş Eserleri, II Cilt*, Bakü: Şark- Garp
- KAHRAMAN, Tahir, (2010). "Öbek, Takım (Tamlama) ve Belirteç Takımı (Zarf Tamlaması)", **Turkish Studies**, Volume 5/ 2, Spring:1159-1172.
- KARAHAN, Leyla , (2013a). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- KARAHAN, Leyla, (2014b). "Terimlerde Kapsam Sorunu: "Zarf" Örneği", **VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Bursa, 4-7 Aralık 2013, Bildiri Kitabı**: 931-937.
- KAZIMOV, Gazanfer, (2010). *Müasir Azerbaycan Dili, Sintaksis*, Bakü: Elm ve Tahsil,
- KERİMOĞLU, Caner, (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*, Ankara: TDK Yay.
- KÜKEY, Mazhar, (1975). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Kardeş Matbaası.
- MEMMEDHANLI, Enver, (2012). *Seçilmiş Eserleri*, Bakü: Tehsil.
- MUSTAFA, Firuz, (2016). *Seçilmiş Eserleri, I Cilt*, Bakü: Ecoprint
- NASIRZADE, Nasir, (1971). *Azerbaycan Dilçiliğinin Nezeri Esasları*, Bakü: Maarif,
- RECEBLİ, Ebülfez, (2006). *Gedim Türk Yazısı Adidelerinin Dili*, Bakü: Nurlan,
- REHİMOV, Süleyman, (2005). *Seçilmiş Eserleri, I Cilt*, Bakü: Şark- Garp.
- SEYİDOV, Yusif, (1966a). *Azerbaycan Edebi Dilinde Söz Birleşmeleri*, Bakü: Maarif Neşriyatı.
- SEYDOV, Yusif, (1992). *Azerbaycan Dilinde Söz Birleşmeleri*, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı.
- ŞİHLİ, İsmayıl, (2005). *Seçilmiş Eserleri, II Cilt*, Bakü: Şark- Garp,
- ŞİMŞEK, Rasim, (1987). *Örneklerle Türkiye Sözdizimi. (Tümceler, Belirtme Öbekleri, Çözümleme)*, Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş.
- TEPELİ, YUSUF, (2009). "Türkiye Türkçesinde Zarf Tamlaması". **Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 19: 35-56.
- VURGUN, Samed, (2005). *Seçilmiş Eserleri, I Cilt*, Bakü: Şark- Garp.

TANPINAR'IN NERVAL'İNE DAİR

İbrahim ŞAHİN*

Öz: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın (1901-1962) hem şiir hem de roman anlayışında on dokuzuncu yüzyıl Fransız edebiyatçılarının büyük etkisi vardır. Başta Paul Valery olmak üzere, Gerard de Nerval, Charles Baudelaire, Stephan Mallarme, Paul Verlaine ve Arthur Rimbaud, Tanpınar'ın eserlerinde sık sık atıfta bulunduğu Fransız şairleridir. Roman anlayışında ise bilhassa Marcel Proust etkili olmuştur. Ancak Tanpınar bu isimlerden sadece Gerard de Nerval ve Paul Valery hakkında birer kitap yazmak istemiş; ancak söz konusu kitapları yazmadan vefat etmiştir. Tanpınar'dan kalan müsveddeler arasında Paul Valery ve bilhassa Mösyö Teste hakkında ve Gerard de Nerval'in (1808-1855) hayatına ve sanatına dair kaleme alınmış notlar bulunmaktadır. Aşağıdaki makalede Tanpınar'ın Nerval hakkındaki müsveddelerinin bir kısmı kullanılarak, kendisinin Nerval sanatı ile olan münasebetini ortaya koymak istedik. Amacımız, Tanpınar müsveddelerini aynıyla neşretmek değildir. Bu yüzden Tanpınar'ın müsveddelerde üstünü çizdiği birçok satırı metinden çıkardık. Fakat makale okunduğunda görülecektir ki, asıl mühim olan, Tanpınar mizacı ile Nerval mizacı arasındaki münasebettir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiir ve romanlarında gördüğümüz mistik eğilimlerin hemen tamamı, mitolojiyle ve simya ile münasebet ve genel olarak temalar Nerval'in eserlerinde de görülmektedir. Örneğin rüya, gece, büyü, esrar, sihir ve şairi bilinçdışına götüren bütün mistik detaylar, hem Tanpınar'da hem de Nerval'de bulunabilen temalar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Tanpınar, Tanpınar, Nerval, Theophile Gautier, Romantizm, Gerard de Nerval, Rüya, Büyü, Biyografi, Müsveddeler, Şiir ve Hayat, Fransız Şiiri ve Tanpınar, Simya, Doğu Seyahati, Gece.

About Tanpınar's Nerval

Abstract: Nineteenth century French literati influenced Ahmet Hamdi Tanpınar's understanding of both poetry and novel. Especially Paul Valery, Gerard de Nerval, Charles Baudelaire, Stephan Mallarme, Paul Verlaine and Arthur Rimbaud are the French poets Tanpınar frequently refers to in his works. Marcel Proust was particularly influential in the understanding of the novel. However, Tanpınar only wanted to write a book about Gerard de Nerval and Paul Valery. however, he passed away before he could write the books in question. Among the manuscripts left by Tanpınar are notes on Paul Valery and especially on Monsieur Teste and on Gerard de Nerval's life and art. In the following article, we wanted to reveal his relationship with the art of Nerval by using some of Tanpınar's manuscripts on Nerval. Our aim is not to publish the Tanpınar manuscripts in the same way. For this reason, we removed many lines that Tanpınar highlighted in the manuscripts from the text. However, when the article is read, it will be seen that the most important thing is the relationship between the temperament of Tanpınar and the temperament of Nerval. Almost all of the mystical tendencies that we see in Ahmet Hamdi Tanpınar's poems and novels, the relationship with mythology and alchemy, and themes in general are also seen in Nerval's works. For example, dream, night, magic, mystery, magic, and all mystical attention that leads the poet to the unconscious are among the themes that can be found in both Tanpınar and Nerval.

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: isahin312@gmail.com_ ORCID ID: 0000-0001-7127-6176.

Keywords: *Ahmet Hamdi Tanpınar, Tanpınar, Nerval, Theophile Gautier, Romanticism, Gerard de Nerval, Dream, Magic, Biography, Manuscripts, Poetry and Life, French Poetry and Tanpınar, Alchemy, Eastern Travel, Night.*

I

On dokuzuncu asrın tanınmış Fransız şairleri sadece sanat anlayışları ile değil, mizaçları ve özel hayatları ile de Osmanlının son bohem neslini etkilediler. Charles Baudelaire, Arthur Rimbaud, Paul Verlaine, Stephan Mallarme, Paul Valery isimleri 1890'ların sonunda 1900'lerin başında doğmuş Türk şairlerinin sanat anlayışlarından söz ederken hatırlanması icap eden isimlerdir. Üstelik bu şairlerin sanata/şiire ve sanatkâra bakışları da aşağı yukarı aynıdır. Şairin hayatının şiire dâhil olduğu gerçeği, sanat eserini ve sanatkârın hayatını hem okuyucu hem de edebiyat tarihi için cazip kılmaktadır. Şiir, şairin hayatı kurcalandıkça mana kazanıyorsa, hakikatin tesiri ile sözün büyüü birleşir. Böylece “acıyla beslenen” sanat, büyük şiir olur.

Geçen asrın Fransız edebiyatı için yolun başında duran isim hiç şüphe yok ki Gerard de Nerval'dir. On dokuzuncu asrın ruh coğrafyasına ayna olan bu adam, şiiri ıstıraplarıyla beslenen şair örneğidir. Herhangi bir ansiklopediyi açtığınızda onun hayatına ilişkin aşağıdaki bilgileri bulursunuz: Asıl adı Gerard Labrunie olan Gerard de Nerval, 22 Mayıs 1808'de Paris'te doğdu. Babası, devrim ordusuna katılmak için on altı yaşında evden kaçan, 1792'de Lille'de sol ayağından yaralanan, ordudan terhis edildikten sonra askeri cerrah olan Etienne Labrunie'dir. Etienne Labrunie 1807'de Parisli bir sarhoşun kızı Marie-Antoinette-Marguerite Laurent ile evlenir ve Gerard de Nerval bu evlilikten doğar. Etienne Labrunie, 1810'da Hannover'deki askeri hastanenin, ardından Oder Nehri üzerindeki Gross-Glogau'daki hastanenin müdürlüğüne atanır. Kasım 1810'da anne, henüz yirmi beş yaşındayken ölür ve Gross-Glogau'daki Polonya Katolik mezarlığına gömülür. Hemen hemen doğumundan itibaren Loisy'de bir hemşirenin bakımına bırakılan çocuk, annesinin ölümünden sonra -annesinin- amcası Mortefontaine köyünde yaşayan Antoine'in yanına gönderilir. Babasından yıllarca haber alamayan çocuk, bu evde yaşadığı zamanları, kırk yıl sonra bile “kayıp bir masumiyet ve mutluluk cenneti” olarak hatırlayacaktır (Rinsler 1973: 1-3).

Nerval yedi yaşındayken (1815) nihayet baba döner. Nerval geri dönen “yabancı” tarafından nasıl şiddetle kucaklandığından ve canının acıdığından hatıralarında söz etmektedir. Onu 1815'ten itibaren, babasının Paris'teki evinde görüyoruz. On iki yaşında, Theophile Gautier'e ile ömür boyu sürecek dostluğunun başlamasına da vesile olan, Lycee Charle-magne'daki (1820) eğitimi başlar. Bu yıllarda babasından bir miktar Almanca, okulda da biraz Yunanca ve Latince öğrendiği düşünülebilir.

Nerval'in lise eğitiminin esasını Fransız tarihi, felsefesi ve matematiği teşkil eder. Fakat onun asıl ilgisini çeken Yunan ve özellikle Latin yazarları ve bilhassa şairler ve şiirdir. Lise yıllarında okuduğu şairlerin eserlerinden gelen imgeler ilerde problemlili kişiliğini besleyen sembollere dönüşerek eserlerinde sık sık karşımıza çıkar. “Yunanistan ve Roma, sanatı ve tanrıları ile ölmüştü”; fakat onun için kendi cennetini yansıtan evrensel bir “kayıp cennet” olarak varlığını” (Rinsler 1973: 2) sürdürmektedir.

Nerval ilk şiirlerini *Elegies Nationales* adıyla 1826'da yayınlar. Goethe'nin *Faust*'unun 1826'da başlayıp 1828'de yayımlandığı tercümesi Nerval'in Charles Nodier ve Victor Hugo'yla tanışmasını ve edebi toplulukların büyüü atmosferine dâhil

olmasını sağlar. Bugün de *Faust*'un Fransızca tercümelemleri arasında en iyisi kabul edilen bu çalışmanın Goethe tarafından da takdir edildiğini söyleyelim. Nerval'in Alman edebiyatıyla münasebeti sadece *Faust* çevirisiyle sınırlı kalmaz. Klopstock, Herder, Burger, Novalis, Goethe ve Schiller'den yaptığı çevirileri içeren *Choix de Poesies Allemandes*'i bir giriş yazarak 1830 senesinde yayımlar. Nerval'in Alman edebiyatına olan ilgisinin devrin Paris'indeki "Germanizm" modasıyla bir ilgisi yoktur. Kendisinin de sık sık söylediği gibi Alman zihnine derin bir sempati duymakta ve Almanya'da kendisini evinde hissetmektedir. Unutmayalım ki Almanya annesinin öldüğü topraklardır (Rinsler 1973: 2).

Nerval'in eğitimi ve sanatı üzerinde Alman edebiyatı kadar Fransız klasiklerinin de tesiri vardır. Yine 1830'da şiir sanatı hakkındaki görüşlerini de içeren *Pleiade* üzerine bir de giriş yazdığı *Choix des Poesies de Ronsard*'ı yayımlar. Bu çalışmadan da anlaşılacağı gibi Rönesans edebiyatının en azından kısmen etkisi, diğer Fransız kaynakların etkisi ile beraber Nerval'in sanatının bir tarafını inşa eder. Zaten on sekizinci yüzyılın felsefecilerinin fikirleri sadece onun değil, bütün bir neslin üzerinde derin bir etkiye sahiptir.

Fransız tarihi yanında Victor Hugo gibi Paris tarihine ve Fransız halk şiirine olan ilgisi ve sevgisi, Fransız kırsalına ve özellikle kendi neslinin kaybettiği asil sadelikten bir şeylerin kaldığını, yabancı bir dünyada, yarı unutulmuş değerlerin ve kısmen hatırlanan güzelliklerin hala yaşadığını hissettiği çocukluğunun Valois'ine olan aşkı onun değişmez temalarından bazılarıdır (Rinsler 1973: 4).

Sanat hayatının başlangıcında çabuk elde ettiği şöhrete rağmen, Nerval için, hayat hiç de kolay değildir. Baba Dr. Labrunie, onun yazma tutkusunu ve bilhassa bohem bir grup teşkil eden arkadaşlarıyla yaşadığı hayatı hiçbir zaman onaylamaz. Nerval, 1831'de kısa süreli hapse atılır ve yine 1832'nin başlarında, siyasi bazı hadiselere karışır. 1828 ile 1830 yılları arasında bir matbaada çıraklık yapar ve hukuk okumaya başlar. Sonunda babasının isteklerini göz önünde bulundurarak, tıp öğrencisi olur ve 1832 kolera salgını sırasında babasına yardım dahi eder. Ancak ekonomik bakımdan babasına bağlı olmakla beraber, yazarlık niyetinden vaz geçmemiştir.

Nerval'in hayatında mühim değişikliklere yol açan hadiseler arasında, 1834 yılının ocak ayında büyük babasının ölümü sebebiyle kendisine 30.000 frank miras kalmış olmasının hususi bir yeri vardır. O vakte kadar hâlâ babasının evinde yaşayan Nerval, yirmi altı yaşında birdenbire finansal bakımdan bağımsızlaşır. Hayatının 1834 yılından sonraki altı yılında (1840 yılına kadar) sarhoş edici derecede hızlı bir deneyim süreci yaşar. Arkadaş çevresiyle birlikte geçirdiği bu bohem yıllar aynı zamanda entelektüel ihtiyaçlarını tatmin ettiği zamanlardır. İlk işi derhal Güney Fransa'ya ve İtalya'ya gitmek olur. Provence'ı keşfeder. Floransa, Roma ve Napoli'yi ziyaret eder ve Marsilya ve Nîmes yoluyla geri döner. Böylece eserlerinde kullanacağı edebi anılarına, Akdeniz manzaralarından oluşan imgeleri ekleyerek ondaki asıl mühim ütopya olan altın çağ hayalinin atmosferini Akdeniz'de bulmuş olur.

Dönüşünde Impasse du Doyenne'de bir apartman dairesinde Gautier, Arsene Houssaye, ressam Camille Rogier ve diğer aktrislerle, genç yazar ve sanatçılarla birlikte bir ev kurar (Rinsler 1973: 5).¹ Nerval etrafında arkadaşlarının varlığına

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Theophile Gautier, *Romantizmin Tarihi*, Çev. Necdet Bingöl, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1975, s. 78-87.

rağmen, derin bir yalnızlık içindedir. *Hernani*² savaşına katıldığında, kısmen bir maceranın tadını çıkarmakta; kısmen de herhangi bir edebi teoriyi savunmak veya ona saldırmak yerine, Hugo'ya kişisel olarak yardım etmektedir. Nerval ve arkadaşlarının idealleri kaçınılmaz olarak romantiklerinkilerle belirli benzerlikler göstermekle birlikte, herhangi bir gruba yüzde yüz bağlılıkları yoktur. Nerval'in edebi tercihleri 1831 ve 1832 boyunca çok doğal bir biçimde, romantik hareketin etkisini giderek artırdığı tiyatroya odaklanır. İtalya'dan döndükten sonra, Mayıs 1835'te Nerval, âşık olduğu söylenen aktris ve şarkıcı Jenny Colon için –onun reklamını yapmak için- *Le Monde Dramatique* adlı bir tiyatro dergisi kurar. Fakat onun yayıncılık girişimi başarılı olmaz. Kendisine kalan miras, şaşırtıcı bir hızla tükenir ve üstelik büyük miktarda da borçlanmıştır.

Ezoterizm, on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında moda bir kültür ve başta Balzac olmak üzere birçok on dokuzuncu asır sanatkarının çalışmalarında izleri görülür. Gerard de Nerval de 1832 yılında simya ve ezoterik bilimlere ilgisini gösteren yayımlar yapar. Masonlukla olan münasebetini de aynı çerçevede düşünmek mümkündür.

Nerval'in gençliğinin “tanrısal yalanlar”ından biri, Saba Kraliçesi Belkis'tir. Bu konuda şunları söyler: “O zamanlar beni endişelendiren gerçekten de Saba Kraliçesiydi... Ne kadar güzeldi! Ancak hayali, günlerimi işkence haline getiren başka bir Saba kraliçesinden daha güzel değildi. İkincisi ideal ve ilahi rüyamı gerçekleştirdi. Adı Jenny Colon olan bu yaşayan rüya için, bir opera librettosu” (Rinsler 1973: 7) yazmak ister. Opera hiçbir zaman yazılmaz; ancak materyal daha sonra *Voyage en Orient*'te kullanılır.

Dostlarının söylediğine göre gerçekte Jenny, Belkis'in bir imajıdır. Nerval'i çok iyi tanıyan Maxime Du Camp, Nerval'in Jenny Colon'a olan karşılıksız aşkı konusunda: “Jenny onu önce mahvolmaya, sonra da deliliğe sürüklemişti” diyor (Rinsler 1973: 8). Theophile Gautier'nin bu konuda söyledikleri daha ilginçtir. Nerval'in Jenny'yi değil “Jenny ide”sini sevdiğini söyleyen Gautier, Jenny'nin tiyatronun doğal olmayan ışığında yıkanan, güzel, zarif ve tamamen gerçek dışı bir kadın olduğunu, görünüşe göre Jenny'nin Nerval'in gecikmiş ergenliğinden kalan bir ihtiyacı karşıladığını söyler (Rinsler 1973: 10).

Nisan 1838'de Jenny Colon, flütçü Leplus ile evlenir. Ağustos ayında Nerval, tasarlanan dramaları Leo Burchart için malzeme toplamak üzere Alexandre Dumas'a ile buluşmak üzere Almanya'ya gider. Theatre de la Renaissance'da oyun kabul edilir, ancak sansür yüzünden oynanamaz. Nerval, ertesi yıl oyunu büyük oranda değiştirir ve bu ikinci versiyon nihayet 1839 Nisan'ında Porte-St-Martin'de sahnelenir.

Diğer yandan Nerval'in mali durumu gün geçtikçe kötüleşmektedir ve tiyatrodaki başarısızlığı onu derinden üzmektedir. Sonbaharda, görünüşe göre bir tür resmi görevle Viyana'ya doğru yola çıkar. Viyana'da piyanist Marie Pleyel ile tanışır ve Franz Liszt ile arkadaş olur. Viyana gazeteleri için Fransız edebiyatı üzerine bir dizi makale yazar. 1840'da Nerval, İspanya seyahatine çıkan arkadaşı Theophile Gautier'nin yerini alarak Paris'te Mayıs'tan Ekim'e kadar La Presse'deki tiyatro eleştirilerinden sorumludur. Bir yandan da Mayıs ve Haziran aylarında Goethe'nin *Faust*'unun ikinci bölümünün çevirisine çalışmaktadır. Ekim ayında, Piquillo'nun Brüksel galasına katılmak üzere Belçika'ya gittiğinde orada iki eski sevgiliyle; Jenny Colon ve Marie Pleyel ile tekrar

---

² Victor Hugo'nun *Hernani* adlı piyesinin sahnelendiği gün tiyatrodaki klasiklerle romantikler arasında çıkan kavga kastediliyor.

karşılaşır. Tam bir zihinsel karışıklık içinde, depresif ve yorgun, mali sıkıntılardan bıkmış vaziyette Paris'e döner. Şubat 1841'de ilk bariz zihinsel krizi geçirir. Arkadaşları onun deli olduğuna inanmaya başlarlar ve eleştirmen Jules Janin, Nerval için bir "ölüm ilanı" yayınlar.

Nerval'in 1842'deki faaliyetleri hakkında çok az şey biliniyor. Haziran ayında Jenny Colon ölür; ve Aralık ayında "Un Roman a Faire" olarak bilinen mektuplar yayınlanır. Aralık ayında (1842) bir yıldan biraz fazla sürecek olan doğu seyahatine çıkar. Paris'ten, arkadaşlarının meraklı ve acıyan bakışlarından uzaklaşmak istemektedir. Bu seyahatin ürünü olarak *Voyage en Orient*'in ilk baskısı 1851'de yayınlanır; ancak kitaptaki bölümlerin büyük bir kısmı daha önce başka dergilerde yayınlanmıştır. Nerval'in *Voyage en Orient*'i, terimin kabul edilen anlamıyla bir seyahat kitabı değildir. Çünkü eser boyunca Nerval, bir gezgin olarak hayali bir zaman ve mekânda, mizahi veya dramatik olayların gerçek dünyasında, edebiyat, efsane, anılar ve hayallerden oluşan bir iç dünyada seyahat etmektedir. Gerçek dünyayı olduğu gibi görür ve kaydeder. Fakat aynı zamanda gördüklerini kendi hayal dünyasıyla ilişkilendirir: "Burası, Menzaleh, yani kadim Mareotis'ti ve burada, harabe halindeki Tanis hâlâ başlıca adanın üzerindeydi ve Pelusium, bu adanın Suriye'ye en yakın uç kısmını sınırlıyordu. Pelusium, Kambis'in, İskender'in ve Pompeius'un geçtiği eski Mısır limanıydı ve bilindiği gibi bu sonuncusu burada ölüp gitmişti" (Nerval 2004: 171).

Anlaşılan Nerval için önemli olan şimdiki zaman ile geçmişin birlikteliğidir. Efsanelere, türkülere olan ilgisi göstermektedir ki ölü geçmişle değil, devam eden gelenekle ilgilenmektedir. Kendi hafızası adeta bir metnin diğerinin üzerine yazıldığı bir el yazması gibidir. Tarih, insan ırkının hafızası, ona aynı zamanda üst üste binmiş deneyim katmanlarından oluşuyormuş gibi görünmektedir: "Arkeolojik keşiflerin ortaya çıkardığı birbirini izleyen medeniyet katmanları gibi: yenisi eskisinin yerini almaz, üzerine inşa edilir. Bu kavram, onun deneyim anlayışının merkezinde yer alır ve *Sylvie* ve *Les Chimeres*'teki zaman temasının temelini oluşturur" (Rinsler 1973: 10).

1851 yılının Aralık ayında prodüksiyonu yapılan *L'imagier de Harlem* üzerinde çalışır. *L'imagier de Harlem* ile Aurelia ve 'Artemis'in temaları arasında bariz bağlantılar vardır. Eylül ayında, görünüşe göre büyük bir kriz sırasında düşer ve kötü bir şekilde yaralanır. Mayıs 1852'de Hollanda'ya gider. Tüm zorluklarına rağmen, yeniden keşfedilen geçmişe ait hazinelerin ilhamı, 1853'te iki kriz arasında yayınlanan *Sylvie*'nin saf güzelliği ile sonuçlanacaktır. Derin bir gizem ve kafa karışıklığını örten görünüşte berrak bir anlatı olan *Sylvie*'de yine gerçekle fantezinin büyümlü bir birleşimini buluruz.

Ağustos 1853'te yeni bir kriz geçirir. Aralık ayında, Alexandre Dumas, Nerval'e danışmadan, "El Desdichado" sonesi ile birlikte, şairin hastalığına da atıflarda bulunan bir yazı yayınlar. Nerval bu yüzden çok öfkelenir. Eserlerinin yeni baskıları yoluyla itibarını pekiştirmek için hararetle bir şekilde çalışmaya başlar. 1853-1854'te art arda *Petits Chateaux de Boheme*, *Contes et Facckets* ve *Les Filles du Feu* ile *Les Chimeres* yayınlanır. 1854'te Passy'den Almanya'ya son defa yorgun, umutsuz ve kafası karışmış şekilde yeni bir yolculuk yapar. Jean Richer, Leipzig'deyken Nerval'in annesinin Glogau'daki mezarını ziyarete gitmiş olabileceğini tahmin ediyor. Mektupları, yolculuğunun başındaki aşırı coşkunluğun yerini hızla derin bir depresyona bıraktığını ortaya koyuyor. Ekim ayında *Aurelia* üzerinde çalışmaya devam eder ve tonu itibarıyla günah çıkarma havası taşıyan *Promenades et Souvenirs* Aralık ayında yayınlanmaya

başlanır. Bu çalışmada Nerval, çocukluğundaki olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmeye gayret ederken, ailesine de atıfta bulunur. *Sylvie*'de sıcak ve canlı bir beden olarak alegorize edilen geçmiş, artık derin bir melankolinin ardından trajik bir hayalete dönüşür.

Hayatının son birkaç haftasında evsiz kalan Nerval, geçici olarak barınaklarda kalır ve sık sık ortadan kaybolur. *Aurelia*'nın ilk bölümü 1 Ocak 1855'te Revue de Paris'te yayımlandıktan sonra 23 Ocak'ta Paul Lacroix'e tüm eserlerinin özenle hazırlanmış bir listesini verir. Edebi saygınlığa yönelik son acıklı bir jest budur. 1855 yılının Ocak ayının 26'sında şafak vakti, Rue de la Vieille-Lanterne'de asılı bulunur (Rinsler 1973: 17):

Dr. Blanche'ın, Nerval'ın kendisini “bir çılgınlık anında” öldürdüğünden hiç şüphesi yoktur. Arkadaşları, saldırıya uğradığını öne sürerek onu intihar damgasından kurtarmaya ve cenazesinin Hıristiyan adetlerine göre kaldırılmasını sağlamaya çalışırlar. Suikastçılarının, Nerval'ın aralarında sık sık dolaştığı ve şüphesiz onu bir polis casusu zannettiği kabadayılar olduğunu iddia ettiler. Şairin kaza sonucu asıldığı da öne sürüldü. Bu “yalnız” ölünün hayatı hakkında olduğu gibi, ölümü hakkında da efsaneler yayıldı. Geçici bir depresyon anında tereddüt eden zihnin, görünüşte anlamsız acılarından kendini kurtarmaya karar verdiği de düşünülebilir. Nerval için de bizim için de önemli olan, bu acılardan doğan eserdir (Rinsler 1973: 17).³

On dokuzuncu asır Avrupa'sının zihniyet itibarıyla rasyonalite ile olan sıkı ilişkisi devrin sanatkar gruplarını, sanatı besleyen kaynakları mistifiye etmeye yönelmiş olmalı ki, romantik edebiyatın atıfta bulunduğu asıl köken ortaçağ edebiyatı ve halkın mistik ürünleridir. Muhakkak ki bunda klasik Fransız edebiyatının akıl ile olan samimi dostluğunun etkisi vardır. Oysa romantik edebiyat, tahayyüle iman etmiş bir edebiyattır. Eşyanın simgesel doğası, kadim bilgi ile olan bağımızı yeniden kurmayı sağlayacaktır. Problemi sadece bir sanatsal kaynak, beslenme unsuru/malzemesi haline getirmek Nerval ve devri için fazla didaktik bir tercih olurdu ki, bizim edebiyatımızda da mesela Tanpınar, çoğu zaman benzeri bilgileri mizacın ayrılmaz rüknü kılan şairler vardır. Önemli olan inanmak ve gündelik hayatta, mistik olanla, büyü, esrarlı bir ilişki kurmaktır. Demek ki mesele bilmek değil, yaşamaktır. Obsesif hale gelmiş anne özlemi, köy romantizmi veya mazi tutkusu, on dokuzuncu asır Paris hayatının dışına çıkma arzusu ve aylaklık, çocukluğunda amcasından dinlediği büyü, gizemli hikâyeler/masallar ve elbette Goethe'nin *Faust*'undan gelen tesirler... Bunlar Nerval'de sonraları delilik olarak görülecek birçok davranış ve düşünüş biçiminin kaynaklarıdır. 1837'de tanıdığı Jenny Colon'la olan münasebeti de aynı çerçevede düşünülebilir.

Nerval'in şiirinin kaynaklarının, sınırlarını zorlayan insan muhayyilesi, mistisizm ve büyü ve rüya ve karanlık olduğunu söylediğimizde, onun “diğer tarafa/öbür tarafa” tutkulu olduğu manasını çıkarırız. “Diğer taraf” ibaresiyle aklın sınırlarının dışındaki alandan söz ediyoruz. Nitekim on dokuzuncu yüzyıl Avrupa şiirinin başta William Blake olmak üzere, Baudelaire, Rimbaud, Mallarme, Verlaine, Valery ve Yeats gibi isimleri söz konusu sınırı zorlayan şairlerdir. Onlar, büyük sırda inandılar. Şiir onlar için sırrın dili; yani uyanırken görülen rüya idi. Bu yüzden inandıklarını mizaçlarının uzvuna dönüştürdüler. Mesela aşk Nerval için sonuna kadar yaşanması gerekendir; muhayyilenin işleyiş biçimi doğal olarak aklın sınırlarını aşar ve burada *Binbir Gece*

³ Ayrıca bk. Robert Emmet Jones, *Gerard de Nerval*, Twayne Publishers, New York, 1974.

Masalları'nın mistik ama parlak coğrafyasına girersiniz. Jenny Colon'un ölümünden sonra Doğu seyahati başlar. (1842-1843) Bir yılı aşkın bir süre bu seyahati sürdüren Nerval, Mısır, Lübnan, İzmir ve İstanbul'u gezer. *Voyage en Orient!* Nerval Doğu seyahati boyunca masonluktan kaynaklanan ve tamamen simgesel olan ritüellerin dünyasını görür. Onun için *Binbir Gece Masalları*, Şark efsaneleri, Eski Yunan destanları her biri kadim bilgeliğin ritüelleridir.

Nerval, 1855 yılının Ocak ayında soğuk bir kış günü sabaha karşı -26 Ocak-kendisini kötü şöhretiyle bilinen bir Paris sokağında sokak lambasının⁴ direğine asmak suretiyle intihar ettiğinde geride bugün hala sembolik doğası sebebiyle anlam bakımından yeniden üretilen büyük şiirler bırakmıştı.

Gece ve rüya düzlemine taşınmış bir gerçeklik algısı için, ölümün de hayatın da manası şüphesiz değişecektir. Şeylerin mutlak formları, tebeddül ve tahavvül kapsamında ortadan kalkarken, her bir form çok manalı birer figüre dönüşür. Dil böylece güçlü bir arzunun yaratıcı mihveri ile çepeçevre sarılmış olur. Nerval'in insan doğa ilişkisinin saf formuna yani destani dönemlere, efsanelere ve hatta saf çocukluk zamanlarına dönme arzusunun kökeninde bu yeniden yaratma/diriltme arzusu vardır. On dokuzuncu asrın mantalitesi, başka bir deyişle devrin ruhu Lamartin'den Nerval'e, Valery'ye, Proust'a ve empresyonistlere kadar söz konusu yaratmanın/yeniden üretmenin biçimlerinin keşfidir. Adına sanrının ya da deliliğin mekânı dediğimiz aslında sanatkârane yaratma biçiminden başka bir şey olmayan sembolik dil, bu sanatkârların elinde bir rüya ikliminin nizamını tesis edecektir. Tanrı kitabileşmeden önce yahut kâinatın yaratıcılığı formüllerle izah edilmeden, büyümlü oluş, on dokuzuncu asır Fransız şiirinin ve hatta edebiyat sanatının asıl kaynağı olur. Nerval bu sebeple, romantiklere mensup olmakla birlikte, kendisinden yaklaşık yüz sene sonra ortaya çıkacak başka bir sanat anlayışının da atıfta bulunduğu isim olacaktır. Çünkü onun meselesi Valery'nin söylediği manada uyanıkken rüya görmek ve kendi mantığı içinde abesin hikâyesini ve şiirini yazmaktır. Nerval'in çocukluğunda dinlediği masallar, masonik ritüeller ve şark hikâyeleri onun için kadim bilgi ile münasebeti gösteren olgulardı. Dolayısıyla, dil görme biçiminin ısrarıyla sembolleşir. Aslında Nerval, akışı tersine çevirmek isteyen adamdır. Fransız dilinin 14. ve 15. yüzyıldaki literalizationu, büyümlü bozulmuş bir dünyayı dayatırken, Nerval başta olmak üzere on dokuzuncu asır şairleri büyümlü bir dünya peşindeydiler. Büyük şiir ve zengin Fransızca böylece yeniden doğar. Nitekim Nerval'in dostları mesela Gautier ve diğer romantikler, hayranlık duyduğu Hugo, hemen hepsi "rüya" üretim aktörleridir.⁵

II

Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*'de, *Yaşadığım Gibi*'de, *Beş Şehir*'de ve *Günlükler*'de yer yer Nerval'den bahsetmekle beraber, onun eserleri ile ilk nerde ve ne zaman karşılaştığı konusunda ayrıntılı bilgi vermez. *Edebiyat Üzerine Makaleler*'deki "Paris'teki Sefaret Binamıza, Nerval'e ve Prens De Lamballe'e Dair" başlıklı yazının bir yerinde ise bu konuda şunları söylemektedir:

Nerval, gençliğimde benim kendi kendime keşfettiğim şairlerdendir. Baudelaire üzerinde çalışırken ona rastlamıştım. İlk okuduğum şiiri, "Fantaisie" adlı şiiri

⁴ Bazı rivayetlere göre, pencerenin demir parmaklıklarına kendisini asmak suretiyle intihar etmiştir.

⁵ Gerard de Nerval'in hayatı hakkında ayrıca bk. Gautier, *Nerval'in Hayatı*, Çev. Ayşe Meral, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2018.

oldu. Ondan sonra yavaş yavaş canlanan Nerval dalgası bize geldiği zaman – daima bu işlerde birkaç sene gecikiriz– ben Nerval’ime sahiptim. Bu şiiri galiba Cahit Sıtkı, Türkçeye çevirdi. Fakat şiir tercüme edilemiyor. Daha ilk kelimedede her şey, yani bütün füsün kayboluyor (Tanpınar 2016: 506).

Tanpınar’ın evrak-ı metrukesi arasında Nerval hakkında kaleme alınmış bir miktar müsvedde vardır. Bunların bazıları *Edebiyat Üzerine Makaleler*’de bulunan “Paris’deki Sefaret Binamıza, Nerval’e ve Prenses De Lamballe’e Dair” başlıklı yazıya aittir (Tanpınar 2016: 505-509). Tanpınar, *Günlükler*’den ve elimizdeki müsveddeler arasında bulunan bazı notlarından anlaşıldığı kadarıyla Nerval hakkında müstakil bir kitap hazırlığındadır. Mevcut müsveddelerden, Tanpınar’ın Nerval’in eserleriyle ilk ne zaman ve nerde karşılaştığını, bu eserin/eserlerin kendisini nasıl etkilediğini görmek ve daha da önemlisi, mizaçları bakımından bu iki sanatkârın birbirine nasıl benzediğini anlamak mümkündür. Aşağıda Tanpınar müsveddeleri arasında rastladığımız Nerval’e dair/hakkında yazılmış bazı sayfaların, Tanpınar tarafından üstü çizilmiş satırlar çıkarıldıktan sonraki halini göreceksiniz:

1922 yılı yazında can sıkıntısından harap, eski Zeynep Hanım konağındaki Edebiyat Fakültesinden büyük kütüphane odasına girdiğim gün o zamana kadar okuduğum şairlerden çok başka şekilde güzel ve başka şekilde tesirli bir şairi tanıyacağımı hiç bilmiyordum. Fransız şiirini yeni yeni okumağa başladığım senelerdi. Hugo’dan Vigny’den bilhassa birincisini pek az tanıdığım halde çabuk yorulmuş, Leconte De Lisle ve Heredia’da aradığım dersi bulamamıştım. Hakikatte Baudelaire’in, Verlaine’in ve Sembolistlerin dünyasında yaşıyordum.

Bütün o gençlik yaşlarım boyunca hissi hayatımı idare eden halk havaları, eski şairlerin mistisizm ve sansualite karışık dünyaları bana sanatta çok başka şeyler özetliyordu. Evvela onda sır denen şeyin payını arıyordum. Sonra da rüyalarımızla arasında sezdiğim, yahut kendi kendime kurmağa çalıştığım bir çeşit yakınlık bana tükenmez bir imkân gibi görünüyordu. Hakikatte çok santimental birkaç şiir yazmama rağmen bu sanatın sadece duygu veya taklidi olmadığını, hayal denen şeyin alelade benzetmelerin ötesinde daha esaslı taraftan gelmesi icap ettiğini ve yaratma denen işin bir noktada sanatkârın hayatıyla bağlanması gerektiği anlamış gibiydim. Belki de bu yüzden Baudelaire’i tercih ediyordum. Çok bütün bir dünyası vardı ve bu dünyanın kendisinden ziyade bütünlüğü hoşuma gidiyordu. Mezuniyet imtihanımda vereceğim umumi ders için -o zaman yüksek muallimde okuyanlar için bu usul vardı- onu seçmiştim. İşte Pelit de Jul’nin edebiyat tarihinin birinci cildini bu dersin hazırlıkları için istemişim. Büyük kitabı karıştırırken birdenbire Fantezi adlı bir şiir gördüm. Garip bir şiirdi bu. İhsasları musiki idare ediyordu. Şair bir halk havasından bahsediyor, onu -bütün Mozart’la, Rossini, Weber’e- klasik musikinin devlerine tercih ettiğini söylüyor ki onu duyar duymaz hayalinde bütün bir âlemin canlandığını söylüyordu.⁶

Yine bir başka müsveddede Nerval’in tek başına bulduğu şairlerden olduğunu ve ilk olarak onun Fantazyza başlıklı şiiri ile karşılaştığını söyler:

“Nerval benim tek başıma bulduğum şairlerdendir. Onu ne derslerden ne de münekkitletlerden tanıdım. Bir gün bir edebiyat tarihini karıştırırken onun Fantazyza şiiriyle karşılaştım. Ve birdenbire şaşırıldım.”⁷

Günlükler’inden anlaşıldığı kadarıyla Tanpınar’ın Nerval’e ilişkin bir monografi hazırlığı vardı. Elimizdeki müsveddelerin birinde söz konusu çalışmanın planı olduğu

⁶ 1894 numaralı müsvedde.

⁷ 1673 numaralı müsvedde.

anlaşılan bir metin ve ayrıca, “Nerval’in Şöhreti-Şahsiyeti” başlıklı yine yarım kalmış bir sayfa bulunmaktadır:

“Nerval’in şöhreti – Tabiatı, Tezadları – Hayatının Acıklı Tarafları – Yalnızlığı - Nerval’in Şiirleri – Ölüm Düşüncesi – *Faust* ve Nerval – Nerval Mitolojisinin Başlangıcı – Jenny Colon – İlk Kriz – Şark Seyahati – İkinci Kriz”

Kitabın/ya da yazının planından anlaşıldığı kadarıyla Tanpınar’ın monografi anlayışında üç kaynaktan gelen malzeme vardır. Mizaç, Kaynaklar/Tesirler ve Eser. Onun Yahya Kemal monografisi ile yine müsveddelerinin bir kısmı bulunan Valery hakkındaki çalışmasında da aynı malzemeyi aynı metodik dikkatle tasnif etmeye gayret ettiğini görüyoruz. Bu metot şüphesiz biraz da insan hayatını ihmal etmeyi reddeden romancı dikkatinden gelmektedir.

Aşağıdaki müsveddenin başlığı “Nerval’in Şöhreti-Şahsiyeti” olmakla beraber, metin okunduğunda görülecektir ki, daha çok Nerval’in sanatından ve hayatından söz edilmektedir:

Nerval’in Şöhreti – Şahsiyeti

Son bir çizgi olarak Nerval’in üzerinde musikin ve halk havalarının da tesirinden bahsedelim. İlk şiirlerinin çoğu halk havalarının Fransız folklor hareketinin başlangıcı olan şair Fantezi adlı şiirini yazdığı zaman yirmi iki yaşında idi.

Il est un air pour qui je donnerais

Tout Rossini, tout Mozart, tout Wèbre,

Fransız folklor hareketlerini başlatan şair daha bu devirde halk havalarından cazibesinden ötede büyük musikin peşinde demektir. Hayatının hemen devrinde onu musikişinaslarla görürüz. Lizst’le tanışır, Marie Pleyel’e aşık olur. Jenny Colon opera komikte teganni eder. Velev onun şöhretine yol açmak için olsa bile Nerval opera liberoları yazmağa çalışır. Hakikatte musikiden bahsetmemiş eseri yok gibidir. Bütün hatıralarına insan sesinin sıcaklığı girer. Yoksa musikiye daima maruzdu. Ondokuzuncu asırda şiirin birden bire iklim değiştirmesinin elbette birçok sebebi vardır. Bu sebeplerin hemen hepsinin üstünde durulmuştur. Bunlar arasında musiki nizamının şiire yaptığı tesir ve onun etrafında kurulan estetikten bilhassa Baudelaire’le başlayan Wagner tesiri dolayısıyla sık sık bahsedildi. Fakat bizatihi musikin insanda yaptığı tesirden, onun getirdiği ekzasyondan bahs edilmedi. Ondokuzuncu asır şiirinin ve düşüncesinin bütün bir tarafını bu sanatın insan hayatına getirdiği angoisse veya ümitte, azabda ve tali şuurunda aramak –kontrolü kabil olmamakla beraber daima mümkündür. Muasırlarıyla o kadar hemhal olan Baudelaire’in şiirlerindeki ümitsizlikte, o ferdi yıkılış hissinde ve angoissede, hatta imajlarında bu yeni / kabil değildir. Baudelaire musiki için “Ümitsizliğin aynası” derken biraz da bunu anlatmış oluyordu.⁸

Aynı evrakın arka sayfasında Nerval’i kendisiyle hemen hemen aynı senelerde yaşamış iki şairle, Baudelaire ve Mallarme ile mukayese eder. Baudelaire’in tahlillerini devrinin ilerisinde bulan Tanpınar, Mallarme şiirinin ise musiki ile olan münasebetine dikkat çeker. Fakat aşağıdaki satırlarda önemli olduğunu düşündüğümüz bir başka isim daha geçer; o da Walter Pater ismidir. Pater on dokuzuncu yüzyıl estetikçilerinden olup, Marcel Proust’u, John Ruskin’le beraber etkileyen Rönesans uzmanlarındandır. Neo-Platonizmin bu mühim ismi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki saf edebiyat iddiasında bulunan aşağı yukarı bütün isimleri etkilemiştir:

⁸ 491 numaralı müsvedde.

Nerval ne tahlilleri devrinin o kadar üstünde olan Baudelaire'dir, ne de Mallarme gibi musikinin malını almak niyetindedir. Tomas veya Proust, yahut Jan Rişarblug gibi musiki ile dilin arasında yepyeni bir münasebet kuran muharrirlerden de değildir. Her hangi bir sanatın kendi üzerinde tesirlerini tahlil etmeğe vakti yoktu. Fakat tesirlerini de hiç gizlemez. Walter Pater musikiden bahsederken "Musiki insana bir mazi yaratır." der. Biz Nerval mitolojisinde musikinin bir payı olduğunu sanıyoruz.⁹

"Jerard Dö Nerval" başlıklı bir diğer müsveddenin birden fazla nüshası vardır. Tanpınar, bu müsveddelere Nerval'den alınan ve Nerval'in Balzac'la arasında geçen bir konuşmaya ait iki cümle ile başlar. Söz konusu epigraf aşağıdaki gibidir:

"Bir gün Balzac bana 'Bu kadar güzel şeyleri nerde kaybettiniz?' dedi. Pek sevdiğim tabirlerden biriyle 'Birtakım talisizliklerden ...' dedim. G.N."

Tanpınar, yukarıya aldığımız epigraftan sonra, Balzac ile Nerval arasında geçen konuşmaya ait bu cümleleri tersinden yorumlayarak, Nerval'in sanatı hakkında tespitlerde bulunur:

Balzac'ın sualini tersine çeviriniz, bu şaşırtıcı şairin hayatının ve eserinin anahtarı olur. 'Bu kadar güzel şeyleri nerde buldunuz?' yapın. Gerçekten de böyledir. Onun eseri nizamını kendine mal etmekle çalıştığı kozmosa benzer. Bir yığın yıkılıştan doğar. Onun içindir ki bu eser ondokuzuncu asır şiirinde siyah bir güneş yahut bir burç gibi parlar.¹⁰ Hiçbir eser onunki kadar şuurla karanlığın birleştiği noktada teşekkül etmemiştir. Ve karanlık, pek az yerde, bu eserde olduğu kadar aydınlık görünmez. Çünkü bu acaib adamda, bu sevimli delide şeklin dehası vardır.

Chimères'leri okuyun ve gözlerinizi kapatın. Yıldızlar arasında bir seyahati yeni bitirmiş gibi her tarafınızda ışığın süngüleri sancır. Şuradan buradan gelen kamaştırıcı ışıkların yolunuzu şaşırttığı bir gece içinde kalırsınız. Onun için Nerval, olduğu gibi alınması gereken şairlerin başında gelir. Hâlbuki onun kadar eseri ve hayatı üzerinde durulan şair azdır. Bu tecessüsü şairin kendisi besler. Eser, o kadar zengin ifşalarla dolu, şekil dehasına rağmen o kadar dağınık ve hepsi birbirine o kadar bağlıdır ki her lahza kendi sırrını ifşaya hazır görünür. Bir bakıma böyledir de. Onda her şey yarı itiraf ve yarı hayatının hikâyesidir. Bütün o kurduğu kitaplar, hayatının büyük ve küçük her tesadüf, psikolojik zaaf, arızalar, eserin bütünüdür idare eden zihni haller, hepsini o nakl eder.

Ateş Kızları ve *Sylvia*, çocukluğu ve ilk gençliği, eski bohem şatoları ve Teşrin geceleri, aşkları. Eserden esere bu ifşa gittikçe kuvvetlenir. Şark seyahati bu hasta olduğu kadar vuzuha düşkün ruhu idare eden zihni mekanizmaları iki şark hikâyesinin büyük sembollerıyla, yer yer serpiştirilmiş bazı dikkatlerle *Aurelia* deliliğinin birsamlarını hemen hemen olduğu gibi verirler. Ruh macerasını doğuran ve besleyen yahut onu izah edebilecek hiçbir şey yoktur ki bu eserlerde gözümüzün önüne serilmiş olmasın. Hatta en mahrem aşk mektupları bile bu esere rahatça girmiştir.

Buna rağmen, her mısramın karşılığını nesirlerinde aramak mümkün olan son şiirler bütün bir işaretlere, itiraflara rağmen yine tek başına kalırlar. Yüz senelik bir dikkatin getirdiği aydınlıklarla silahlı okuyucu El Desdichado ve Artemis sonelerinin karşısında yine şaşırır.

⁹ 491 numaralı müsveddenin arkası.

¹⁰ Müsveddede bu satırlar çizilmiş olmakla beraber cümle eksiksiz olduğundan ve tespiti önemli saydığımızdan metinden çıkarmadık.

Çünkü bu acaip şairde, bu delide yalnız zekânın imtiyazı olan bir hususiyet, yani şeklin dehası vardır. Vakiya onu ilk hamlede bulmuş değildir. Baudelaire, Verlaine, hatta Mallarme, daha yirmi üç, yirmi dört yaşlarında sanatlarının sırrına sahip gibi görünürler. Burada bütün ömrü boyunca sanatı gittikçe genişleyen, kendisine yeni ufuklar açan Hugo 'ya da benzemez. Ondokuz yaşlarında iken yaptığı *Faust* tercümesi Valery'nin o kadar haklı şekilde beğendiği -Büyülenmiş El, ne de Fantezi'si gibi şiirler –ama yalnız bu ikisi- sahiplerine asıl esere emniyetle çalışmak imkânını veren küçük muvaffakiyetlerin ötesine geçmezler. İşte Nerval'in eserinin sırrı. Çünkü bu yedi sekiz sone ve ona bağlı olan birkaç manzume Nerval'in eserinin arasında bir güneş gibi parlıyor. Nerval'in ömrü dediğimiz büyük yıkılış bile onun ışığında başka türlü aydınlanır.¹¹

Müstakbel Nerval çalışmasının, Nerval'in kendi devrindeki şöhretinden söz eden bölümüne ait olduğunu zannettiğimiz aşağıdaki satırlarda Tanpınar, hem başkalarının gözünden Nerval'den söz eder, hem de kendisinden sonraki büyük Fransız şairlerinin üzerindeki Nerval tesirinden söz eder:

Hemen herkesin acayıplıklarına güldüğü ve taliine acıdığı bu şair, gün geçtikçe biraz daha büyüyor. Muasırlarının hemen hemen farkında olmadıkları asıl eseri – son beş, on sene içinde verdikleri- bugün şiir dünyamızın bütün bir tarafı oldu. Pek az şair, böyle ölümden sonra tanılmış ve sevilmiştir. Baudelaire, daha hayatta iken genç Mallerme, Verlaine ve çok pre-Rimbaude, bütün bu gelecek zaman prensleri onun peşinde idiler. Büyük kitlenin farkında bile olmadığı bu gibi işlerde daima lüzumundan fazla zeki fıkra muharrirlerinin sadece tebessümle karşıladıkları, Mallarme'nin etrafında o günün edebiyat dünyasının kendisi olan bütün bir / başka, Valery, Gide, Claudel gibi yirmi yıl sonranın sanatını yapacak olanlar insanlar vardı. Valery ilk mektuplarından birinde Mallarme'ye:

Derken hiç de mübalağa yapmıyordu.¹²

Böyle bakılırsa Nerval'in yalnızlığı mutlak gibidir. Etrafına yığıldığı rüya sisleri sade eserini değil, adeta kendi hakiki çehresini bile gizler. Denebilir ki bu eser ve bütününüyle şair gibi ölümün gecesinden tekrar bize gelir. İşin garibi bu bile yeniden doğuşla eserin arasındaki münasebettir. Çünkü Nerval, hakikaten gecenin ve ölümün şairiydi. Bu deli bütün ameliyesini bir fecir gibi aydınlıkla karanlığın çarpıştığı noktada yapmıştı. Onun için bize verdiği dünya, eşyayı değiştiren, kenarları alt üst eden ve her şeyi kendi renkleriyle kaplayan bulanık zengin bir ışıkla aydınlanıyordu.

Nerval bir bakıma şiirden istenen şeyin ta kendisidir. O sırrın etrafında dolaşır. Bu mana adam, insanın büyük taliinden başka bir şey bilmez yahut ondan başkasını adeta inkâr eder. Bu yaratılışından gelir. Bu muhayyilesiz adam kendi ömrünün içinde mahpus gibidir. İster istemez her kıvılcığında onun duvarlarına çarpar. Onun içindir ki zaman kanunlarını alt üst eder. Nerval'de zaman hadleri yoktur. O ebedi dönüşün şairidir.¹³ Ömrü başından sonuna kadar gözünün önünde yaşar.

Asıl mühim olanı hayatıyla eserin arasındaki bu sıkı münasebettir. Hatta bu kelime bile burada yersizdir. Çünkü Nerval'in hayatı ile eser birbirinden gibidir. Ve asıl eser ömrünün son beş senesinde yazdıkları, bu tecrübenin bittiği yerde sanki bu hayatı bu gayreti taçlandırmak için gelir. O kadar ki son satırla ölümünün arasında zaman fasılası yok gibidir.¹⁴

¹¹ 478 numaralı müsvedde.

¹² Müsveddede Paul Valery'nin, Stephane Mallarme'ye yazdığı cümle yoktur.

¹³ Üstü çizilmiş olmakla beraber burada kullanmayı uygun bulduk.

¹⁴ 1671 numaralı müsvedde.

1672 numaralı müsvedde, içerdiği meseleler itibarıyla, yukarıya alınan 1673 numaralı müsveddenin devamı gibi görünmektedir. Nerval'in gittikçe büyüyen şöhretinden söz eden Tanpınar, onun şiiri ile hayatı arasındaki sıkı münasebete yeniden dikkat çeker:

Bu bakımdan hayatı hemen hemen imkânsız bir tecrübeye benzer ve asıl eser tecrübenin bittiği yerde, sanki bu gayreti taçlandırmak için gelir. O kadar ki son satırla ölümünün arasında zaman fasılası yok gibidir. Hakikaten muasırları onu tanımağa zaman bulamamıştır, denebilir. Hâlbuki eseri gibi kendi nizamıyla doğmuş bir eser günü gününe anlaşılamazdı. Ona var edilmek için biraz uzaktan bakmak, hatta tecrübeye biraz alışmak lazımdı. Onun içindir ki eser ve bütünüyle şair bize biraz da ölümün gecesinden doğarak gelir. Asıl garibi bu yeniden doğuşla eserin arasındaki münasebettir. Çünkü Nerval hakikaten gecenin ve ölümün şairidir. Gözlerini büyük karanlığa dikerek, onun sırlarını araştırarak yaşadı. Bütün ameliyesini aydınlıkla karanlığın çalıştığı noktada yaptı. Bize açtığı dünya, şekilleri değiştiren, kenarları alt üst eden, her şeyi, kendi renkleriyle kaplayan bulanık ve zengin bir fecir ışığı içindeyiz. Bu acayip ve değiştirci ışık ve onun parçaladığı karanlık hep Nerval'in kendisinde, adeta onun kadar elinde sırrın ve harikuladenin anahtarları doğan bilgiyle böyle olduğu içindir ki, bir bakıma şiirden istenebilecek şeyin ta kendisini vermiştir. Nerval bu eseri bulabilmek için birkaç defa perdenin ötesine geçer. Her defasında içinde uyanık kalan bir taraf 'Belki bu sondur' diye ürker. Her defasında bize harikulade macerasını anlatır. Önümüze 'İşte bulabildiklerim.' der gibi bir yığın görülmemiş şey yığar. Sonra bir tarafıyla daha ziyade kirpiklerinin arkasındaki âlemde, yarı bohem, biçare seyyah hayatına devam eder.¹⁵

Tanpınar'ın şiir, roman, resim ya da musiki konusundaki yorumlarının esası çoğu zaman empresyonlara dayanır. Mizaç ve sanat telakkisi bakımından kendisine yakın bulunduğu sanatkârlar hakkındaki yorumlarında ise daha şahsidir. Nerval'in eserlerindeki ölüm motifini, onun gece ile ilişkisini, şiirinin ve dünya görüşünün temel motivasyonlarını tespit ve tayin ederken Tanpınar'ın bütün bir on dokuzuncu asır mantalitesini gözden geçirip şahsi mizacını da yoruma dâhil ettiği söylenebilir. Dikkat edilirse Tanpınar biyografisinde onu etkileyen isimler olarak en çok sözü edilen Fransız şairleri, Baudelaire, Mallarme, Verlaine, Rimbaud ve Valery'dir. Bu isimlerin yanına on dokuzuncu asır Fransız ressamlarını, bilhassa yukarıda sayılan şairlerle aynı nesle mensup empresyonistleri de dahil etmek lazımdır. Belki bu empresyonistlerin yanına Delacroix'yı da ekleyebiliriz. Nerval doğum tarihi itibarıyla, zikredilen isimlerin hemen hepsinden öncedir ve bir bakıma söz konusu şairleri hazırlamış; on dokuzuncu asır Fransız şiirinin doğum sancısı gibi görünmektedir. Nerval'den Valery'e kadar, Fransız şiirinin geçen asırdaki büyük isimlerinde poetik tabiat, bir rüya atmosferi inşa etmek esastır. Tanpınar'ın kendi şiir anlayışı ile yakınlığı bulunan böyle bir poetik hassasiyetin Nerval'den Valery'e kadar birçok şairi Tanpınar'a yakın kılar. Aşağıdaki müsveddeyi bu yakınlık çerçevesinde okumak lazımdır:

Daha ziyade deruni rüyasına gömülü yaşayan şairden başkası da beklenmezdi. O arkadaşı Gautier gibi gerçek âlemi yalnız kendi çıplak ışığında görenlerden değildir. Onun için başka şeyler, Şark seyahati dönüşünden tam neşir tarihi olan 1851 sene kadar süren¹⁶ devamlı bir uğraşmada, kitabın anekdotik taraflarıyla alakası iki eser vermesini sağladı.

Bunlardan biri Cebel-i Dürüz taraflarında işittiği Üçüncü Fatımî halifesi Hakembemrullah'ın hayatıdır. Öbürü de İstanbul'da halk hikâyecileri tarafından

¹⁵ 1672 numaralı müsvedde.

¹⁶ Müsveddede cümle düşüktür.

dinlediğini iddia ettiği –her ikisi de Şark halk masallarının üslubu ile yazılmıştır.- Saba Kraliçesi Belkıs'la aşkıdır. Hakem'in hikâyesinde Nerval'in ilk defa kendi iç rüyasının kapılarını açtığı inkâr edilemez. Nerval bu poemin mevzuunu Reşid Paşanın Avrupa'ya gönderdiği genç Şinasi'yi tavsiye ettiğini Ebuzyia'nın söylediği Samuel Sacey'in Dürzi akideleri için yazdığı adlı¹⁷ kitaptan almışlar. Filhakika bu çılgın ve zalim hükümdar Dürziler tarafından bir nevi mehdi addediliyor, hatta dönüşü bekleniyordu. Fakat Nerval kahramanını tarihi çerçevesinden çok çıkartmış onu adeta kendi iç hayatının, karışık kafasının sembolü yapmıştı.

Arithmosophie

Ferouer İsimlerin rakamlarla tefsiri

İzis –Masonların annesi, Masonların oğlu oldukları dul kadın kimdir.

Bu hikâyede biz Nerval'in kendisini ve nihayet siyah bir gemi bordası gibi insana yaklaşan Artemis manzumesi, onun siyah inci parlıtısında, acayip hatırlayışları. Aklın ve realitenin dışında.¹⁸

Yukardaki müsveddenin sonundaki notlardan anlaşıldığı kadarıyla, Tanpınar, Nerval sanatındaki sembolik dilin bir tarafını idare eden masonik ritüellerin kaynağı üzerinde de yazmayı planlamıştır. Ancak elimizdeki müsveddelerde söz konusu ritüellerin kaynağına ilişkin bilgiler içeren herhangi bir metin yoktur.

Mistifikasyon şiir sanatının doğasında vardır. Çünkü şiir, dilin mistifiye edilmesidir. Ancak bilinçdışından beslenen şairin olağanüstü bir dünya inşa edecek dile ulaşabilmesi için mazi ile gerçek ya da masalsi bir ilişki kurması icap eder. Geçen asrın pozitivist telakkisi akli bir dünyayı dayatırken şiire malzeme olabilecek tasavvur imkânını ortadan kaldırmıştır. Şairler mistik olanı, şiirin zeminini, malzemesini, söz konusu dilin dünyasını efsane ve masallardan, bilhassa da şark masallarından süzmeye çalışmışlardır. Nerval'in *Doğu'da Seyahat* (2004: 319-389) kitabının sonundaki Seba Melikesi Belkıs ile Süleyman'ın hikâyesi masalsi bir şiirden başka bir şey değildir. Bütün isimler simgeseldir, rakamlar ve olaylar yorumlanmaya müsait, çok anlamlı yapılarıdır. Yine masonik ritüeller ve sembolleri çağrıştıran birtakım olgular da Nerval'in gizemli dünyaya olan ilgisinin açık işaretleridir.

Biyografi ile sanat eseri arasındaki muğlak münasebetin nasıl kurulacağı konusunda hiç şüphesiz Tanpınar'ın kendi metinlerinden bir yığın tecrübesi bulunmaktadır. Çünkü "Abdullah Efendi'nin Rüyaları"ndan *Aydaki Kadın'a*, eserlerinde değiştirip/dönüştürmek şartıyla biyografisinden alınmış malzeme kullanan Tanpınar'da asıl mühim olan biyografik malzemedен ziyade, metnin dilinde gördüğümüz bakış açısıdır. Bütün mesele dil olduğuna göre, dili teşkil eden kelimeleri seçerken farkında olmadığımız kıstaslar, zorunlu olarak bilinçdışının tazyikinden kaynaklanmaktadır. Tanpınar kahramanlarının ve dahi kendisinin dil tercihi edebi eserin bakış açısını nasıl yansıtıyorsa, Tanpınar, aynı bakış biçimini Nerval'in eseri ve hayatı arasındaki münasebeti yorumlarken de kullanır. Aslında romantik edebiyatın hemen bütün temsilcilerinde benzer bir dile getiriş biçimi vardır. Derin acıların, dile gelmeyen varoluş sancılarının, ifadesi güç rüyaların metaforik bir dille kurgulanması, biyografiden malzeme taşımak mecburiyetini doğurur. Nerval'in hayatında, onun sevdiği bir tiyatro oyuncusunun mühim rol oynadığını ifade eden Tanpınar, söz konusu durumu, Baudelaire ve Siyah Venüs münasebetine benzetir. Ancak bütün on

¹⁷ Tanpınar, kitabın ismini vermemiştir.

¹⁸ 479 numaralı müsvedde.

dokuzuncu asır şairlerinin hayatlarının bir tarafında, onları sınırda dolaştıran bir kadın vardır:

Asıl dram şüphesiz orta halli bir tiyatro artisti olan Jenny Colon'u tanıması ve sevmesiyle başlar. Bu, dedesinden kalan 30 bin franklık mirasın (devir için mühim bir para) verdiği imkânla yaptığı kısa İtalya seyahatinden sonradır. Nerval bu seyahatte Floransa'yı, Roma'yı, görmüş ve Napoli'ye kadar inmişti. Fakat *Chimères*'lere ve *Ateş Kızları*'na Nerval masalının çok esaslı bir unsuru gibi girecek olan Napoli'ye kadar uzanır.

Bu küçük tiyatro artistinin Nerval'in hayatındaki rolü birtakım farklarla olsa da Baudelaire'in hayatında Siyah Venüs'ün oynadığı role benzer. Bu farkların başında, aralarında müşterek hayatın bulunmamasını kaydedelim. *Şer Çiçekleri* şairine nazaran çok zihnî olan Nerval'in Jenny Colon'la münasebeti daima platonik kalır. Nerval'in kadınları onun hayatında, daha sonra, rüyasının aydınlığında sadece tekrar onunla birleşmek için adeta bir yıldız gibi geçerler. Hâlbuki Baudelaire'de Siyah Venüs hakikaten bıçak ve zehirdir. Aşk ve kıskançlık bittiği zaman şairin içler acısı merhameti başlar.

Nerval bu tanışmadan sonra sevgilisinin istidadını rahatça övebilmek için, hemen bir sene sonra iflasına ve borçlanmasına sebep olan Le Monde Dramatique mecmuasını çıkarmağa başlar. (1835 Mayıs) Theophile Gautier ile beraber Rue Doyonne'de bir evde oturmaktadırlar. Birkaç müstesna, küçük senakıldaki ikinci romantiklerin, asrın ilk on yılında doğanların hemen hepsi buradadır. Bu, Theophile Gautier'nin Histoire du Romantisme'inde tatlı tatlı anlatacağı ve bizzat Nerval'in birkaç yazısında hafif bir istihza ile örtmeğe çalışmasına rağmen hüzünle hatırlayacağı ikinci bir bohem Bohemian Galantes'in harikulade seneleridir.¹⁹

Aynı müsveddenin bir bölümü ise üzeri dikey çizgilerle çizilmek suretiyle iptal edilmiştir. Tanpınar iptal ettiği satırlarda, Nerval'in sevdiği kadının hayatına ve kadının Nerval üzerindeki etkisine dair yorumlarda bulunur:

Fakat bu gençlik rüyası çabuk biter. Jenny Colon 1838'de evlenir. Bu evlenmeden biraz evvel aralarındaki bir kavgayı, şair ilerde, zihnî hayatı büsbütün karışınca daima hatırlayacak ve kendisini itham edecektir. Bu dargınlığın ve sevgilisinin evlenmesinin üzerinde hiçbir tesir yapmaması kabil olduğuna göre Nerval'in bu yıllarda kendisini hiç olmazsa eserlerinde sıkıca kontrol ettiğini tahmin edelim.

İlk hastalığı tarihi olan 1841'e kadar ortada hemen hemen mühim addedilebilecek bir şey yoktur. Nerval seyahatlerine, gazetelerdeki yazılarına, Gautier ile, bilhassa Alexandre Duma ile müşterek tiyatro çalışmalarına devam eder. Şöhreti dolayısıyla muvaffakiyeti o kadar çabuk ve birden temin eden tiyatro onu daima çekecektir.²⁰

Sevgilisi için yazmayı düşündüğü Saba Kraliçesi operası tahakkuk etmez. Onun yerine bir perdelik Gorilla yazılır. Arkasından Jenny'ye başrolü temin ettiği Peguillo (Duma ile beraber ve onun imzasıyla) gelir, onu Leo Bruckart takip eder. Muhtelif sebeplerle oynanması geciken bu sonuncu bekleye dursun daima bir başkasıyla ve daha ziyade Duma ile beraber yazılan öbür piyesler gelir. Bu esnada seyahatler devam eder; 1838'de Almanya'da, 1839'da yarı resmi bir vazife ile o kadar çok eğlendiği ve hatırası muhtelif eserlerine girecek olan Viyana'dadır. Nerval Lizst'i ve devrin büyük piyanistlerinden biri olan Marie Pleyel'i bu sonuncu seyahatinde tanıyacaktır.²¹

Nerval 1828'de Goethe'nin *Faust*'unu Fransızcaya çevirir. Bu seneler ömrü seyahatle geçen şairin Viyana'dan dönüş yıllarına rastlamaktadır. Sevgilisi Jenny

¹⁹ 480 numaralı müsvedde.

²⁰ Bu kısmın üstü çizilmiş olmakla beraber buraya almayı uygun bulduk.

²¹ 480 numaralı müsvedde.

Colon ile Viyana'da barışan Nerval, onunla yeniden bozuşur. Tanpınar aynı günlerde ilk krizi geçiren Nerval'in bu krizinde bahsi geçen dargınlığın etkisi olup olmadığını sorgular. Fakat kesin olan bir şey, krizin Nerval'in bütün hayatında etkisi görülen korku ile başladığıdır. *Aurilia* ve *Ateşin Kızları*'nda bu etkinin izleri görülmektedir. Yine Tanpınar, Nerval'deki rakam takıntısından da aşağıdaki satırlarda söz eder. Bir akşam eve giderken bir evin kapısında gördüğü 33 rakamı, birdenbire kendi yaşını, sevgilisinin yaşını ve Hz. İsa'nın yaşını hatırlatır ve öleceğini düşünür:

Nerval on dokuzuncu asır şiirinin zirvelerinden biri olan İkinci *Faust*'u 1820'de (?) Viyana'dan dönüşünde tercüme eder. Bu çalışmaya yazdığı mukaddime ona bütün düşüncelerini tekrar gözden geçirmek fırsatını verir. İlk kriz bu tercümeden sonra .....²² tarihinde gelir. Arada Jenny Colon'la barışması ve tekrar bozuşması vardır. Bu sonuncusu / Brüksel'de kendi tiyatrolarından birini oynuyordu. Nerval Jenni Colon'la Viyana'da tanıştığı musikişinas Marie Pleyel'in salonunda rastlar ve uzun zaman Paris gazetelerinde onun sanatını över. Nerval ilk krizinde bu dargınlığın hissesi nedir? Bunu tahmin etmek güçtür. Elde mevcut vesikalar bu ilk krizin bir nevi korku ile başladığını söylerler. Nerval bizzat kendi *Aurilia*'da bu korkunun bir gece, onikiye doğru evine giderken birdenbire gördüğü bir evin kapısında gördüğü 33 rakamıyla doğduğunu anlatır. 'Bu rakam benim yaşımdı. Gözlerim bu rakamdan ayrılır ayrılmaz önümde solgun yüzlü gözleri çukurda *Aurilia*'ya benzeyen bir kadın gördüm. Kendi kendime 'Bu ya onun ya benim ölümüne işarettir, dedim.'" Filhakika Nerval'de sevgilisi de otuzüç yaşında idi. Kaldı ki İsa da öldüğü zaman otuzüç yaşında idi. Burada rakamların bir kısım insanlarda ve itikatlardaki saltanatı üzerinde duracak değiliz. Hayatı mutlak kozmik bir uygunluk arayanlar en olmaz şeyler arasında düşünürler. Müslüman mistikleri arasında 63 yaşını kendilerine tabii had bilenler vardır. Ahmed Yesevi'nin 63'ünde yer altında itikafa girdiğini hepimiz biliyoruz. Hıristiyan dünyasında ise 33 yaşı mükemmel insan yaşı addedilirdi. Hala bugün bile 33'ünde insanın mukadder hadlerini bulduğuna inanılır. Bizde kırka kadar olan senelerin hakiki rüşde hazırlık addedildiği gibi. Nerval'in Napolyon'un oğlu olduğunu ve Labroni sülalesinin mazisi hakkındaki iddiaları bu hastalıkta başlar. İşin hazin tarafı bir sene sonra Jenny Colon'un ölümüdür (5 Haziran 1842). Bu ölümün Nerval'in asabı üzerindeki aşikâr bir tesiri görülmez. Bununla beraber yavaş yavaş rüya hayatına kitap girmeğe başlamıştır. İyileşir iyileşmez Şark seyahatine çıkar. Mısır, Lübnan ve Suriye, İzmir ve İstanbul'u görür. Bu seyahatte kitap ve hayat beraber yürürler. Nerval bu memleketlerde bazen sadece inandıklarını veya hayal ettiklerini, bazen okuduklarını bize yaşanmış şeyler gibi anlatır. Fakat hayatın kendisini yakalar.²³

III

Tanpınar'ın Nerval yorumlarında, Nerval'in eserine ve hayatına yaptığı atıflarda, en çok dikkati çeken husus, Nerval sanatı ile kendi sanatı ve daha da önemlisi kendisi ile Nerval arasında mizaç bakımından bulunduğu yakınlıklardır. Tanpınar'ın kendi şiiri üzerinden sembolistlerle ve empresyonistlerle kurduğu münasebetin esasını şiirde belirsizlik/kapalılık, açık veya gizli mitolojiye ilişkin göndermeler teşkil eder. *Günlükler*'inde, kendisine tesir eden sanatçıların isimlerini sayarken Nerval'den de söz eden Tanpınar, Nerval söz konusu olunca "çok mühim bir Fransız şairini" ibaresini ekler:

Bende asıl büyük tesir Fransız şiirinden ve bu tesirin Baudelaire-Mallarmé-Valéry kolundan gelir. Fakat bu çizgi de tam değildir. Gérard de Nerval diye çok

²² Tarih verilmemiştir.

²³ 481 numaralı müsvedde.

mühim bir Fransız şairini, Hoffmann ve Edgar Allan Poe'yu, *Faust*'uyla Goethe'yi, Dede Efendi'yi, Mozart ve Beethoven'i, Bach'ı, sevdiğim Fransız, İtalyan ressamlarının, bazı modernlerin payını da ayırmak lazımdır. Nihayet bütün bunlara en sevdiğim romancı olan Marcel Proust'u da ilave gerekir (Enginün-Kerman 2015: 27).

Beş Şehir başta olmak üzere eserlerinde bilhassa Doğu seyahatinden dönüşte İstanbul'a uğramış ve İstanbul'dan söz etmiş olması sebebiyle, Nerval'e atıfta bulunan Tanpınar, onun ve arkadaşı Theophile Gautier'in Osmanlı İstanbul'una ve genel olarak şarka dair tespitleri ile ilgilenmiştir. Mesela *Beş Şehir*'den alınan aşağıdaki satırlar, mistisizm meraklısı bir batılının *Binbir Gece Masalları*'ndan alınmış bir hikâye üzerinden, İstanbul'da bir ramazan gecesinde dinlediği hikâyeye ilişkin yorumlarına eklenebilir. Tanpınar'ın tasavvurlarını içermektedir:

Nerval şark seyahatinin en güzel ve iç âlemini en iyi anlatan parçalarından biri olan Belkıs ve Süleyman hikâyesini (kitaptaki adı, "Süleyman'la Saba Kraliçesi") Bayezit Camii'nin arkasında, tarifine bakılırsa daha ziyade Bakırcılar'da veya daha aşağılarda bir kahvede dinlediğini yazar. Anlattığı hikâye bizdeki Süleyman ve Belkıs hikâyesinden çok başkadır ve doğrudan doğruya "Cabale" geleneğine bağlıdır, fakat dinleyiciler için yaptığı tasvir doğrudur. Yine Nerval ve bilhassa Gautier, Tophane kahvesinden bahseder. Deniz kenarında bulunan bu Tophane kahvesinin şimdiki Tepebaşı'nda ve belki de Altıncı Dairenin karşısında bulunan kahve gibi ecnebiler tarafından yapılmış birçok gravürleri vardır. Bazen bu eski İstanbul kahvelerinde Nerval yahut Gautier ile şimdi o kadar sevdiğimiz Seyranî'nin birbirlerine tabii tanımadan rastlamış olmaları ihtimalini düşünürüm ve talihin cilvesine şaşarım. Seyranî, Abdülmecid Han'ın ilk saltanat yıllarında İstanbul'da idi. Bu şairde Nerval'in sevebileceği bir yığın taraf vardır (Tanpınar 2016: 165-166).

Beş Şehir'in İstanbul bölümünde, İstanbul kahvelerinden söz ederken, yine Nerval'in seyahat notlarına atıfta bulunan Tanpınar, Nerval'in 1840'ta Bayezit'ta Bab-ı Seraskeri'nin yakınında seyrettiği bir Karagöz oyununun senaryosunu bize verdiğini söyler. Theophile Gautier ise 1852'de bir gecede iki Karagöz oyunu birden görmüştür:

Bütün bu kahvelere samur kürkleri giyinmiş kibar sınıf halk gelirmiş. Zaten daha Tanzimat başlangıcında Bayezit tarafları Karagöz ve ortaoyunun merkezi olmuştur. Nerval 1840'a Bayezit'ta Bab-ı Seraskeri'nin yakınında seyrettiği bir Karagöz oyununun senaryosunu bize verir. Gautier ise 1852'de bir gecede iki Karagöz oyunu birden görür. Bu kıraathanelerde daha sonra yine ramazan ve cuma geceleri için musiki fasılları konmuştu. Böylece İstanbul, Cumhuriyet'e kadar olan devirde elinden geldiği kadar Beyoğlu'na rekabet ediyordu (Tanpınar 2016: 167).

Tanpınar'ın İstanbul'un mazisinden, Müslüman ahalinin gündelik hayatından bahsederken *Doğu'da Seyahat* kitabı üzerinden Nerval'in metinlerine atıfta bulunmasının sebebi, Nerval'in şarka dair zarif dikkatleri ve hayal gücüdür. Hiç şüphe yok ki Tanpınar için asıl ilgi çekici olan sıradan insanların sıradan hayatları ve Nerval'in dikkatlerindeki mistik ve şairane benzetmelerdir. Diğer taraftan Gerard de Nerval ve Theophile Gautier gibi bohem şairlerin/sanatkârların, şehrin en ilginç mekânlarında, çoğu zaman gayr-i meşru mahallerde bulunmaları ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir (Tanpınar 2016: 168):

Beyoğlu'ndaki gece hayatı, Abdülmecid devrinde bir iki ürkek hareket ve teşebbüsle başlar ve yavaş yavaş tiyatrodan kafeşantana, otele ve Avrupalı lokantaya, birahanelere doğru genişler.

Gérard de Nerval'in, hattâ Théophile Gautier'nin, Misemer'in bahsettikleri Beyoğlu gece hayatı daha ziyade ecnebi ve yerli azınlıkların hayatıydı. İstanbul'a ilk defa 1833'de gelen Lamartine ise ekseri hatırlı seyyahlar gibi şehirde ecnebi kolonisi, Tarabya'da sefarethane tarafından misafir edilmişti (Tanpınar 2016: 174).

Edebiyat Üzerine Makaleler'de, Paris'teki sefarethane binamız vesilesiyle Nerval'den de bahseden Tanpınar'ın, sanatkârların hayat hikâyeleri ile eserleri arasında mutlaka bağlantılar kurduğunu/kurmak istediğini, kendi sanatı ve hayatının da aynı bağlamda incelenmesi gerektiğini yukarıda söylemiştik. Abdülhak Hamit'ten bahsettiği bir yazısında, şair-i azamın, imkânlarla mücehhez mesut hayatına atıfta bulunarak,

Onun bu mesut yaradılışı karşısında şiir dünyasının hakiki prenslerinin talihini düşünmemek, Fuzûlî'nin birkaç kuruş için sağa sola istida veren şahane gururunu, Nef'î'nin kement altında devrilen boynunu, Gérard de Nerval'in kendisini astığı sokak fenerinde, sabahın alacakaranlığında sallanan tayfını, Baudelaire'in bir hastahane köşesinde kilitlenmiş maskesini, Dante'ye Arno'nun gülen kıyılarını bir cehennem yapan menfayı, Nedin'in peşinden Eschyle'in Erinnyes'leri gibi saldıran kudurmuş kalabalığı hatırlamak ve aradaki farkına onun hesabına ürkmemek kabil değildir (Tanpınar 2016: 257), der.

Ahmet Hamdi Tanpınar, müsveddelerinden ve mevcut külliyatından anlaşıldığı kadarıyla, iki yabancı şair hakkında müstakil -kitap ebadında- çalışma yapmak istemiş, hatta hazırlıklarının büyük bir kısmını da tamamlamıştır. Bunlardan birisi Paul Valery'dir ki, onun Mösyö Teste'sini tercüme etmiş, hemen her fırsatta sanat anlayışından nasıl etkilendiğini, şiirde asıl üstadının Valery olduğunu söylemiştir. Kaldı ki "Tanpınar düşünme biçimi"nin modeli bize kalırsa genç yaşta okuduğu Paul Valery'den gelmektedir. İkinci isim yine bir on dokuzuncu asır şairi olan Gerard de Nerval'dir. *Günlükler*'i okunursa görülecektir ki Tanpınar, Nerval hakkında müstakil bir çalışma hazırlamış veya hazırlamakta iken vefat etmiştir. Bizim yukarıdan beri sadece bir kısmını verdiğimiz -üstü çizili ifade ve ibareleri çıkararak- müsveddeler anlaşıldığı kadarıyla Nerval'e dair müstakbel kitabın notlarıdır.²⁴ Nerval'i ve Tanpınar'ı mizaç ve sanat anlayışları bakımlarından iyi tanıyanlar, iki şair arasındaki yakınlığın, yine Tanpınar'ın Valery ile olan yakınlığından aşağı kalmadığını anlamış olmalılar. Çünkü Valery, Tanpınar sanatının şuur ve idrak tarafı iken, Nerval daha ziyade rüya ve mistik yanıdır. Ayrıca Nerval'in hayatındaki trajik durumları, mesela intihar etmiş olmasını, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın kendisine yakın bulduğunu da söyleyelim. Çünkü Tanpınar'ın da intiharı düşündüğü zamanlar vardır. Bu sebeple *Günlükler*'de kendisine, sanatına ve özel hayatına ilişkin samimi itiraflarda bulunduğu

²⁴ Bu konuda geniş bilgi için *Günlükler*'e bk: "Tanpınar, daha önce 21 Ekim 1957 tarihinde Bedrettin Tuncel'e yazdığı mektupta makalelerini topladığını, bunların "yirmi senenin sanat hayatına bir ışık" getireceğini, kitabının adını henüz seçemediğini söyleyerek *İnsanlar ve Meseleler, Şiir ve Rüya* adlarını teklif ederek kitabına ad koymak için arkadaşlarının da yardımını ister. Bu mektubunda "Gérard de Nerval" makalesinin bittiğini, "çekidüzen verince" göndereceğini yazmasına rağmen bu makale ortada yoktur. Bu mektupları baskıya hazırlayan Alpay Kabacalı, mektubun eki olan yazı listesini notlarla yayınlamıştır. Bu listede onun makalelerini derleyen kitaplarda bulunmayan yazıları da belirtilmiştir. Bittiğini arkadaşına müjdelediği "Gérard de Nerval" de bunlar arasındadır. Fakat ne yazı, ne de bu yazının yayınlandığını gösterir bir kayıt şu anda vardır. (*Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, s.121) Ancak burada kastedilen makale bugün *Edebiyat Üzerine Makaleler*'de bulunan makaledir. Çünkü söz konusu makale 1958 yılında yayınlanmıştır. Fakat *Günlükler*'in 1958'den sonraki sayfalarında da Nerval başlıklı bir çalışmasının olduğuna dair kayıtlar vardır.

hemen her sayfada Nerval'in de adı geçer. Mesela aşağıdaki alıntılar, sanatı bakımından Nerval'i örnek aldığını, ona benzemek istediğini gösteren satırlardır: "19 [Nisan 1961]. Zaman zaman dört ustama Baudelaire'e, Hugo'ya, Mallarmé ve Valéry'ye layık bir dil ve mümkünse hiç olmazsa bazılarında Mallarmé ve Nerval kapalılığı" (Enginün-Kerman 2016: 274-275).

Şiirde mümkün olduğu kadar kapalılığı, dolayısıyla soyutlamayı tercih eden ve *Günlükler*'in bir başka yerinde, üslubundan derin bir buhran içinde bulunduğunu sezdiğimiz Tanpınar, "çalışmak" bakımından Nerval'i kendisine örnek almak istediğini söylüyor: "Ben ancak sonuna kadar ümit etmekle, ümit ederek çalışmakla kurtulabilirim. Ve Proust gibi, Nerval gibi, hayatımın şekline bakılırsa ancak Nerval gibi belki bir gün ancak çalışma sayesinde eserime varabilirim. O beş, yahut on şiir yok mu, öyle üç dört manzume yeter" (Enginün-Kerman 2016: 282).

Kendine seçtiği ustaların sadece rüyalarının peşinde yürüyen ve güzeli aramaktan başka bir gayeleri olmayan şairler olduğunu söyledikten sonra, onların gerçekten tanınıp tanınmadığını kendisine soran Tanpınar, "*Chimères*'leri sevmek için Nerval'in ölümünden sonra kaç sene geçti?" diye sorar (Enginün-Kerman 2015: 292). Yine *Günlükler*'in başka bir sayfasında, "Galiba benim asıl şairlerim Baudelaire, Mallarme, Nerval ve Valery" (Enginün-Kerman 2015: 139) der. Nerval ile kendisi arasında kurduğu münasebetin açık bir ifadesi de, "Gündüz, Haldun'la [Taner] lokantada konuşma. Benim mevzuu anlattım. Rüyasında gördükleriyle karşılaşan adam" dedikten sonra, "Şimdi artık Gerard de Nerval'den bahsedebilirim. (...) Ümitsizlik nedir, sefalet nedir, öğrendim" (Enginün-Kerman 2015: 144) diyerek bitirdiği sayfadadır. Tanpınar'ın hayatının son zamanlarındaki bu ümitsizlik ve sefalet halinin, yazmak konusunda "kısırlık" gibi de bir sonucu vardır. Kendi neslinin, yakın dostlarının birer birer bu dünyadan göçmelerine şahit olan Tanpınar'da yalnızlık, umutsuzluk, parasızlık gittikçe derinleşen bir ruhsal çöküntüye yol açar. Böyle zamanlarda ustalarının yaşlarını, ölüm tarihlerini, verdikleri eserlerin nasıl bir irade ile kaleme alındığını hatırlayan *Beş Şehir* yazarı, kendini eleştirmek konusunda her zamanki gibi acımasızdır:

Evvela büyük bir kısırlık. Sonra da hiçbir şeyi duymamış ve ciddiye almamış olmak. Küçük oyunlarda kalmak, kendinden evvelkilerle gerektiği gibi hesaplaşmamak. Valéry'nin bitirdiği yerden başlamalıydım. Bu da merhum ustamızı iyi okumamızı isterdi. Vâkıa iki üç kişi daha vardı: Mallarmé, Nerval. Bu sonucusu başlangıcında Baudelaire'le beraber bana çok tesir ettiler (Enginün-Kerman 2015: 150).

Tanpınar biyografisine aşına olanlar, onun ilki 1953 yılının ilk aylarında olmak üzere, hayatının son dokuz senesinde birkaç defa başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın farklı ülkelerine seyahat ettiğini bilirler. Bu seyahatlerin birinde Valéry'nin doğduğu yere; Sete'ye, bir diğerinde ise Nerval'in çocukluğunu geçirdiği ve eserlerindeki mekânlara ilham veren Mortefontaine'ye gider (Enginün-Kerman 2015: 170). Fakat asıl mühimi söz konusu seyahat esnasında Nerval'e ilişkin düşünceleridir. Aşağıdaki satırlar onun Nerval'in hayatı ve sanatı konusundaki tutkulu merakının tezahürleri olsa gerektir:

Kalabalık Nerval'i düşünmememe mâni oldu. Mamafih etrafımı alan ormanlar içinden geçerken, çıplak ağaçları gördükçe, yarı deli, meczup, zaman zaman hayatının ümitsizliği önünde uçurum gibi açılan Nerval, kendiliğinden bu yerlerin sahibi hatırıma geliyordu.

Nerval bu güzel toprağa ve oradaki çocukluğuna bağlıydı. Ayrıca bu Valois toprağının son spiritüel macerası da onu sarmıştı. Rousseau'yu daima hatırlıyor; ihtilalden evvel on sekizinci asır sonunun öbür yüzünü, o yarı filozofik, yarı ésotérique hareketin masalı içinde belki de Rousseau'nun dinlediği ve zapt ettiği türkülerini söyleyerek yaşıyordu. Rousseau tabiatı ömrünün sonuna doğru buralarda yeniden keşfeder. Nerval'in zamanında onun yalnızlığının masalı vardı. Şimdi Nerval'in masalı onun yerine geçti.

Senlis'te, Mortefontaine'de bir müddet kalmağa karar verdim. Bir Nerval kitabı ve bir *Promeneur Solitaire* götürerek bir hafta kalacağım. Fakat bu neye yarayacak? Soneleri bana izah edecek mi? Olsa olsa bahsettiği tabiatı derinden görmüş olacağım (Enginün-Kerman 2015: 170).

Günlükler'inin son sayfalarında, ihtiyarlıktan, yazmak konusundaki kısırlığından, parasızlıktan, umutsuzluktan, yalnızlıktan, kadınsızlıktan kısacası sefil bir hayat yaşıyor olmaktan ve “şuurlu bir ıstırap çektiğinden” bahseden Tanpınar hala çalışma iradesinin azlığından şikâyet ederken, artık ebediyen “o siyah bulutlu akşam”lardan birinde kalacağımı fark etmiş gibidir: “Baudelaire bundan dört sene evvel çalışmayı bırakmıştı. Nerval kendi eliyle altı yıl evvel kapıyı kapatmıştı. Etrafımda müthiş bir trajedi rüzgârı esiyor. O çok siyah bulutlu akşamlardan birinde gibiyim” (Enginün-Kerman 2015: 298).

Gerard de Nerval ve Ahmet Hamdi Tanpınar, öyle görünüyor ki aynı soy kütüğüne kayıtlı iki şair...

Birincisi 26 Ocak 1855'te Paris'te, sabaha karşı; diğeri 25 Ocak 1962'de İstanbul'da, sabaha karşı vefat etti. Hiç şüphe yok ki tesadüflere yüklediğimiz anlam, aydınlığa olan tutkumuzdandır; unutmayalım ki insan kendi karanlığından doğar.²⁵

Kaynakça

- ENGİNÜN, İnci – KERMAN, Zeynep (2015). *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- GAUTIER, Theophile, (2018). *Nerval'in Hayatı*, Çev. Ayşe Meral, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- GAUTIER, Theophile, (1975). *Romantizmin Tarihi*, Çev. Necdet Bingöl, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları.
- KEANY, Josephine Agnes, (1938). *Gerard de Nerval His Life and Work*, Graduate School Thesis, Boston University.
- NERVAL, Gerard de, (2004). *Doğu'da Seyahat*, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

²⁵ Josephine Agnes Keany, Nerval'in ölümünü şu satırlarla anlatıyor: “26 Ocak gecesi, eksi on sekiz dereceden daha düşük bir sıcaklıkla, Les Halles'te küçük kafelere girip çıkıyordu ve nereye gittiğini soran bir polis tarafından durduruldu. Gerard, kimliğini ispatlayan belgeler gösterdi ve memur ona eve gitmesini tavsiye etti. Bütün bu olaylar, zavallı kandırılmış Nerval tarafından, Jenny Colon'un onu beklediğine dair işaretler olarak yorumlandı. Rue de la Vieille Lanterne'ye girdi. Paris, ertesi sabah Gerard'ın erken saatlerde Mme de Maintenon'un kuşağı olan beyaz bir bezle korkuluklara asıldığını duydu. Büyük bir bunalım sonucu kendini yok etmesi muhtemeldir. Yine de kibarlığı, bir çocuğun koruyucu meleşinin koruması altındaymış gibi görüldüğü için, böyle bir sonu beklenmedik hale getirmişti. Ani bir dürtü, ona tüm hayatının karakterine yabancı bir ölüm getirdi. Paul Saint-Victor, onun görünmez dünya nostalgisinden öldüğünü söyledi. 30 Ocak'ta Notre-Dame'da gömüldü. Çünkü kilise, Gautier'in çok zarif bir şekilde ifade ettiği gibi, yaşam rüyasını ölüm rüyasıyla değiştiren zavallı bir ruha dualarını esirgemedi ve Nerval, Balzac'tan çok uzak olmayan Pere Lachaise Mezarlığı'nda dinlenmeye bırakıldı” (*Gerard de Nerval His Life and Work*, Graduate School Thesis, Boston University, 1938, s.29).

- RİNSLER, Norma, (1973). *Gerard de Nerval*, London: The Athlone Press University of London.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, (2015). *Beş Şehir*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
TANPINAR, Ahmet Hamdi, (2016). *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

MAİ VE SİYAH'TA DUYULAR VE DUYUMLAR

Seval ŞAHİN*

Öz: Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mai ve Siyah* romanında, duyular ve duygular dış dünyayla birleşir ve bunlar metinde yeni bir anlatım şeklini yaratır. Bu anlatım şeklinde duyular, canlandırmalar aracılığıyla hayal dünyasıyla birleşir ve temas etmek dış dünyayı anlamlandırmanın bir parçası olur. Elaine Scarry *Kitapla Hayal Etmek*'te canlandırmaları üçe ayırır: Dolaysız, gecikmeli ve taklit. Şiirin ise her üç canlandırmaya da sahip tek tür olduğunu vurgular. *Mai ve Siyah*'ta Ahmet Cemil bize bu üç canlandırma şeklini bir arada sunar. Bu makalede, *Mai ve Siyah*'tan ve özellikle Ahmet Cemil'in yazmaya çalıştığı eserinden bahsettiği pasajları kullanarak üç canlandırma şeklinin sadece şiirde değil roman türünde de kullanılabileceğini ispatlamaya çalışacağım.

Anahtar Kelimeler: *Mai ve Siyah*, Halit Ziya Uşaklıgil, duyular, canlandırma

Senses and Vivication in *Mai ve Siyah*

Abstract: Halit Ziya Uşaklıgil the creates a new narrative for the telling of joinings between senses and sensations with the outside world in his novel *Mai and Siyah*. In this narration, the senses merge with the imaginary via vivification and coming into contact becomes part of signifying the outer world. Elaine Scarry divides her enlivenments into three: Direct, delayed and imitative in *Dreaming by the book* and as for only poetry includes all three vivifications. Ahmet Cemil presents the reader with all three enlivenments together, in *Mai ve Siyah*. In this article, I will establish this point, by utilizing passages from *Mai ve Siyah* and notably the work which Ahmet Cemil strove to write.

Keywords: *Mai ve Siyah*, Halit Ziya Uşaklıgil, senses, vivification.

Giriş

Halit Ziya Uşaklıgil 19. yüzyıl sonunda yayımladığı *Mai ve Siyah* adlı eseri ile edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olmuş, bu eser Türkçede roman tarihinin başlangıç eserlerinden biri kabul edilmiştir. *Mai ve Siyah*, yarattığı Ahmet Cemil karakteriyle hem neslini anlatan bir roman olmuş hem de roman tarihinde duyuların ve duyguların dış dünyayla birleşmelerini, bu birleşmelerin metinde yeni bir anlatım şekli yaratmasını mümkün kılmıştır. Bu anlatım şeklinde duyular, canlandırmalar aracılığıyla hayal dünyasıyla birleşir ve temas etmek dış dünyayı anlamlandırmanın bir parçası olur. Bu şekilde duyular ve canlandırmalar, eseri dönemindeki birçok eserden ayırt eder.

Elaine Scarry (2006), *Kitapla Hayal Etmek* adlı kitabında sanat alanında üç farklı canlandırmadan bahseder: Dolaysız canlandırma, gecikmeli canlandırma ve taklit. Resim sanatı gibi görsel sanatlar dolaysız, müzik gecikmeli, sözlü sanatlar ise taklit yoluyla canlandırma yapar. Resimde ressamların belirli bir renkteki yoğunlaşmaya odaklanarak resmettikleri kısımdaki algı ile etraftaki keskinliği de imlemeyi dolaysız, müzikteki notaların sesi beraberinde getirmesiyle gecikmeli, sözlü sanatların ise

---

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. İstanbul / TÜRKİYE. E-posta: sevals@gmail.com ORCID NO: 0000-0003-3467-4137

duyuları taklit etmeye dayanan özellikleri kahramanlara aktarmasıyla taklit bir canlandırma oluşur. Scarry, şiirin her üç canlandırmaya da sahip olduğunu vurgular. Çünkü şiir, yoğunlaştırmalarla çalıştığından ve bir görselliği de içinde barındırdığından dolaysız canlandırmayı, halihazırda seslendirilebilir olmasıyla gecikmiş canlandırmayı, anlatıya has olmasıyla da taklidi bir arada kullanabilir. *Mai ve Siyah*'ta Ahmet Cemil bize bu üç canlandırma şeklini bir arada sunar. Bunu, *Mai ve Siyah*'tan ve özellikle de Ahmet Cemil'in yazmaya çalıştığı eserden bahsettiği pasajları kullanarak ispatlamaya çalışacağım. Bu pasajlarda hem duyuların nasıl temas edilebilir olana dönüştüğünü gösterecek, hem de canlandırmanın üç farklı şekilde yapılabildiğindeki rollerinden bahsedeceğim. Bunun için romandan üç pasaj seçtim: Bunlardan ilki Ahmet Cemil ve arkadaşı Hüseyin Nazmi'nin şiir tercüme ettikleri, ikincisi Ahmet Cemil'in yazmak istediği şiirin nasıl bir dile ihtiyacı olduğunu belirttiği ve sonuncusu da Ahmet Cemil'in yazdığı şiiri okuduğu pasaj.

Eserde duyular, her zaman temas edilebilir bir unsur olarak ele alınır. Bu, farklı şekillerde ortaya çıkar. Duyma duyusu, canlandırılarak bir görme duyusuna aktarılır. Kıtapta, Ahmet Cemil'in Hüseyin Nazmi ile birlikte çevirdikleri şiiri Ahmet Cemil'in okuyuşu da buna örnektir: "*Ahmet Cemil'in sadâ-yı âhenk-dârı bir teessür-i samimi ile veznin cereyân-ı bî-tâbânesi üzerinden bir seyelân-ı marizâne ile akıyor, kelimeler nâliş-i medîd-i matem tarzında hafif ivicâcât-ı sadâiye ile uzanıp gidiyordu. Bu tarz-ı kıraat şiirin yeis ü melâlini büsbütün tefsir etti.*" (Halit Ziya, 1898, s. 28)

Burada "ivicâcât-ı sadâiye" ile Ahmet Cemil'in sesi, görselleştirmenin, soyut olanın somutlaşmasını sağlar. Ses, dalgalanmalar ile etrafa saçılır ve titreşimler halinde yayılır, böylece Hüseyin Nazmi'ye temas eder. Bu şekilde ses, görünmez olmaktan çıkarak görünür olana dönüşür, dahası tercüme edilmeye çalışılan şiirin yorumunu beraberinde getirir. Sesin bu titreşimi onların algılarını da değiştirir:

"Bu suretle manzume bittiği zaman her ikisi de sükût ettiler, bu şarâb-ı mestî-âver-i şiir beyinlerini latif bir surette uyuşturmuştu. Öyle sâkit, gaşy olmuşçasına karşılarında güneşin eşiasıyla parıldayan elvâha; ta uzakta denizin ağuşuna süzülen Üsküdar'a, beride bir müddet devam edip sonra birdenbire inkıta eden Boğaziçi'nin mukaddemât-ı menâzırına, Üsküdar İskeleyi'nden kalkan bir vapura, Beşiktaş'tan karşıya geçen aheste-rev bir kayığa, uzun uzun baktılar." (Halit Ziya, 1898, s. 28)

Algılar, gevşemiş, zihin neredeyse bir şarabın sarhoşluğuyla bakar hale gelmiştir. Bunu sağlayan ise sesin titreşimlerinin görünürlüğüdür. Görünür olan ses, zihni etkiler, o da görme algısını değiştirir. Işığın vurduğu yerler, uzaktan gördükleri vapuru da kayığı da tıpkı ses dalgalarının titreşimi gibi süzülen, hareket eder birer nesne haline dönüştürür. Baktıkları vapurun kendisi değil vapurun hareketleridir. Dolayısıyla algıları, sesin harekete geçirdiği zihnin algısı görme duyusunu da, bir nevi titreşen, süzülen bir harekete doğru çevirir. Demek ki bu pasajda, duyular bu şekilde birbirini tetikler durumdadır. Duyma duyusu görme duyusunu tetikler, bu tetiklemeyle beraber duymanın titreşimi görmenin titreşimini çağırır ve odaklanma sabit olandan hareketli olana kayar, böylece hareketin kendisi duyma ve görme duyusunun ortak noktası olur. Tabii tabiat da bu şekilde, bakışa yakalanır. Nitekim bu yakalamayı sağlayan, okudukları manzumedir. Daha Ahmet Cemil'in manzumeyi okumaya başlayışıyla gecikmiş bir canlandırma başlamıştır. Bu okuyuşun varlığı ise tıpkı resimde olduğu gibi dolaysız bir canlandırmayı çağırır. Bakış, güneş ışıkları aracılığıyla yoğunlaşmaya başladığında, tıpkı bir tabloda aynı rengin farklı tonlarıyla yapılan dolaysız

canlandırma gibi, vapur ve kayığı da görülebilir hale getirir. Etrafın yoğunlaşması onların görünürlüğünü mümkün kılar.

Hüseyin Nazmi ve Ahmet Cemil'in uyuşmuş dimağları, karşılarında duran manzaraya bakmaya başlamalarıyla beraber yine harekete odaklanarak tabiatı bu hareketin içine yerleştirir:

“Birkaç gün evvelden beri devam eden yağmurlar yalnız o sabah dinerek, sema açılmış, güneş hafif bir hararet neşreden ziyasını bir âtîfet-i mebzule ile saçmıştı. Bahçenin çok yağmur yemiş otlarından, ağaçlarından, topraklarından bir buğ kalkıyor; ziyâ-yı şemsin altında titriyordu. Ta karşılarında Çamlıca tepelerinin üstünde, hava ihtizaz ediyor; ratib topraklardan yükselen tebahhurî bir hava güneşin altında hafif hafif sallanıyordu. Bahçenin bü-yü türâbî, demin ellerindeki kitaptan fışkıran zülâl-i şiir, karşılarında hevâ-yı mühtezzin altında titreyen o menâzır-ı müşemmese, denizin üstünde birbirini kovalıyormuş gibi uçuşup kaçışan ziya parçaları; beyinlerine latif bir hararet-i mestî vermişti.” (Halit Ziya, 1898, s. 28)

Zihnin uyuşukluğu, sesle başladığı görme duyusuna bu seyredişte dokunma duyusunu da ekler. Bu noktadan itibaren de sözlü sanatlarda rastladığımız taklit ile karşılaşırız. Güneş, burada hafif bir hararet neşreden ziyasını saçar haldedir. Sıcaklık ile birlikte yeni bir temas daha ortaya çıkar. Tıpkı ses gibi, süzülen vapur ve kayıkta olduğu gibi ısınma da titreşimlerle, saçılarak bu kez kulak ve görmeden dokunmaya geçer. Ses titreşimleriyle başlayan duyu, görmeye ve dokunma duyusuna doğru, hep hareket halinde bir evrilmeyi yüklenir. Nitekim gördükleri manzarada ilk dikkati çeken, yağmurun dinip gökyüzünün açılmış olması ve güneşin ışıklarını göstermesidir ve bu tasvirde sıcaklığın, hararetin özellikle vurgulanmasıyla değişim halindeki hareket oluşur. Hareket bu şekilde başladıktan sonra, havanın yavaş yavaş buharlaşması ve güneş ışıklarının titreyişi ona eşlik edecektir. Üstelik bu titreyiş, tam da uyuşmuş bir zihnin görme algısına eşlik eder bir halde, tüm manzaraya bir hareketlilik kazandırır. Kahramanların algıları, doğrudan zihnin uyuşmuş olmasına odaklanır. Zihni uyuşmuş kahramanların algıları -burada görme algısı- tam da zihnin işleyişiyle paraleldir. Havanın durdukları yerden sallanır bir vaziyette görünmesinin sebebi budur. Duyma, görme ve dokunma duyusu, bu uyuşukluğa bir de koklama duyusunu ekler. Ve tabii o da diğer duyular gibi hareketi imler bir vaziyettedir. Buldukları yerdeki toprağın kokusuyla gördüklerini birleştirirler. Kokuyla birlikte de okuma eylemine, şiirin başlattığı uyuşukluğa geri dönerler; böylece ellerindeki kitaptaki şiiri, saflıkla seyretmekte oldukları manzaranın bir parçası haline gelir. Dolayısıyla okuma eyleminin başlattığı hareket başladığı yere geri döner; ancak bu geri dönüş de hareket halindedir: Geri döndüğünde orada sabitlenmez, akışkanlığa dahil olur. Kahramanların zihinlerindeki uyuşukluk, tüm duyularla akışkan bir hale bürünürken kahramanları da sabit olmaktan çıkarır, onları hareketli nesnelere dönüştürür. Bunu sağlayan ise baktıkları ve okuduklarına tüm duyularını açmalarıdır; bu nedenledir ki görülen ile sadece bir görme ve görülen ilişkisi kurulmaz, bakılan ile bakanın birbiriyle karşılıklı bir hareket içinde olduğu bir devinim yaratılır. Devinin halindeki nesnelere tüm hareketleri duyuları taklit eden bir canlandırmayı beraberinde getirir.

Bu devinimde Ahmet Cemil kısa bir düşünme anından sonra konuşmaya başlar:

“— Ah, neler hissediyorum da tahlil edemiyorum. Bir şey yazmak, o tahassüsâtın içinden bir şey çıkarmak istiyorum ama bir kere ne yazmak istediğimi tayin edebilsen. Şurada -beynini gösteriyordu- bir şey var, bir şey duyuyorum ama rüyalarda tutulamayan eşkâl

gibi parmaklarımın arasından kaçıyor. Bilir misin, nasıl bir şey? Bak şu semaya, ne görüyorsun, mailiklerden mürekkebe bir deryâ-yı minâ... Gözlerinle onun içine girmeye çalış; o mailikleri yırtmak için uğraş, ne görüyorsun? Mai... Daima mai... Değil mi? Sonra, bak ayağımızın altındaki toprağa, ne buluyorsun? Bir reng-i câmid-i esved...Of!... O tabakât-ı muzlimeyi parçalayarak içeriye infaz-ı nazar et; in, in, in, ne kadar inebilmek mümkünse o kadar in; ne buluyorsun? O siyahlıklar içinde ne buluyorsun? Siyah... Daima siyah değil mi? İşte öyle bir şey yazmak istiyorum ki fevkine bakılsa mai ve daima mai; zîrine bakılsa siyah daima siyah... Bir şey ki mai ve siyah olsun. Hasta mıyım, bilemiyorum; fakat ah! O ne yazmak istediğimi bilsem; onu şöyle karşımda mürtesem, musavver görmek mümkün olsa; işte o vakit, zannediyorum ki artık ölebilirim; nisâb-ı hayatını tamamıyla almış bir adam hükmünde gözlerimi kapayabilirim..." (Halit Ziya, 1898, s. 28-29)

Kahraman, konuşmaya başladığı andan itibaren histen, hissetmekten, duyuların onda uyandırdığı izlenimlerle oluşmuş bir "his"ten bahsetmektedir. Onda bu hissi uyandıran, okudukları şiir ve bu şiirin uyuşturduğu zihnin gördükleridir. Böylece uyuşuk olan zihin, uyanır. Artık konuşmaya başlayan kahraman da uyanık bir zihin ile hislerini karşısındakine aktarmaya, duyularını taşıyan insanın taklitlerini aktarmaya başlar. Hissi başlatan uyuşukluk, dile ancak uyanıklıkla gelebilir. Seyretmenin yerini konuşmak aldığı anda, dil de bir temas unsuru gibi anlatılmalıdır. Okumanın, sesli okumanın yarattığı seyretme edimi, konuşmayla birlikte yazmaya dönüşür. Çünkü Ahmet Cemil bu seyredişin ardından uyanan zihniyle nasıl bir şey yazmak istediğini anlatmaya başlar. Yazma edimini his ile, hislenme ile birleştirir. Bu his ise ancak duyulara açılan bir dünyayla var olabilir. *Mai ve Siyah*'ta hissetmenin anlamı, duyuların uyandırdığı bir dünyaya açılmaya karşılık gelir. Bu hissi anlatmanın yolu ise henüz araştırılmaktadır; tıpkı seyredilen doğanın devinim hali gibi, yazılacak olan da aranmaktadır ve o, hislerin içinden çıkacaktır. Ahmet Cemil'in zihninin içinde "duyduğu" ama dışarıya çıkaramadığı bir şey'dir bu. Burada duymak, hem geçmişe hem geleceğe hem de şimdیه açılan bir zaman dilimini verir. Çünkü o, Ahmet Cemil'in zihninde hali hazırda mevcuttur, ondan bahsetmese dahi oradadır, ondan bahsettiği zaman şimdi'yle birleşir ve tam da bahsettiği andaki onu anlamlandırma çabasıyla şimdi'yi geleceğe taşır. Duymak da Ahmet Cemil'in gördükleri gibi devinim halindedir. Üstelik burada hem işitmeyi hem de hatırlamayı birlikte yüklenmiştir. Yazılacak olanın mai ve siyahı bir arada barındırması da bununla bağlantılıdır. Tıpkı sema ile gökyüzünün maviliklerde birleşmesi, bunların birçok maviyi bir arada taşınması gibi, şiir de mai ve siyah ile birlikte sürekli bir devinimi taşıyacaktır.

Ahmet Cemil eserini aslında oldukça katı biçimlerle tarif eder:

"Sonra, bak ayağımızın altındaki toprağa, ne buluyorsun? Bir reng-i câmid-i esved...Of!... O tabakât-ı muzlimeyi parçalayarak içeriye infaz-ı nazar et; in, in, in, ne kadar inebilmek mümkünse o kadar in; ne buluyorsun? O siyahlıklar içinde ne buluyorsun? Siyah... Daima siyah değil mi? İşte öyle bir şey yazmak istiyorum ki fevkine bakılsa mai ve daima mai; zîrine bakılsa siyah daima siyah... Bir şey ki mai ve siyah olsun..." (Halit Ziya, 1898, s. 28-29)

Toprağın, ayağını bastığı toprağın katılığı, önce ona temas edilebilir hale getirilir, ardından da gözlerle içine nüfuz edilebilir olur. Böylece gökyüzü ve yeryüzü tek bir resimde birleşir. Bu sebeple ona her ikisini birleştirecek, aslında görülebilir olanla gözün göremediği derinliklere inebilecek bir tabloda, musavver ve mürtesim bir tabloda bahseder. Çünkü musavver olan hayal edilebilen, mürtesim olan ise

resmedilebilendir. Bu noktada hayal olunan ile somut olan iki ayrı unsur şeklinde sunulurken her ikisi de görülebilir olana dönüştüğünden, bir tablodan, anlatılabilecek bir tablodan bahsedilebilir. Bunu başlatan manzume, yani gecikmiş canlandırma; resmetme, dolaysız canlandırma; kahramanın onu aktarma çabası ise taklit canlandırmadır. Unutulmamalıdır ki Ahmet Cemil de bir şairdir ve bir şiiri çevirmenin, okumanın ardından kendi yazacağı şiir üzerine konuşmaktadır. Burada, *Mai ve Siyah'*ın meşhur pasajını hatırlamak yerinde olacaktır:

“Bilseniz, şiirin nasıl bir lisana muhtaç olduğunu bilseniz! Öyle bir lisan ki... Neye teşbih edeyim, bilmem?... Bir ruh-ı mütekellim kadar belîğ olsun, bütün kederlerimize, neşvelerimize, düşüncelerimize, o kalbin bin türlü inceliklerine, fikrin bin çeşit derinliklerine, heyecanlara, tehevürlere terceman olsun; bir lisan ki bizimle beraber gurûbun ahzân-ı elvânına dalsın düşünsün, bir lisan ki ruhumuzla beraber bir matemin eşk-rîz-i ye'si olsun. Bir lisan ki heyecân-ı âsâbımıza refakat ederek çırpınsın... Haniya bir kemanın telinde zapt olunamaz, anlaşılabilir, bir kaide altına alınamaz nağmeler olur ki ruhu titretir... Haniya bir sabah zamanı incilâ-yı fecrden evvel âfâka hafif bir imtizâc-ı elvan ile dağılmış sisler olur ki üzerlerinde tersim olunamaz, tayin edilemez renkler uçar; nazarlara buseler serper... Haniya bazı gözler olur ki bir ufk-ı bî-intihâ-yı siyaha açılmış kadar ölçülemez, ka'r-ı nâ-yâb-ı umkuna vukûf kabil olamaz, derinlikleri vardır ki hissiyatı mass eder. İşte bir lisan istiyoruz ki onda o nağmeler, o renkler, o derinlikler olsun. Fırtınalarla gürlesin, dalgalarla yuvarlansın, rüzgârlarla sarsılsın; sonra müteverrim bir kızın kenâr-ı firâşına düşsün ağlasın, bir mehd-i nâz-perverine eğilsin gülsün, bir gencin nûr-ı nigâh-ı şebâbına saklansın, parlansın. Bir lisan... Oh! Saçma söylüyorum, zannedeceksiniz, bir lisan ki sanki ser-â-pâ bir insan olsun.” (Halit Ziya, 1898, s. 6-7)

Uyuşmuş bir dimağın gördüğü manzaranın ardından uyanan bir zihinle nasıl bir eser yazmak istediğinden bahseden Ahmet Cemil, bu eserin dilinde duyuları, duyguları, teması harekete geçirir: Keder, neşe ve düşünce; heyecan, öfke ve kalbin taşıdığı tüm derinliklere nüfuz edebilen bir dil. Ahmet Cemil'in musavver ve mürtesim olarak katılaşmasını istediği tablonun dili de musavver ve mürtesim olarak görünür. Duygu burada, bu tabloyu harekete geçiren unsurdur: Heyecan, öfke ve tabii düşünceden bağımsız olmadan, kalbin hissettiği her şey. Düşünce ve duyguların bir araya gelmesi ise güneşin sadece batışını değil bu batışta gözün gördüğü renkleri, ama yalnız hüznü renkleri ve bu renkler karşısındaki duygulanımları bir araya getirmelidir. Dil, tüm bunları yansıtmak için başka bir forma bürünmeli; eserde görünürlük kazandığından farklı farklı halleri, zihinden kalbe giden bağlantıları yakalamalıdır. Bu yakalamakta renkler, kişinin bedeniyle buna verdiği tepkiler temas edilebilir hale gelir. Böylece pratik, duygu ve düşüncenin hareket halinde olduğu pratik, tıpkı resimdeki gibi gösterilebilir. Bu, aynı zamanda duyguların da gösterilebildiği bir tablo haline dönüşür. Böylece “ruh-ı mütekellim” bir eserde vücut bulur. Ahmet Cemil'in bedeni, bu hareketin bir yansıtıcısı olduğundan tabloyu aktararak dil de yaşayan bir insan gibi olmalıdır. Devinim halinde; devininim her halini duygu ve düşüncelerle beraber, hareket halinde imleyen bir dil. Bu dil ancak bambaşka bir şekilde, farklı canlandırmalarla ortaya çıkarılabilir: Her üç canlandırmanın bir arada kullanıldığı bir teknik ile.

Söz konusu üç canlandırmanın bir arada olduğu bir başka pasaj örneği, Ahmet Cemil'in şiirini okuduğu sahnede görülür: *“Ahmet Cemil biraz kuvvet buldu; yavaş yavaş gözlerinden bir sis kalkıyor, sesine bir kabiliyet-i ifade geliyordu. Şiir evvela bir*

ebr-i nev-peydâ-yı bahardan serpilen müheyyâ-yı tebahhur katarât-ı hafife gibi yavaşı yavaşı, ağır ağır, bir nüzûl-ı istiğna-fürûşâne ile dökülüyor; güya şu heyet-i sâmiyanın dimağlarına muattar, muanber bir serinlikle, nevâziş-kâr buselerle temas ediyordu.” (Halit Ziya, 1898, s. 145)

Şiirin okunuşunda duyular hemen hizmete girer. Havadan aşağıya doğru inen bir yoğunlukla görme ve hissetme birlikte çalışır. Nitekim onu dinleyenler de bu yukarıdan aşağıya inişi hem görür hem de kulaklarına sadece ses gelmez, onlara temas da eder. Bu temasın ardından Ahmet Cemil’in şiiri hakkında kısa bir bilgi verilir: *“Ahmet Cemil eserinin başında bir sabah-ı bahar levhası tasvir etmiş, sonra iki mısra ile levha-i tâbdâr u rûh-perveri şebâb-ı hülya-cû-yı hayata tatbik edivermişti.”* (Halit Ziya, 1898, s. 145) Şiir okunurken hayalde bir bahar sabahı tasviri canlandırılır, bu canlandırmada ruhu besleyen ve ışık saçan bir tablo, hayatın hülyalı gençliğine uyarlanmıştır. Dolayısıyla gençlik hayalleri ile bahar sabahının tablosu birleştirilir. Nitekim bahar sabahı tablosunun hem ruhu besleyen hem de aydınlık bir tablo olmasında maddi ve manevi unsurlar birleştirilmiştir. Tab-dar kelimesi, ruhu ve tabloyu imler, tıpkı bir sonraki ifadede hülya kelimesinin hem gençlik hem de hayatı imlemesi gibi. Böylece hayal edilen, göz önüne getirilen tabloda aydınlık ve hülyalı olma hali, maddi ve manevi duygulanımlar arasında bir köprü işlevi görür; birinden diğerine geçişi mümkün kılar. Bu imkân, birlikteliği beraberinde getirir. Ahmet Cemil’in şiirini okuyuşu ile bunun dinleyenlerde uyandırdıkları bir arada verilir. Aynı pasajdaki şu uzun cümleye bakalım:

“Ahmet Cemil ayağa kalktı, şimdi vezn-i muntazam muhtelif esaslardan, elhândan geçtikçe değişiyor; Ahmet Cemil artık sesini arzusuna tebâen idareye başlıyordu. Sâmiin evvela bu tebeddül-i evzânı fark etmiyor gibiydi, sonra bir aralık İlhami Efendi eğilerek, kaşlarını çatarak kulak kabarttı; Süleyman Vahdet Efendi’ye nazar-ı dikkate davet eden bir işaretle baktı, heyet-i sâmiyanın sükûtu arasında bu küçük hareket herkes için taziyâne-i ibtisar hükmüne geçti, ibtidalarında bu tenevvü’-i ahenkten bir tesir-i nahoş hasıl oluyor gibi idi; fakat Ahmet Cemil’in sadâ-yı nağme-kârîsi bazen kevser-cû-yı sine-i sehâib olmak isteyen şahinler gibi yükselerek, bazen bir pervâz-ı sübhan ile hafif hafif dalgalanarak, ara sıra çemenlerin üzerinden bir seyelan-ı mevce-rîz ile akan riyâh-ı leyâl gibi bir terennüm-i feşâfeş-kâr ile geçerek, gah bir tarraka-ı şehik-i ıztırab ile hançere-bend, gah sirişk-i matem şeklinde sakitâne rîzân, nagehan bir hande-i nev-peydâ-yı ümid şeklinde gonce-küşâ, ara sıra bir cûy-bâr-ı gunûdenin zezeme-i rüyâ-perveriyle dem-gîr ü nâlân; evzânın silsile-i tenevvü’-i engâmundan, kafiyelerin bir musiki parçasında câ-be-câ mütekerrir birer savt-ı münferid gibi tekabül-i terennümden geçip gittikçe bu eserden güya bir hevâ-yı mestî-bahş-ı şiir tebahhur ederek küçük bir ebr-i perrân şeklinde bu heyet-i sâmiyayı âgûş-ı gayş-âverine sardıktan sonra bir muntika-i ulviye-i semâvâta doğru yükseltiyordu.” (Halit Ziya, 1898, s. 145)

Burada dikkati çeken, Ahmet Cemil’in farklı vezinlerle yazdığı şiiri okurken sesini buna göre ayarlayarak yükseltip alçaltması, onu dinleyenlerin de önce hoş bulmadıkları bu ses değişimlerinin önemini sonrasında fark etmeleridir. Sesin bu şekildeki farklı duyuları, gözümüzün önünde bir manzara olarak yeniden canlandırılır. Bu canlandırmada tabiat yine baş roledir, ne de olsa Ahmet Cemil’in şiiri bir bahar sabahını tasvir ederek başlamıştır. Bir şahinin gökyüzünde yükselerek dolaşması, alçalması, bu hareketlerin rüzgârla eşleştirilmesi hem sesteki farklılıkları hem de sesin görünürlüğüne mümkün kılar. Gözümüzün önünde bir şahinin uçuşunu canlandırdığımızda Ahmet Cemil’in sesi görülür ve duyulur olur.

“Bir zaman geldi ki hepsi güya bir bahar gecesi cenâh-ı riyâhın bir tuhfe-i cenân olarak isâl-i bezm-i rüya ettiği bir lahn-ı mübhem-i rûh-nevaz ile maddiyet-i vücudiyelerinden tecerrüd etmiş gibi sâkit, mebhût, gayr-ı müteharrik kaldılar; Ahmet Cemil şimdi kimseyi görmüyor, elinde parmaklarının bir hareket-i gayr-ı iradiye ile çevirdiği defterine nadiren bir nigâh-ı îânet-bahş-ı hatıra göndererek, uzun kumral saçları lambalardan dökülen ziyalarla tenevvür ederek, siması gâh u bî-gâh bir sehâb-ı teessürle istitâr yahut bir şule-i neşve ile incila ederek devam ediyordu. Şimdi eserin kısm-ı müntehisine geliyordu; mücâdelât-ı hayatiye ile mâli bir gün tasvirinden sonra âfâka bulutlar yığıyor, amâk-ı fezâdan rüzgârlar kaldırılıyordu.” (Halit Ziya, 1898, s. 145)

Burada görüldüğü gibi Ahmet Cemil’in şiiri okuyuşundaki değişimler, yükselip alçalmalar sonunda su gibi yükselip yoğunlaşarak buhar halini alır ve dinleyenleri sarar. Nitekim şiir de bulutlar ve rüzgârlarla doludur.

Sonuç

Elaine Scarry’nin (2006) bahsettiği üç canlandırma şeklinin sadece şiirde görülebileceği tespitinin aksine, *Mai ve Siyah*’ta Ahmet Cemil’in şiirden bahsettiği üç pasajda görüldüğü üzere, bunları düzyazıda, romanda da görmemiz mümkündür. Burada, Halit Ziya’nın eserinde şiirden bahsederken kahramanı aracılığıyla, yazılan şiiri temas edilebilir bir şekilde duyularla beslemesi, bu şekilde Ahmet Cemil’in tüm kâinata kendini, bedenini açması söz konusudur. Şiirden bahsedilen her yerde tabiatın görünürlük kazanması, sesin titreşimlerinin bunlardaki alçalma ve yükselmenin müzik notaları şeklinde etrafa saçılması ve kahramanın bunu aktarışı, hayal edilenin somutlanmasına, bunu yaparken de devinim halinde salınmasına imkân vermiştir.

Her üç pasajda da duyuların görme, duyma, koklama ve dokunma şeklinde birbirine harmanlanmış bir şekilde verilmesi ve bu yolla bir manzara oluşturulmasıyla kurulan anlatı tekniği, bu romanda üç farklı canlandırmayı mümkün kılmıştır.

Kaynakça

SCARRY, E. (2006). *Kitapla Hayal Etmek*. İstanbul: Metis Yay.

HALİT ZİYA. (1898). *Mai ve Siyah*. İstanbul: Alem Matbaası.

UŞAKLIGİL. Halit Ziya (2018). *Mai ve Siyah- Eleştirel Basım*- İstanbul: İletişim Yay.

TÜRKÇÜ DERGİLERDE RUNİK HARFLİ YAZITLAR

Deniz DEPE*

Öz: 1931 *Atsız Mecmua* ile başlayan Türkçü dergi furyası 1950'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu dergiler, Türkçü aydınlar için siyasi bir araç olmasının yanı sıra, "Türk" vurgusunun tarih ve edebiyat desteğiyle yapılması açısından edebî mecmua tarihimizde önemli bir yer teşkil ederler. Ancak Türklerin geçmişinin çok eski olduğu, bilge ve yetenekli bir ırk olduğu vurgusunun sık sık yapıldığı bu dergilerde, *Orhun ve Yenisey Yazıtları'nın* ihmal edilmesi dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, 1931-1950 arasında çıkmış olan on beş Türkçü dergi taranmış, runik harfli yazıtlardan bahseden on sekiz yazı tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçülük, Süreli Yayınlar, *Orhun Yazıtları*, *Yenisey Yazıtları*.

Inscriptions In Runic Letters In Turkist Magazine

Abstract: The Turkist magazine trend that started with *Atsız Mecmua* in 1931 continued until the 1950s. In addition to being a political tool for Turkist intellectuals, these magazines have an important place in our literary magazine history in terms of making the "Turk" emphasis with the support of history and literature. However, it is noteworthy that the *Orhun and Yenisey Inscriptions* are neglected in these magazines where the emphasis is often made that Turks have a very old past and are a wise and talented race. In this study, fifteen Turkist magazines published between 1931-1950 were scanned, eighteen writings mentioning inscriptions with runic letters were identified and analyzed.

Keywords: Turkism, Periodicals, *Orhun Inscriptions*, *Yenisey Inscriptions*.

Giriş

18. yüzyılın başında bulunan ancak çözülmesi 19. yüzyılın sonunu bulan *Orhun Yazıtları*, hem Türk tarihi hem de Türk dili tarihi için bir dönüm noktasıdır. Ancak runik harfli metinlerle ilgili bir literatür taraması yaptığımızda, bu keşfin bu kadar önemli bir dönüm noktası olmasına rağmen, neredeyse sadece akademik camiayı ilgilendirdiğini görürüz. Yazıtlar, edebî eserlere hemen hiç konu olmadığı gibi, edebiyat-fikir-sanat mecmualarında da kendine pek yer bulamaz. Bunun sebebini dönemin siyasi ve sosyal şartlarına bağlamak da sadece kısa bir süreyi "kurtarır", oysa biz "millilik" vurgusunun zirvede olduğu dönemlerde bile yazıtları edebiyat sahnesinde göremeyiz.

Orhun Yazıtları'ndan bahseden ilk yazı, *İkdam*'ın 5 Şubat 1310/ 17 Şubat 1895'te yayımlanan iki yüzüncü sayısında yayımlanmıştır: "Hutût-ı Kadime-i Türkiye". İmzasız yayımlanan yazının Necip Asım'a ait olduğu düşünülmektedir (Ercilasun 2013: 397). Bilindiği üzere Necip Asım, 1315'te *En Eski Türk Yazıtı* adıyla yazıtlar hakkındaki ilk kitabı yayımlayan isimdir. Yazar, kitabın uluslararası bilimsel bir toplantıda Thomsen tarafından Ahmet Mithat'a hediye edildiğini, Ahmet Mithat'ın da bu kitabı kendisine verdiğini söyler (Akt. Ercilasun 2013: 400).

Bu yazıyı Türk Yurdu'nda 1911'de çıkan "Türkolog Wilhelm Radloff ve Vilhelm Thomsen Hazeratının Jübileleri" takip eder.¹ Erhan Aydın'ın *Türk Runik*

* Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: depedeniz@gmail.com. ORCID No: 0000-0003-3183-4617

Bibliyografyası'nı (Aydın 2017) ve Bilge Ercilasun'un "Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler" yazısını takip ettiğimizde, yazıtlarla ilgili ilk yazıların *Türk Yurdu*'nda ve *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda çıktığını görürüz. Bu yazıların bir kısmı çeviri olmakla birlikte, Fuat Köprülü, Ziya Gökalp, Sadri Maksudi, Ragıp Hulusi Özdem gibi isimler tarafından yazılmış telif yazılar da vardır. Ercilasun, Türk aydınının yazıtlara gereken ilgiyi başlarda göstermediğini, sadece Ahmet Mithat, Şemsettin Sami ve Necip Asım'ın bu konuyla ilgilendiğini ve "Türkiye'de abidelerin muhtevasıyla ilgili ilk düşünceler[in] 1915 tarihlerinde Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü ile başla[dığını]" söyler (Ercilasun 2013: 405-407). Edebi bir metin olarak doğrudan yazıtlara odaklanan ilk eser ise Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun 1920'de otuz üç bölüm olarak *Tasvir-i Efkâr*'da tefrika edilen *Gönül Hanım* romanıdır (Müftüoğlu 1971). Romanın kitap halinde basılması için 1971'i beklemek gerekir. Bu bile edebiyat camiasının ilgisizliğinin bir kanıtı olarak görülebilir.

Yazıtların karşılaştığı ilgisizliği genel olarak tartışmak makalenin sınırlarını aşacağından, bu çalışma, edebiyat-fikir mecmuaları tarihimizde Türkçü döneme odaklanacak ve Türkçü dergilerin yazıtlara olan tavrını ele alacaktır. *Atsız Mecmua*'nın çıkış tarihi olan 1931 ile Türkçü söylemin zayıfladığı 1950 arasındaki dönem, çalışmanın zaman aralığını oluşturmaktadır.

Dönemin Atmosferi ve Türkçü Dergiler

Dönemin siyasi atmosferine göz atarsak, 2-11 Temmuz 1932'de gerçekleşen Birinci Türk Tarih Kongresi, 26 Eylül-5 Ekim 1932'deki Birinci Türk Dil Kurultayı ve bu yıllarda gündeme gelen "Türk Tarih Tezi" ile "Güneş Dil Teorisi" bize bir fikir verecektir. Bu yıllar, Türklerin mükemmel bir ırk olduğu vurgusunun yanında kadim bir millet olduğunun da gündeme getirildiği yıllardır. Otuzlu yılların hazırladığı ortamın da katkısıyla, bu akım, kırklı yıllara gelindiğinde zirveye ulaşır: "Türkçü akımın en aktif olduğu dönem, 1940'ların başlarıydı. 1938 sonlarından itibaren, bir başka deyişle Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra, yeni şahısların katılımı ve 1930'larda Nihal Atsız'a destek verenlerin daha aktif hale gelmeleri sonucunda, 1939 ve 1944 yılları arasında Türkçü yayınlar çoğaldı" (Özdoğan 2019: 181).

Dergilerin Türkçülük hareketinde çok önemli bir rol oynadığı aşikardır. Bu yılların dergilerini karıştırdığımızda, alt başlıklarda her ne kadar "fikir", "kültür", "edebî" yazsa da, dergilerde Türkçü hareketin entelektüel vitrinini değil, devrin aktüel meselelerini görürüz. Otuzlu yıllarda başlayan Türkçü dergi furyasının en dikkat çeken isimleri şöyle sıralanabilir: *Atsız Mecmua*, *Çığır*, *Orhun*, *Ergenekon*, *Türklük*, *Kopuz*, *Bozkurt*, *Çınaraltı*, *Millet*, *Tanrıdağ*, *Türk Amacı*, *Gökbörü*, *Türk Sazı*, *Kür-şad* ve *Orkun*. Ellili yıllardan sonra *Tanrıdağ II*, *Ötüken*, *Töre* gibi dergiler bu geleneği devam ettirseler de, bu yirmi yıllık dönem kadar etkili sahne almayacaklardır. Günay Göksu Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)* başlıklı çalışmasında, bu dergilerin "yoğun bir propaganda faaliyeti" içinde olduklarını ve "adeta bir forum işlevi gördüğünü" söyler:

[...] Gruplar, dergileri aracılığıyla, düşüncelerini, görüşlerini ve CHP hükümetlerine yönelik eleştirilerini okurlarına topluca iletebiliyor, ayrıca kendi içlerindeki fikir ayrılıklarını taraftarları ve karşıtları önünde dile getirebiliyorlardı. Dergiler genellikle uzun ömürlü olamadılar. Hükümetin bir iki

¹ Bk. "Türkolog Wilhelm Radloff ve Vilhelm Thomsen Hazeratının Jübileleri", 1911, 1/6: 171-177

kapatma kararının yanı sıra, dergi sahibinin ölümü ve liderler arasındaki rekabet de dergilerin düzenliliğini ve ömrünü olumsuz yönde etkiliyordu (Özdoğan 2019: 181).

Kâzım Alöç'ün “İfşa Ediyorum” yazı dizisinde, kırklı yıllarda çıkan dergiler hakkındaki notları da Özdoğan'ı destekler:

Hükümet nezdinde görevli komisyonun, devrin Başbakanı Saracoğlu'na verdiği rapor, o zamanlar Türk Basını'nda yayınlanan bütün mecmuaların gerçek yüzünü meydana koymaktaydı. İşte bu rapora devam ediyoruz: “Kısaca iç durumlarını tesbite çalıştığımız mecmualardan Yürüyüş ile Yurt ve Dünya isimli ikisi de sol temayüllü, Gök-Börü, Türk Yurdu, Çınaraltı, Akbaba ve haklarında tafsilât arzına lüzum görmediğimiz Millet, Çığır ise sağ temayüllüdürler (Alöç 2006: 191).

Vedat Günyol da *Sanat ve Edebiyat Dergileri* isimli çalışmasında, *Çığır ve Millet* dergilerinin “II. Dünya Savaşı günlerinin Türkiye’de filizlendirdiği Hitler yanlışı özlemler içindeki, çarpık milliyetçi, ırkçı ve turancı yazarların bir çeşit dergahı durumundadır” (Günyol 1986: 44) diyerek, dergilerin siyasi amaçlı bir toplanma yeri olduğu görüşüne katılmış olur.

Türkçü mecmuaların ilki, *Atsız Mecmua* olarak anılır. “Bu yıllarda *Atsız Mecmua* Cumhuriyet Türkçülüğüne ilişkin ideolojik vurguların seslendirildiği bir ilk kürsü niteliğini taşı[r]” (Ertekin 2008: 360). Dergi, Mayıs 1931-Eylül 1932 tarihleri arasında toplam on yedi sayı çıkmıştır. Tanıl Bora, *Atsız Mecmua*’yı “bir meydan okuma” olarak yorumlar (Bora 2017: 278). Atsız, bu dergi kapandıktan sonra *Orhun*’u (dokuz sayı), *Orhun* kapandıktan sonra *Türk Sazı*’nı (bir sayı) ve o da kapandıktan sonra *Orkun*’u (altmış sekiz sayı) çıkarır. Bu serüven, Ocak 1964’te *Ötüken*’i çıkarmasıyla devam edecektir. Tanıl Bora’ya göre Atsız’ın dergileri, “Türkçü muhitin en radikal ve en ‘özerk’ dergileri”dir (Bora 2017: 278). Bu dergiler, kendisinin *Orhun Yazıtları*’na olan ilgisi düşünüldüğünde ayrıca dikkate değerdir.

Sadece Atsız değil, Türkçülük tarihine baktığımızda karşımıza çıkacak olan isimlerden Hıfzı Oğuz, Reha Oğuz Türkkkan, Hüseyin Sadettin Arel, Cemal Tigin (Fethi Tevetoğlu), Orhan Seyfi Orhon, Hüseyin Avni Göktürk, Rıza Nur, Ahmet Caferoğlu da çıkardıkları Türkçü mecmualarla bu yazının dikkatini verdiği aydınlardır. Yukarıda sayılan dergiler ve isimler ile birlikte dönemin Türkçülüğü destekleyen atmosferi bir araya geldiğinde karşımıza çıkan manzarada maalesef *Orhun Yazıtları* kendisine çok küçük bir yer bulabilmiştir.

Dergilerdeki Yazılar

Dönemin öne çıkan on beş Türkçü dergisini ve bu dergilerdeki runik harfli yazıtlarla ilgili eserleri bir tablo halinde görebiliriz:

DERGİNİN ADI	HANGİ YILLARDA ÇIKTI?	KAÇ SAYI ÇIKTI?	SAHİBİ / YAZI İŞLERİ SORUMLUSU KİM?	YAZITLARLA İLGİLİ KAÇ YAZI VAR?
1. Atsız Mecmua	Mayıs 1931-Eylül 1932	17	H. Nihal Atsız	-
2. Çığır	Temmuz 1934-1948	193	Hıfzı Oğuz	3
3. Orhun	Kasım 1933-Temmuz 1934	9	H. Nihal Atsız	3
4. Ergenekon	Kasım 1938-Ocak	4	Reha Oğuz	-

	1939		Türkkan	
5. Türklük	Nisan 1939-Mart 1940	15	Hüseyin Sadettin Arel	6
6. Kopuz	Birinci dönem: Nisan 1939-Ocak 1940 İkinci dönem: Mayıs 1943-Nisan 1944	Birinci dönem: 9 İkinci dönem: 12	Cemal Tigin (Fethi Tevetoğlu)	1
7. Bozkurt	Mayıs 1939-Aralık 1941	12	Reha Oğuz Türkkan	-
8. Çınaraltı	Ağustos 1941-Haziran 1948	161	Orhan Seyfi Orhon-Yusuf Ziya Ortaç	4
9. Millet	Mayıs 1942-Nisan 1944	24	Hüseyin Avni Göktürk (sahibi) Remzi Oğuz Arık (neşriyat müdürü)	-
10. Tanrıdağ	Mayıs 1942-Eylül 1942	18	Rıza Nur	-
11. Türk Amacı	Temmuz 1942-Şubat 1943	8	A. Caferoğlu	-
12. Gökbörü	Kasım 1942 – Mayıs 1943	13	Reha Oğuz Türkkan	-
13. Türk Sazı	Mayıs 1943	1	Atsız	-
14. Kür-şad	Nisan 1947-Kasım 1947	5	Haluk Opan	-
15. Orkun	Ekim 1950-Ocak1952	68	H. Nihal Atsız	-

Bu dergilerden bazıları isimlerinin altında bir sloganla, bazıları ise giriş yazılarında tavırlarını belli ederler. Örneğin *Orhun*, “Aylık Türkçü Mecmua”; *Ergenekon*, “Her Şeyin Üstünde Türk Irkı”; *Türklük*, “Milliyetçi Kültür Mecmuası”; *Çınaraltı*, “Haftalık Türkçü Fikir ve Sanat Mecmuası”; *Tanrıdağ*, “İlmi Edebi Türkçü-Bu Türklerin Dergisidir”; *Gökbörü*, “Türkçü Dergi”; *Kür-şad*, “Aylık Türkçü Dergi” ve *Orkun*, “Haftalık Türkçü Dergi” alt başlıklarıyla çıkarlar. Yaklaşık yirmi yıl, on beş dergi, beş yüz altmış dokuz sayıda sadece on sekiz yazı, runik harfli yazıtlarla ilgilidir. Bu yazıların ilk üçü *Orhun*’da çıkar ve H. Nihat Atsız imzalıdır. *Atsız Mecmua*’da yazıtlarla ilgili herhangi bir yazıya yer vermeyen Atsız, *Orhun*’un ilk sayısında Bilge Tonyukuk’u anar. “En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk” başlıklı yazı, Tonyukuk yazıtı hakkında kısa bir bilginin ardından yazıtın Türkçe çevirisine yer verir. Çeviri Atsız tarafından yapılmıştır. Yazının sonunda kısa bir açıklama yer alır:

Tonyukuk’un tarihi bize o zamanın Türkleri hakkında biraz fikir verdiği gibi Türklerin nasıl yalansız, rıyasız bir realist millet olduğunu da meydana çıkarıyor. Türkler, Acemler ve Yunanlılar gibi mübalağacı ve yalancı bir millet olsalardı Tonyukuk, şüphesiz, kitabesini başka türlü yazacak, zaferlerini başka bir dille anlatacaktı. Burada ise biz her şeyi olduğu gibi söyleyen açık bir samimiyetten başka bir şey görmüyoruz. Tonyukuk’a benzemek Türk gençliği için bir ülkü olursa bu pek büyük bir kazanç olacaktır (Atsız 1933: 20).²

² Alıntının imla ve yazımı günümüz imla ve yazım kurallarına göre düzenlenmiştir.

Yazıtlara yer vermeyi beşinci sayısı ile sürdürür *Orhun*. Atsız, bu sefer “İkinci Türk Müverrihi: Yulıg Tigin” başlıklı yazısında Kül Tigin yazıtının çevirisini yapar. Önce Yulıg Tigin’e, sonra yazıtların nerede olduğuna dair kısa bir bilgi verir. Çeviriden sonra ise çeviriyi nasıl yaptığına dair bir açıklaması vardır:

Ben bu abideyi kendi okuyuşuma göre tercüme ettim. Asıl metne mümkün olduğu kadar sadık kalmak için tercümeyi Thomsen’in tercümesi kadar edebî bir üslûpla yapmadım. Bundan başka metnin bozuk olduğu yerlerde zoraki tercümelere kalkışmadım. Bu tercüme ve bu neşrin tam manasıyla ilmî bir tercüme olduğunu iddia etmek aklımdan geçmez. Memleketimizde alimlerin pek batî hareket etmelerini gençlik hesabına bir ziyan sayarak, ilmî neşirler yapılmaya kadar Türk gençlerinin eline okunacak bir madde vermek istedim. İstedim ki Türk çocukları Türk tarihinin en büyük kahramanlarından birini ve kendi eski medeniyet ve müverrihlerini tanısin, sevsin; uzak geçmişten bugün için bazı dersler alsın. Kör olmayan gözler için bu kitabelerden alınacak çok büyük dersler vardır. Yarın memleketin başına geçecek Türk çocuklarından yalnız bir tanesi bile Kül Tigin’in ruhu ile yetişirse bu Türklük için büyük bir mazhariyet olacaktır. Çünkü Kül Tigin, sayısız Türk büyükleri ve kahramanları arasında bence hiçbir kusuru olmayan üç kişiden [Kürşad, Bilge Tonyukuk, Kül Tigin] biridir (Atsız 1934a: 101-102).

Son olarak sekizinci sayıda “Moyunçur Kağan Abidesi”ni çeviren Atsız, bu sefer yazıtla ilgili daha detaylı bilgiler verir, yazıtların bulunuş hikâyesinden bahseder (Atsız 1934b: 150-154, 156).

Bahsi geçen on sekiz yazıdan onunun yazarı Hüseyin Namık Orkun’dur. *Çığır*’da bir, *Türklük*’te beş, *Kopuz*’da iki, *Çınaraltı*’nda iki yazısı yayımlanır. Aynı zaman aralığında *Fikir Hareketleri*, *Aramak*, *Varlık* ve *Kalem*’de de yazıtlarla ilgili yazıları vardır. Orkun’un farklı görüşlerdeki dergilerde bu mevzuyu dile getirmesi de onun yazıtların tanınmasındaki emeğine işaret eder. 1937’de *Çığır*’daki “Türk Tarihinde Kitabeler” başlıklı yazısına, yazıtların bulunma hikâyesi ile başlar. Bu yazıtların tarihi, nerede oldukları, kimler tarafından neşredildiklerinden bahsedilir. Orkun, bütün bu kitabelerin sistematik ve ilmi bir şekilde toplanıp neşredilmesi gerektiğini söyler; bu, ona göre genç neslin en büyük vazifesidir (Orkun 1937: 80). İki yıl sonra *Türklük*’te sırasıyla Kemçik-Cirgak, Uyug-Turan, Barlık ve Begre yazıtlarından, *Kopuz*’da Çakul yazıtlarından bahsedecektir. Hüseyin Namık Orkun, bu yazıtları önce kimin nerede neşrettiğini söyleyerek tanıtır, daha sonra bazen runik harfli metni de ekleyerek, yazıtların transkripsiyonunu ve tercümesini yapar. Okuma yöntemiyle ilgili açıklamalara da yer verir. Yenisey yazıtlarıyla ilgili genel bilgi verdiği yazıları da vardır. Bunlar da yine önce *Kopuz*’da, sonra daha detaylı olarak *Türklük*’te, 1939’da yayımlanır.

Orkun’un *Türklük*’te yayımladığı bir yayın eleştirisi de ayrıca dikkate değerdir. Derginin Mayıs 1939 sayısında, Ahmet Cevat Emre’nin *Eski Türk Yazısının Menşei* başlıklı kitabını hem tanıtır, hem de eleştirir. Eserde iki büyük hata olduğunu söyleyen Orkun, Ahmet C. Emre’nin bu çalışmasını metotsuz bulmakla birlikte, yazarın literatürü takip etmediğini ve bilgi yanlışları olduğunu iddia eder. Emre’nin Göktürk alfabesini, Sümerler ile ilişkilendirmesine sert bir dille karşı çıkar (Orkun 1939: 164-165). Yazarın *Çınaraltı*’ndaki yazılarından biri de “Millî Benlik” başlığını taşır. Göktürklerin milliyetçi ve milliyetperver olduğu, Türk kitabelerinden hareketle kanıtlanmaya çalışılır ve yazıtlardan alıntılar yapılır (Orkun 1941: 6). Diğer yazı ise “Yolıg Teğin” üzerinedir. Türk’ün milliyetperver ve efendi oluşunu Yolıg Teğin üzerinden anlatmaya çalışır. Orkun’a göre “Türk milliyetperverliğinin Asya’daki ölmez

abidesi Orhun yazıtlarıdır” (Orkun 1942: 9) ve bu yazıtların da muharriri Yoluğ Teğın'dır. “Türk İdealine Hizmet Edenler” üst başlığını taşıyan bu kısa yazı, yazıttan bir alıntıya yer verir.

Türkçü mecmuaların popüler olduğu bu yıllarda, yazıtlarla ilgili yazan bir diğer isim Şevki Berker'dir. “Orhun Abidelerinde ve Orta Zaman Türklerinde Devlet Teşkilatı” başlıklı yazı, *Çığır*'da, sekseninci ve seksen birinci sayılarda olmak üzere iki bölüm halinde yayımlanmıştır. “Eski Türklerdeki devlet teşkilâtını, Çin menbalarından başka, Göktürkleri esas ittihaz ederek Orhun abidelerinden anlayabiliriz” (Berker 1939: 127) diyen Berker, yazısında önce Orhun Yazıtları'ndan bahseder. Kimin bulduğu, kimin neşrettiği, nerede olduğu, biçimi ve boyutları ve hatta yazıtlarla ilgili çıkan tartışmaları da uzun uzun anlatır. Yazısının birinci bölümü bu bilgilere ayrılmıştır. Asıl konuya ikinci bölümde girilir. Yazıtların aynı zamanda Türk hukuk tarihi bakımından da önemli olduğunu söyleyen Berker, yazıtlarda geçen devlet sistemi ile ilgili bilgiler üzerine konuşur.

Yazıtların okunuşu ile ilgili bir başka ciddi yazı da Ali Ulvi Elöve imzasını taşır. *Türklük*'ün beşinci sayısında yayımlanan bu yazı, Yaruk Tigin-Çakul kitabesi hakkındadır. Yazısının başında Hüseyin Namık Orkun'un Kemçik-Cırgak yazıtı hakkındaki yazısından bahseden yazar, Orkun'un eleştirilerinde haklı olduğunu ancak onun tercümesinin de Maloff'dan iyi olmadığını söyler. Daha sonra Yaruk Tigin, Ağı Yü'd'er ve Ağışka adlı kişilere ait mezar taşı kitabelerini kendi okuyuş ve tercümesine göre okur. Bu okuma, O. Donner'in çalışması esas alınarak yapılmıştır ve onun izahları da alıntılanır (Elöve 1939: 358-366).

Çınaraltı'nın sekizinci sayısında Nejdet Sançar'ın kısa bir anma niteliğindeki yazısı, “Kül Tigin”i hikayeleştirerek anlatır. Yüz kırkıncı sayıda ise Dr. İzzettin Şadan, “Türklerde Yaratma Kabiliyeti ve Orhon Abideleri” başlıklı yazısına Necip Asım'dan bir alıntı ile başlar. Yazının büyük bir kısmı, yazının doğuşu ve önemi üzerine olmakla birlikte, alt başlık olarak “psikopatolojik tahlil” tercih edilmiştir. Kitabelerde sırf Türklerle has bir yazı şekli kullanılmış olmasının Türklerin dehasına işaret ettiğini söyleyen yazar, bunu psikolojik bir delil sayar ve taklitçi olmadığımıza kanıt olarak gösterir (Şadan 1944: 6-7).

Bahsi geçen yıl aralığında, Türkçü dergilerdeki runik harfli yazıtlarla ilgili yazıtların içerikleri özetlendikten sonra akıllara şu soru gelebilir: “Peki aynı yıllarda Türkçü olmayan dergilerde durum nasıldı?” 1931-1950 arası sayfalarında Orhun ve Yenisey yazıtlarına yer veren dergilerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: *Halk Bilgisi Haberleri*, *Cumhuriyet Halk Fırkası Konya Halkevi Dil Edebiyat ve Tarih Araştırmaları*, *Ülkü Halk Evi Mecmuası*, *Fikir Hareketleri*, *Aramak*, *Uludağ*, *Varlık*, *Yeni Türk*, *Kalem*, *Türkler*.

Ahmet Caferoğlu'nun “Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei” başlıklı yazısı 1936'da *Ülkü Halk Evi Mecmuası*'nda, “Türkoloji” bölümünde çıkar. Caferoğlu, yazısında “Hun Türklerine atfedilen bu harfler hakkında bugün sarih bir fikir edinmemize yardımcı olabilecek hiçbir vesikaya malik değiliz” (Caferoğlu 1936: 433) diyerek, harflerin menşeinin şüpheli olduğunu iddia eder. Bu konudaki tartışma ve teorilerden, önemli akademisyenlerin ismini referans vererek bahseder. Bu konuda hâlâ bu kadar çok teori olmasını ise, meselenin henüz kesin bir sonuca ulaşmadığına kanıt olarak gösterir. Yazısının sonunda ise kendi fikrini açıklayacaktır: “Yenisey ve Orhon harfleri ancak Türklerin kendi millî icadlarıdır. Bu itibarla, bugün artık Orhon harflerinin de

eski ve orijinal bir Türk mahsulü olduğunu söyleyerek iftihar duyabiliriz” (Caferoğlu 1936: 445).

Caferoğlu, *Ülku* için Rusçadan N. Kozmin’in makalelerini de çevirmiştir. Bu makaleler, derginin “İçtimai Tarih” bölümünde, “Orhun Abideleri Muharriri *Atısı* Lakaplı Yollıĝ-Tiĝin” başlığıyla 53. ve 54. sayılarda iki bölüm halinde yayımlanır. Önce araştırmaların tarihinden ve bu konuda çalışanların isimlerinden bahseden akademisyen, yazısında Bilge Kaĝan, Kül-Tiĝin ve Tonyukuk yazıtlarını ele alır. Tonyukuk yazıtının kimin tarafından yazıldığına meçhul olduğunu ancak “Kül-Tiĝin ve Bilge Kaĝan kitabelerine gelince, bunlarda, hâkkâkların Çinli sanatkârlar, kitabe muharririnin de Bilge Kaĝan’la Kül-Tiĝin’in atısı olan Yollıĝ Tiĝin’in olduğu sarahatan tasrih edilmiştir” der (Kozmin 1937: 351-352). Yazıtların polemik içerdiğini de iddia eden Kozmin, yazısının devamında Yollıĝ Tiĝin’den bahseder ve onun yüksek bir şahsiyet olduğuna şüphe olmadığını söyler (Kozmin 1937: 353).

Aramak dergisinde 1939’da çıkan Nurettin Ardıç imzalı “Orhun Yenisey Yazı Sistemi ile Skandinav Runları Arasında Bir Münasebet Var mıdır?” başlıklı yazı da Orhun yazıtı ile Futhark alfabesini karşılaştırır ve “gerek umumî stil, gerek bazı münferid karakterlerin müşabeheti noktai nazarından dikkate şayan bir yakınlık” (Ardıç 1939: 9) olduğu sonucuna varır.

Ali Ulvi Elöve’nin *Uhudaĝ*’daki, Hüseyin Namık Orkun’un *Fikir Hareketleri, Aramak, Kalem* dergilerindeki yazıları ise, alışıldığı üzere metin transkripsiyonu ve tarihsel açıklamalarla ilgili bilgileri içerir.

Sonuç

Taranan on beş dergide tespit edilen on sekiz yazıtın, sayıca azlığının yanında, içeriklerinin de ya zayıf ya da hitap ettiği kitleye göre fazla “akademik” olması düşündürücüdür. Yazıtların büyük bir kısmı transkripsiyon ve açıklamaları içerir. Türkçü olarak sınıflandırılan bu dergilerde hiçbir çeviriye rastlanmaz. Yazıtların içeriği ile ilgili tartışmalar yapılmadığı gibi tanıtılmasına yönelik çabalar da çok sönük kalmıştır. Halbuki bu yazıtlar, hem hitap ettiği çevrenin ilgisini çekebilecek hem de savundukları görüşü destekleyecek zengin bir kaynaktır. Thomsen’in 1896’da yazıtların edebî bir değer taşıdığına dikkat çektiğini hatırlarsak (Ercilasun 2016: 392), sık sık Thomsen’in adını anmalarından onu okuduğu bildiğimiz bu yazarların, yazıtlara edebî bir gözle bakmayı denememeleri de ilginçtir. Yapılan taramanın sonucunda elde edilen verilerin bize gösterdiği durum, Türkçü yazar ve aydınların bu dönemde aktüel meselelerle meşgul olduğu ve edebiyat, tarih, felsefe gibi destek alabilecekleri alanları geri planda tuttukları yönündedir.

Türklerin köklü bir geçmişe, edebî bir dile, gururlanacak bir tarihe sahip olduğunun sık dile getirildiği bir dönemde yazıtların pek gündemde tutulmaması şaşırtıcıdır. Halbuki bu metinler, savundukları görüşlere bilimsel bir arka plan sunabilirdi ve böylece yazıtların da tanıtımı çok daha “yüksek sesli” yapılmış olurdu. Bu yüksek sesli tanıtım, belki genç yazar ve şairlerin dikkatini çeker; yazıtların edebî bir malzeme olarak değerlendirilmesine vesile olabilirdi.

Kaynakça

- ALÖÇ, Kazım, (2006). “Bazı Mecmuaların Derhal Kapatılması Tavsiye Ediliyordu”, *Kırklı Yıllar 5 - İfşa Ediyoruz Türkiye’de Komünizm ve Irkçılık Savcı Konuştu Söz Sanığıdır*, İstanbul: TÜSTAV, 191-192.
- ARDIÇ, Nurettin, (1939). “Orhun Yenisey Yazı Sistemi ile Skandinav Runları Arasında Bir Münasebet Var mıdır?”, *Aramak*, 1: 9-11.
- ASIM, Necib, (1315). *En Eski Türk Yazısı*, İstanbul: İkdam Matbaası.
- ATSIZ, (1933). “En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk”, *Orhun*, 1: 16-20.
- ATSIZ, (1934a). “İkinci Türk Müverrihi: Yulğ Tigin”, *Orhun*, 5: 95-102.
- ATSIZ, (1934b). “Moyunçur Kağan Abidesi”, *Orhun*, 8: 150-154, 156.
- AYDIN, Erhan, (2017). *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BERKER, Şevki, (1939). “Orhun Abidelerinde ve Orta Zaman Türklerinde Devlet Teşkilatı”, *Çığır*, 80: 127-128.
- BORA, Tanıl, (2017). *Cereyanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1936). “Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei”, *Ülkü Halk Evi Mecmuası*, 42: 433-445.
- ELÖVE, Ali Ulvi, (1939). “Yaruk Tigin-Çakul Kitabesi”, *Türklük*, 5: 358-366.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERCİLASUN, Bilge, (2013). “Orhun Abideleri Hakkında Türkiye’deki İlk Bilgiler”, *Edebiyat Tarihi ve Tenkit*, İstanbul: Dergâh Yayınları: 394-408.
- ERTEKİN, Orhangazi, (2008). “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 345-387.
- GÜNYOL, Vedat, (1986). *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- KOZMİN, N. (1937). “Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakaplı Yollğ-Tigin”, *Ülkü Halk Evi Mecmuası*, Çeviren: Ahmet Caferoğlu, 53: 349-358.
- MÜFTÜOĞLU, Ahmet Hikmet, (1971). *Gönül Hanım*, İstanbul: MEB Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1937). “Türk Tarihinde Kitabeler”, *Çığır*, 46: 79-80.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1939). “Ahmet Cevat Emre’nin Eski Türk Yazısının Menşei”, *Türklük*, 2: 164-165.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1941). “Milli Benlik”, *Çınaraltı*, 2: 6.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1942). “Yolğ Teğın”, *Çınaraltı*, 41: 9.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, (2019). *Turan’dan Bozkurt’a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ŞADAN, İzzettin, (1944). “Türklerde Yaratma Kabiliyeti ve Orhon Abideleri”, *Çınaraltı*, 140: 6-7.
- TÜRK YURDU, (1911). “Türkolog Wilhelm Radloff ve Vilhelm Thomsen Hazeratının Jübileleri”, *Türk Yurdu*, 1/6: 171-177.

ÖMER SEYFETTİN'İN “MAHÇUPLUK İMTİHANI” ADLI TİYATRO ESERİNİN MİZAH UNSURLARI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Aydan ENER SU*

Öz: Ziya Gökalp'in etkisiyle Milliyetçilik akımının ve Yeni Lisan akımının öncüleri arasında yer alan Ömer Seyfettin, Türklük'e ve Türk milliyetçiliğine değer veren ve dilin önemini farkına varmış olan yazarlarımızdandır. Edebî hayata şüire giriş yapmış, otuz altı yıllık kısacık ömrüne rağmen hemen her edebî türde eser vermiş, edebiyatımızda sağlam bir yer edinmiş olan Ömer Seyfettin, hikâyelerinde klasik Maupassant yapısını, olay öyküsü anlayışını devam ettirmiştir. Yazar, yazı hayatının en verimli dönemi olarak nitelendirilen ömrünün son yıllarında tiyatro türünde de eser yazmıştır. Mahçupluk İmtihani adlı komedisi de bu dönemde yazılmış eserlerinden biridir. Özellikle hikâyelerinde olayların etkisini artırmak için mizahıtan yararlanarak eserini oluşturma tekniğini kullanan yazar, ömrünün son günlerinde komedi türünde yazdığı tiyatro eseri ile de bu etkiyi sağlamak istemiştir. Bu çalışmada Ömer Seyfettin'in komedi türündeki Mahçupluk İmtihani adlı tiyatro eseri mizah unsurları bağlamında değerlendirilmiş ve yazarın eserindeki komikliği hangi unsurlarla, nasıl sağladığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Seyfettin, Tiyatro, Komedî, Mahçupluk İmtihani, Mizah, Gülmece.

An Evaluation of Ömer Seyfettin's Play “Mahçupluk İmtihani (An Exam of Embarrassment)” within the Context of Humor Elements

Abstract: Ömer Seyfettin, who is among the pioneers of the nationalism and new language movement under the influence of Ziya Gökalp, appreciates Turkishness and Turkish nationalism and is aware of the significance of language. Ömer Seyfettin, who entered the literary life with poetry, produced works in almost every literary genre despite his short life of thirty-six years, and gained a solid place in our literature, continued the classical Maupassant structure and the understanding of event story in his stories. In the last years of his life, which is described as the most productive period of his career, he also wrote plays. His comedy “Mahçupluk İmtihani (An Exam of Embarrassment)” is one them. The author, who uses the technique of creating his work by using humor to increase the effect of events, especially in his stories, wanted to achieve this effect with his play in the comedy genre in the last days of his life. In this study, this play has been evaluated within the context of humor and the elements of humor in this play have been determined

Keywords: Ömer Seyfettin, Theatre, Comedy, Mahçupluk İmtihani, Humor, play

Giriş

Ömer Seyfettin, dilde ve edebiyatta milli benliğe dönüş düşüncesinden hareketle Ziya Gökalp ve Ali Canip ile birlikte Genç Kalemler hareketine öncülük etmiş ve edebiyatta yeni bir dönemin Millî Edebiyat döneminin açılmasına katkı sağlamış bir yazardır (Parlatır 1992: 87). Ziya Gökalp'in etkisiyle Türkçülük fikrine yönelen yazar, Türklük ve Türk milliyetçiliğine verdiği değeri dil ve edebiyat alanına da taşımasıyla

* Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE. E-posta: aydanener@gmail.com ORCID NO: 0000-0002-3693-2729.

Millî Edebiyat'ın kurucuları arasında yer almış önemli yazarlarımızdan birisidir. Hemen her edebî türde eser veren Ömer Seyfettin, Edirne Askerî İdâdîsi'ni bitirdiği 1900 yılında, *Mecmua-i Edebiyye* dergisinde yayımlanan “Yad” adlı şiiri ile yayın hayatına başlamıştır. Hikâye yazarlığı diğer edebî türlerdeki çalışmalarının önüne geçen Ömer Seyfettin hayatının son yıllarında tiyatro türünde de eserler kaleme almıştır. Alangu, Ömer Seyfettin'in ölümünden bir hafta önce, 1 Mart 1920 (1336) tarihinde çıkan *Temaşa* dergisinde (No. 20), onun Darülbedayi'ye verdiği, “*İhtiyar Olsam da ?*”¹ adını taşıyan bir perdelik bir komedisinden söz edildiğini belirtmiştir. (2020: 461). *Mahçupluk İmtihani*² olarak da bilinen eser, Ömer Seyfettin'in henüz hayattayken Darülbedayi'ye oynanmak üzere verdiği oyunlardan biridir. Oyun uzun bir süre edebî heyette kaldıktan sonra 1928-29 oyun yılında İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda oynanmıştı (Alangu 2020: 460).

Yazarın tek perdeden oluşan komedi türündeki bu eseri yirmi sekiz meclis şeklinde bölümlenmiştir. Eserin yedi kişiden oluşan şahıs kadrosunda 55 yaşında yeni zengin olmuş Hayranzade Şem'i Bey, 21 yaşındaki büro müdürü Peride Hanım, 45 yaşındaki garson dö büro Müstemend Efendi, 25 yaşındaki başkâtipliğe namzet Sermet, yine başkâtipliğe başvuruda bulunan Niyazi Molla, Gazanfer Bey ve Bican Efendi yer almıştır.

Eser dört sene önce kalemde mümeyyiz olan Müstemend Efendi ve kâtip olan Hayranzade'nin dört sene sonra ise tam tersi bir mevkiyle, muharebe zengini Hayranzade'nin patron ve maaşıyla geçinemeyen, Hayranzade'den iş isteyen Müstemend'in ise onun çalışanı olarak işyerinde konuşmasıyla başlar. Eski günleri hatırlayan ikiliden Hayranzade eski günlerdeki gibi Müstemend ile oturup dertleşmek ister. Müstemend, beş milyonu, köşkleri, yalıları, apartmanları, çatanaları, otomobilleri, motörleri olan Hayranzade'nin derdinin olmasına şaşırır. Gençliğinin, güzelliğinin en parlak çağında “Kokoz Şem'i olarak adlandırılan Hayranzade aylığı doksan yedi buçuk kuruş olduğu için çok istediği hâlde bıyıklarına pomata bile atamadığına, saç sakal ağardıktan sonra ise milyoner olmasına isyan etmektedir. Vücudu ihtiyarlamasına rağmen gönlü ihtiyarlamayan Hayranzade genç Peride Hanım'a âşıktır. Duruma efkârlanan Hayranzade, sesinin güzel olduğunu bildiği Müstemend'den nakaratında “İhtiyar olsam da gönlüm tazedir” sözlerinin geçtiği şarkıyı söylemesini ister. İkili başlarını sallayarak avazlarının çıktığı kadar şarkıyı söylerken Peride Hanım içeri girer. Hayranzade, onun girdiğini görmemiş gibi kendi odasına geçer. Peride Hanım, Müstemend sanki onun odasında tek başına şarkı söylüyormuş gibi aylığından kesinti yapacağını söyler ve gider. Bir sonraki mecliste Hayranzade haysiyetini kurtarmak için, Müstemend'e biraz önce birlikte şarkı söylediği kişinin kendisinin olmadığını söylemesi karşılığında yirmi beş lira vermeyi teklif eder. Müstemend, Peride Hanım'ın aylığından keseceği üç lira karşılığında Hayranzade'nin teklif ettiği yirmi beş lirayı almak için saçma bile olsa Hayranzade'nin isteğini kabul eder ve Peride Hanım'a az önce birlikte şarkı söylediği kişinin Bey olmadığını söyler. Peride Hanım kendisi, o kişinin Bey olduğunu görmesine ve bunu belirtmesine rağmen Müstemend inkâr edince onu işten kovmaya karar verir. Müstemend'in işten kovulma korkusu üzerine gerçeği açıklayacağını anlayan

¹ “Nazım Hikmet Polat'ın *Ömer Seyfettin Bütün Hikâyeleri* başlıklı eserinde "Yazarın bu isimlendirmesi, Şerif Hulusi tarafından "*Mahçupluk İmtihani*" olarak değiştirilmiştir." bilgisi ve eserin her iki ismi bir arada verilmiştir. "

² Hülya Argunşah'ın *Ömer Seyfettin Hikâyeler 2* adlı eserinde her iki isim bir arada verilmiştir.

Hayranzade, Müstemend'e sus işareti yaparak sanki iş yerine yeni geliyormuş gibi yaparak Peride Hanım'la konuşmaya başlar. Peride sanki Hayranzade ne olduğunu bilmiyormuş gibi, gördüklerini çok fazla abartarak ona anlatır hatta polis çağırmaya bile kalkar. Hayranzade, Peride Hanım'dan Müstemend'i affetmesini, kendisinin onun elinde büyüdüğünü, Müstemend'in ona aile yadigarı olduğunu söyler.

Kendisine rahat vermedikleri için altı aydır dört kâtip değiştiren Peride Hanım, yeni kâtip almak için gazeteye ilan vermiştir. Bu sefer alacakları kâtipin mahcup ve utangaç olup olmadığını anlamak için Müstemend'in okuduğu Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şipsevdî* romanından bir bölüm okuyarak imtihan etmeye karar verirler. Romandan bölüm okunduğunda kâtip adayı kızarırsa mahcup olduğunu anlayacaklardır. Peride Hanım, imlâdan bile anlamayan sevgilisi Sermet'i kâtip olarak yanına almak istemektedir. O yüzden Sermet'e görüşme sırasında ne yapması gerektiği konusunda bilgi verir. Bu esnada Müstemend'in onları izlediğinden habersizdirler. Müstemend, Hayranzade'yi uyarmak ister durumu Hayranzade'ye anlatacağı sırada Peride Hanım'ın içeriye girmesi üzerine gizli planı anlatamadan dışarı çıkartılır ve imtihan edilmek üzere Sermet içeri alınır. Kitaptan bölüm okunarak imtihan olunacağını düşünen Sermet'e Hayranzade'nin hangi mektepten mezun olduğunu, yaşını sorduğunda Peride Hanım araya girerek bunların çok ayıp şeyler olduğunu bu yüzden Sermet'in kızardığını belirtir. Yaşını sormanın neden ayıp olduğunu anlamayan Hayranzade'ye Peride Hanım'ın hayatın bazı hâdiselerinin hatıra geldiğini söyler ve Hayranzade'nin elini göğsüne götürür ve bu hadiselerin neler olduğunu bir kâğıda yazarak Hayranzade'ye verir. O sırada Peride Hanım'ın tembihlediği gibi Sermet kendisini sırt üstü yere atar. Peride Hanım, Hayranzade'den onu kendi odasındaki şezlonga götürmesini ister. O sırada Müstemend sarıklı, kalpaklı ve fesli üç adayın daha kâtiplik için geldiğini haber verir. Peride Hanım, Sermet'le ilgilenirken Hayranzade'nin onları imtihan etmesini ister. Hayranzade, Niyazi Molla, Gazanfer Bey ve Bican Efendi adlı adayların yanına geldiğinde Müstemend yeniden ona bildiklerini anlatmaya çalışsa da Peride Hanım'ın onu eczahaneye göndermesiyle başarılı olamaz. Peride, adaylarla ön görüşme yapar ve onlara beyin sıkılgan, mahcup adamlardan hoşlanmadığını, hangisi daha rahat davranırsa onun kazanacağını söyleyerek çıkar. Hayranzade, adayların yanına gelir ve Sermet'e sorduğu gibi onlara da yaşlarını sorar ancak adayların verdiği cevaplardan Sermet'teki gibi bir utanma olmadığını görür. Sorduğu sualden akıllarına bir şey gelip gelmediğini, utanma arlanma hissi olup olmadığını sorması üzerine adaylar yaşlarıyla iftihar ettiklerini söyler. Hayranzade, Peride Hanım'ın yaşla ilgili hatıra geldiğini belirttiği şeyleri açıkça sormaya karar verir. Peride Hanım adaylara rahat davranmalarını söylediği için hepsi sorulara açıkça cevap vermiştir. Bu durumdan rahatsız olan Hayranzade odadan hayâsızlar diyerek çıkıp gider. Adaylar şaşkınlıkla birbirine bakarken içeri giren Müstemend, adaylardan ne olduğunu öğrenince onlara durumu ve ne yapmaları gerektiğini anlatır. Bu sırada Sermet kendisine gelmiştir. Hayranzade yüzüne baktıkça kızardığını düşündüğü Sermet'in başkâtip olarak alınmasını uygun bulur. Diğer adaylara da telsiz telgrafa dair bir kitap okuyarak sözde ilmî bir imtihan yapmaya karar verirler. Sermet kendisine verilen kitabı adaylara okumaya başlar. Az önce rahat davranan adaylar Müstemend'in tavsiyesi ile utangaç davranırlar. Hayranzade, Peride Hanım'dan çekindiklerini düşündüğü için onu odasına göndererek imtihana yalnız devam eder. Telsiz telgraf denilir denilmez adaylar, bunun çok müstehcen olduğunu söyleyip kızarırlar. Telsiz telgrafın nesinin ayıp olduğunu anlamayan Hayranzade, Sermet'e başka anlamının olup olmadığını sorar. Bican Efendi

yaklaşık anlamını anlatarak ağlamaya başlar. Hayranzade, Sermet'e kitabın telli telgraf bölümünü okumasını adaylara da kelimelerin ilk anlamlarını akıllarına getirmelerini, cinaslarını hatırlamamalarını ister. Bu bölüm okunurken de yine adaylar utanmaya devam ederler. Niyazi Molla bu esnada utancından baygınlık geçirerek yere düşer. Gizlendiği kapının arkasından çıkıp gelen Müstemend, ayıp şeyler okuduğu için bayıldığını ve Sermet'in bunları okurken yüzünün kızarmasını ayıplar. Hayranzade, Sermet'ten ısrarla okumaya devam etmesini istemesi üzerine diğerleri de yere düşer. Sermet, Peride bunları da mı yanına alacak diye düşünür. Hayranzade, adayların ahlaklarından etkilenerken onları da kaleme almaya karar verir. Bunu duyan Peride, bayılan adayların yanına giderek, kulağına müstehcen kelimeler fısıldayıp kimse görmeden omuzlarına, kollarına iğne batırır ve adayların iki tanesinin koşarak uzaklaşmasını sağlar. Üçüncü aday Gazanfer Bey diğerlerine yapılanları görünce kendisi telsiz telgraf ve tahtelbahir hakkında yaşadığı anılar nedeniyle bayıldığını anlatır. Ancak anlattıklarının gerçek olması mümkün gözükmediği için onu da Müstemend kovar. Tek aday kalan Sermet, Peride'nin oyunuyla yüz elli lira maaşla işe alınmıştır. Peride Hanım ve Sermet, müdür odasına geçerek şezlonga uzanırlar, öpüşürler. Duruma daha fazla dayanamayan Müstemend Hayranzade'yi çağırarak müdürün odasını gösterir. Hayranzade her şeyi görmesine rağmen gönlü Peride Hanım'da olduğu için bir şey yapamaz. Hayranzade, tekrar onları gözetlerken Peride Hanım kapıyı açınca gözetlendiği için namusuna tecavüz edildiğini söyler ve ağlar. Namus davası açarak on bin lira tazminat isteyeceğini söyler. Hayranzade dava etmemesi için parayı kendisi vermeyi teklif eder. Peride sınırları bozulduğu için on gün gelemeyeceğini, başkâtabin de o yokken vazifesini anlayamayacağı için gelmeyeceğini, on gün için Hayranzade'nin arabasını alacağını söyler ve Sermet'le çıkar. Hayranzade, Peride Hanım darılmadığı için rahatlamıştır. Müstemend, Hayranzade'nin durumuna şaşırır. Hayranzade ve Müstemend *İhtiyar olsam da gönlüm tazedir* şarkısını birlikte söyler ve perde kapanır.

Gülmeceyi Sağlayan Unsurlar

Her yazarın eserini oluştururken kullandığı yöntem ve teknik farklıdır. Bu farklılık, özgünlük yazarın üslubunu oluşturur. Ömer Seyfettin *Mahçupluk İmtihanı* adlı komedi türündeki bu tiyatro eserini yazarken gülmeceyi sağlayan çeşitli unsurlardan yararlanmıştır. Bu unsurlar arasında Bergson'un gülme kuramı ve üstünlük, zıtlık gibi mizah kuramları yer almıştır. Eserde gülmecenin hangi unsurla sağlandığı örnekleriyle açıklanmıştır:

Birinci Meclis'te Hayranzade, Peride Hanım'ın eşyalarını koklarken kendi kendine konuşmaya başlamış ve odaya giren Müstemend, Hayranzade sanki onunla konuşuyormuş gibi Hayranzade'nin söylediklerine o duymayacak şekilde cevap vermiştir. Mizah kuramlarından Üstünlük Kuramı'na³ göre bu durum değerlendirildiğinde okuyucu/izleyici Hayranzade'nin bilmediğini bildiği/gördüğü için kendisini ondan üstün hisseder ve kendisini rahatlatan, hoşuna giden bu duruma güler.

Bergson gülme kuramında “belli bir durumda bulunan belli kişiler düşününüz. Bu durumu ters çevirip rollerin de yer değiştirmesini sağlarsanız, komik bir sahne elde edersiniz” (Bergson 2011: 59) değerlendirmesini yapmıştır. Ömer Seyfettin de bu komedisinde Hayranzade ve çalışanlarının rollerini değiştirerek tersine çevirme

³ Üstünlük Kuramı hakkında bilgi için bakınız Özünlü, Ünsal. (1999). *Gülmecenin Dilleri*. Ankara: Doruk Yayınları.

yöntemi ile komikliği sağlamıştır. Patron olan Hayranzade sabah sekizde işinin başında olmasına rağmen, çalışanı Müstemend'in patrone iki saat sonra iş yerine gelmesi, Hayranzade'ye sana sözüm yok, sen benim amirim değilsin, müdüre hanım orada mı demesi Bergson'un gülme kuramına göre değerlendirildiğinde tersine çevirme yönteminin kullanıldığı görülür. Aynı durum Peride Hanım ve Hayranzade arasında da söz konusudur. Peride Hanım, patronu Hayranzade'nin üst mevkiinde gibi hareket eder. Özellikle Sermet bayılma numarası ile yere düştüğünde Hayranzade'nin Peride Hanım'a emret ne yapayım demesi ve Peride Hanım'ın da ona ne yapacağını söylemesinde tersine çevirme yönteminden yararlandığı görülmüştür. Bu yöntemin kullanıldığı bir diğer bölüm Hayranzade'nin Müstemend'den yaşlı olmasına rağmen, Peride Hanım'a kendisinin onun elinde büyüdüğünü, Müstemend'in ondan elli yaş büyük olduğunu, ona aile yadigarı olduğunu söylediği hem eserin kişilerinden Peride Hanım'da hem de okuyucuda şaşkınlık yaratan bölümdür. Çünkü Hayranzade'nin söylediğinin gerçek olamayacağı dış görünüşlerinden bile bellidir. Burada da Bergson'un tersine çevirme yöntemi ile komiklik sağlanmıştır.

Eserin başında patron Hayranzade saygı duyulan bir konumda iken, davranışları ve Peride Hanım'a duyduğu aşk nedeniyle, sevgili olmamalarına rağmen âdeta onun kölesi gibi davranması, Peride Hanım'ın Hayranzade'nin patronu gibi davranması, onu azarlaması, Hayranzade'nin değersizleşmesine neden olmuş ve bu durum da gülüncün doğmasını sağlamıştır.

Bergson'un gülme kuramında bahsettiği ve klasik komedyanın sık kullandığı yöntemlerden birisi de yinelemedir. Bergson, insanoğlunun yalnızca jestlerinin değil, karmaşık eylemlerinin çağrıştırdığı, daha da çabuk geçen komik etki algılamalarının olacağını sezdiğini; komedyanın alışlagelmiş yapmacıklıklarının, bir sözcüğün ya da bir sahnenin belli aralıklarla yinelenmesinin, rollerin simetrik olarak altüst edilmesinin, yanılmacaların geometrik gelişmelerinin ve daha birçok başka oyunların komik güçlerini aynı kaynaktan alabileceklerini anladığını (2011: 28) belirtmiştir. Eserde de Hayranzade'nin Müstemend rahatsız olmasına rağmen ona Ulan Müstemend diye hitap etmesi eserde belli aralıklarla tekrar edilmiştir. Aslında buradaki sözcüğün yinelenmesi kendi başına gülünç değildir. Ancak yinelenen sözcük tinsel öğeler içeren bir oyunun özel bir simgesi olarak bizi güldürür.

Bergson'un gülme kuramındaki yöntemlerden birisi de mekanik katılık ve yinelemedir. Bergson'a göre canlı bir şeyin üzerine kaplanmış mekanik imgesinde “söz konusu olan canlı varlık bir insandı, bir kişiydi. Mekanik düzenek ise tersine bir nesnedir. Demek ki bu açıdan bakıldığında burada güldüren şey bir kişinin bir an için nesneye dönüşmesidir... Bir kişi bize ne zaman bir nesne izlenimi verse güleriz.”(2011: 39) *Mahçupluk İmtihanı*'nda da Peride Hanım'ın odasında şarkı söylerken yakaladığı Müstemend'in aylığından kesinti yapmak için mekanik olarak sıraladığı bahaneler, Kemal Sunal'ın Katma Değer Şaban filmini hatırlatır.

Peride — Ayağa kalk diyorum. Haydi çabuk.

Mustemend — (Kalkarak) Affedersiniz.

Peride — Affedersem şüphesiz kabahatini tekrarlırsın. Maaşından bir lira keseceğim.

Mustemend — Vay!..

Peride — Evet, yalnız bu kadar değil!

Mustemend — Daha ne var?

Peride — Girdiğim vakit gördüm. Arsız arsız şarkı söylüyordun. Burası meyhane mi?

Mustemend — Beyle beraber söylüyorduk.

Peride — Ben, Beye karışmam. Sen madunumsun. Sana karışıyorum. İki lira da bu terbiyesizliğin için kistelyevm kaydedeceğim.

Mustemend — Aman Peride Hanımcığım.

Peride — Yılışıklık istemez. Bana “Peride Hanımcığım, demek senin haddin değil.

Mustemend — Fakat.

Peride — Hayır, hayır, hayır, tasgir edatları muhabbetle merhamet ifade eder. Sen bana ne muhabbet gösterebilirsin, ne de merhamet! Sen bir garson do bürosun.

Mustemend — Fakat.

Peride — Şu kabahatine bak. Dilenci gibi. Pantolonun ütüsüz. Yaka bir tarafta, paça bir tarafta, fesle yazıhanede dolaşmak yasak olduğunu bilmiyor musun?

Mustemend — Yeni geldim, daha çıkaramadım.

Peride — Yeni mi geldin? (Bilek saatine bakarak) Saat on buçuk... Yeni geldin ha!.. (Çiçeklerin durduğu billur vazolara bakarak) Daha bunların sularını bile değiştirmemişsin. Haydi çabuk. Seni bir gün mutlaka kovacağım. Buraya terbiyeli, genç, mükemmel bir garson alacağım. Evet, sen yapamayacaksın... Sende ne terbiye, ne nezaket, ne de gayret var! Haydi çabuk ben odamda esvaplarımı değiştirinceye kadar su değişmeli... Anladın mı? Haydi arş!.. (s. 11-12)

Katma Değer Şaban filminde de Kemal Sunal, eroin kaçakçılarını radara girdikleri bahanesiyle durdurduğunda kaçakçılar cezayı ödeyip süratlerinin normal olduğunu belirtir. Ancak Şaban bunu memura vazife başında itiraz ve ukalalık olarak değerlendirip cezayı iki katına çıkarır. Acelesi olan kaçakçıların canın sağ olsun kardeşim, yalnız işimiz acele diyerek cezayı ödemesini Şaban, memura vazife başında fikir vermek ve ukalalık etmek cevabıyla cezayı üç katına çıkarır. Şaban, sabrı zorlanan kaçakçıların yahu kardeşim tepkisi vermesini de memura vazife başında hakaret olarak nitelendirip cezasını hâkim verir, der. Kaçakçıların, çok sayın memur beyefendi lütfen günahımız neyse söyleyin ödeyelim ve de yüksek müsaadenizle çekip gidelim beyefendi demesi üzerine de ooo memura görevi başında kibarca rüşvet teklifi arkadaş yandın sen diyerek cevap verir. Bunun üzerine ayağının altını öpeyim abi yanlış anlama diyen kaçakçılara ayağının altını öpmek en büyük yağcılığa girer en büyük suçtur cezası da ağırdır der ve her söylediklerini bir ceza maddesine dayandırarak cezayı katlaması mekanik bir katılık olarak değerlendirilebilir.

Hem incelenen tiyatro oyununda hem de Kemal Sunal'ın filminde benzer bir yöntemle, Bergson'un gülme kuramındaki yöntemlerinden mekanik bir katılık ve yineleme ile komiklik sağlanmıştır. Burada gülmenin gerçek nedeni Peride Hanım'ın makineleşerek bahaneler üretmesi, yaşamın makineleşmeye yönelmesidir.

“Küçük şeylerden büyük şeylermiş gibi söz etmek genellikle abartmaktır. Abartma uzarsa ya da özellikle sistemli olarak yapılırsa komiktir.” (Bergson 2011: 74). Müstemend ve Hayranzade'yi odasında şarkı söylerken gören Peride Hanım'a, Müstemend'in sadece, aslında gördüğü kişinin Hayranzade olmadığını söylemesine rağmen Peride Hanım'ın durumu sistemli olarak abartarak yabancı bir sarhoşu, bir yankesiciyi, katili kasanın yanına alıp onunla içtiği için işten kovmaya kalkması hatta bu durumu Hayranzade'ye daha da abartarak kendisini öldürmek için plan yaptıklarını,

yanındaki hançerle odasına girdiği şeklinde anlatması komikliğin ortaya çıkmasına neden olur. Kâtip adayı Gazanfer Bey'in, Peride Hanım'ın sorduğu beyi tanıyor musunuz sorusuna verdiği cevap ve görüşmeye gelirken yaşadıklarını sanki muharebede gibi abartılı bir şekilde anlatması da yine eserde komikliğin abartı yöntemiyle sağlandığı bölümlerendir. Sermet'in işe girebilmek için utanmasını sistemli olarak abartarak göstermesi, Hayranzade'nin Sermet'in yanında ayıp bir şey konuşulursa öleceğini düşünmesi yine abartılarak verilmiş ve komiklik sağlanmıştır.

Eserdeki bir diğer komiklik Zıtlık/Uyuşmazlık Kuramı⁴ ile oluşturulmuştur. Peride Hanım'ın, imlâdan bile anlamayan sevgilisi Sermet'i kâtip olarak yanına almak istemesinde bir zıtlık söz konusudur. Kâtip olan kişinin okumuş, yazmış, bilgili, noktalama ve imlâ bilen bir kişi olması beklenir. Ancak Peride Hanım sevgilisi Sermet'i yanına alabilmek için bu niteliği göz ardı ederek, hiçbir şey bilmeyen, cahil sevgilisini kâtip olarak yanına alacaktır. Bu durum mizah kuramlarından Zıtlık Kuramı'na göre değerlendirildiğinde okuyucuda/seyircide cahil kimsenin/Sermet'in, Hayranzade tarafından bilgisiz olduğu için işe alınmasının engellenmesi beklenirken umulanın tersi bir durum oluşur ve hiçbir şey bilmemesine rağmen Sermet işe alınır. Olay, beklenilenin dışında geliştiği için okuyucuda/seyircide bir çeşit şok oluşur ve bu durum insanların gülmesine neden olur.

Kâtip adaylarının imtihan edildiği sırada Hayranzade'nin söylediği ya da sorduğu her şeyi adayların doğal anlatımı başka bir tona aktararak ve sözcüklerin çağrışım gücünü kullanarak söylenenlerin müstehcen şeylermiş gibi algılamaları ve bu doğrultuda tepki vermeleri eserde komikliğin oluşturulduğu bir başka yöntemdir.

Müstemend'in kâtip adaylarına lisan bilip bilmediklerini sorduğunda Niyazi Molla Arapça, Gazanfer Bey Çince bildiğini söylerken Bican Efendi'nin kuşdilini bildiğini söylemesi ve hatta bu dil ile konuşması, Müstemend'in diğer ilmi diller yerine bu dile önem vermesiyle mizah kuramlarından Zıtlık/Uyuşmazlık Kuramı'ndan yararlanılarak gülmece sağlanmıştır. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor* adlı kitabında, eserin bu bölümüyle ilgili anısını yazmıştır:

Eser çok gülünçtü. Fakat en gülünç ve orijinal tarafı, komedinin şahıslarından birinin kuşdili ile konuşması ve Ömer'in bu dili taklit ederek okuması idi. Okurken ayağa kalkıyor, gene oturuyor, gene kalkıyor, elleriyle garip işaretler, jestler yapıyor ve artık elindeki kâğıtlara bile bakmadan cıvıldıyordu: -Seka, meka, kiki, miki! (2016: 62)

Sonuç

Hikâye yazarlığı ile tanınan Ömer Seyfettin'in komedi türündeki *Mahçupluk İmtihani* adlı tiyatro eseri mizah unsurları bağlamında değerlendirilmiş ve yazarın eserindeki komikliği nasıl sağladığı belirlenmiştir. İnceleme sonucunda Ömer Seyfettin'in komedi türündeki bu eserinde mizah kuramlarından Üstünlük ve Zıtlık/Uyuşmazlık kuramlarını kullanarak ve Bergson'un tersine çevirme, yineleme, önceleri saygı duyulan bir şeyin değersiz bir şey gibi gösterilmesi, doğal anlatımı başka bir tona aktararak ve sözcüklerin çağrışım gücünün kullanılması, mekanik katılık ve yineleme, makineleşme gibi gülme kuram yöntemlerinden yararlanılarak mizahın oluşturulduğu belirlenmiştir. Eserde toplumun cahilliğinden ya da saflığından, kişilerin kusurlarından/zaaflarından kaynaklanan sorunlar gülmece konusu olarak seçilmiştir.

⁴ Zıtlık/Uyuşmazlık Kuramı hakkında bilgi için bakınız: Özünlü, Ünsal. (1999). *Gülmecenin Dilleri*. Ankara: Doruk Yayınları.

Dostları tarafından şakacı, neşeli olarak tanınan Ömer Seyfettin, genellikle olayların etkisini artırmak için mizahtan yararlanarak eserini oluşturma tekniğini kullanmış, komedi türünde yazdığı tiyatro eseri ile de bu etkiyi sağlamak istemiştir.

Kaynakça:

- ALANGU, Tahir (2020). *Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ARGUNŞAH, Hülya. *Ömer Seyfettin Hikâyeler 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BERGSON, Henri (2011). *Gülme Komîğın Anlamı Üzerine Deneme*. (Çev. Yaşar Avunç). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- OZANSOY, Halit Fahri (2016). *Edebiyatçılar Geçiyor*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ÖZÜNLÜ, Ünsal. (1999). *Gülmecenin Dilleri*. Ankara: Doruk Yayınları.
- PARLATIR, İsmail. (1992). "Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin". *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- POLAT, Nazım Hikmet. (2020). *Ömer Seyfettin Bütün Hikâyeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SEYFETTİN, Ömer (1977). *Mahçupluk İmtihani*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi.

İHSAN OKTAY ANAR'IN EFRÂSİYAB'IN HİKÂYELERİ ADLI ESERİNDE BİR ELEŞTİRİ ARACI OLARAK GROTESK ANLATIM

Nurcan ANKAY*

Öz: Tubaf, sınırsız, itici, komik, sıra dışı, tekinsiz ve yersiz gibi anlamlara karşılık olarak kullanılan groteske, özellikle 20. yüzyılda politik yönü baskın edebi eserlerde bir anlatım stratejisi olarak başvurulur. Postmodern romanın temsilcilerinden olan İhsan Oktay Anar'ın üslubunun vazgeçilmez taktiklerinden biri olan grotesk, övülecek ve yerilecek durum ve olgular karşısında takındığı bilinçli tutumda kendini gösterir. Yazarın Efrâsiyab'ın Hikâyeleri (1998) adlı romanında; tezat, parodi, biçim ibhlali, norm ibhlali, ironi, aşırı övgü, abartı gibi teknikler, grotesk bir tavır oluşturur. Bu çalışma, Anar'ın anılan romanında sosyal, dinsel, kültürel ve bireysel yaşamımıza yöneltilmiş alaycı ve eleştirel yaklaşım olarak groteskin kullanım biçimlerini analiz etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İhsan Oktay Anar, Efrâsiyab'ın Hikâyeleri, Grotesk Anlatım, Parodi.

Grotesque Narration as a Tool of Criticism in Ihsan Oktay Anar's Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri

Abstract: Especially in the 20th century, grotesque which is used as a response for meanings such as bizarre, unlimited, repulsive, funny, unusual, uncanny and digressive, is used as a significant strategy of narration in literal works whose political aspects are dominant. Grotesque, one of the indispensable tactics of the style of Ihsan Oktay Anar, who is one of the representatives of the postmodern novel, manifests itself in the conscious attitude he adopts in the face of situations and phenomena to be praised and criticized. In the author's novel named Efrâsiyab'ın Hikâyeleri (1998); techniques such as contrast, parody, violation of form, violation of norms, irony, excessive praise and exaggeration create a grotesque attitude. This paper aims to handle forms of grotesque's usage as a cynical and critical approach by an analytical method, to our social, religious, cultural, and individual life, in Anar's mentioned novel.

Keywords: Ihsan Oktay Anar, Efrâsiyab'ın Hikâyeleri, Grotesque Narration, Parody.

Giriş

Postmodernizm, gerçeklik algısının sarsıldığı bir devrin yansıması olarak kabul edilebilir. Bu sarsılma, öncelikle insanın ve düşünce biçiminin dönüşümüdür. Zamanın, zamanın ürettiklerinin dönüşmesi; siyasi ve teknolojik gelişmeler önce modern, ardından kelime anlamı modern sonrası modern durumu ortaya çıkarır. Sanat, mimari ve düşüncede yirminci yüzyılda yaşanan yenilikçi bir dönüşüm olarak görülebilecek akım, edebiyatta da yansımaları bulur.

Türkiye'yi toplumsal açıdan uzun süre etkileyecek olan 1971 muhtırası ve 1980 darbesi, sanatı ve edebiyatı da etkileyen dönüm noktalarıdır. Siyasi olaylar, bireyin kendisini yansıtmaya biçimini doğrudan etkileyerek sanatı da sarsar, yeni bir anlatım biçimi ve üslubun doğuşuna neden olur. Bu üslup edebiyata da yansiyacaktır. Türk

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş/ TÜRKİYE. E-posta: nurcanankay@gmail.com. ORCID No: 0000-0003-3810-1993

romanında bireyin öne çıkışıyla kendisini -Batı edebiyatındaki görünüşüne nazaran geç- gösteren modern; belirsizliğin, tuhafın, olağandışının, fantastiğin teknik unsurlar olarak kullanılmasıyla anlatılarda postmoderne dönüşür. Üstkurmaca, büyüü gerçekçilik, metinlerarasılık postmodern anlatım tekniklerindedir. Yazarın metninde okurla konuşması, başka metinlerle bir bağ kurması, dilin ve dil kullanımının değişmesi, gerçeğin kırılması, fantastik anlatım, yine postmodern durumun edebiyata yansımaları olarak görülebilir.

Postmodernizmin Türk edebiyatına yansması 1980 sonrası döneme denk gelir. Gerçekçi üslup ve olaylar kırılmaya başlar. Bu dönemin önde gelen yazarlarından olan Orhan Pamuk, Latife Tekin, Bilge Karasu, Nazlı Eray, postmodern anlatım tekniklerini kullanırlar. 1995'te ilk romanı *Puslu Kıtalar Atlası* ile edebiyat dünyasına giren İhsan Oktay Anar, üstkurmaca, metinlerarasılık, parodi, pastiş gibi postmodern teknikleri romanlarında kullanır. Anar, Gündüz'e göre postmodern tarihsel romancıların öncüllerinden sayılabilir (2012: 22). Doğu ile Batının, eski ile yeninin sentezini yaptığı eserlerinde ironik bir anlatımı benimser. Tarihî, tasavvufî, mitolojik, fantastik, dinî, masalsı ve efsanevî konularla zenginleştirdiği metinlerinde olay örgüsü yoğundur. Bu sıkı olay örgüsü de genellikle çözümlenmeyi bekleyen düğümlerden oluşur.

Anar'ın dili kullanım biçimi, anlattıkları ve roman kişileri kimi zaman abartılı, tuhaf ve tiksindiricidir. Bu tuhaflık üslup olarak groteski karşılar. Postmodern anlatım tekniklerinden biri de groteski bir üslup olarak edebiyata yansıtmaktır. Anar, *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri* adlı romanında bu üslubu zengin bir şekilde kullanılır. Groteskin hangi söylem biçimleriyle kullanıldığı, bizi groteskin tanımını yapmaya götürür. J. A. Cuddon, *grotesk* kelimesinin, İtalyanca *grotte* kökünden gelen mağara anlamındaki *la grottesca* ve aynı kelimenin sıfat hali olan *grottesco* kelimesinden geldiğini belirtir. Terim zamanla insan, hayvan ve bitki temalarının ve formlarının iç içe geçmesini tasvir eden resimlere uygulanmaya başlanır. Raphael'in ve Arcimboldo'nun bazı eserlerini tipik grotesk olarak niteleyen Cuddon, aynı zamanda gargoillerin, iğrenç şeytani şekillerin, temaların, konuların karmaşık ve iç içe geçtiği mimari süslemeleri tanımlamak için de groteskin kullanıldığını söyler. Rabelais'ın groteski vücudun bazı kısımlarında kullanmasından yola çıkan Cuddon, sözcüğün anlamının 16. yüzyılda Fransa'da edebi bir bağlama genişlemiş olabileceğini düşünür. Grotesk; saçma, tuhaf, abartılı, acayip ve doğal olmayı belirtmek için yaygın olarak kullanılır; kısacası, arzu edilen uyum, denge ve orantı normlarındaki sapmaları ifade eder (Cuddon 1999: 367).

Sanat alanındaki sınırsızlığı, iç içe geçmişliği, aykırılığı ifade eden grotesk, edebiyatta da aykırı, zıt, kaba, abartılı, ürkütücü, tiksindirici anlamlarını bir arada taşır. Özellikle tiyatrodan abartılı ve "komik bir şekilde canlandırılan tipler ve olayları" (Tekin 1999: 288) ifade eden grotesk, "klasik Yunan'dan beri Batı'nın idealize edilmiş güzellik kavramını oluşturan uyum, düzen, denge, soyluluk ve sükûnetin mutlak bir antitezidir" (Ünlüaycıl 2003: 74). Aykırı, parçalanmış, tuhaf bir şekilde birleşmiş, norm ve form değiştirmiş, iğrenç, kaba figürlerle özdeşleşen groteskin bir anlatım biçimine dönüşümü de aynı karşılığa gelir. Anılan biçimlerin edebiyatta kullanımı groteski, bir başka deyişle grotesk anlatımı ifade eder. Grotesk anlatımın en yaygın kullanım biçimleri parodi ve ironidir. "Söylenenle ima edilen arasındaki fark"a dayanan ve öncelikle dile ait formel özelliklerden yararlanan ironi" (Cebeci 2008: 15) yazarın ifade ettiğini değil, okuyucuyu sevk ettiği anlamı ön plana çıkarır. Bu sevk işlemi alayı beraberinde getirir. Ancak grotesk, yalnızca "dalga geçmenin ötesinde bir yerde,

parodinin de bir anlama karşılık gelmediği noktalarda ortaya çıkar” (Yanikkaya 2003: 91). Ana metin, parodisinden uzaklaşır, ortaya farklılaşmış bir metin çıkar.

Yıldız Ecevit, groteskleştirmeyi, modern romanın iki ana kurgu eğiliminden biri olarak görür (2001: 49). Ecevit'e göre dış dünyayı olduğu gibi yansıtmak istemeyen yazar, groteski metnini yabancılaştırmak için bir teknik olarak kullanır (2001: 178). Çeşitliliği ve kapsadığı anlamlarıyla grotesk, Yanikkaya'ya göre “hangi alanda uygulanırsa uygulansın bir yabancılaşma, yabancılaştırma yöntemidir” (2003: 45). Bu nedenle kavramların kendi anlamlarından uzaklaştığı, çeliştiği, alaşağı edildiği alanlarda belirir. Bakhtin, groteskin bedeni ve dünyayı bir dönüşüm süreci olarak temsil ettiğini belirtir. Grotesk böylece “insanları kesin hatlarla belirlenmiş, dengeli bir varoluşun sınırları dışına çıkarır; tümüyle farklı bir dünyanın, başka bir düzenin, başka türlü bir yaşamın olanaklılığını sergiler” (Bakhtin 2001: 25). Böylece, anlatıdaki sınırlar kalkar; anlatı, yazarın oluşturduğu aykırı bir dünyaya taşınır.

İhsan Oktay Anar'ın anlatısında kurduğu buna benzer bir dünyadır. *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde gerçekle masal, ölümler yaşam, iyiyle kötü, güzelle çirkin, kutsal olanla ahlaksız olan bir aradadır. Roman, grotesk anlatımın kullanılması bakımından oldukça zengindir. Yazar, groteski bir eleştiri aracı olarak kullanır. Ayrıca bu anlatımı, alay ve yergi amaçlı aşırı övgü ile harmanlayarak metnini okuyucu için zevkli bir anlatı haline getirir.

***Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde Grotesk Anlatım Teknikleri**

Romandaki alt anlatılarıyla birçok sanat eseri ile metinlerarası bağı olan *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*, tahkiye biçimi açısından genelde *Binbir Gece Masalları*'nın parodik bir okuması olarak görülebilir. Roman, üst tabakada, ana karakterler olan Ölüm'ün, yanına Cezzar Dede'yi de alarak -Ölüm'ün bir sonraki alacağı can olan Uzun İhsan'ın peşinde, birbirlerine hikâyeler anlatarak sekiz mahalle dolaşmalarından oluşur. Uzun İhsan'ın, İhsan Oktay Anar'a karşılık geldiğinin düşünülmesi, yazarı da anlatı ögesi yaptığından metnin kurmacalığını bir boyut artırır. Kurmaca yapının alt katmanlarında ise anlatılan sekiz hikâyeye mevcuttur. Karakterler tarafından anlatılan hikâyelerin bir kısmı da yine kurmaca bir yapı içerir. Romanın sonunda ise anlatılan hikâyenin tamamının Cezzar Dede'nin torunlarına anlattığı bir hikâyeye olduğunun anlaşılması, kurmaca yapıyı güçlendirir. Abartılı bir dil kullanan yazar karışıklık, aşırı övgü ve tarzle zenginleştirdiği diliyle, en çok alaya başvurur. Anar, parodinin “yergisel” olmaktan çok alay etmek, daha doğrusu eğlenmek ereğinden (Aktulum 1999: 119) faydalanarak, ironik anlatımını metninin tamamına yayar. Yazarın bu tutumu, metinlerinin fantastik ve akıcı olmasını sağlar. Karışıklık ile abartının bir sonucu olarak grotesk anlatım görülür. Özellikle *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde yoğunlaşan grotesk, metindeki devingen ve ironik yapıyı pekiştirir. Anar'ın romanında kullandığı grotesk anlatım biçimleri şöyle sıralanabilir: İki uçluluk/tezat, ironi, aşırı övgü, parodi ve anıştırma, ihlal, oyunsuluk. Çalışmada *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*, bu başlıklar altında incelenecektir.

1. İki Uçluluk/Tezat

Sınırların ve kuralların kalktığı alanda ortaya çıkan grotesk, iki uçlu bir alanı meydana getirir. Zıtlığın ortaya çıkardığı bu kutuplar, doğanın ve/ya toplumun hiyerarşik yapısını tersyüz eder. Böylece üstler ve altlar aynı seviyede değerlendirilmiş olur. Yanikkaya'ya göre groteskin özünde yaşamın çelişkili ve çift taraflı bütünlüğü vardır: “Karşıt duygular ve güçler iç içe geçer. Gülünç/korkunç, bildik/tekinsiz, oyunsu

olan/korkutucu olan, komik/uğursuz gibi çatışmalı gerilim barındıran kavramlar arasındaki karşıtlık sorgulanır” (2003: 57).

Groteskte yerleşik ve soylu olanın, yerinden edilmiş ve bayağı ile bir arada anlatılması, parodiyi (yansılama) çağrıştırır. Aktulum’a göre parodide yazar, “soylu, ciddi bir metni, çoğunlukla sıradan başka bir metne ya da soylu bir metnin biçimini hiçbir kahramanlık olayı anlatmayan sıradan bir konuya uyarlar” (1999: 118-119). Her iki anlatımda belirgin bir tezat vardır. Anar’ın metninde de bu dönüştürme görülür. *Binbir Gece Masalları*’ndaki Şehrazat ve *Efrâsiyâb’ın Hikâyeleri*’nde üst anlatıdaki Cezzar Dede hayatta kalmak için hikâyeler anlatırlar. Cezzar Dede bu oyuna, hayatta kalmaktan çok *anlatmanın zevki uğruna* (s.17)¹ girer.

Ölüm ve Cezzar Dede’nin Uzun İhsan’ı ararken uğradıkları sekiz mahallenin isimleri olan Aden, Meva, Elhalid, Makame, Heyevan, Naim ve Firdevs, cennetin isimleridir. Cennet ve cehennem inancı olan dinlerde kutsanmış olan ve İslâmiyet’te sekiz tabakalı olduğuna inanılan cennetin yeryüzünde sıradan yerler olarak belirtilmiş olmaları, kutsal olanın bayağı olanla bir tutulmasına örnektir. İsimleriyle cennetten bir kat olabilecek bu mahalleler, bir kaçağın arandığı sokaklara dönüşür.

Anlatıdaki ana karakter olan Ölüm’ün yüzü gülme, gülümseme, ağlama gibi duygulara mühürlüdür, Ölüm’ün buna rağmen oyunlara meraklı olması bir tezat unsurudur. Ölüm meleği olan Azrail’i temsil eden karakterin, sert ve ürkütücü görünüşüne karşın Cezzar Dede’yle giriştiği oyun bunun bir göstergesidir. Aynı şekilde bir külhanbeyi olan Apturrahman’ın Ölüm’ü görünce ürkmesi; “Bidaz’ın Laneti” adlı hikâyede hazine sahibi olan dev ve cücelerin isimlerinin, peygamber ve ermiş isimleri (Zekeriya, Hıdır, İshak, Âdem, Lokman, İmam, Osman [s.40]) olması iki uçluluğun örnekleridir. Kutsal olan bu isimlerin, formu bozuk dev ve cücelere ad olarak verilmeleri, isimlere yüklenen anlamı sorguladır.

“Bir Hac Ziyareti” hikâyesinde köyün yeni imamı olan İlimdar’ın dinî görevlerinden çok eğlence ve dünyevî işlerle uğraşması, bu imamla ilgili belirtilen “anlaşılan ölümü de hayat kadar hoş karşılıyordu” (s.59) sözleri, İlimdar üzerinden verilen tezattla birlikte, toplumun ölüme, hayata ve dine bakış açısının bir eleştirisini oluşturur. Yine İlimdar’ın imam olmasına rağmen gülümseyen bir Budist görmesinden sonra iyimserleşmesi; Hac yerine yanındakileri de inandırarak önce Hindistan’a, ardından da bir Budist Tapınağına gitmesi; İlimdar’ın yanındaki Vahşi Bakıslı Oğlan’ın dinlediği bir ilahiden sonra “Nur Ana”ya ermesi romanda iki uçluluk üzerinden yapılan eleştirinin açık göstergeleridir.

“Dünya Tarihi” adlı hikâye tezat bakımından en zengin alt anlatıdır. Aptülzeyyat’ın bir vadideyken peşine düştüğü kızın, ebemkuşağının altından geçtikten sonra babayığit bir delikanlıya dönüşmesi, bunun üzerine artık bir erkek olmasından güç alarak bir kıza dönüşen Aptülzeyyat’ın peşine düşmesi iki uçlu örneklerdir. Toplumsal açıdan erkeğe biçilen güçlü rol ile kadına biçilen zayıf rol burada ebemkuşağı ile alaşağı edilir. Zıt kavramlar birbirleriyle yer değiştirmiş olur.

Selami Tuz’un büyük oğlu Salih’in dinî ilimlere düşkün, küçük oğlu Feyruz’un ise felsefe, tıp, simya gibi *kara ilimlere* meraklı olması, hatta bunun için evden kaçması gibi örnekler çoğaltılabilir. Salih’in sevdiği kız olan Hürmüz’le evlenmesinin, kardeşi

¹ Çalışmada, *Efrâsiyâb’ın Hikâyeleri*’nden yapılacak alıntılar, eserin kaynakçada belirtilen baskısından parantez içinde belirtilerek yapılacaktır.

Feyruz'un da Hürmüz'ün kardeşi Ehriman'la evlenmesine bağlı olması; iyi biri olan Salih'in kötü biri olan Ehriban'dan doğan çocukları iki kafalı devin (Alemdar ve Abuzer) iyi ve kötü olmaları, birinin yaşaması için bir diğerine muhtaç olması ve birbirlerini tamamlamaları bir döngü ile tezat oluşturur. Hikâyedeki en belirgin tezat örneği Hürmüz ile Ehriban'ın kardeş olmalarıdır. Hürmüz, Zerdüştilik'te iyiliği temsil eden tanrıdır². Ehriban'ın adı ise yine Zerdüştilik'te kötülük ve karanlık tanrısının adı olan 'Ehrimen'i çağırıştırır. Ehrimen, "karanlığın ve cehaletin ruhudur ve yalnız geçmiş olaylar hakkında bilgi sahibidir" (Sinanoğlu 1998: 495). Hikâyede kötülüğü simgeleyen Ehriban, ilk eşi Feyruz'u bütün ilimleri öğrenebilmesi için erkek kardeşi Azazil'e gönderir. Azazil'in Feyruz'u bilge yapmak için verdiği –yasak meyveyi çağırıştıran- *bilgelik meyvesi* de; Ehriban'ın Salih'le evlendiğinde onu iyileştirmek için şehvet istemesi de Ehriban'daki zıtlığı belirtir. Ayrıca Azazil, şeytanın adlarından biridir. Görüldüğü gibi zıt kavramlar olan iyilik ve kötülük, hikâyede birbirlerini tamamlarlar.³

"Ezine Canavarı" hikâyesinde Hamiyet Hanım'ın kızlarının çok güzel olarak nitelendirilmelerine karşın itici tasvirlerinin olması; kaba görünüşlü kasap Ayvaz Bey'in kadınlar tarafından etkileyici bulunması dikkat çekicidir. Hikâyede yapılan tasvirler toplumsal güzellik algısının eleştirisi olarak görülebilir. Bununla birlikte Hamiyet Hanım'ın dört kızıyla Ayvaz Bey'in dört oğlunun evlendirilecek olması da bir dengeyi gösterir. Fakat bu denge Hamiyet Hanım'ın kızlarının başkalarına kaçmalarıyla bozulur.

Elhalid Mahallesinde güç gösterisi yapan çocuğun kispetinün düşmesi, bir yandan övgü alırken diğer yandan mahrem yerinin açılmasıyla rezil olması; çocuğun durumu kurtarmak için bu durumu görenlerden biri olan Ölüm'e kafa tutması, yine tezat örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu kafa tutuş, olgun olan ile toy olanı aynı düzleme indirger. Ayrıca, "Şarap ve Ekmek" hikâyesindeki dini bütün imamın geceleri meyhaneye gidip, içip içip ağlaması toplumsal açıdan bir tezat oluşturur ve eleştiri olarak kabul edilebilir. "Gökten Gelen Çocuk" hikâyesindeki anne ve babanın birbirine zıt karakterler taşımaları da romandaki diğer tezat unsurlarındandır. Yine de zıtlık bir arada sunularak bir bütünü oluşturmuş olur.

2. İroni ve Aşırı Övgü

İroni, ilk olarak alayı akla getirse de daha geniş bir anlam alanına sahiptir. Bir tezat örneği de sayılabilecek olan, söylenen ile kast edilen arasındaki mesafenin açılmasına da yol açan ironi, görünüşte basit olan bir ifadenin veya olayın bağlamı tarafından ona

² Hürmüz, Zerdüştiliğin iyiliği temsil eden tanrısıdır: "bu dinin kutsal metni Avesta'nın dili olan Eski Farsça'da Ahura Mazda (hakim rab) diye adlandırılmış olup daha sonra bu isim Orta Farsça'da (Pehlevîce) Urmuzde (Hurmezd), Hürmüzd, Yeni Farsça'da Urmezde, Batı kaynaklarında Ohrmazd veya Ormazd, İslâm kaynaklarında ise Hürmüz şekline dönüşmüştür". Ayrıntılı bilgi için bakınız, *İslam Ansiklopedisi*, kaynakçada belirtilen "Hürmüz" maddesi.

³ Edebiyatta kahramanların zıtlıklar üzerine kurulmasının tarihi eskidir. "İkili yansıma, eş benlik, ikiz, zıt ikiz, bölünmüş benlik gibi farklı isimlerle adlandırılan bu motifin edebi metinlerde dört farklı kurgusu görülür: Hatalı kimlik komedileri, Fiziksel eş benlik, Ben'den koparılan benlik (gölge, yansıma, portre, isim), Bellek yitimiyle ayrılmış iki ayrı varlığın aynı kişi tarafından temsil edilmesi" (Depe, 2020: 174).

çok farklı bir anlam kazandırmak için sarsıldığı, ince mizahi bir tutarsızlık algısı olarak tanımlanır (Baldick 2001: 130)⁴.

Oğuz Cebeci, terimin anlamını açarak ironinin genel olarak kabul gören üç kullanım amacından bahseder. Bunların ilki konuşmacının sözlerini kuvvetlendirmek için öncelikle retoriğe ait bir araç olarak kullanımınıdır. İkinci kullanımı, satire ait bir araç olarak bireysel ve toplumsal zaafı teşhir etmek içindir. Üçüncü kullanım amacı ise okuyucuya bir konuda “farkındalık” kazandırmaktır (Cebeci 2008: 307). Cebeci, uygunsuz ve yersiz övgü”den ya da aslında “mevcut bulunmayan olumlu vasıflar” nedeniyle yapılan övgüden oluşan “ayıplama amaçlı övgü”nün ironinin kullanıldığı en yaygın tekniklerden biri olduğunu söyler. Ayrıca ironinin bir başka ana yönteminin ise “övgü amaçlı yergi” olduğunu belirtir (Cebeci 2008: 307-308). Bu anlamıyla ironi ve aşırı övgü teknikleriyle birlikte *Efrâsiyâb’ın Hikâyeleri*’nde yaygın biçimde görülür. Anar, ironiyi hem retorik bir araç olarak, hem bireysel ve toplumsal zaafı sergilemek için hem de üslubunun etkisiyle okuyucuda bir farkındalık oluşturmak için kullanır. *Efrâsiyâb’ın Hikâyeleri*, bu yönüyle zengin bir metindir. Yazar, övgüyü örtük bir eleştiri aracı olarak kullanır. Yerdeği durumlar ise ironik bir tezat oluşturmak amacıyla esasında övgüye değer olanlardır.

Anar’ın eğitim sistemini ve eğitimcileri eleştirdiği “Güneşli Günler” hikâyesinde müdür yardımcılar için ifade ettiği “tokat, cetvel, değnek gibi silahlar aracılığıyla cehaletle yıllardır savaştıklarından olsa gerek, gözlerinde bir öfke ateşi ıslı ıslı parlıyordu”(s.19) sözleri, eğitimcilere karşı yapılan bir eleştiridir.

İroni ve aşırı övgü açısından zengin bir hikâye olan “Bir Hac Ziyareti”nde eski imamın yaşlanıp akli dengesinin bozulmasıyla minarede ezan yerine gazel okuması (s.57), yeni imamın ise ezan vakitlerinde hora tepmesi, ölülerini yıkarken gerekli dualar yerine türkü okuması ve bunların köy halkı tarafından yadırganması, toplumun dine ve dindarlara olan yaklaşımının eleştirildiğinin ifadeleridir. İlimdar’ın İmam Hatip okulundaki hocaları için söylenen “onu okumaktan yazmaktan bezdirmiş, ama mesleğinde gerekli olan her şeyi ona ezberletmişlerdi” (s.59-60) sözleri ve komşu köy imamının “itham, intikam ve emniyet duygularını taşıyan ciddi ve asık suratıyla; sünneti şerifeye uygun olarak üst dudağını geçmeyen badem bıyıkları” (s.60) şeklindeki tasviri yine toplumsal göndermeleri olan ironik ifadelerdir. Burada eğitimdeki ezberci anlayış ve toplumun, anlamı irdelemeden dini ezberci bir biçimde uygulaması ile toplumun kafasındaki dindar kişi tipi eleştirilir. Hassasiyetlerin vurgulanışı ise ironi sayılabilir. Köyün ve köy üzerinden Anadolu insanının temsilcisi olan Zekeriya Dede, Hindistan’da nehirde yıkananları gördüğünde ve halkın ineklere saygı göstermesine şaşırır. Anlatıcının nehirde yıkananlar için söyledikleri alaycıdır: “geceden cenabet kaldıkları için yüzlerce insan bu nehre gelip suya giriyor, boy aptesi aldıktan sonra çıkıp bağdaş kurarak, artık işledikleri günahtan mıdır, derin derin düşünüyorlardı.” (s.70) Anlatıcının bu bakış açısı, özde Zekeriya Dede’ye, genelde ötekinin inancına saygı duymayan bireye attığı bir bakış açısıdır. Zekeriya Dede, başka bir dini bilmez ve onların kutsallarını kendi bakış açısıyla yanlış değerlendirir. Dolayısıyla hikâyede ironi ile bu bakış açısı eleştirilir.

Hikâyede, eski imam üç gün üst üste minarede kalır. İlk gün köy halkına beddua eder, ikinci gün gazel söyler, üçüncü gün ise Kuran’ı baştan sona hatmeder (s.58).

⁴ “A subtly humorous perception of inconsistency, in which an apparently straightforward statement or event is undermined by its context so as to give it a very different significance.”

Budist tapınağında ise kurt oğlan bağdaş kurmuş halde havaya yükselir (s.76). Bu ifadeler, fantastik olmaları bakımından bir aşırılığı ifade ederler.

“Bidaz’ın Laneti”nde Galloğlu Hamdi’nin gittiği bir düğünde, defne bulmuş olan düğün sahiplerinin geline taşıyamayacağı kadar takı takmaları; “Ezine Canavarı”nda kadınların temizlik, güzellik ve yemeğe olan alakalarının ciddi boyutlara ulaşması; Ayvaz Bey’in kasap dükkânının vitrininde koyunların kanlı, asılı hallerinin sanat eseri gibi gösterilmiş olması, romandaki abartılarak yerilmiş unsurlardır. “Şarap ve Ekmek” hikâyesindeki sütününün, hiç bitmeyen “semavi ve galaktik” bir sütünün olması, aşırı dindar bir çocuk olan Bestenur’un diktiği meşe palamudunun çok kısa sürede filizlenip göğe yükselmesi yine fantastik ve aşırıdır. “Gökten Gelen Çocuk”ta *Seyyare Gazetesi*’nde önemli, güncel haberlerden çok kadınların kabul günlerinin ve pasta tariflerinin olması da ironiktir.

Hikâyeler her ne kadar ana karakterlerin anlattığı masalsi metinler olsa da genellikle Cumhuriyet sonrası dönemde yaşanmışlardır ve bu nedenle anlatılan hikâyelerin doğaüstü olmamaları beklenir. Buna karşılık yine anlatıların Cezzar Dede’nin torunlarına anlattığı bir hikâye olduğu düşünülürse, kurmaca anlatının fantastik öğeler barındırması olasıdır.

3. Parodi ve Anıştırma

Parodinin hicveden bir taklit biçimi olduğunu düşünen Cuddon, amacının düzeltici ya da alaycı olabileceğini belirtir ve kavramın tanımını, bir yazarın kelimelerini, tavrını, üslubunu ve fikirlerini gülünç hale getirecek şekilde taklitçi kullanımı olarak yapar (1999: 640).⁵ Parodiyi benzer şekilde bir edebi eserin ya da eser üslubunun abartılı, alaycı taklidi olarak tanımlayan Baldick ise kavramı, satire ve eleştiriye yakın bulur (2001: 185). Aktulum’a göre ise parodi, “[y]azınsal bağlamda, klasik dizgede parodi (yansıma) oyunsal ya da yergisel bir işlevle bir kuralı çiğneme biçimi”dir: “Klasik anlamda parodi soylu bir metni sıradan bir olaya indirgemeye dayanır” (Aktulum 2004: 287). *Efrâsiyâb’ın Hikâyeleri, Binbir Gece Masalları*’nın parodisi olmasının yanında kendi metninin de parodisidir. Ölüm ve Cezzar Dede’nin girdikleri her mahallede anlattıkları hikâyelerin bir kahramanı ile karşılaşmaları kurmaca yapının ve parodinin bir göstergesidir.

Cebeci, “metinlerarasılık”ı parodinin temel bir bileşeni olarak tespit eder ancak bu tespiti doyurucu bulmaz:

“Parodiler, bir kural olarak, bünyelerine aldıkları metinlere iki zıt biçimde yaklaşır. İlk ve daha yaygın olan yaklaşım, parodinin metinlerarasılık yoluyla içselleştirdiği metni/yazarı/karakteri alaya aldığı ve muhtemelen komik özellikleri belirgin olan bir alt türü gösterir. İkinci bir yaklaşımsa, parodinin ele aldığı ‘konu’yu eleştirmekten ya da alaya almaktan çok, parodistin ‘hedef metne’ yönelik hayranlığını ifade ettiği bir başka alt türü ifade eder” (Cebeci 2008: 88-89).

⁵ Cuddon’un yorumlanan “Parody” maddesi: “The imitative use of the words, style, attitude, tone and ideas of an author in such a way as to make them ridiculous. This is usually achieved by exaggerating certain traits, using more or less the same technique as the cartoon caricaturist. In fact, a kind of satirical mimicry. As a branch of satire its purpose may be corrective as well as derisive. If an author has a propensity for archaic or long words, doublebanked adjectives, long, convoluted sentences and paragraphs, strange names, quaint mannerisms of expression, is sentimental, bombastic, arch or pompous, then these are some of the features that the would be parodist will seek to exploit.” (640).

Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri'nde görülen parodiler, Cebeci'nin ilk kategorisine, yani metnin/yazarın/karakterin alaya alındığı ve komiğin belirginleştirildiği alt türe girer. Roman, öncelikle adıyla bir parodi oluşturur. Efrâsiyâb, İnan destanlarında Turan hükümdarı olarak gösterilir (Yazıcı 1994: 478-479). Mecdud Mansuroğlu, Efrâsiyâb'ın Şahnâme'de ve İnan ananesinde ve destanlarında önemli rol oynayan Alp Er Tona ve Tona Er Alp olduğunu belirtir (1978: 92). Alt metinleri oluşturan hikâyelerde yine birçok parodi ve anıştırma mevcuttur.

“Bidaz'ın Laneti”nde Galloğlu Hamdi ve Aptülkehribar'ın aradıkları hazine Kral Bidaz'ın hazinesidir. Bidaz, kızını okşadığı için kızı altına dönüşmüştür. Pişmanlıktan elini alına vurduğunda ise kendisi de altına dönüşür. Hikâyedeki Bidaz, Yunan Mitolojisindeki dokunduğu her şey altına dönüşen Kral Midas'ı⁶ temsil eder. Ancak mitolojide Midas altına dönüşmez.

“Dünya Tarihi”nde Aptülzeyyat'ın aramakta olduğu Salih, suya bakınca gördüğü kendi aksidir. Hikâye bu yönüyle, Feridüddin Attâr'ın *Mantiku't Tayr*⁷ mesnevisini anımsatır. Mesnevide kendilerine padişah arayan otuz kuşun Hüdhüd kuşu öncülüğündeki yolculukları anlatılır. Yolda birçok sıkıntı çekerler. Kuşların Simurg'u ararken vardıkları yüce dergâhın önünde Simurg'un kendileri olduğunu anlamaları (Sevgi 2003. 29), Salih'in suya bakınca kendisiyle karşılaşmasını çağırıştırır. Yine “Dünya Tarihi”nde Feyruz'un bütün ilimleri bilmek için Azazil'in verdiği bilgelik meyvesini yemesi, Âdem ile Havva'nın şeytana kanarak cennetteki yasak meyveyi yemesini temsil eder. Yasak meyve, Hıristiyanlıkta “Aslı Günah”⁸ olarak anılır (Tümer 1991: 496-497).

“Ezine Canavarı”nda Hamdi Bey'in oğlunun yıkanıp tıraş olup giyindikten sonra yerdeki suya yansıyan haline hayranlıkla bakması ve kendi cazibesine dayanamayarak eğilip suya düşmesi, Yunan mitolojisinde kendi aksine âşık olan Narkissos'un parodisidir. Narkissos da suya yansıyan suretini gördükten sonra kendisine âşık olur ve sevdiğine sahip olma arzusuyla ya eğilerek suya düşer ve boğulur ya da umutsuzluktan eriyip gider (Bonney 2000: 806).

“Gökten Gelen Çocuk” hikâyesinde, çocuk karakterin gökten bir leylek tarafından Kent ailesine getirilmesi; adının Gülerk konması; kırmızı pelerinli mavi tulumunun göğsünde 'S' harfi olması ve çocuğun insanüstü güçlere sahip olması; metnin yabancı bir çizgi roman olan *Superman*'in parodisi olduğunu gösterir. Sinemaya da uyarlanan çizgi romanın başkışısı Superman'in adı Clark Kent'tir. Yine “Şarap ve Ekmek”te sütünesinin Bestenur'a giymesi için verdiği kırmızı başlık; babasına götürmesi için verdiği ekmek ve şarap, bir Avrupa halk masalı olan *Kırmızı Başlıklı Kız*'a ait

⁶ “Bu Frigya kralı, budalalığı ve ağırlıklılığı yüzünden merhametsizce cezalandırılmıştır. Dionysos'a yardım eder ve o da Midas'ın dikkatsizce dile getirdiği dileğini yerine getirir. Kralın her dokunduğu altına dönüşür ve bu nedenle açlıktan ölme noktasına gelir. Midas'ın bu haline acıyan Dionysos, ona bu büyüden nasıl kurtulabileceğini gösterir: Paktolos'ta yıkanmalıdır. Midas yıkandıktan sonra Paktolos'ta altın kum tanecikleri oluşur. Ayrıca, Midas'ın bir müzik yarışmasında oyunu Apollon'un rakibinden yana kullandığı ve buna çok öfkelenen Apollon'un da kralın kulaklarını eşek kulaklarına dönüştürdüğü anlatılır. Kral, eşek kulaklarını tacının altında gizlemektedir. Bunları gören berberi, bu sırrı yalnız başına taşımaya daha fazla dayanamaz ve toprağa söyler. Ama Ovidius'un anlattığına göre, orada biten sazlar rüzgarda hışırdayarak şöyle mırıldanırlar: Midas'ın kulakları eşek kulakları!” (Bonney, 2000: 782).

⁷ Ayrıntılı bilgi için kaynakçada belirtilen “Mantiku't Tayr” maddesine bakılabilir.

⁸ “Aslı Günah” maddesi için Tümer'in kaynakçadaki sözlük maddesine bakınız.

öğelerdir. “Güneşli Günler”deki okul müdürünün baştan aşağı siyah giyinmesi; bu nedenle öğrencilerin ona “*Kont*” lakabını takması; Kontun vampir hastalığı olarak bilinen porfiria hastası olması ve geceleri “*Alyanak*” lakaplı öğrencinin kanını emmesi, metnin İrlandalı yazar Bram Stoker’ın *Dracula* (1897) romanının parodisi olduğunu düşündürür. Osman Gündüz, Anar’ın yaptığı içerik taklitlerinin esere mizahi bir çeşni katmakla birlikte “malzemeleri deforme ederek, bozarak, aykırı biçimde gülünçleştirerek okuru bilinenlere yabancılaştır[dığını]” belirtir (2012: 76). Bu aykırılık, groteski destekleyen bir üslup özelliğidir.

Romanda parodinin yanı sıra anıştırma yöntemine de başvurulur. Aktulum, anıştırmanın alıntıdan ayrı olarak bir “düşünceyi” alıntılıdığını belirtir (1999: 110). Düşünce alıntısı olarak yorumlanabilecek ifadeler metinde mevcuttur. “Bir Hac Ziyareti”nde köyün eski imamının kapısı kilitli minarenden kaybolması, onun göğe yükseldiğini düşündürür. “Şarap ve Ekmek”te ise Bestenur’un cennete yükselmesi benzer bir durumdur. Her iki olay da kutsal olanın göğe yükselmesi bakımından, İslam dininde Hz. İsa’nın göğe yükselişine olan inanişi çağırıştırır.

4. İhlal

Yazar yaptığı grotesk tanımlamalar ve ironi ile toplumun tepki gösterebileceği din ve sosyal eleştiriyi ima yoluyla yapar. Bu da toplumun normlarına ters düşer, dolayısıyla ihlaldir. Yanıkkaya’ya göre grotesk “ihlal ettiğinin, sınırlarını yıktığının yeni bir bakışla ele alınmasına olanak sağlar” (2003: 87). Anar da bu ihlali bilinçli bir şekilde yapar. Alışıldık insan ve hayvan bedenlerinin çarpıtıldığı, sınırlarının bozulduğu, fantastik bir dünyayı dile getirir. İhlal, hem somut hem soyut alanı içerebileceğinden, form/biçim ihlali ve norm/tabu ihlali olarak iki ayrı başlık altında incelenebilir.

4.1. Form/Biçim İhlali

Masallarda olabilecek iki kafalı insanlar, normal ebat ve şekillerinde olmayan hayvanlar ya da toplumda bedensel bir kusur olarak görülebilecek devlik, cücelik gibi özellikler alışıldık insan ve hayvan sınırlarının ihlal edildiği durumlarda ortaya çıkar. Bu da esasında görsel bir üslup olan groteskin bir başka ifadesidir. Romandaki ilk biçim ihlali, soyut bir kavram olan Ölüm’ün bir bedene büründürülmüş olmasıdır. Aynı zamanda Uyku adında bir kardeşi olan Ölüm’ün insan gibi bir bedene bürünmesi, onu kutsal güçlerinden uzaklaştırır. Bu nedenle canını almak için yola çıktığı Uzun İhsan’ı nihayetinde yakalasa da öldüremez.

“Bir Hac Ziyareti”ndeki Vahşi Bakışlı Oğlan, yarı insan yarı hayvan bir figürdür. Bu yüzden zincirlenerek tutulmaya çalışılır. Ancak bu oğlan, Budist tapınağında dinlediği bir ilahiden sonra, yarı insan yarı kutsal, tanrısal bir figür haline gelir. Böylece form farklılığı, form geçişi ile de ihlale örnek oluşturur. “Dünya Tarihi”nde Ehriban’ın Feyruz’dan olan oğullarından dördünün cüce denecek kadar kısa boylu ve ahlaksız olmaları; yine Ehriban’ın Salih’ten olan aynı bedende iki kafalı bir dev olan oğulları Abuzer ve Alemdar, biçim ihlalinin açık örnekleridir. Kötülüğü simgeleyen Ehriban’ın yine kötü biri olan Feyruz’dan olan çocuklarının cüce ve ahlaksız olmaları, kötülüğün form üzerinden bir eleştirisini oluşturur. İyi biri olan Salih’ten olan çocuklarının ise hem dev, hem iki kafalı, hem de bunlardan birinin iyi birinin kötü olması, iyiyile kötünün bir arada olmasının vurgusu ve eleştirisidir. “Ezine Canavarı” hikâyesindeki dev fare; “Hırsızın Aşkısı”ndaki kemanın sahibi için ağlaması form ve biçim ihlaline örnek oluştururlar.

4.2. Norm/Tabu İhlali

Norm ve tabular, toplum tarafından kabul görmüş, değiştirilmesi çok uzun zamana yayılabilecek derecede zor olan yazılı olmayan kurallar bütünü olarak tanımlanabilir. Ahmet Cevizci, kavramın doğru ve standart ahlaki eylem anlamına değinirken değer biçmek ve değeri yargılamak için kullanılan ölçü tanımıyla anlamı genişletir (1999: 633). Toplumun kabul ettiğinin dışında bir davranış sergilemek abes kaçacağı için norm ve tabunun ihlali bir başkaldırı olarak kabul edilebileceği gibi düzeni sorgulayan bir eleştiri biçimidir. Yanıkkaya, groteskin sunduğu farklı dünya, değişik düzen ve yaşama biçimi olasılıklarının var olan dünyayı birdenbire yabancılaştırarak yerine sınırların aşıldığı, yasakların kalktığı bir dünya geldiğini ifade eder (2003: 85). Benzer bir olasılıklar dünyasını romanında kurgulayan Anar, sınırları kaldırarak eleştirisini rahatça yapabileceği bir dünya kurgular.

Yazarın, üstü kapalı bir şekilde yaptığı ancak metinlerarası bağlamı kurabilen bir okur için açık olan din, toplum, eğitim eleştirisi norm ihlalinin göstergeleridir. Hemen bütün toplumlarda dinin eleştirilmesi bir tabu olarak görülür. Yazar, “Güneşli Günler”de “Artistik ve ahlâkî değerlere asırlar boyu bir türlü erişemedikleri için bunlar uğruna bir ömür harcamayı enayilik olarak gören ve güzelliği üretmek yerine onu para, şiddet ya da kurnazlıkla elde etmeyi fazilet sayan insanların ülkesindeki okullarda” (s.24) ifadesiyle sert bir eğitim ve toplum eleştirisi yapar. Tüccarların kurnaz ve ahlaksız, din adamlarının açığız ve gösteriş düşkünü olmaları, halkın da böylelikle dini bir üstünlük ve gösteriş aracı olarak görmeleri bu eleştirinin örnekleridir. Romanda bulunan bu tarz ifadeler metni başlı başına bir norm ve tabu ihlali haline getirir. İroni ve aşırı övgü başlığında verilen örneklerle dini eleştirinin yoğun olduğu “Bir Hac Ziyareti” hikâyesinde yapılmak istenen de bir norm ihlalidir.

5. Oyunsuluk

Bir edebi eserin biyografik dahi olsa kurgusal bir metin olduğu düşünüldüğünde kurgunun edebiyattaki kapsayıcılığı anlaşılmış olur. Kurmak, kurgulamak düşsel bir deneyimin sonucu olduğu için oyunla bir arada düşünülebilir. Oyun, gerçek dışı bir dünya kurma üzerine kuruludur ve oyuncu bu dünyada oyunun kurallarına uyacaktır. Bu durum bir çocuk oyunu için olduğu kadar bir tiyatro oyunu için de benzerlik gösterir. Oyunun kendisine ait kurmaca dünyası, bir diğer yandan postmodern anlatıların gerçekliği sarstığı dünyada yerini bulur. Kurgu oyunları, dil oyunları görülebilir. Benzer bir durumu, Winnicott, psikoterapi açısından inceler. Psikoterapinin, iki oyun alanı olarak hastanın ve terapistin oyun alanlarının örtüştüğü yerde gerçekleştiğini düşünür (2013: 58). Yazarla okurun durumu da psikoterapideki oyun kesişimi ile benzerlik gösterir. Yazar okuruyla bir oyun oynar ve okur okuma sürecinde bir başka oyunu deneyimler. Oyun, postmodern olmakla birlikte doğal olmayı ve saçmayı da içerdiğinden groteskle ilişkilendirilebilir. Yanıkkaya, oyunun groteskin vazgeçilmez bir öğesi olduğunu düşünür (2003: 94). Oyunsuluk ise anlatıcının anlatı içinde hem metin içinde kişileriyle hem de okurla oynadığı bir durumu karşıladığından yine postmodern bir durum olarak karşımıza çıkar. Yıldız Ecevit, kaynağını modernizmden aldığı düşündüğü ‘oyunsuluk’u “[p]ostmodern romanın kurgu düzlemindeki en belirgin özelliklerinin başında” anar (2001: 71). Bununla birlikte oyunun pragmatik işlevi olan eğlendirmeye de değinir (Ecevit 2001: 73).

Efrâsiyâb’ın Hikâyeleri, henüz ilk olay düğümünde bir oyunla kurgulanır. Ölüm önce Apturrahman’la, ardından da Cezzar Dede’yle bir oyuna girer. Oyunu onlar

kazandığı takdirde Ölüm, yaşamlarını bağışlayacaktır. Öte yandan Uzun İhsan'ın peşinde süren anlatı, Uzun İhsan'ın bulunmasıyla sonuçlanmaz. Uzun İhsan, Ölüm'e yardım eder ve bu nedenle ondan dokuzuncu canını bağışlamasını ister. Azrail'in insan halindeki figürü olan Ölüm'ün bu durumda mağlup olması oyunun kaybedeni olduğunu gösterir.

Ölüm insanların canını aldığı için yüzü ağlama, gülme gibi duygulara karşı mühürlenmiştir. Eğer bir insan onu sadece gülümsetmeyi bile başarabilirse, Ölüm onun canını bağışlamak zorunda kalacaktır. Anlatılan hiçbir durumdan etkilenmeyen Ölüm, Cezzar Dede'nin bir torunun yüzündeki masumiyeti ve cenneti okur. Gayriihtiyarî gülümser. Cezzar Dede için çocuklar, cennetin ifadesidir. Üst anlatının da Cezzar Dede'nin torunlarına anlattığı bir hikâye olduğu düşünülürse, romandaki kurmaca oyunsuluk anlaşılır. Bu nedenle oyun ile ciddiyet arasındaki sınır kırılmalıdır. Birbirine tezat iki unsurun bir arada oluşu yine groteski destekler.

Sonuç

1980 sonrası yenilikçi edebiyatın isimlerinden olan İhsan Oktay Anar, tarihsel, fantastik, dinî, tasavvufî olayları konu edinir; anlatımında ise gerek anlattıkları gerek anlatma biçimiyle bir aşırılık dikkat çeker. Bu bağlamda Anar'ın groteski bir anlatım tekniği olarak kullandığı söylenebilir. *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*, Anar'ın grotesk öğeleri belirgin biçimde kullandığı romanlarından biridir. Yazar, metninde groteski bir eleştiri aracı olarak kullanır. Abartılı bir dil ve üslupla tezat, aşırı övgü, tariz, ironi, parodi, oyunsuluk tekniklerinden faydalanarak öveceği kişi ve olayları ironik bir biçimde yererek; yereceği durumları ise aşırı bir biçimde yücelterek belirginleştirir. Aşırı övgüyü satirik bir bağlamda kullanır. Parodisini yaptığı metinlerdeki karakter ve olayların sıradan olmaları da satir ve aşırı övgüye bağlanabilir. Ayrıca Anar, eleştirmek istediği bazı olay ya da davranışları, karşıt durumları ortaya koyarak ön plana çıkarır. Bu da yazarın groteskin bir anlatım biçimi olan tezat unsurundan faydalandığını gösterir. Bu şekilde roman kişilerini ve roman kişilerinin hikâyelerini vasıtasıyla dolaylı bir toplum, norm ve din eleştirisi yapar. Özetle, Anar *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*'nde grotesk anlatımı bir soyutlama, eleştiri ve belirginleştirme aracı olarak kullanır.

Kaynakça

- AKTULUM, Kubilây, (1999). *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi.
AKTULUM, Kubilây, (2004). *Parçalılık Metinlerarasılık*, Ankara: Öteki Yayınevi.
ANAR, İhsan Oktay, (2009). *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
BAKHTIN, Mikhail, (2001). *Karnavaldan Romana*, Çev. Sibel Irzık, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
BALDICK, Chris, (2001). *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, New York: Oxford University Press.
BONNEFOY, Yves, (2000). *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Çev. Levent Yılmaz, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2.
CEBECİ, Oğuz, (2008). *Komik Edebî Türler (Parodi, Satir ve İroni)*, İstanbul: İthaki Yayınları.
CEVİZCİ, Ahmet, (1999). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
CUDDON, John A., (1999). *Dictionary of Literary Terms & Literary Theory*, London: Penguin Books.
DEPE, Deniz, (2020). "Romantik Bir Teknik Olarak Öteki-Ben'in İnşası", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 23: 181-196.
ECEVİT, Yıldız, (2001). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- GÜNDÜZ, Osman, (2012). *İhsan Oktay Anar'ın Kurgu Dünyası, Anar'ın Kurgu Evreninde Postmodern Bir Gezinti*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- MANSUROĞLU, Meccud, (1978). “Efrâsiyâb”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 4: 192-193.
- SEVGİ, H. Ahmet, (2003). “Mantıku't Tayr”, *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28: 29-30.
- SİNANOĞLU, Mustafa, (1998). “Hürmüz”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 18: 495-496.
- TÜMER, Günay, (1991). “Aslı Günah”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3: 496-497.
- ÜNLÜAYCIL, Nil, (2003). “Grotesk Anlatım ve Türk Oyun Yazarlığında Kullanımı”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 16: 68-84.
- WINNICOTT, Donald. W., (2013). *Oyun ve Gerçeklik*, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- YANIKKAYA, Zerrin, (2003). *Tiyatroda Grotesk ve Bir Örnek Olarak Fernando Arrabal Tiyatrosu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- YAZICI, Tahsin, (1994). “Efrâsiyâb”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10: 478-479.

KÜLTÜR ve BİLİM TARİHİNDE İSKENDER'LE BİR YOLCULUK: "İSKENDERNÂME" VE "ACÂİBÜ'L-MAHLÛKÂT" TÜRÜ ESERLERİN KÖKENLERİ VE İLİŞKİLERİ

Melike GÖKCAN*

Öz: Mezopotamya/ Sümer medeniyetinde doğup antik Yunan felsefe okulunda sistematize edilen kozmoloji, astronomi, coğrafya ve zooloji türünde eserler, antik Yunan'dan İskenderiye okuluna kadar önemli bir gelişim geçirmiştir. Bu türdeki eserlerin İslam dünyasındaki çevirilerinin önemli bir kısmı "Acâibü'l-mablûkât" adını taşıyan yarı ampirik yarı fantastik metinlerdir. Kazvî'nin "Acâibü'l-Mablûkât"ı Türkçeye en çok tercüme edilen eser olmuştur. Ahmed-i Bîcân, tercümesinin girişinde tür hakkında önemli bilgiler verir. Bunlardan biri de türü, "İskendernâme" metinleriyle ilişkilendirmemize destek olan ifadedir. Ahmed-i Bîcân, İskender zamanında büyük hakimlerin toplanıp yerler ve göklerin mahiyetine dair kararlar verdiklerini söyler. Bu ifade, İskendernâme'lerde Sokrates, Hipokrat, Platon ve Aristoteles'in, anakronik olmasına rağmen, neden İskender'in hocaları olarak anıldığını gösterir. Çalışmada, "Acâibü'l- Mablûkât"larla, "Alexander Romance"lar, bazı antik dönem tarihleri ve İskendernâme metinleri üzerinde karşılaştırmalı okumalar yapılmıştır. Böylece İskendernâme ve Acâibü'l- Mablûkât metinlerinden doğan, kültür ve edebiyatımızda geniş yansımaları olan bazı unsurların kökenlerine ulaşma hedeflenmiştir. Buradan sağlanan verilerle Klasik Türk Edebiyatında "dünya", "coğrafya", "astroloji" "kozmogoni" ve çeşitli bilimlerle ilişkili sembolik- alegorik yapıların altında yatan ilmi ve kültürel örüntüye ışık tutmak ve ilgili literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Zira bilimlerin kültürel varlığı edebi eserlerde yaşamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alexander Romance, İskendernâme, Acâib'ül- mablûkât, bilim tarihi.

A Journey With Alexander The Great Through in the History Of Science And Culture: The Origins And Relations Of The Works Like "Alexandrian Texts" And "Acâibü'I Mablûkât"

Abstract: Works related to cosmology, astronomy, geography and zoology had improved themselves significantly from ancient Greek to Alexandria school some of which are translations to Islamic world, named as "Acâibü'l- Mablûkât". Kazvî's work was translated to Turkish the most. The first translator of Kazvî Ahmed-i Bîcân indicates in his work that during the time of Alexander, supreme judges gathered to determine the fate of the earth and the sky. That declaration reveals why Sokrates, Hypocrat, Platon and Aristoteles were mentioned as the scholars of Alexander in Alexandrian text. In this work, it is aimed to reach the roots of some elements arising from Alexandrian and Acâibü'l- Mablûkât texts. Through the accumulated data, illuminating the scientific and cultural pattern underlying the symbolic and allegorical structures related to "world", "geography", "astrology", "cosmogony" and the other sciences in ancient Turkish literature and contributing concerning literature are aimed since the cultural existence of the sciences lives in the literary works.

Keywords: Alexander Romance, İskendernâme, Acâibü'l- Mablûkât, history of science.

* Doç Dr.,Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir/ TÜRKİYE. E-posta: melike.gokcan@ogu.edu.tr. ORCID NO: 0000-0003-0595-7226.

Giriş

Yazılı kaynaklara sahip olması açısından, medeniyet tarihinin izlenebilen ilk yapılanması Sümer uygarlığıdır. Günümüze ulaşan kil tabletler ve aşağı yukarı çağdaşı veya ardılı kabul edilebilecek Mezopotamya, Anadolu ve Mısır coğrafyalarından gelen arkeolojik buluntular, bize bilim tarihinin ilk metinleri olarak düşünülebilecek veriler sunar. Bilim ve medeniyet tarihinin bu erken dönemi mitos diliyle dünya ve yaratılış sırlarının kapısını zorlamaktadır. Sümerlerin ardılı olan Babil uygarlığında ve Mısır'da astronomi, astroloji, ilk zodyak haritası; dünya coğrafyasına dair kısmen spekülatif bilgiler, en erken dünya haritası çizimleri gibi bazı bilgi ve arkeolojik buluntular günümüze ulaşmıştır¹. Erken dönemi Mezopotamya ve Mısır'da vücut bulan söz konusu bilgiler, Yunan felsefe okulunda sistematize edilmiş ve nihayet İskenderiye okuluna² kadar önemli bir gelişim geçirmiştir.

İlk Çağ uygarlıklarında prototipi izlenebilen yarı ampirik doğa bilimi çalışmalarının başlangıçta mitos diliyle ifade edildiği görülebilir. Bilimin edebiyata yansımına zemin teşkil eden erken dönem metinlerinin genellikle alegorik, sembolik örüntüye sahip olması belki bu sebeptir. Doğa bilimlerinin mitolojiyle harmanlanmış metinlerinin öncelikle gök cisimleri ve yıldız hareketlerine ve yeryüzünde hayvan hareketlerine dair olduğunu söyleyebiliriz.

Bilimin, felsefenin bir çalışma alanı gibi görüldüğü Yunan felsefe okulunun erken dönemi, “doğa filozofisi” diye bilinen ve coğrafya, astronomi, zooloji, botanik gibi alanlarda ilk ciddi çalışmaların yapıldığı evredir³. Presokratik evre olarak ifade edilen bu dönemde üzerinde yaşanan dünyanın fizik kanunlarının açıklandığı ampirik esaslı

¹ Antik Çağ, MÖ 3200 yılında yazının icadıyla başlayarak MS 476 yılına kadar olan süreyi kapsamaktadır. Bu çağda bugün için basit kabul edilecek gözlem ve metotlarla coğrafi çalışmalar yapılmış, haritacılığın ilk örnekleri sayılabilecek bazı çizimler bulunmuştur. Bugüne kadar ulaşılmış en eski belge, MÖ 2700 yılında yapılan Babil’li astronom- coğrafyacıların çizimleridir. Geniş bilgi için bkz: GÜNER, İbrahim (2017), *Coğrafyanın Gelişimi, Genel Coğrafya*, Ankara: Pegem Yayınları.

² Atina felsefe okulunun devamı sayılan İskenderiye okulu, 642 yılında şehrin Müslümanlar tarafından fethine kadar İskenderiye’de öğretilen Platonizm’e verilen addır. Bu Yeni-Eflatuncu İskenderiye okulu, özel bilimlere ait araştırma ve Platon ve Aristoteles’in eserlerini yorumlama faaliyeti için bir merkezdi. Geniş bilgi bkz: KAYACIK, A. (2018), İskenderiye Okulu ve Tıbbi-Mantıkî Gelenek. *Bilimname*, 35(2).

³ Bilim tarihine dair bu panoramik giriş, konuyu dağıtmamak adına küçük notlardan ibarettir. İlk Çağ’dan İslâm kültür ve medeniyetine kadar bilim ve felsefenin mahiyeti ve şekillenme süreçlerini kısaca ele aldığımız “Giriş” kısmında hiç birinden alıntı yapılmaksızın bilim ve felsefe tarihi kaynaklarından yararlanılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz: ARSLAN, Ahmet (2006), *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi., ARSLAN, Ahmet (1999), *İslam Felsefesi Üzerine*, Ankara: Vadi Yayınları., AYDIN, C. (1992), Batlamyus, *DİA*, c.V.s. 196-199., AYIK, Hasan (2005), Felsefi Kavramların Oluşmasında Farabî’nin Rolü, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-2, cilt: IV, sayı: 7-8, s. 77-94., BAYRAKDAR, Mehmet (2004), İslâm Düşüncesi: Etkilenmesi ve Etkisi, *İslâmiyât* 7:2., BAYRAKDAR, Mehmet (1997), *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara:TDV Yayınları., SAYILI, Adnan (1999), *Bilim Tarihi*, Ankara: Gündoğan Yayınları., SEZGİN, Fuat (2008), *İslam’da Bilim ve Teknik*, (çev. Abdurrahman Ali) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları., STEVENSON, E. L., (1932), *The Geography of Claudius Ptolemy*, New York Public Library., UNAT, Y. (2008), Fergâni’nin ‘Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları’ Adlı Astronomi Eseri, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 405-423.

çalışmaları, evrenin ve yaratılışın temel ilkesi, ilk maddesi "arkhe"yi açıklayan çalışmalar izlemiştir.

Babil ve Mısır'da başlayan astronomi çalışmaları, Pithagoras'dan itibaren matematiksel boyuttan geometrik boyuta çekilerek kartografik haritalara zemin hazırlanmış; evren hakkında modelleme çalışmaları başlamıştır. Aristoteles'te en keskin ve net ifadesini bulan evren tasarımı ve modelleme çalışmaları, fizik, astronomi, zooloji ve metafizik eserlerinin nüvesini teşkil eder. Bu bakımdan Aristoteles, bilim ve medeniyet tarihinde kilit isimlerdendir. Erken dönem doğa filozofu Anaximander'den başlayarak, Yunan orijinli olup Mısır medeniyetiyle sentezlenen İskenderiye ekolünün en güçlü ismi Ptolemaios/Batlamyus'a uzanan zincirin en temel halkası Aristoteles'tir. Onun astro-coğrafik, kartografik çalışmalara da modellik eden yer merkezli dünya tasarımı, yanlış olmakla beraber, bu bilimin gelişmesine öncülük etmiş ve pek çok çalışmaya temel teşkil edecek sağlam referanslar sunmuştur.

İslam medeniyetinin tarih sayfasında yer alışı ve yükselişinde antikiteden devr alınan bu miras etkili olmuştur. Erken İslam medeniyeti, İskenderiye, Antakya-Harran, Cündişâpûr gibi merkezlerde okullaşan tercüme faaliyetleriyle Pehlevîce, Süryânîce ve Grekçe'den Arapça'ya yapılan tercümelemlerle şekillenmiştir. Bu yoğun bilim ve felsefe çevirileri edebi sahaya da tesir eden bazı eser ve türlerin doğmasına vesile olur. Bu süreçte yine Aristo ve Batlamyus en çok başvurulan isimlerdir. İslam âlimlerinin çalışmalarında, astronomi-coğrafya alanında Batlamyus'un; fizik, metalurji, botanik ve zooloji alanlarında ise öncelikli olarak Aristo'nun tercüme ve refere edildiği görülür. VIII -XI. yüzyıllarda ve bilhassa Halife Me'mun (813-833) zamanında hız kazanan bilim ve felsefe çevirileri edebî sahaya da tesir eden bazı eser ve türlerin doğmasına vesile olur. Söz konusu etkileşimin en tipik örneklerinden biri, İslam dünyasında yaygın olarak, *Acâibü'l- Mahlûkât*, *Acâibü'l- Büldân*, *Garâibü'l- Mahlûkât*, gibi isimler taşıyan bir türdür. Bu tür eserler, coğrafya, astronomi-astroloji kozmografya, etnografya, zooloji, botanik gibi konuları ihtiva eden yarı ampirik yarı fantastik metinlerdir. Bu isimde, Demîrî, Tûsî es- Selmânî, Câhiz gibi pek çok mütercim tarafından çevrilmiş metinler olmakla beraber, XIII. yüzyılda da Kazvîni'nin kaleme aldığı *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, en beğenilen, Farsçaya ve Türkçeye en çok tercüme edilen eser olmuştur. Türün Türk edebiyatındaki öncül mütercimlerinden biri olan XV. yüzyıl müellifi Ahmed-i Bîcân, kendi tercümesinin⁴ "sebeb-i te'lif" kısmında, tabii bilimler üzerindeki çalışmaların Yunan kökenli olduğunu ifade ederek bu konudaki eserlerin ilk mütercimini "İmam-ı Şâfiî" olarak göstermektedir⁵.

Ahmed-i Bîcân'ın eserinin giriş kısmında yer alan bir diğer önemli nokta da "Acâibü'l- Mahlûkât" türünü, *İskendernâme* metinleriyle ilişkilendirmemize destek olacak ifadelerin varlığıdır. Ahmed-i Bîcân, Büyük İskender zamanında bütün hakîmlerin toplanıp yerler ve göklerin mahiyetine dair kararlar verdiklerini söyler (Millî Kütüphane, A8560: 2b).

⁴ Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda mevcut olan Acâibü'l- Mahlûkât nüshalarından biri için, bkz. Ahmed-i Bîcân, Millî Kütüphane Yazma Eserler, Yazma No: A8560, vr. 2b.

⁵ Ahmed-i Bîcân'ın "İmam-ı Şâfiî" dediği zat, "Demîrî" mahlasıyla bilinen "*Kitâbü'l-Hayevân*" adlı eserin sahibi, Ebu'l- Bekâ Kemâlüddîn Muhammed bin Mûsâ bin İsâ el- Kâhîrî eş- Şâfiî ed- Demîrî' (1344-1405), Mısır'da yetişmiş, fen bilimleri zooloji ve Şâfiî mezhebi fikh âlimidir.

Burada doğa bilimlerinin kaynağı olarak Yunan felsefe okuluna aşıktan işaret edilmektedir. Aynı ifade, İskendernâme metinlerinde İskender'in hocaları olarak Sokrates, Hipokrat, Platon ve Aristoteles'in, anakronik olmasına rağmen, neden birlikte anıldığını da gösterir. Gerçekten de bu konuda yazılan eserlerin bütün dünyada Büyük İskender'i anlatan hikâyelerle ilişkisi vardır.

Bu çalışmada *Acâibü'l- Mahlûkât ve İskendernâme/ Alexander Romance* metinlerini esas alarak klasik edebiyatın kültürel zeminini oluşturan bazı motif ve unsurların, “yıldızlar”, “yeryüzü”, “taşlar”, “hayvanlar”, “acayip ülkeler”, “garip yaratıklar” gibi konuların kökenlerine ve gelişme evrelerine dikkat çekilecektir. Bu kapsam, doğal olarak, makalenin sınırlarını aşmaktadır. Bir yanılla bilim tarihini tüm isimleri ve evreleriyle göz önünde bulundurmamak, öte yandan buralardan beslenen yoğun alegorik- metaforik bir dile bürünmüş olarak karşımıza çıkan kültürel- edebî örüntüyü çözümlenmek, çok sayıda başlık altında çalışmayı gerektiren bir konudur. Bununla beraber, klasik edebiyatın bilim ve felsefe tarihiyle beslenen alt yapısına belli noktalardan temas etmek ufuk açıcı olacaktır.

Dünyanın Keşfi Acayip Ülkeler

Doğu dünyasında *İskendernâme* olarak kaleme alınan eserlerin asıl öncüsü, Plutharkos, Diadorus gibi antik dönem tarihçilerinin metinleri ve bilhassa *Pseudo-Callisthenes* adlı epik kaynaktır. Batı edebiyatlarında söz konusu antik kaynaklardan doğan *Alexander Romance* türü eserler daha sonra Doğu edebiyatlarında yazılan İskender hikâyelerinde yer alan pek çok motif ve unsuru içerir. Bu bağlamda, *Alexander Romance* türü eserler, *İskendernâme* mesnevilerinin karşılığı sayılabilir; ancak, şüphesiz daha eski ve otantik metinlerdir.

Söz konusu romansların en önemli unsurlarından biri ise İskender'in seyahat ve keşifleridir. Batı ve Doğu dünyasında hakkında yazılan tüm metinlerde İskender'in fetih yolculuklarının aslında dünyanın keşfi anlamına geldiği görülür. Bu arzuyu besleyen kuvvetin İskender'i yetiştiren Aristoteles olduğu söylenebilir. İskender hikâyelerinin en eski örneklerinden itibaren aşağı yukarı benzer şekillerde görülen “bilinmeyen dünya”nın keşfi motifi, genellikle Aristoteles'le mektuplaşmaların yer aldığı epizotlarda yer almaktadır. Hikâyelere göre İskender'in varmak istediği nihai nokta, dünyanın “karanlık” yüzüdür. Bu ideal, belki tüm keşif çalışmalarının prototipidir. Bu bağlamda İskender, yeryüzünde ilk kâşiftir.

İskender'in, ordusuyla çıktığı ve bütün hayatını adadığı seferde, tarih yazıcıları, coğrafyacılar, adım sayıcılar, mimarlar, mühendisler ile birlikte hareket ettiğini erken dönem tarihi kaynaklarında da görmek mümkündür (Rufus 2005, Romm 2005). Maiyetinde seyahat eden vakanüvisi ve sohbet arkadaşlarından birisi hocası Aristo'nun yeğeni olan Callisthenes'dir. Callisthenes'in tuttuğu notlar, “*Pseudo- Callisthenes*”in çekirdeği ve daha sonraki yüzyıllarda defalarca kaleme alınacak olan “*Alexander Romance*” ların da temelidir.

Alexander Romance

Objektif bir eser olması hasebiyle tarihçi Plutharchos'un biyografisi bir yana bırakılırsa, İskender'i nesnel bir üslupla değil, epik tarzda olağanüstü bir kahraman gibi ele alan hikâyelerinin en önemlilerinden biri, vaka'nüvis Callisthenes'in notlarından doğduğu söylenen ve sonraki dönemlerde “*Pseudo- Callisthenes*” adı verilen anlatılardır. Orijinal metnin varlığı, MS 46-120 yılları arasında yaşayan Yunanlı

tarihçi biyograf Plutharchos tarafından da doğrulanmaktadır⁶. İskender'e çok yakın tarihte yaşamış olmasıyla Rönesans sonrasında Batı dünyasını antikite ile buluşturması açısından ikonografik bir öneme sahip olan Plutharkos'un "*Paralel Yaşamlar*"ında yer alan İskender anlatısı, bazı yönleriyle hem "*Alexander Romance*"lara, hem de "İskendernâme"lere ışık tutmaktadır. MÖ 20-90 yıllarında yaşayan Diadoros'un Bibliotheca Historica adlı eseri de aynı bağlamda düşünülebilir. Bu kitabın da önemi hem Callisthenes'e atıfta bulunması hem de İskender'in yaptığı "acayip ülke" yolculuklarına da değinmesidir.

Doğu dünyası, *Pseudo- Callisthenes*'in değişik versiyonlarıyla VII- IX. yüzyıllardan itibaren karşılaşmış ve Süryanice, İbranice, Arapça ve Ermenice çeviriler başlamıştır. *Alexander Romance*'ların erken döneme ait örnekleri bu sahalarda oluşurken, Ortaçağ ve bilhassa Rönesans sonrası Avrupa'da bu tür, gelişimini sürdürmüştür. Roman, Fransız ve Germen dillerinde yazılan örnekleri hikâyenin sembolik yapısında bazı önemli dönüşümleri göstermektedir (Stoneman 2008: 231).

Alexander Romance araştırmacılarının genel kabulü, metnin kökeninin üç ana nüshaya dayandığı yönündedir: A, β ve γ nüshaları. İlk ve orijinal Grek nüshasının kayıp olduğu düşünülen metnin, bu üç koldan yayılan versiyonları şüphesiz zaman içinde hikâyeyi dönüştüren farklı kültür unsurlarını içine alarak büyümüştür (Stoneman 2008: 231).

Alfa versiyonu olarak nitelendirilen Yunanca metnin en eski versiyonu *Historia Alexandri Magni* (Recensio α) III. yüzyıla tarihlenebilir. Bizans döneminde değişim geçiren nüsha, Orta Çağ Yunan dillerinde şiirsel formda yeniden biçimlendirilmiştir. "Recensio α"yı, Julius Valerius'un Latince nüshası (IV. yüzyıl) ve Ermeni versiyonu (V. yüzyıl) izler. Hebrew (İbranî), Pehlevî, Süryanî, Etiyopya versiyonları ise aşağı yukarı aynı döneme (VII-VIII. yüzyıl) denk gelen, kesin tarihi belirsiz dönüşümlerdir. Daha geç dönemde Arapça, Farsça, Moğolca ve XIV. yüzyıldan itibaren Türkçe çeviriler hikâyeye farklı boyutlar katar. Tüm bu versiyon ve tercüme şüphesiz romansa yeni motifler eklemiş ve değiştirmiştir. Bunlar içinde bazı değişiklikler Fars ve Türk edebiyatları açısından çok önemlidir. Pek çoğu mitolojik, fantastik, alegorik motiflerle işlenmiş olarak görünen bu bölümlerde "karanlıklar ülkesi", "Gok- Magog (Ye'cüc Me'cüc)", "Sedd-i İskender", "Hızır", "acâibü'l-mahlûkât" gibi epizotların ilk kaynağı mevcuttur.

Romansların en önemli özelliklerden birisi mektuplardan oluşan kompozisyonudur. Mektupların tahkiyeye katkısı olduğu açıktır; bununla beraber, mektupların esas önemi uzak ülkelere dair verilen tuhaf bilgilerdir. *Pseudo-Callisthenes*'in bilhassa Süryani ve İbranî versiyonunun özelliği olan bu mektuplar, romanslarla *Acâibü'l-Mahlûkât*'lar arasında kurduğumuz ilişkiyi destekleyen çok önemli açılımlar sunar. İskender'in annesi, Olympias'a ve hocası Aristoteles'e yazdığı mektuplar genellikle Yakın Doğu ve Hindistan'daki yolculuklarını anlatır. Mektuplarda hikâyenin tanınmış fantastik ve mitolojik öykülerin çoğu bulunur. Ayrıca İskender'in gördüğü her yeni şeyi, topladığı her türlü bilgiyi bu mektuplarda paylaştığı görülür . Plutharcos'un tarihinde de

⁶ İskender ve Callisthenes arasındaki ilişkilere ve Callisthenes'in vak'anüvis olarak söz konusu epik türe katkısı için bkz: PLUTARKHOS (2007), *Paralel Yaşamlar, İskender ve Caesar*, (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Alfa Yayınları.

İskender'in fethettiği topraklarda ele geçirdiği kitap ve yazıları; hayvan ve bitki türlerinden örnekleri özel kuryelerle Aristo'ya gönderdiği anlatılır⁷.

Pseudo-Callisthenes ve onun kaynaklık ettiği diğer romanslar, İskender hikâyelerindeki motiflerin orijinine ve kültürler arası geçişlerine ışık tutan metinlerdir. Doğu edebiyatlarına geçen pek çok epizot bu metinlerde mevcuttur. Hikâyeyi ilk kez kaleme alan Firdevsî, onu, Pers Kralının mevcudiyetinden haberdar olmadığı oğlu gibi gösterirken, *Alexander Romance*'ın bazı kollarında ise gerçek babasının Mısırlı kâhinkral olduğu anlatılır. Bu epizot, her kültürün İskender'i farklı aidiyetler içinde görmek istediğini ve burada bazı anlam kodları yakaladığını gösterir. Nitekim Zülkarneyn'in kimliği de böyledir. Hikâyenin, tarihî vakalara, savaşlara ait olan kısımları hariç, etrafını saran pek çok unsur ve motif, dinler tarihi, bilim tarihi ve medeniyet tarihi gözlükleriyle okunabilecek açılımlar sunar. İlk defa kaleme alınış tarihi bin yedi yüz yıl kadar gerilere giden *Alexander Romance*'ları değerli kılan şeylerden biri, kültürler kavşağındaki bu zengin mirastır.

“Alexander Romance”larda ve “İskendernâme”lerde Acâibü'l- Mahlûkât Epizotları:

1. Dünya Bilimi, Acâibü'l – Büldân, Acâibü'l- Mahlûkât

Doğu edebiyatlarında İskender'in hikâyesini müstakil bir eser olarak ilk kez kaleme alan Nizâmî⁸, mesnevinin giriş kısmında eserin kaynaklarıyla ilgili çok önemli bilgiler verir. Nizâmî, İskender hakkında kadim kaynakları okuduğunu, hikâyenin Yahudi, Pehlevî, Nasranî nüshalarını gördüğünü şöylelemiştir:

*Her köhne nüshadan esas alarak
Onu şiiirimle bezedim ancak*

*En kadim tarihi eserlerden ben
Yahudi, Nasrani, Pehlevilerden*

....
*Muhtelif dillerden yığdım çok sözler
Bunlardan dizildi yazdığım eser (Şaik 2019:47)*

Nizâmî, “Dâstân'ın Hülâsası” olarak kaleme aldığı bu giriş kısmında İskender'in chahangîrligi kadar keşif ve bilim dehasına da değinmiştir.

⁷ Aynı antik kaynak İskender'in seferinin bilim tarihi açısından oynadığı role işaret eden bunun gibi başka küçük notlar ihtiva eder. Aristo ile devamlı mektuplaşma bu kitapta yer alan bir ayrıntıdır. Bu mektuplardan birinde Aristo'nun yazdığı kitaplardan seferde de haberdar olduğu yönündedir. Hocasına sitemde bulunur ve kendisine öğrettiklerini kitapla açığa vurduğunu, böylece onu başkalarıyla eşitlediğini söyler. Oysa bilgi yönünden ayrıcalıklı ve en üstün olmak istemektedir (Plutharkos 2007: 20-22). Kitabın takip eden bölümlerinde İskender'in Aristo'nun tüm çalışma konularını yakından takip ettiğini, değişik bitkilerle şifacılığını öğrendiğini görüyoruz.

⁸ Doğu edebiyatlarında kaleme alınan *İskendernâme*'lerin kronolojik sıralaması ve tanıtımı için bazı kaynaklar: AVCI, İ. (2013), Türk Edebiyatında İskendernâme'ler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYÇİÇEĞİ, B. (2018), Behiştü Ahmed'in İskender-nâme'si (İnceleme-Metin). *Kültür ve Turizm Bakanlığının Web site: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>*

LEVEND, A. S. (1967), Ali Şîr Nevâyî, III. *Cilt-Hamse (Hayretü'l-Ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leyli vü Mecnûn, Sebâ-i Seyyâr, Sedd-i İskenderî)*. Ankara: TTK. Basımevi.

MUM, Cafer (2018), Ahmedî'nin İskender-Nâme Mesnevisinde Bir Aşk-nâme: “İşkıyyât-ı İskender”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 318-342.

Alexander Romance'lar, yer alan Aristo-İskender mektuplaşmaları bilinmeyen diyarların keşfi ve acayip varlıkların tespiti gibi konuların izlenebileceği metinlerdir. Dönem tarihçilerinin de bahsettiği gibi İskender, gördüğü memleketlerin siyasi, sosyal kültürel yapısını olduğu kadar vahşi doğayı da dikkatle gözlemliyor ve örnekler topluyordu. Aşağıdaki mektup örneğinde Aristo, İskender'den üzerinde çalıştığı doğabilimi notlarına katkı olarak yol boyunca gördüğü ülkeler, iklimler, bitki ve hayvan türleri hakkında kendisine bilgi vermesini istiyor:

"Aristotle, to the King of kings, Alexander, greetings! Let it be known to you that I received your letter and that we rejoiced very much at your greatness. I was very much amazed at the victories which you achieved in such great battles. Lo, I offer praise with all my might and power to the Creator of all who subdued before you all those who opposed you. Indeed the gods will be my witnesses that you are worthy of praise and greatness" (Wollohijan,1969:140).

Aynı mektupta Aristo'ya anlatılan bir diğer macera, İskender'in deniz keşifleridir. Ada zannederek yaşadıkları dev balınayı anlatır. Bu, Yunanların okyanus ve okyanus canlılarıyla karşılaşmasıdır. İskender'in bundan sonra anlattıkları Süryani versiyonunda geniş, Grek ve Mısır versiyonlarında ise epizotlar arasında farklılık olmakla beraber, daha kısa yer almıştır. Burada Aristo'ya anlatılan sahneler *İskendernâme*'lerde de geçen acayip varlıkların, garip beldelerin tasviridir.⁹ Bu bağlamda eserin tüm varyant ve versiyonları, *Acâibü'l- Mahlûkât* türüyle benzeşen anlatımlarla doludur. İskender, mektubunda hocası Aristo'ya filden büyük tekboynuzlu atları, boynuzlu dev yılan ve ejderhaları gördüğünü anlatır. Her çeşit sürüngen ve ilginç kuşlarla da yine bu bölgede karşılaşmıştır. İnsan yüzlü hayvanlar, başı olmayıp yüzü gövdelerinde olan tuhaf insanlar, konuşan ağaç ve kuşlar, olağanüstü taşlar, sular, Güneş ve Ay hareketlerinin farklı coğrafyadaki izlenimleri *Alexander Romance*'larda genişçe yer alır. Süryanice nüshada İskender'in annesine yazdığı mektuplarda da yine olağanüstü tabiat olayları, tuhaf canlılar, egzotik memleketler, hazineler, heykeller, yapılar gibi anlatımlar devam eder. Sonunda İskender'in öleceğini de bu kuşlar ve ağaçlar haber verir.

Aşağıdaki alıntıda İskender, Doğu seyahatinin son menzillerinden birinde, bilinmedik acayip bir ülkede karşılaştığı büyük beyaz kuşları ve onları eğiterek gök katlarına nasıl seyahat ettiğini anlatıyor. Gökyüzünde insan gibi görünen bir varlığın kendisini artık aşağıya geri dönmek için uyardığını anlatan İskender, o gün için çok sıra dışı bir tespitte bulunuyor. Gök katlarından yeryüzünün görünüşünü uydu görüntüleriyle örtüşecek kadar güzel tasvir etmiş. İskender, yere baktığında birbirine

⁹ Pseudo- Callisthenes'in Süryani versiyonunu yine Süryanice'ye çevrilmiş olan *Kelile ve Dimne* gibi eserler, Pehlevi edebiyatı ve ardılı olan Fars edebiyatına etki etmiştir. Aslı Sanskritçe (*Pançatantra*) olan bu Hint eseri, Süryanice olarak yeniden yazılmıştır. *Kelile ve Dimne*'nin Süryanice versiyonu da İbn-i Mukaffa tarafından Arapçaya çevirilmiştir. Milattan sonraki ilk yüzyıllarda ve erken İslam döneminde Süryani- Nasturi kaynakları Yunan ve İskenderiye bilim metinlerini aynı coğrafyada Fars ve Arap dillerine aktarmada kanal vazifesi görmüştür. Bu kanalla Mezopotamya, Hint, Mısır, Roma, İran ve Yunan medeniyetlerinin ürettiği bilim, tercüme vasıtasıyla nakledildi. Arapça bilim kitapları Süryanice metinleri en kadim başvuru kaynakları olarak görmekteydi. Özellikle Platon, Aristoteles ve İskenderiye ekolünün temel eserleri Nestorien-Süryani toplumlarda okundu, korundu. İslâm biliminin ve düşüncesinin temelinde bu bilimsel çabaların ve yapılan çevirilerin önemli bir yeri vardır. Bkz: AYDINLI, O. (2007). Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu'tezili Düşünceye Etkisi. **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6(11), 7-33.

dolanmış büyük mavi bir yılanın ortasında sarımsı renkte bir harman yeri gördüğünü anlatıyor. Göksel varlık, ona, harman yerinin dünyanın karaları; kıvrılmış dev mavi yılanın ise dünyayı çevreden denizler olduğunu söylüyor:

When I began to ask myself again if this place was really the end of the world, where the sky touched the earth. I wanted to discover the truth, and so I gave orders to capture two of the birds that lived there. They were very large white birds, very strong but tame; they did not fly away when they saw us. Some of the soldiers climbed on their backs, hung on tightly, and flew off. The birds fed on carrion, with the result that a great many of them came to our camp, attracted by the dead horses. I captured two of them and ordered them to be given no food for three days. On the third day I had something like a yoke constructed from wood, and had this tied to their throats. Then I had an ox-skin made into a large bag, fixed it to the yoke and climbed in, holding two spears, each about 10 feet long and with a horse's liver fixed to the point. At once the birds soared up to seize the livers, and I rose up with them into the air, until I thought I must be close to the sky. I shivered all over because of the extreme coldness of the air, caused by the beating of the birds' wings. Soon a flying creature in the form of a man approached me and said, "O, Alexander, you have not yet secured the whole earth, and are you now exploring the heavens? Return to earth as fast as possible, or you will become food for these birds." He went on, "Look down on the earth, Alexander!" I looked down, somewhat afraid, and behold, I saw a great snake curled up, and in the middle of the snake a tiny circle like a threshing-floor. Then my companion said to me, Point your spear at the threshing-floor, for that is the world. The snake is the sea that surrounds the world. (<http://www.attalus.org/info/alexander.html>, Er. T. 03.01.2020)

Aşağıda İskender'in Aristo'ya yazdığı mektuptan yapılan alıntıda egzotik ormanlar, değişik meyve ve bitkiler, tuhaf görünümlü insanlar ve insan- hayvan-karışımı varlıklar anlatılıyor:

"Here we have found a strange forest and a tree called " Anaphanda "with a strange and unusual fruit. These were like apples, but melon-sized. There were also people in the forest, called 36 meters tall Phytoi, who were only 2 feet tall and feet equally large. His forearms and hands were like saws" (<Http://www.attalus.org/info/alexander.html>, Er. T. 03.01.2020).

Benzer motifler *İskendernâme*'lerde de yer alır. "Yumuşak Ayaklılar" "testere elliler" "vakvak ağacı" gibi fantastik varlıkları söz konusu mesnevilerde görmek mümkündür. Ağaç, dile gelerek İskender'e öleceğini söyler; kuşlar, Yunanca konuşarak İskender'i, dünyanın sınırlarını aşmak ve tanrıların katına ulaşmak hırsıyla itham ederler.

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinden seçilen aşağıdaki mısralarda, *Alexander Romance*'lerle benzeşen fantastik unsurlardan küçük bir iki örnek verilmiştir:

*Çün Sikender ejdehây'ıtdi helâk
Kıld'anun şerrinden ol iklîmi pâk*

*Diledi anda nekim bahr u ber
Yürüyüp kıla temâşâ ser-te-ser*

Çoh gemiler düzdi kim bahra gire

Ol deñizde ne acâyib var göre (Akdoğan,2012: b.3243-3245)

...
*Râyici çünkim temâmet gördiler
Ol aradan Râmine'ye vardılar*

*Buldılar insândan anda bî-şümâr
Avret u er cümle üryân hâr u zâr*

*Yimiş-idi pes yidükleri ta'âm
Fehm olunmazdı didükleri kelâm*

*Anlara görünse insândan biri
Andan ürkerlerdi şöyle kim perî (Akdoğan,2012: b.3244-3246)¹⁰*

2. Dünya Coğrafyası Yedi İklim Bölgesi

Tarihi-epik anlatının dışında *İskendernâme*'lerde en geniş mânâda yer alan yan anlatılar, dünyanın bilinmezlerle dolu bölgeleridir. Bu bölümler, çok benzese de, salt fantastik anlatılar değildir. Bunlar kadim zamanlardan devr alınmış bazı bilgilerin edebî anlatımıdır. Coğrafi bir konu olan "yedi iklim" teorisi de bunlardan biridir. Teorinin açılımı hikâye için çok önemlidir; çünkü, Aristo'dan itibaren bilinen dünyanın "meskûn çeyrek" olduğu şeklinde bir inanış vardır. Dünyanın çeyreği meskûn ise diğer yerler "bilinmeyenler" kısmına girer ki, acâibü'l- mahlûkât anlatımları burada başlar. Bilinmeyen, esrarengiz demektir; dolayısıyla "tuhaf", "acayip" varlıklar ve "garip" ülkeler bu bölgede olmalıdır. Buralar "yedi iklim" bölgesinin dışındaki dünya olduğuna göre evvela yedi iklim bölgesinin sınırları çizilmelidir.

Gökbilim ve "yedi iklim" teorileri birbirleriyle ilişkili olup Aristo'nun evren modelinin İskenderiye ekolünde geliştirilmiş halidir. İskender'in komutanlarından biri olup onun ölümünden sonra İskenderiye'ye yerleşerek Mısır'da hüküm süren Ptolomiaos'un hepsi aynı adı taşıyan hanedanın mensuplarından biri de III. Ptolemaios/Batlamyus'tur. Batlamyus'un İslam bilim dünyasında başucu kitabı olan *Almagest/ El-Mecisti* ve *Geographia* kitapları, Sümer, Babil, Mısır medeniyetlerinde doğan ve Yunan okulunda gelişen dünya ve evren bilgisinin sistematize edilmiş kompakt halidir (Sezgin, 2008:38-45; Unat, 2004:194). Batlamyus'un ikonik kitabı *Geographia*, astronomik verilere, geometrik ölçümlere dayanarak hazırlanan bir sistemdir. Kitapta ilk kez meridyen çizgileri kullanılarak yeryüzünün iklim bölgeleri ayrılmıştır. Onun kitaba girmiş olduğu veriler ve ölçümler hatalı olsa da haritaların çizilebilmesi verdiği referanslar son derece önemlidir. Nitekim bu kuram, Kopernik'in Güneş merkezli evren modeline gelinceye değin gezegen hareketlerini matematiksel ve geometrik olarak verebilen yegâne sistem olma özelliğini korumuştur (Sanderson,1999:670-671).

İskender'in keşif faaliyetinin ilk aşaması fetih hareketidir. Bu bilinen dünyanın, "yedi iklim" bölgesinin ele geçirilmesidir. *İskendernâme*'lerde Nizâmî'den itibaren "yedi iklim" bölgesinin anlatımının önemli bir epizot teşkil ettiğini görebiliyoruz. Bu anlatıma Türk edebiyatında Ahmedî'nin *İskendernâme*'sini örnek verebiliriz.

---

¹⁰ Bu çalışmada Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinden yapılan bütün alıntılar yaşar Akdoğan'ın Kültür Bakanlığı e- kitap sayfasında bulunan eserinden alınmıştır. Bkz: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10667,ahmediskendernameyasarakdoganpdf.pdf?0> (E.T. 10.02.2020)

Mesnevinin 4833-4847. beyitleri arasında İskender'in fethetmiş olduğu "rub-ı meskûn" yani yedi iklim bölgesi anlatılmaktadır:

*Feth itdün rub'-ı meskûni temâm
Halk cümle oldılar hükmüne râm*

*Rub'ı meskûn yidi kişverdür yakîn
Hükmi külline sen idersin hemîn*

.....
*Bu yidi iklimde kim ber-durur
Yidi dahı ulu deryâ var-durur*

*Bahr-ı Hind ü Fâris ü deryâ-yı Rûm
Bahr-ı Cürçân Kulzüm iy dâna-yı Rûm*

*Bahr-ı Okyânûs ki olupdur Muhît
Merkez bahr u hem girü ana ahar*

*Bahr-ı Magrib ol-durur andan çıhar
Kamu bahr u hem girü ana ahar*

.....
*Var-durur binüçyüz altmış temâm
Hind Bahrında cezîre bî-kelâm*

*Rûm bahrında yüzaltmış dahı var
Cümle ma'mûr u tolu şehîr ü diyâr*

.....
*Rub'-ı meskûn bu-durur k'aldun hemîn
Dahı var mı mülk bilmezem yakîn*

*Çünkü tutdun yidi iklimi temâm
Bir iki gün hoş otur nüş eyle câm* (Akdoğan, 2012: 4833-4847)

Alexander Romance'da da *İskendernâme*'de de vurgulanan bilgi, İskender'in bilinen coğrafyanın dışına çıkabilme isteğidir. Tüm dünyayı ele geçirmiş bir fâtilh olarak basılan sikkeleri bugün arkeolojik buluntular arasındadır ve İskender'i başında iki boynuzlu bir başlıkla tasvir etmektedir¹¹. Bu sikke bize ister istemez, dünyanın son sınırlarına kadar giden Zülkarneyn'i hatırlatıyor. İskender de tarihi kaynakların ittifakla belirttikleri gibi fetihden ziyade keşif peşindedir. Çift boynuzlu fâtilh, zorlu coğrafi koşullarda aşırı derecede yıpranan ordusunun isyanına rağmen tek başına da olsa yola devam kararı almıştır. Hikâyenin Ermeni, Süryani versiyonu, denizlerin dibine ve gök katmanlarına ulaşmak istediğini, üstelik bu sıra dışı seyahatleri başardığını anlatır (Wollohijan, 1969; Stoneman, 1991).

3.Astronomi- Astroloji Bilimi

Zamanın oluşumu, yıldız hareketleri ve dünyanın sınırları gibi konular da Eski Çağ bilim dünyasının temel arayışlarını gösterir. Platon'a göre "zaman" "gökler/ uzay" aynı zamanda var olmuştur ve bu kavramlar ilişkilidir (Russell, 2012: 271). Felekler ve yıldız hareketleri bilgisi, Mezopotamya Babil uygarlığından beri aynı zamanda astrolojik öngörüler için kullanılır. Fallar, kehanetler, öngörüler yıldızların gökyüzündeki hareketleri, açıları ve en çok da birbirleriyle karşılaşmaları (kıran)

¹¹ Bu konudaki haber metni için bkz: (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51234649>, ET. 08.02.2020).

dikkate alınarak gerçekleştirilir. İlk çağlardan beri gök cisimlerinin seyrettiği burçlar ve bunların yeryüzüne ve insanlara etkisi gözlemlenmiştir. Yunan felsefe okulunda astronomik gözlemler bu eski uygarlıkların bakış açısını sürdürür. Acâibü'l-Mahlûkât'larda her zaman yer alan konu başlıklarından birisi felekler ve burçlardır¹². İskender hikâyelerinde de gökler ve yeryüzü mutlaka işlenir. Aşağıda kısmen alıntılanan örnek, Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde oldukça geniş yer alan bir bölümdür.

*Çünkü tûl u arz u umkı buldı ol
Lâ-cirem kim cism-i mutlak oldu ol*

*Çünkü tutdı dâyire şeklin ayân
K'efdalı'l-eşkâl oldu bî-gümân*

*Âlem-i eflâk ü erkân ser-te-ser
Oldı bulup andan eşkâl u suver*

*Oldı evvel ol felek andan bedîd
K'ana ehl-i şer'dir Arş-ı Mecîd*

*Çarh-ı A'zam ol felek-durur müdâm
Döner ü döndürür eflâkı temâm*

*Ay-ıla günü getüren ol-durur
Gice-y-ile gündüzi Ol ol-durur*

*Gice vü gündüzde ol bir devr ider
Döndüğince ömr bünyâdın keder*

...
*Bu felek oldu temâm oniki kısım
Herbiri bir burc olup buldı ism*

*Ol hameldür sevr hem cevzâ-y-ıla
Dahı sertân u Esed pes Sünbüle*

*Dahı Mizândur u Akreb Kavs hem
Cedy ü Delv ü Hût ne bîş ü ne kem*

*Herbirin bürcün otuz kısım itdiler
Pes ol aksâma derec ism itdiler*

*Gün ki irte gice geliben gider
Herbirin bir günd'olarun kat' ider*

*Kimisi iner kimi ider urûc
Ol-durur kürsî vü hem Zâti'l-bürûc*

¹² *Acâibü'l- Mahlûkât*'ların tamamında yer alan bu bölüme bir örnek, tıpkıbasımı Prof. Dr. Günay Kut tarafından yayımlanan *Acâibü'l- Mahlûkât* kitabının ikinci kısım "Bab fi'l Acâyib-ül-Eflâk ve'l- Ulviyyat" adlı bölümüdür.

Bkz: KUT, Günay (2012), *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât*, İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı.

*Ol yigirmi dörtbin yılda temâm
Bir kez ider devr dönüben müdâm*

*Oldı pes yidinci eyvân âşikâr
Kim Zühal anda ider dâim medâr*

*Bî-fütür irte gice durmaz gider
Çarhı otuz yılda bir kez devr ider (Akdoğan,2012: b.2266-2285)*

Alexander Romance'ların tamamında gökler ve yıldız hareketlerinin etkisi konu edilirken, önemli bir kısmında da İskender'in doğumu ve kaderiyle yıldız hareketlerinin etkisi konusu yer alır. *Pseudo- Callisthenes*'in Ermeni varyantından alıntıladığımız aşağıdaki bölüm, söz konusu varyantta İskender'in asıl babası olduğu iddia edilen büyücü, kâhin ve aynı zamanda Tanrı Ammon'un temsilcisi olarak gösterilen Mısır Kralı Nectanebos, yıldız hareketlerini izleyerek İskender'in doğması gereken uğurlu karşılaşmayı ayarlar. Yıldızların uygun açılarda karşılaşması gerçekleşene kadar da büyüyle Olimpias'nın sancılarını keserek doğumu bekletir:

And when the fixed birth span of nine months for the completion of the pregnancy had come to an end, Olympias went and sat on the child-bearing throne to give birth. And Nectanebos stood close by, measuring the heavenly position of the stars. And by directing the disturbed natural elements by his own power, he learned that the time was not right and he said: "Control and restrain yourself, my lady, for the present time and be like the person who gave you birth. For if you give birth now, your offspring will be born in servitude or as a slave to others." When the woman was again impatient about having the child, for her many pains were unbearable, Nectanebos said, "Be patient a little longer, Queen, for if you give birth now, your offspring will be castrated or deformed." And Nectanebos comforted the woman with consoling words; and he put his hand on her natural passageways and learned what was needed. And Nectanebos, with his power, at the position of the natural elements, and he recognized that the whole universe was in harmony and that Kronos had come into the middle of the sky. He saw a bolt of lightning in the sky at noon, caused by the power of the sun; and he said to Olympias, Give forth the cry of childbirth (Wollohijan1969:32-33).

İskender'in doğumunun yıldızların uğurlu vaktine denk gelmesi ile ilgili epizot *İskendernâme*'lerde de geçer Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde dört önemli yıldızın üçü uğurlu burçta kıran olmuş, ama biri uğursuz bir açığı izlemiştir. Bu yıldız, onun genç yaşta ölümüne işaretler.

*Pes müneccim getürüp her bâb-ıla
Tâli'in gördürdi usturlâb-ıla*

*Tâli'ü hîlâcını çün bildiler
Kamu yıldızı şerefde buldılar*

*Lîki arada Utâriddi hemân
Kim şeref burcında degüldi ol zamân (Akdoğan,2012: b. 497-499)*

4. Jeoloji, Mineroloji

Aristoteles'in kitapları bilim ve medeniyet tarihi açısından kilit metinlerdir. Doğu ve Batı dünyasını derinden etkileyen söz konusu eserler bilimlerin gelişme çizgisinde

kilometre taşı gibidir. Doğa-bilimin pek çok alanında eser veren Aristoteles'in Doğu ve Batı dillerinde çok sayıda tercümeleri vardır. Ancak ona isnad edilen bazı eserlerin kendisine aidiyeti bugün tartışılmaktadır. Bunlardan birisi *De Mundo* isimli tanınmış dünya-bilim kitabıdır. Bugün için Pseudo- Aristoteles olarak adlandırılan bu gibi kitaplar Arapçaya yoğun olarak tercüme edilmiştir. Aristo'nun mineraloji alanında çalışmaları olduğu bilinmekle beraber, ona aidiyeti tartışmalı bir başka metin de *Kitâbü'l- Ahcâr* adıyla Arapçaya çevrilmiştir¹³.

Kazvinî'ye ait *Acâibü'l-Mahlûkât*'ın taşlarla ilgili kısmındaki bilgilerin çok büyük bölümü, *Kitâbü'l-Ahcâr*'la benzeşmektedir.

Acâibü'l-Mahlûkât'ta bahsedilen 157 taşın yaklaşık beşte dördünden Aristoteles'e atıfla söz edilir. Diğer yandan taşlar hakkında Aristoteles'e mal edilen bilgiler, İslâm medeniyetinde Kitâbü'l-Ahcâr'dan çok Acâibü'l-Mahlûkât'ta yer aldığı şekliyle tanınmıştır (Aksoy, 2016:29).

Aksoy'un Ruska'dan aktardığı bilgi, *Acâibü'l-Mahlûkat* türü eserlerle İskender hikâyeleri arasında tespit etmiş olduğumuz ilişkiyi teyit eder mahiyettedir. Buna göre, kitabın yüzyıllarca Aristoteles'e atfedilmesinin en önemli iki nedeni, içinde yer alan İskender hikâyeleri ve bu hikâyelerin edebî bir üslûba sahip olmasıdır (Aksoy,2016:30).

İskender hikâyelerinde de mucizevî taşlar ile ilgili bahisler geçer. Zemini altın, gümüş, mücevherle dolu karanlıklar ülkesi, "acayip" türünden taş oluşumları da mesnevide yer alır. Aşağıdaki örnekte büyük bir çeşmeden akan suların yine önemli bir alegori olan "kuyu" ya doluşu ve bu esnada sıçrayan damlaların ayna gibi parlak ve yansıtıcı taşlara dönüşmesi anlatılmaktadır. Gündüz akan sudan beyaz, gece akan sudan siyah taşlar oluşmaktadır:

*Çeşmenün katında var bir ulu çâh
Çeşme suyu ana girür sâl u mâh*

*Ne tolar ol çâh ne kimse bilür
K'ol su ol çâha giriben ne olur*

*Su inerken katreler k'ider reşâş
Olur ol çâhun kıranlarında taş*

*Nice taş eyle musaykal k'âyine
Yüz içinde görünür her-âyine*

*Gice sıçrayan su olur kara taş
Aktaş olur gündüzün anda reşâş* (Akdoğan, 2012: b.3463-3467)

Doğu edebiyatlarında kaleme alınan *İskendernâme*'lerde karşımıza çıkan bu tür doğa bilimleri notlarının kaynağı *Alexander Romance*'larda, aranmalıdır. Ermeni ve

¹³ Bu tercümelere biri dilimize Dr. Gürsel Aksoy tarafından çevrilmiş olup bu çalışmada *Kitâbü'l- Ahcâr*'la ilgili alıntılar bu çalışmadan yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz: AKSOY, Gürsel (2016), *Aristoteles'e Atfedilen Kitâbü'l- Ahcâr; Giriş- Çeviri-Değerlendirme*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Bilim Tarihi ABD.

Süryani varyantlarında doğa bilimlerine dair çoğu anekdotal bilgi, İskender'in Aristo'ya ve annesi Olimpias'a yazdığı mektuplarda yer alır¹⁴.

Kitâbü'l- Ahcâr'da Aristo'nun belli taşların mahiyetine ve oluşumuna dair verdiği bilgilerde İskender'i referans göstermesi *Alexander Romance*'lardaki mektup bölümlerini teyit etmektedir.

“Elmasın olduğu vadiye öğrencim İskender dışında kimse ulaşamadı. 32 Doğu'daki bu vadi Horasan'ın ötesindedir. Bakış o vadinin dibine erişemez. 33 İskender oraya vardığında birçok engerek yılanı yolunu kesti. Orada insana baktığı zaman onu öldüren engerek yılanları buldu. İskender, onlar için aynalar yaptı. Yılanlar kendilerini bu aynalarda gördükleri zaman öldüler. İnsanlar bu yılanlara ancak o zaman bakabildi. İskender sonra başka bir yol tuttu. Bir sürü koyun kesip derilerini yüzdü ve onları vadinin toprağına attı. Elmaslar postlara yapışınca, havalanan kuşlar onları kaparak yukarıya getirdi. Bunun üzerine askerler kuşları takip ederek postlardan dökülen elmas parçalarını toplamaya başladı (Aksoy 2016: 75-76).

Kitâbü'l- Ahcâr'da “Karanlıklar Ülkesi”ne seyahate atıfta bulunan “tuhaf bir taş” ve “behte taşı” maddeleri “elmas”, “inci” , “zift” gibi taşların anlatımından farklı olarak sadece İskender'e işaret etmekle kalmaz, “acayip”, “tuhaf” anlatılarına da göndermede bulunur:

***Tuhaf Bir Taş:** Bu taş, Karanlık Deniz'de bulunur ve seyahat edilen denize sürüklenir. Parıltılıdır: Gece olduğu zaman onda [ışıldayan] çizgiler görürsün. Gülen ağızlar gibi parlar. Gündüzleyin renklenir. Gündoğumunda tek renk üzeredir. Güneş ne zaman güçlense, gün sonuna kadar bu hal üzere renkleri değişir. Yırtıcı hayvanlar ve yılanların kaçtığı bir taştır. Bu taş madende bulunmaz. İskender ondan bir parçaya sahip olmuştur. Bugüne kadar insanların elinde kullanımdadır(Aksoy,2016: 90).*

Söz konusu kitapta yer alan acayip ülke anlatılarına çok benzeyen “behte taşı” maddesi, felsefe taşı gibi tılsımlı taşlara örnektir. Bu taşta bakanlar hayretten donakalır, kendilerine gelmeleri için taşın örtülmesi gerekir. Taşın anlatıldığı madde, aynı zamanda kayıp bir şehirden bahseder ki, tarihte İskender'in kurduğu belirtilen gerçek ya da efsanevi pek çok şehirden birine işaret ediyor olmalıdır (Aksoy,2016:108- 109)¹⁵.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz: Wolohojian, Albert M. (1969). **The Romance of Alexander the Great By Pseudo-Callisthenes** (Translated from the Armenian Version), New York, Columbia University Press. s. 111-116., Stoneman, R., Erickson, K., Netton, I. R. (2012). *The Alexander Romance in Persia and the East*, Barkhuis.

¹⁵ Prof. Dr. Fatma S. Kutlar, “**KLâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme**” adlı çalışmasında *Kitabü'l- Ahcâr* türü eserle *Acâibü'l- Mahlûkât* 'lar arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir: “XV. yüzyıl şairlerinden Bâli (İbni Bâli/Antepli İbrâhim Bâli/İbrâhim b. Balı) mesnevî nazım biçimiyle kaleme aldığı 13.000.000 beyitlik “Hikmet-nâme”nin bir bölümünde önce genel olarak “ahcâr ve ma'âdin”i daha sonra da çeşitli taşları anlatır. Bunlar arasında değerli taşlardan “elmâs, yeşb, yâkût, zümürüd, firûzec ve akik”e de yer verir (İbrahim bin Bâli Yz. A 1606: 83a-88b). Bu çalışmada genel kabule uyularak Hikmet-nâme adıyla söz edilen ve bir nüshasının Üniversite Ktp. 3290'da bulunduğu belirtilen bu eserin adı, Millî Kütüphane nüshasının başında “Kitâbu Acâyibi'l-Mahlûkât” olarak geçer.” (...) (İbrahim bin Bâli Yz. A 1606: 7a, 7b).”Geniş bilgi için bkz: KUTLAR, Fatma Sabiha (2005), **KLâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme**, Öncü Kitap, 52 numaralı dipnot.

Dönüşüm- başkalaşım unsuru olarak bilinen *felsefe taşı*, *simya* ilmiyle ilgilidir. Nizâmî'nin *İskendernâme*'sinde "Hikâye-yi Mâriye" adlı kıssada böyle bir taşın bahsedilir. Mâriye, üstad Aristo'dan gelen bilgiyle bu taş sayesinde gümüşten altın elde etmekte, ülkesinde atların nallarından köpeğin zincirine kadar değersiz eşyalar bile bu madenden yapılmaktadır (Şaik 2019:387-388).

5. Felsefe, Hikmet

Pseudo Callisthenes'in Grek ve Süryani versiyonunda ortak epizot, İskender'in Hindistan seferi esnasında görüştüğü, İskendernâme metinlerinde "Brehmen" olarak adlandırılan "gymnosophist"lerle olan sohbetin anlatıldığı bölümdür. Bu bölüm, İskender'in hocası Aristo'ya yazılmış bir mektuptur.

Callisthenes metninin bu bölümü, bizdeki *İskendernâme*'lerde olduğu gibi hikmet arayışını ifade etmektedir. Bunlar Aristo'ya yazılan mektuplarda yer alır. Mektuplar, "Kral Alexander, öğretmeni Aristo'yu selamlar" sözleriyle başlar, yüksek tepelerdeki mağaralarda dünyadan tamamen tecrit şekilde yaşayan çıplak gymnosophistlerle yapılan görüşme anlatılır. Bunlar "barbar dili" konuşmaktadır. Onlara dünyaya ve hayata dair sorular yönelir ve cevapları oldukça beğenir. Sonunda onları ödüllendirmek için ne isterlerse vereceğini söyler. Doğunun ve Batının hükümdarı olarak dünyanın tüm hazineleri elindedir. Gymnosophistler, ondan ölümsüzlük isterler. Bu talep, İskender'i sarsar, "ölüm" ve "ölümsüzlük" üzerine düşünmeye başlar.

İskendernâme'lerde de "ab-ı hayat" arayışı olarak görünen bu epizotu takip eden kısımlar, varlık, yaratılış, dönüşüm gibi felsefi sorular üzerinedir.

Erken dönem Yunan filozofisinin temel konularından biri evrenin yaratılışındaki etkin gücün, "arkhe" adı verilen "ilk madde/ ilk oluş" un ve "ilk hareket ettirici"nin mahiyetidir. Varlık problemi, her türlü fiziksel nesnenin kendinden çıktığı "ilk varlık/ arke" ile açıklanmakta; oluş problemi ise, esas varlıktan çokluk olarak görünen "yaratılmışlar" a geçiş süreci olarak ifade edilmektedir. Bu konu, Milet okulunun ilk filozoflarından Thales'den (MÖ 624-580) başlayarak Ortaçağ Avrupa ve İslam dünyasını görüşleriyle etkileyen Sokrates, Platon ve Aristoteles'e kadar belli bir gelişim geçirmiştir. Özellikle Aristoteles'in gözlem ve yorumlarının ilerleyen dönemlerde bilim çalışmalarına nüve teşkil ettiği bilinmektedir. Bu konuları felsefeyle birlikte bilimin de soruları olarak görülmesine büyük katkısı olan söz konusu filozofların görüşlerinin İskender hikâyelerinde yer alması anlamlıdır. *Alexander Romance*'larda *Acâibü'l- Mahlûkât*'lardaki üslup ve yaklaşımlarla ele alınan¹⁶İskender-Aristo mektuplaşmaları *İskendernâme*'lerde de sohbetler "sual- cevap" kurgusuyla karşımıza çıkar.

Felsefenin en önemli varlık- oluş sorularının Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde yer aldığını görüyoruz. Aşağıdaki alıntıda İskender, hocaları Sokrates, Eflâtun, Hipokrat ve Aristo'ya ilk yaratmayı, evrendeki ilk maddeyi soruyor:

Anladunuz âkil u ma'kûl ne

¹⁶ Bu tip eserler günümüzdeki objektif bilim eserleriyle karşılaştırılmamalıdır. *Acâibü'l- Mahlûkât*'lar hikâye ve nakil tekniğiyle olsa da belli bir dönemin anlayışını veya bilgisini yansıtmaktadır. Tabii yazarın süslemeleri hariç. Teashener tarafından "coğrafya" sınıfına dâhil edilen bu eserler biliminin bir dönemine ışık tutabilir. Bununla beraber, eserler, üslubu ve içerdiği fantastik unsurlar sebebiyle daha ziyade masala yakın bir tür olarak değerlendirilmiştir. Bkz: Adıvar, Adnan(1970), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bildünüz illet ü nedür ma'lûl ne

*Mümkinâtun mâddesin çünkim ayân
Bildünüz idün bana cümle beyân*

*Din bu sûretler heyûlâsı nedür
Hem bu illetlerden ûlâsı nedür*

*Ne-y-idi bu âlemün aslı diniz
N'olsar hem cüzvi vü külli diniz (Akdoğan, 2012: b.591-595)*

Hakîmlerin her biri dört unsurdan birinin esas cevher/arkhe olduğunu söylüyorlar.

*Did'Arestû şâha kim iy şehriyâr
Bil ki kamu nesnenün aslı-y-dî nâr*

*Kamu nesne andan oldu ibtidâ
Ana döner girü irse intihâ*

*Didi pes Bukrât kim asl-ı hayât
Çün hevâdur andan oldu kâyinât*

*Aslda çün kamu bâd-ıdı hemîn
Cümleanun-çun sonra bâd olur yakîn*

*Her ne nesne k'aslı anun bâd ola
Anda peydâdur ki ne bünyâd ola*

*Didi Eflâtûn ki bilgil iy ulu
Kim kamu mevcûdun aslı oldu su*

*Çün sudandur tâze hayvân u nebât
Pes su olur bî-şek asl-ı kâyinât (Akdoğan, 2012:594-604)*

Fars ve Türk edebiyatlarında Nizâmî'nin ardılı olarak yazılan *İskendernâme*'ler tasavvufî sembolizmle sürekli temas halindedir. İskender'i ve etrafında yer alan filozofları, aslında onu yetiştiren Yunan felsefe okulunu, belli kavramların sembolik ifadesi gibi gösterir. Mesnevilerde genellikle Platon maneviyatı ve Aristoteles de bilgeliği temsil ederken, İskender ruhu sembolize etmektedir. Bu sembolizmde esas varlık olan ruhun akıl ve gönül; bilim ve irfan değerlerini nasıl alımladığını görmek mümkündür. Felsefî ve dinî- tasavvufî sohbetlerin yer aldığı nasihat bölümlerinde maddî âlemde müşahade edilen her türlü varlığın maneviyatta neyi ifade ettiği tartışılır. Meselâ İskender'in bir canavarı öldürüşü, aslında insanın nefsini öldürmesi olarak yorumlanır.

Ancak, *İskendernâme*'lerin felsefî olarak önemli kısmı “âb-ı hayat” arayışının anlatıldığı bölümlerdir. Bu, hikâyeyi derin yapıda kuşatan ve hayatın derin anlamını sorgulayan ölümsüzlük düşüncesinin somut ifadesidir.

İlk olarak Gılgamış Destanında gördüğümüz “ölümsüzlük” arketipi, tüm kültürlerde yazılan İskender hikâyelerinde görülür. İskendernâme metinlerinde yer alan “Hızır” karakteri ve onun İskender adına “âb-ı hayat”ı arayışı olarak karşımıza çıkan bu epizot, Kehf suresindeki Musa ile seyahat eden genç kıssasına benzer şekilde ifade edilmiştir. Kültürlerarası geçişin en önemli kanalı dinlerdir. Kıssadaki suda canlanan balık motifi, Hellmut Ritter'e göre Aleksandre Romance'ın bazı varyantlarında da anlatılır. Söz konusu yan anlatı, Andrea'nın öyküsüdür. İskender, Hindistan'da gymnosophistlerin

işaretiyle "ölümsüzlük" arayışına çıkar. O, karanlık ülkede yol alırken hizmetçi Andrea, elindeki ölü balığın canlandığı suyu keşfeder fakat İskender'e söylemez. İskender bunu öğrenince öfkelenir, onu idam etmek ister; ancak, suyu içen Andrea, ölümsüz olmuştur. Onu bir değirmen taşına bağlayıp denize atarlar. O da deniz cini olur. Denizlere hükmeder. Bu denize, ona izafeten "Adriyatik" demişlerdir (Ritter, 2011:115-118)¹⁷.

Sonuç:

Alexander Romance metinleri, üç ana nüshası olan Pseudo- Callisthenes metninden kaynaklanarak, MÖ IV. yüzyıldan itibaren Grek, Pehlevî, Süryânî, Ermeni, Latin ve Orta Çağ Avrupa dillerinde kaleme alınmış eserlerdir. Tıpkı "Acâibü'l- Mahlûkât" adı verilen türde tercüme gibi bu metinlerin de Farsça ve Arapça'ya çevrildiğini tahmin edebiliriz. Nitekim, Nizâmî, yukarıda alıntılıdığımız örnekte gördüğümüz üzere, kendisinin Yunan ve Süryânî kaynaklarını okuduğunu ifade etmiştir.

Bu çalışmada, Acâibü'l- Mahlûkât ve İskendernâme/ Alexander Romance metinlerini esas alarak klasik edebiyatın kültürel zeminini oluşturan bazı motif ve unsurların, "yıldızlar", "coğrafya", "yedi iklim", "yeryüzü", "taşlar", "hayvanlar", "acayip ülkeler", "garip yaratıklar" gibi konuların kökenlerine ve gelişme evrelerine dikkat çekildi. Söz konusu metinlerde yer alan pek çok unsur, klasik edebiyatımızda "sembolik" "alegorik" motifler olarak değerlendirilir. Bu sayılanlar gibi daha pek çok unsurun anlam ve değerini açıklamak içinse İskendernâme gibi bu tarz sembolik ifadelerle dolu ve kadim zamanlara işaret eden metinleri, felsefe ve bilim tarihi metinleriyle çapraz okumalarla desteklemek gerekmektedir.

Kaynakça

- ADIVAR, Adnan(1970). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
AKDOĞAN, Yaşar (2012). *İskender-nâme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
AKSOY, Gürsel (2016). *Aristoteles'e Atfedilen Kütübü'l- Ahcâr; Giriş- Çeviri-Değerlendirme*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Bilim Tarihi ABD.
ARSLAN, Ahmet (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
ARSLAN, Ahmet (1999). *İslam Felsefesi Üzerine*, Ankara: Vadi Yay.
AVCI, İ. (2013). *Türk Edebiyatında İskendername'ler ve Ahmed-i Rıdvan'ın İskendername'si*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
AYÇİÇEĞİ, B. (2018). *Behiştî Ahmed'in İskender-nâme'si (İnceleme-Metin)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Web site: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>.
AYDIN, C. (1992). "Batlamyus", *DİA*, C.V:196-199.

¹⁷ Benzer bir anlatımı Kutlar (2005)'te görmek mümkündür: *İskendername'de "Residen-i İskender Be-Deyr-i Zü'l-karneyn-i Evvel" başlıklı bölümde, İskender, âb-ı hayâtı aramaya giderken Zü'l-karneyn-i Evvel'in mezarına uğrar. Kimsenin giremediği mabede girmeyi başarır ve çok süslü bir odada tahtının üzerinde başında tacıyla yatan Zü'l-karneyn'i görür. Zü'l-karneyn'in başının üzerinde "lâl taşı"ndan büyük bir levha vardır. Zü'l-karneyn, bu lâl levha üzerine altınla İskender'e hitaben bir yazı yazdırmıştır. Bu yazının başında ona "sen meliksin ve büyüksün, bu mekâna geldiğinde beni görüp dünyanın halini bilesin" dedikten sonra "kendisinin de yedi iklimi tutan, kılıcıyla şarktan garba her yeri fetheden biri olduğu halde sonunda bütün bunları bırakıp gittiğini, âb-ı hayâtı isteyerek geldiği bu yerde zar ü hayran kaldığını" anlatır ve "kişi âb-ı hayâtın içinde bile olsa ecelin onu bulacağını, bu nedenle bunca emelin ne anlamı olduğunu, ecel erişince âb-ı hayâtın zehre dönüşeceğini ve bütün bunlardan ibret alması gerektiğini" hatırlatır."*

- AYIK, Hasan (2005). “Felsefî Kavramların Oluşmasında Farabî'nin Rolü”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: IV, sayı: 7-8: 77-94.
- AYDINLI, O. (2007). “Süryani Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu'tezilî Düşünceye Etkisi”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6 (11): 7-33.
- BAYRAKDAR, Mehmet (2004). “İslâm Düşüncesi: Etkilenmesi ve Etkisi”, **İslâmiyât**, 7:2.
- BAYRAKDAR, Mehmet(1997). **İslam Felsefesine Giriş**, Ankara: TDV Yayınları.
- BERG, B. (1973). “An early Source of the Alexander Romance”. **Greek, Roman, and Byzantine Studies**, 14 (4): 381-387.
- CEVİZCİ, A. (2010). **Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a** (2. Basım). İstanbul: Say Yayınları.
- COPELSTON, F. (1990). **Felsefe Tarihi: Yunan ve Roma Felsefesi** (1. Cilt). (Çev: A. Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınları.
- DİODORUS, Siculus, (1989). **Bibliotheca Historica** (Translated by. C. H. Oldfather), London: Harvard University Press.
- HAMİLTON, J. R. (1973). **Alexander the Great**. University of Pittsburgh Press.
- GÜNER, İbrahim (2017). **Coğrafyanın Gelişimi, Genel Coğrafya**, Ankara: Pegem Yayınları.
- KAYACIK, A. (2018). “İskenderiye Okulu ve Tıbbî-Mantıkî Gelenek”. **Bilimname**, 35: 2.
- KUT, Günay (2012). **Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât**, İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2005). **Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme**, Ankara: Öncü Kitap.
- LEVEND, A. S. (1967). **Ali Şîr Nevâyî, III Cilt**, Ankara: TTK Basımevi.
- MUM, Cafer (2018). Ahmedî'nin İskender-Nâme Mesnevisinde Bir Aşk-nâme:“İşkıyyât-ı İskender”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 6, (13): 318-342.
- NETTON, I. R. (2012). **The Alexander Romance in Persia and the East**, Barkhuis.
- PETERS, F. E. (1968). **Aristotle and the Arabs: The Aristotelian Tradition in Islam**, New York University Press.
- RİTTER, Hellmut (2011). **Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ROMM, J. (Ed.). (2005). **Alexander the Great: Selections from Arrian, Diodorus, Plutarch, and Quintus Curtius**, Hackett Publishing.
- RUFUS, Q. Curtius (2005). **The History of Alexander**. Penguin UK.
- RUSSELL, Bertrand (2012). **Batı Felsefesi Tarihi** (Çev. Ahmet Fethi). İstanbul: Alfa Yayınları.
- SANDERSON, M. (1999). “The Classification of Climates from Pythagoras to Koeppen”. **Bulletin of the American Meteorological Society**, 80 (4): 669-674.
- SAYILI, Adnan (1999). **Bilim Tarihi**. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- SEZGİN, Fuat (2008) , **İslam'da Bilim ve Teknik**, (çev. Abdurrahman Ali), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.,
- STEVENSON, E. L., (1932). **The Geography of Claudius Ptolemy**, New York Public Library.
- UNAT, Y. (2008). “Fergâni'nin ‘Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları’ Adlı Astronomi Eseri”. **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 405-423.
- STONEMAN, R. (1991). **The Greek Alexander Romance**. Penguin UK.
- PLUTARKHOS (2007). **Paralel Yaşamlar, İskender ve Caesar**, (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Alfa Yayınları.
- WOLLOHOJIAN, A. M.(1969). **The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes**. New York: Columbia University Press.
- (<http://www.attalus.org/info/alexander.html>, Er. T. 03.01.2020)
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10667,ahmediskendernameyasarakdoganpdf.pdf?0>

ZARİF BEŞİRİ'NİN 1931 TARİHLİ "UYGUR EDEBİYATI" ADLI ESERİ

Bülent BAYRAM*

Öz: Zarif Beşiri Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya dönemlerinde eser vermiş bir Tatar yazardır. Sırasıyla Çuvaş edebiyatı, Özbek edebiyatı ve Uygur edebiyatları üzerine yazmış olduğu eserler, modern dönemde ayrı yazı dilleri ile temsil edilen bu toplulukların edebiyat tarihi için de önemlidir. Makalede ele alınacak olan Uygur Edebiyatı adlı eser diğerleri ile kıyaslandığında en hacimsiz olanıdır. Çarlık Rusyasından Sovyet dönemine geçiş döneminin eserleri olarak yeni dönemin ideolojik etkileri eserde dikkat çeker. Yine de eser Türk boylarının edebiyat tarihçiliği bakımından önemlidir. Eserde Uygur edebiyatı genel bir bakış ile ele alınmış ve dönemin ünlü edebiyatçılarından örnekler verilmiştir. Makalede Uygur Edebiyatı adlı eser bu çerçevede değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zarif Beşiri, Uygur edebiyatı, Uygur edebiyat tarihi, Uygurlar, Zarif Beşiri ve Uygurlar

Zarif Bashiri's Work "Uighur Literature", Dated 1931

Abstract: Zarif Beshiri is a Tatar writer who wrote during the times of Tsarist Russia and Soviet Russia. His works on Chuvash, Uzbek and Uighur literatures, respectively are also important for the literary history of these communities, which are represented by separate written languages in the modern period. Uighur Literature, which will be discussed in the article, is the shortest one compared to others. The ideological effects of the new period draw attention in his book as the works of the transition period from Tsarist Russia to the Soviet period. However; the books are essential works in terms of literary historiography of the Turkic tribes. In the work, Uighur literature was handled with an overview and examples from the works of famous writers of that time. In the article, the work called "Uighur literature" will be evaluated within this framework.

Keywords: Zarif Beshiri, Uighur literature, history of Uighur literature, Uighurs, Zarif Beshiri and Uighur literature

Giriş

Türk Dünyası, tarihin her döneminde çeşitli sebeplerle dinamik bir yapıya sahip olmuştur. Dinî, siyasi, kültürel, askerî hareketliliğin olmadığı bir dönemi göstermek neredeyse imkânsızdır. Bütün Türk coğrafyasını etkilemekle birlikte 20. yüzyılın 1940'lı yıllarına kadar olan süre zarfında izleri belki de yüzlerce yıl devam edecek olan büyük değişim sürecini Rusya hâkimiyetinde yaşayan Türkler de geçirmiştir. Rus devletinin Çarlık döneminde Türk coğrafyası üzerine temellerini atmış olduğu politikalar, büyük oranda 1917 yılında gerçekleşen Sovyet Devrimi ile birlikte yeni bir döneme girmiştir. Rusya'nın Müslüman Türkleri arasında bu dönemde Kazan merkezli başlayan Ceditçilik hareketi çevresinde gelişen basın yayın faaliyetlerinin de katkısıyla Tercüman, Şura gibi süreli yayınlarda takip edebildiğimiz bir bütünlükten bahsetmek mümkündür. Ancak bu dönem aynı zamanda Türk coğrafyasının boy adları temelinde yeni ulusların inşası sürecinin de sistemli bir şekilde devam ettiği tarihî bir zaman

* Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsü/ KAZAKISTAN. Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli / TÜRKİYE. E-posta: bulentbayram01@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0001-7284-9579

dilimidir. Bu değişim sürecinden Uygur Türkleri de nasibini almıştır. Çin ve Rusya arasında kalan Uygur Türkleri de bu değişim sürecini daha ağır bir şekilde geçirmişlerdir. Bu süreç halen de devam etmektedir. Türk dili ve tarihinin bir dönemine adını veren Uygur Türklerinin modern edebiyatı da bu dönemde yeni bir istikamette gelişmeye başlamıştır. Bu aynı zamanda yeni bir yazı dili ve edebiyat anlamına gelmektedir. Bu süreci iki yönüyle de yansıtan Tatar yazar Zarif Beşiri dönemin ilgi çeken eserlerine imza atmış ve *Uygur Edebiyatı* adlı bir çalışma kaleme almıştır.

Zarif Beşiri 5 Mayıs 1888 tarihinde o dönem Kazan vilayetine günümüzde ise Tataristan'ın Kaybiç rayonuna bağlı olan Çuti köyünde doğmuş ve 21 Ekim 1962 tarihinde Ufa'da vefat etmiştir. Hem Çarlık Rusyası hem de Sovyet Rusya döneminde yaşamış bir yazardır. Eğitim hayatında hem geleneksel hem de yeni usulle eğitim verilen mekteplerde eğitim gören Beşiri'nin edebî hayatında credit mekteplerinin etkisini çalışmalarında görmek mümkündür. Çarlık Rusyasının baskılarından bunalan dönemin birçok aydını gibi o da yenilikçi hareketleri yazdığı eserlerle desteklemiştir. Beşiri'nin yazın hayatı da oldukça çeşitlidir. Şiir, roman, hikâye, deneme türlerinde çok sayıda eser kaleme alır. Kazan Muhbiri, Çükiç [Çekiç], Yulduz [Yıldız], Vakıt [Vakit] Şura, Sadat gibi Tatar matbuatının önemli süreli yayımlarında çalışır, yazılar yayımlar. Çok üretken bir yazar olarak ardında çok sayıda eser bırakmıştır (bk. Galimov 2017; Bayram 2018a; 2019b). Beşiri'nin farklı edebî türlerde eserler veren bir edip olmakla birlikte onun Çuvaş, Özbek ve Uygur edebiyatları üzerine yazmış olduğu ve *Kürşi Halklar Edebiyatı* [Komşu Halklar Edebiyatı] üst başlığı ile yayımladığı eserler bu alanda yapılan çalışmalar için tarihî bir değer taşımaktadır. Ancak yaptığımız taramalarda dikkatimizi çeken husus; Beşiri'nin Çuvaş, Özbek ve Uygur edebiyatları üzerine kaleme almış olduğu bu eserlerin alanla ilgili çalışmalarda dikkate alınmadığıdır (bk. Zaman 1995; Ehmidi 1996; Kaşgarlı 2017). Bu sebeple onun bu eserlerinin literatüre kazandırılması adına metin neşri, tanıtma ve değerlendirme çalışmalarına başlanmıştır¹. Makalede ele alınacak olan *Uygur Edebiyatı* adlı eserin gerek Türkiye'de gerekse başka ülkelerde yayımlanan Uygur edebiyatı tarihi ile ilgili eserlerde literatüre sokulmamış olması onun dikkatten kaçtığını göstermektedir. Bu bakımdan eserin öncelikle ayrıntılı bir şekilde tanıtılması gerektiği fikrinden yola çıkılarak bu makale kaleme alınmıştır. Makalede *Uygur Edebiyatı* adlı eser çeşitli yönleriyle değerlendirilecektir.

Zarif Beşiri, Türk Dünyası ve Uygur Edebiyatı Kitabı

20. yüzyıl başı, Türk siyasî ve kültür coğrafyası açısından çok farklı meselelerin gündemde olduğu oldukça hareketli bir dönemdir. Gerek Osmanlı Türk gerekse Kazan merkezli Ceditçilik hareketi çerçevesinde siyasî ve kültürel alanda Türk Dünyasında ciddi değişmeler meydana gelmektedir. Türk coğrafyasının, günümüz ile karşılaştırıldığında, siyasî ve kültürel olarak günümüzdeki kadar birbirinden uzak ve parçalı olmadığını iddia etmek tartışmalara sebep olabilir ancak özellikle dil ve kültürel

¹ S. Galimov'un 2017 yılında yayımladığı *Literaturno-Hudojestvennoye i Publitsistiçeskoye Naslediye Zarifa Başiri* adlı kitabı 2012 yılında yayımladığı *Natsionalnoye v Tvorçestve Zarifa Başiri Na Materiale Oçerkov 'Çuvaşlar' (Çuvaşı) i Povesti 'Çuvaş Kızı Enise'* makalesi; Bülent Bayram'ın 2018 yayımladığı *Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı (İnceleme-Metinler)* adlı kitabı ile yine 2018 yılında yayımlanan *Tatar Yazar Zarif Beşiri ve Edebiyat Tarihçiliği Üzerine Değerlendirmeler* adlı bildirisini ve 2019 yılında yayımladığı *Zarif Beşiri'nin Üzbek Edebiyatı Adlı Eseri: Bakış Açısı-İçerik İncelemesi* başlıklı makaleleri Zarif Beşiri'nin eserleri üzerine yayımlanmış en kapsamlı çalışmalardır.

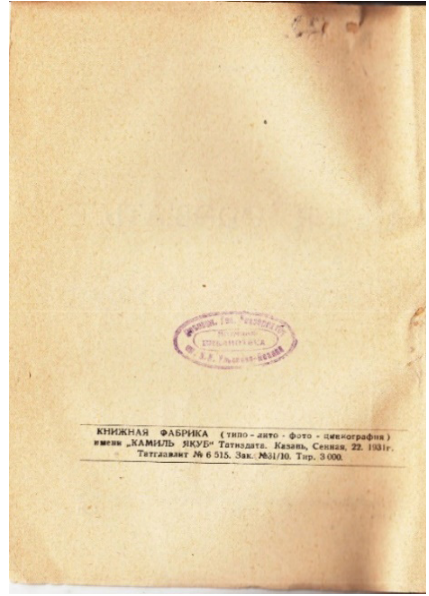
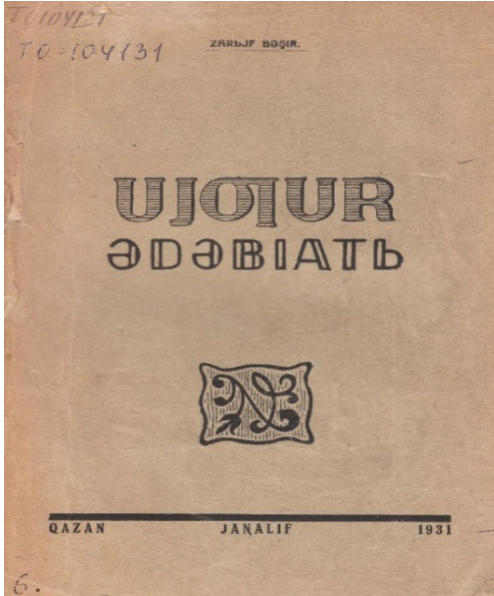
anlamda daha bütün bir yapıdan bahsetmek mümkündür. Özellikle Osmanlı, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistanlı Türk aydınlarının birbirlerinin yazmış olduğu eserleri anlama ve yeni çalışmaları takip konusunda, günümüzden çok daha iyi durumda oldukları söylenebilir. Bu geniş coğrafyada Kazan Tatar Türklerine ayrı bir parantez açmak gerekir. Rusya Müslümanlarının siyasi, kültürel ve ekonomik olarak etkili grubu olan Kazan Tatar Türkleri özellikle Ceditçilik hareketinin merkezi konumunda olup eğitim, din, siyaset ve kültür alanlarında bütün Türk dünyasını etkileyen çalışmalara öncülük etmişlerdir (bk. Devlet 1998; Türkoğlu 2000; Maraş 2002). Yeni usul mekteplerinin açılması, dinî alanda yapılan yenilikler ve yeni yorumlar, ekonomik anlamda zenginleşme ve bu zenginleşmenin kültürel hayata yansımaları, matbuattaki gelişmeler ve bu gelişmelerin birçok Türk boyu için yapılan yayınlarla yeni bir dönemi başlatması, Şura ve Tercüman gibi süreli yayınların yayın politikalarıyla bir anlamda sadece yayımlandıkları bölgenin değil bütün bir Türk âleminin ortak yayın organına dönüşmesi büyük oranda Kazan / Tatar merkezli olmuştur. Bu bakımdan Zarif Beşiri'nin de bu bölgeden yetişmiş olması bir tesadüf değildir. Onun Çuvaş, Özbek ve Uygur edebiyatları üzerine yazmış olduğu eserleri Çuvaşlar dışında Özbek ve Uygurlar Tatarların yakın komşusu olmamasına rağmen *Kürşi Halıklar Edebiyatı* alt başlığı ile yayımlaması ve Tatarların komşusu diğer Rus, Mari, Udmurt, Mordvin gibi halkları bu seride zikretmemesi de dikkat çekicidir. Beşiri'nin bu tercihlerinin yetiştiği kültürel ortamlarla ilişkisi olmalıdır. Ancak onun eserlerini verdiği dönem Türk Dünyasında büyük değişikliklerin gerçekleştiği bir dönüm noktasıdır. Rusya Müslümanları, Rusya Türkleri gibi bütüncü adlandırmalarının, İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan gibi coğrafya adlandırmalarının; Türk, Türk-Tatar gibi genel adlandırmaların yerini boya dayalı adlandırmaların almaya başladığı bir dönemde Beşiri eserini yayımlamıştır. Bu bakımdan Uygur Edebiyatı da Beşiri'nin diğer eserleri gibi farklı yönleriyle dikkat çeken bir eserdir.

Beşiri *Uygur Edebiyatı* adlı eserini 1931 yılında Kazan'da yayımlamıştır. Ancak bu eserin yazımının 24 Kasım 1927 yılında Taşkent'te tamamlandığını eserin giriş kısmından öğrenmekteyiz. Eserlerin yazılış tarihleri ile basım tarihleri arasındaki farkın çeşitli sebepleri olabilir. Öncelikle 1927 yılında eserin tamamlandığını dikkate aldığımızda Sovyet rejiminin artık yavaş yavaş kendi sistemini oturttuğunu, Lenin'in ölümü sonrası Stalin'in uygulamaları ile farklı bir bakış açısının ortaya çıktığını ve bunun neticesinde sansür işlemlerinin etkisinin daha da arttığını düşünebiliriz. Çarlık Rusyası döneminde olan sansür çalışmaları Sovyet döneminde daha da sistemli ve yoğun hâle gelmiştir. Eserin yayımlanmasının gecikmesi bundan kaynaklanıyor olabilir. Ancak elimizdeki kaynaklarda bununla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer yandan eserlerin yayımlanmasındaki gecikmeler ekonomik gerekçelere de dayanıyor olabilir. Bu gecikmelere ilişkin bilgiler belki de yazarın çoğu Kazan'da bulunan arşivinde yapılacak ayrıntılı çalışmalardan sonra ortaya çıkarılabilir. Ancak henüz kesin bir sebep ortaya koymak mümkün değildir.

Eserin Latin temelli bir alfabe ile Tatarca Türkçesinde yazılmış olması da bir başka dikkat çekici husustur. Bu da bir başka değişim sürecinin göstergesidir. Beşiri 1928 yılında yayımladığı *Çuvaş Edebiyatı* kitabını Tatar Türkçesinde ancak Arap alfabesi ile yayımlamıştı. Bilindiği üzere Tatar Türkleri 1926 yılında Bakü'de düzenlenen ve alfabe meselesinin uzun uzun tartışıldığı Türkoloji Kongresinin ardından yüzyıllar boyunca kullandığı Arap alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçmişlerdir. Tataristan hükümetinin özel kararıyla 3 Temmuz 1927 tarihinde Tatar dilinin resmi alfabesi Lâtin

alfabesi olarak kabul edilir. Moskova’da çıkan Rusça Pravda gazetesinin 1 Mart 1928 tarihli sayısında Tataristan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesinin 1928 yılı Şubat ayı sonunda, bütün okullarda yeni Lâtin alfabesiyle öğretime başlanmasını ilke olarak kararlaştırdığı haberi verilir. Bu kararlardan sonra Tataristan’da Lâtin alfabesi ancak 1930’larda bütün alanlarda kullanılmaya başlanmış ve yerleşmiştir. Bu süreç 1940 yılında Kiril alfabesine zorunlu geçişle birlikte sona erecektir (bk. Şahin 2003).

Uygur Edebiyatı adlı eser de Latin harflerine geçişin ardından yayımlanmış ilk dönem eserleri arasında kabul edilebilir. Eserin *Kamil Yakup* matbaasında 3000 tirajla basıldığı bilgisi verilmektedir. Çalışmanın yayımlandığı yıl için bu tiraj oldukça yüksektir. Günümüzde benzer nitelikte bir eserin tirajı ile karşılaştırıldığında bu rakamın oldukça yüksek olduğu rahatlıkla anlaşılabacaktır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus daha vardır. Bu tiraj dönem için yüksek olmakla birlikte eserin yazılmış olduğu yıllar Türk dünyası dil açısından günümüzdeki kadar birbirinden uzak, aydınların birbirlerini anlamadığı bir dönem değildir. Tatar Türkçesiyle yayımlanmış olsalar da bu tür eserlerin hitap ettiği kitlenin sadece Tatar Türkleri olmadığını da dikkate almak durumundayız. O dönemde, Osmanlı, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan’da Türkçe yayımlanmış eserler Türk Dünyasının başka coğrafyalarında yaşayan aydınlarca rahatlıkla okunabiliyordu. Bu sebeple o dönem basılan birçok süreli yayın ve kitap sadece kendi bölgesinde okunmak üzere yayımlanmamıştır. Zarif Beşiri’nin bazı eserlerinin de İstanbul kütüphanelerinde günümüzde tespit edilmesi bu durumun somut delilidir.

Zarif Beşiri'nin "Uygur Edebiyatı" adlı kitabının dış ve yayın bilgilerinin yer aldığı iç kapağı

Uygur Edebiyatı ve Zarif Beşiri

Uygur Türkçesi ve edebiyatı modern dönem çalışmalarında genel olarak tarihî Uygur Türkçesi döneminden başlatılarak incelenmektedir. Bu hususu hazırlanan ders kitapları ve edebiyat tarihlerinden gözlemlemek mümkündür. Uygur Türkçesinin tarihi gelişimini şu şekilde aktarılmaktadır: “Modern Uygur Türkçesi, Eski Uygur, Karahanlı

ve Çağatay Türkçesinden gelişmiştir. Yeni Uygur Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay Türkçesinin modern devamı niteliğindedir. Müşterek Orta Asya Türkçesi olan Çağatay Türkçesi, 1930'lu yıllara kadar Uygur Türkleri tarafından yazı dili olarak kullanılmıştır ve daha sonra merkezî ağız grubu içinde yer alan Ürumçi ağız yazı dili hâline gelmiştir.” (Çengel 2013: 142). Bu yaklaşım özellikle Türkiye’de yapılan çalışmalardaki genel eğilimi de göstermekle birlikte Uygur edebiyatının sınıflandırılmasında da benzer olan temel yaklaşımı yansıtmaktadır. Köktürk, Uygur, Karahanlı, Çağatay, Altınorda dönemine ait eserler modern Uygur edebiyatının kaynağını oluşturmaktadır. Tarihi Uygur Türkçesi döneminin ardından ortak Karahanlı dönemi ve artık birçok kaynaktan Orta Asya olarak zikredilen Türkistan’da yaşayan Türklerin ortak yazı dili Çağatay Türkçesinden sonra Uygur Türkçesi 1930’lardan itibaren Urumçi merkezli yeni yazı diline dönüşmüştür. 20. yüzyılın başındaki siyasi, kültürel alandaki söz konusu değişimler modern Uygur edebiyatının kuruluş ve gelişmesinin de önünü açmıştır.

Beşiri’nin eserinde yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda bir sınıflandırma söz konusu değildir. Bu durum, bu konu ile özel olarak ilgilenen bir araştırmacı olmamasından kaynaklanabilir. Onun Uygur ve Özbek edebiyatları ile ilgili çalışmalarını Türkistan’ın farklı şehirlerde çalıştığı dönemde elde ettiği malzemeler doğrultusunda kaleme aldığı eserler olarak da görebiliriz. Sınıflandırmasında bu durumu görmek mümkündür. Alan bilgisi ve kronolojinin göz önünde tutulmadığı karmaşık bir sınıflandırma yapmıştır. Çalışmada zaman zaman tarihî dönemlere, zaman zaman edebî alanlara (halk edebiyatı gibi) ya da siyasi ve ideolojik konulara göre bir sınıflandırma söz konusudur. Eser, yazarın Uygur edebiyatı tarihini kısaca ele aldığı giriş niteliğindeki *Eytip Üterge Kirek* adlı bölüm ile başlar. Beşiri, bu bölümün ardından Uygur edebiyatını şu başlıklar altında değerlendirmektedir: **1. Uygur Edebiyatının Göllengen Devri** [Uygur Edebiyatının Ortaya Çıkış Dönemi]. **2. Matur Edebiyatında Fitret Devri** [Sanatsal Edebiyatında Fetret Devri]. **3. Til Cuarlığı Megne Köçsizliği** [Dil Karışıklığı Anlam Zayıflığı]. **4. Uygurlarda Halk Edebiyatı** [Uygurlarda Halk Edebiyatı]. **5. Uygur Halk Edebiyatında Yana Bir Devir** [Uygur Halk Edebiyatında Yeni Bir Devir]. **6. Millî Burjuva Devri Edebiyatı** [Millî Burjuva Devri Edebiyatı]. **7. Oktyabr Edebiyatı hem Anın Köçleri** [Ekim Devrimi Edebiyatı ve Onun Güçleri]. Beşiri, sınıflandırmasında yer alan her bir başlığa ilişkin bilgiler vermektedir. Özellikle bazı dönemlerle ilgili olarak verdiği bilgilerin çok sığ olduğu görülecektir. Bu başlıkları açarken devrin sosyalist ideolojisinin etkilerini de açık bir şekilde ilk kısımdan itibaren görmekteyiz.

Beşiri, eserinin *Eytip Üterge Kirek* başlıklı giriş niteliğindeki bölümde Uygur edebiyatını öncelikle Tatar edebiyatıyla karşılaştırır. Ona göre, Uygurlar o dönem sosyalizm ile tanışmanın ancak eşliğinde oldukları için yeni konular ve şekiller açısından Tatar edebiyatını destekleyecek durumda değildir. Uygur edebiyatındaki bu geri kalmışlığın sebebi de Uygurların bir yandan Çin feodalizmi ile İngiliz emperyalizminin baskısı altında olmaları diğer yandan da sosyalizm ile henüz tanışmamış olmalarıdır (Beşiri 1930: 3-4).

ӨЈТЕР ҮТӨРГӨ КИРӘК

«Bu kşe әle haman da yz siksәnen sanıj ikәn» disәgez dıorsez, lәkin min bәtinnәj sanamıj da ytә almadym şul inde!..

Eş mnә şunnan tora:

Qulsızqıq toqtan jәş ujqur әdәbiatı, szgә sanqәtә әslәnyc, mәdәnә, mәndәriçәse jaqnnan bik az nәrsә birer, jә isә bәtinnәj birә dә almas. Kiñ rәyәstә ysep bara torqan tatar proletariat әdәbiatı әcen, jaңa әvrazlar, oşatular, jaңadan jaңa timalar—mauzıqlar aqtarıp cıjaru cısmәse bulı almas—aıf!. Monı baştan uq әjter qujim, cәnki ujqurlar tulajım alqanda sotsializm tәzeleşe, kul'tura rivolytsiәse digән mäs'әlәlәр әstndә tora torqan ber xalq tygel әle. Tulajım alqanda, ujqur xalqı, әle Oktәbr taңına jaңa qına jaqınasıp kilә torqan ber dәyerdә alar. Ber jaqtan Qıtaj mandarinnağın fiodal qanunnar әstndә jәsәsәlәр, ikncә jaqtan ingliz çihangir (imprialis) lәrenen qatı skәncәse әstndә izelәlәр.

Mnә şul xalqtan, tatar әdәbiatına— sanqәtә әslәnye jaqnnan yrnәk bulı alrıq әdәbiat köty, yze ber hauadaqı «siksәn» ne sanau bulı ide. Lәkin şuna da qaramasın, mnә şıñşә әsәrne tәrtip itep «ujqur әdәbiatı» nıñ yrnәklәren oјstırdım min.

— «Ni әcen?» disez inde—әlәttә.

İñ elek şunı әjter ytim. Min monı tәzyner tәp tәge itep, kyplorebez annaqanca, uqlaqanca, tatar proletariat әdәbiatına sanqәtә әslәnydә yrnәk bulıñ almadym, minem tәp tәgem ike tәrlә nәrsәgә bәjlәngән:

Kiñ zur tәbiqәtә, çir bәjlәqı jaqnnan cıksez dәrәçadә juqlar bulqan Şәrqı Tәrkstan («Qıtaj Tәrkstanı» disәk tә bulı) bәjek Oktәbr taңınñ aldında tora. Xәzrgә әdәbiat, szgә tәqdim itilgән ujqurlar, әnә şul—Oktәbr taңı aldında torqan Qıtaj

Uygur Edebiyatı kitabının *Eytip Üterge Kirek* başlıklı giriş mahiyetindeki kısmının ilk sayfası (Beşiri 1931: 3)

Tatar edebiyatının sanat seviyesi ile karşılaştırıldığında ona örnek teşkil edecek bir edebiyat olmamakla birlikte eseri neden kaleme aldığı da yine bu bölümde izah etmektedir. Bu açıklamalarında da ideolojik kaygılar ön plana çıkmaktadır. Eseri kaleme alışı ile ilgili olarak iki gerekçe ileri sürer. İlk ve en önemli sebep uçsuz bucaksız zenginliklere sahip *Şergi Türkistan* [Doğu Türkistan]'ın Ekim şafağının önünde bulunmasıdır. Halkın hayatının, medenî seviyesinin, psikolojisinin, siyasi, iktisadî taleplerinin bilinmesi gerekmektedir, Marksizm'e göre bunun yolu da edebiyattan geçmektedir. Bu sebeple Uygurların durumunu eserinde verdiği örneklerden okurların anlayabileceği vurgusunu da yapar. Beşiri ikinci sebep olarak Uygur edebiyatının sanat bakımından düşük seviyede olsa da ideolojik bakımdan devrimci bir karaktere sahip olmasını gösterir. Uygur edebiyatının tarihi, gelişme basamakları, halk edebiyatı ile ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlerin karşılaştığı zorlukları ortadan kaldırmak için eserini yazdığını bu sebeple çalışmasında Uygur edebiyatının durumu, gelişmesi, değişim tarihi üzerinde uzunca durduğunu da belirtir (Beşiri 1930: 4). Görüldüğü üzere eserin kaleme alınması tamamen ideolojik sebeplere dayandırılmaktadır. Yazar, aynı zamanda bazı konuları eserinde uzunca ele aldığını da ifade eder. Çalışmanın o dönem için ayrıntılı olduğunu belirtmektedir.

Uygur Edebiyatının Göllengen Devri bölümünde Uygur edebiyatının ilk ortaya çıkış dönemlerine dair bilgiler verilmektedir. Onun dikkat çektiği ilk husus Uygurların çok eski dönemlerde yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Uygurları yaşadıkları coğrafyada MÖ 3-4. yüzyıllardan yerleşik hayata geçmiş bölgenin en medenî topluluklarından biri olarak tanımlar. Ekonomik bakımdan oldukça güçlüdürler. Dil ve edebiyatları başka Türk halkları ile karşılaştırıldığında onlara örnek teşkil edecek

seviyede gelişmiştir. Ayrıca onların yazılı edebiyat tarihini kaleme almak için yıllarca çalışmaya ciltler dolusu esere ihtiyaç duyulacağını da belirtir. Bu sebeple de kendince bir sınır çizerek Uygur edebiyatını bizim Karahanlı dönemi eseri olarak sınıflandırdığımız Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig adlı eseri ile başlatır. Onu Uygurların yazılı edebiyat geçmişinin önemli bir eseri olarak değerlendirir. Kutadgu Bilig'in sadece Türk halkları arasında değil Avrupalılar arasında da sevilen bir edebi eser olduğunu söyler. Bu eser onun ifadeleriyle sadece dili, üslubu, sanatı bakımından değil elbette dönemi açısından değerlendirildiğinde içeriği bakımından da üst seviyede bir eserdir. Eserde hayal, aşk, tasavvuftan çok bilime, hayata gerçekçi bir şekilde yaklaşıldığı Beşiri'nin dikkatini çekmektedir. Bu yönleriyle onun Sadî, Yesevî ve Ömer Hayyam'dan ayrıldığını belirtir. Burada Kutadgu Bilig'ten örnekler de yer vermektedir (Beşiri 1930: 6).

Beşiri, Kutadgu Bilig'i eserinin birçok yerinde bir mihenk taşı gibi kullanır. Ona göre bu eserin yazıldığı dönemde Beşbalıg, Karakurum, Kaşgar şehirleri adeta bir edebiyat yuvası olmuştur. Yüzyıllar boyu bu bölgeler edebiyat beşiğidir ve Uygur edebiyatı burada Arap etkisinden korunmuştur. Aynı zamanda burada gelişen Uygur edebiyatı Türk-Tatar halklarının edebiyatının temelini teşkil etmiştir. Özellikle Özbek edebiyatının gelişmesine önemli bir etkisi olmuştur. Ancak 16-17. yüzyıllarda özellikle İslam kültürünün etkisini arttırmasıyla dinî fikirler ve tasavvuf Uygurlar arasında *hocalar* denilen bir sınıfa doğurmuştur. Bu sınıfın iktidar mücadelesi neticesinde Uygurlar 17. yüzyılın sonunda istiklallerini de kaybetmiştir (Beşiri 1930: 7-8) Beşiri, Hocalar devri olarak adlandırdığı bu dönemi sert sözlerle eleştirmektedir. Bu dönemin sonuçlarını şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

İşte bu taht mücadeleleri sonunda iktisadi durumları kötüye giden, toprakları çeşitli hocalar arasında bölünen Uygurların milli kültürleri ile sanatsal edebiyatları da gelişip yayılmak bir yana eski zenginliğini de koruyamamıştır. Edebiyatın kendisinin zayıflaması yanında bir yandan bu hocaların aracılığıyla Arapçadan giren kelimeler diğer yandan Kalmuklar ve Çinlilerden gelen kelimeler onların kültürüne girmiş, edebî dillerini karıştırmış, saf Uygurcalarını bozmuştur (Beşiri 1930: 8)

Beşiri, Uygur edebiyatının gelişme dönemi şahısları ile ilgili bir başka bilgi vermez. Uygur yazılı edebiyatında İslamî dönemi Uygurların uzun bir süre direndiği Araplaştırma siyaseti ile ilişkilendirmesi ilginçtir. Ona göre Uygurlar her ne kadar 844'te İslam'ı kabul etseler de Arap ordularına karşı uzun süre mücadele etmişlerdir. Bu bakış açısının artık etkisini güçlü bir şekilde hissettirmeye başlayan Sovyet dönemi ideolojisi ile ilişkili olması muhtemeldir. Çin'in baskılarından da bahsetmekle birlikte Uygur kültürü ve edebiyatının Arap ve Fars istilasına maruz kaldığının altını çizer ve bu dönemi bir fetret devri olarak tanımlar. Fetret döneminin gerekçesi olarak da Farsça ve Arapçanın Uyгурca üzerinde kurmuş olduğu baskıyı gösterir (Beşiri 1931: 5-14). Beşiri'nin bu tespitlerinde dönemin Sovyet ideolojisinin etkileri yanında Sovyetler Birliği Çin ilişkilerinin de izlerinin olduğu söylenebilir. Arapça ve Farsça ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler de bir bakımdan haklı olmakla birlikte daha çok dönemin ideolojik bakış açısıyla ilgilidir.

Beşiri, eserindeki bölümlerde edebiyat ile ilgili verdiği bilgileri dönemin siyasî ve tarihî olayları ile ilişkilendirerek değerlendirmeye çalışır. *Matur Edebiyatta Fitret Devri* ve *Til Cuarlıgı Megne Köçsizligi* başlıklı bölümlerde de bu husus öne çıkmaktadır.

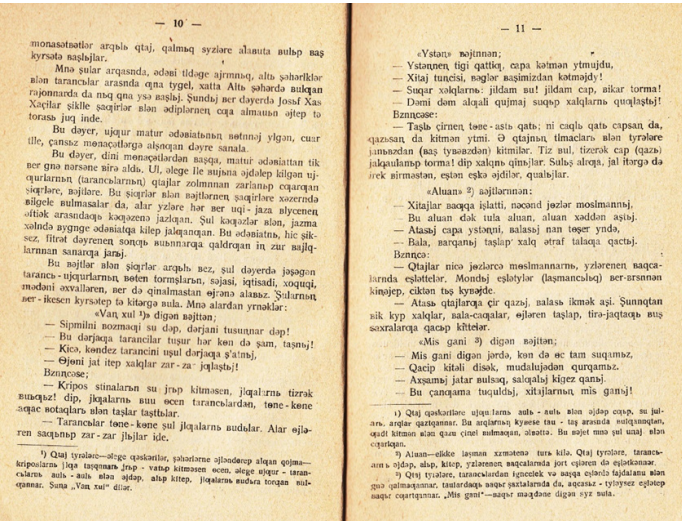
19. yüzyıl ortalarında Yakup Bey ülkesini Çinlilerin elinden almışsa da bu durum Uygurların durumunu düzeltmemiştir. Beşiri, bu dönemin sadece hanın kendi saray işretlerine yaradığını ifade etmiştir. Bunun ardından Çinliler tekrar yazarın *Altı Şehir Ülkesi* adını verdiği Uygur ülkesini (Doğu Türkistan'ın güneyini) işgal etmişler ve Uygurlar neticede her şeylerini kaybetmişlerdir. Bu dönem Uygurların Tarançı adını aldıkları dönem olarak da kaydedilmiştir. Yani kaybedilen sadece özgürlükleri değildir aynı zamanda millî isimlerini de kaybetmişlerdir (Beşiri 1930:8).

Beşiri, Uygur edebiyatı ile ilgili eserinde sık sık Uygurlar üzerinde hakimiyet kuran Çin devletini de eleştirmekte, onu emperyal bir güç olarak değerlendirmektedir. Bu emperyal gücün Uygurları din adamları aracılığıyla yönettiğinin de altını çizmektedir:

“İşte bu şekilde millî isimlerinin ikiye bölünüşü ve asıl isimlerini tarihe terk etme, siyasî, iktisadî bakımdan kul seviyesine getiriliş onların dil ve edebiyatlarına da tesir etmiştir. Günümüz Avrupa emperyalistlerinin Şark'taki koloni halkları manevî olarak ezme, tembellik içinde bırakma siyasetinde neyi yapmışlarsa Çinliler de Uygurlar konusunda aynı siyaseti takip etmişlerdir. Bunlar şu şekildedir: Dinî ulemayı; hocalar, sufileri ele alıp yerli halkların ruhunu öldürme, onları cennet ile yetendirip hayattan uzaklaştırma vd.” (Beşiri 1930: 9)

Beşiri'ye göre bu durum elbette edebiyat alanına da yansımıştır. Sufilerin getirdiği tasavvuf edebiyatı, dinî münacatlar saf Uygur kelimeleri arasına kara tohumlar ekmektedir. Bu da yetmezmiş gibi üstüne bir de Kalmuk ve Çin dillerinden kelimeler Uygurcaya girmektedir (Beşiri 1930: 9-10).

Bu dönem Beşiri tarafından çok eleştirilmekle birlikte yine bazı türlerin korunduğunu ifade eder. Söyleyenleri belli olmamakla birlikte Çin zulmü karşısında dertlenen şairlerin şiirlerinin dinî kitaplar arasında korunduğunu belirtir. Bu eserleri o dönem Uygurlarının siyasî, iktisadî durumlarını göstermesi bakımından önemli bulur ve bunların ikisini örnek olarak eserine dâhil eder.

Z. Beşiri'nin Uygurların siyasî, iktisadî durumlarını gösteren bahsettiği şiirlerden örnekler (Beşiri 1931: 10-11)

Til Cuarlığı Megne Kõçsızlığı başlıklı bölümde Beşiri, Kutadgu Bilig’i değerlendirmelerinin merkezine oturtur. Yazara göre bu eser saf Uygur diliyle yazılmıştır, söz dizimi de açık ve anlaşılırdır. Bu hususlar Kutadgu Bilig ve Uygur halk türküsünden örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Kutadgu Bilig’in dil açısından bu sadeliğine rağmen millî edebiyat öncesinde Molla Bilal’in şiirlerinin % 90’ının Arapça ve Farsça kelimelerden oluştuğu dikkat çeken bir başka husustur. Benzer şairlerin eserlerinin ortalama %50-60’ının Arapça ve Farsça kelimeler içerdiğine de dikkat çekilir. Ancak sorunlar sadece dil ile ilgili değildir. Uygur edebiyatının içerik bakımından da sanatsal açıdan da geriye gittiği belirtilir (Beşiri 1930: 12-13).

İleride görüleceği üzere Beşiri, Uygur edebiyatının eski dönemleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermemektedir. O, edebiyat tarihçiliği işini profesyonelce yapan bir kişi değildir. Bu durumdan kaynaklandığını düşündüğümüz gerekçelerle Beşiri, 20. yüzyıl öncesi Uygur edebiyatı hakkında genel bazı değerlendirmeler dışında bilgi vermez. Onun asıl beklediği edebiyat, buraya kadar verdiği eserlerde yoktur. O, gerçek anlamda bir Sovyet edebiyatının ne zaman ortaya çıkacağı üzerinde durmaktadır.

Uygurlarda Halk Edebiyatı ve Uygur Halk Edebiyatında Yana Bir Devir başlıklı bölümlerde kronolojik sıralamanın dışına çıkılarak halk edebiyatı ele alınmaktadır. Uygur halk edebiyatı Beşiri’nin dikkatini çeken bir alan olmuştur. Modern Uygur edebiyatından önce halk edebiyatının zenginliğine vurgu yapar. Beşiri, Uygur modern edebiyatına geçmeden önce onların halk edebiyatı üzerine bazı değerlendirmelerde bulunur. Uygur halk edebiyatı atasözü, bilmece, sokak türküleri, masallar, halk manzumeleri bakımından çok zengindir. Özellikle Çin baskısı karşısında Uygurların halk edebiyatlarına sarıldığına ve onu muhafaza ettiğine vurgu yapar. Dil ve edebiyat alanındaki baskılarının aksine dinin müzik üzerine etkisinin sınırlı kaldığına Uygurların müzikle olan münasebetlerine dikkat çeker. Ona göre bu halk edebiyatının ancak bir tarafıdır. Onun ikinci bir boyutu daha vardır. Bu dönemde Uygurların yaşadıkları sıkıntıların, gördükleri azapların yeni bir halk edebiyatının teşekkülüne sebep olduğunu belirtir. Bu sıkıntılar özellikle köylü şiirlerinde yer bulmuştur. Özellikle zenginlere, Çinli istilacılara karşı köylülerin verdikleri mücadele şiirlerinde işlenmektedir (Beşiri 1931: 18).

Bu husus araştırmacıların genel olarak dikkatini çekmektedir. Bu dönemde Uygur halkı içinde halk destanları, halk türküleri ve halk şiirleri, halkın siyasi, ekonomik ve ahlakî durumunu yansıtan bir sanat aynasına dönüşmüştür. Özellikle Çin (Mançu) hanedanlığının baskı ve şiddetleri Uygur destan, koşuk ve türkülerinde büyük bir titizlikle ve sanatla işlenmiştir (Baran 2007: 192).

Beşiri burada yine ideolojik bir açıklamada bulunmaktadır. Uygurların modern edebiyatında göremediği bazı hususiyetleri Beşiri halk edebiyatının bu safhasında bulmaktadır. Yani sosyalizme giden yolda ideolojik alt yapıyı hazırlayacak olan konular halk edebiyatının tarafında bulunmaktadır. Buna örnek olarak Abdurehim Nizariy (1776-1849) verilebilir. Uygur sözlü ve yazılı edebiyatını başarılı bir şekilde birleştiren Nizariy’in, Rabia-Sedin destanı dönemin sosyal düzenini, insanlar arasındaki eşitsizliği ve adaletsizliği büyük ustalıklı dile getirir. Bu destanda zengin bir ailenin kızı olan Rabia ile fakir ailenin çocuğu olan Sedin’in hazin hikâyesi anlatılmaktadır (Çengel 2013: 144). Beşiri’nin sosyalist Uygur edebiyatını geliştirmek için halk edebiyatlarında gerekli konuların bulunduğu tespitlerinde de bu tür metinlerin etkisi vardır. Modern Uygur edebiyatının kuruluş dönemlerinde de bu metinlerden etkili bir şekilde istifade edilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan topraklarında yaşanan tarihî olaylar neticesinde devrin edebî eserlerinde görülen halk diline yakınlık eğilimi, demokratik düşüncelerin işlenmesi, Uygur edebiyatında yeni bir devrin başlayacağına işaret etmekteydi. Bu devri temsil eden eserler arasında Molla Bilal Binni Molla Yüsüp'ün (1823-1900) *Gazat Der Mülki Çin*, *Çañoza Yüsüphan*, *Nuzugum* destanları, Şair Seid Muhammed Heyd Muhammed Oğlu'nun *Şerhi Şikeste* destanı (1882) vardır. Uygur edebiyatındaki yeni devrin konuları Molla Musa Sayramı (1836-1917), şair Hüseyinhan Tecelli (1850-1930), şair Sabir Ahun Binni Abdukadir (1843-1922), şair Muhammet Resul Şevki (1853-?), şair Abdulla Şerip Oğlu Heste (1854-1907) gibi aydınların eserlerinde farklı boyutlarda ele alınmıştır (Kaşgarlı 2017: 1).

Beşiri Uygurları araştırmak için Uygur halk edebiyatının çok önemli olduğunu belirtmekle birlikte bugüne kadar bu malzemelerin gerektiği kadar toplanmadığını belirtir. Bu konuda Rus Pontusov'un çalışmalarına ancak onun da yetersizliğine dikkat çekilir. Uygurların arasından da bu işle meşgul olanlar çıkmamıştır. Burada ilginç bir bilgi verilir. Devrimden sonra Uygur öğretmen Latif Ensari ile kendisinin Uygur Edebiyatı adıyla bir eser hazırladıkları ve 245 sayfalık bu eserin Moskova'da yayımlandığı söylenmektedir (Beşiri 1930: 22). Ancak bu esere bütün araştırmalarımıza rağmen ulaşamamıştır.

S u l d a n : 1 — Uygur şairi Ç[əndixə] Məxəmməd, 2 — Çəndulla Ruziyeqef, 3 — Jəş jazıucılardan Jaqub Ruzief.

Uygur Şairleri Abdulhey Mehmeddi, Abdıgopur Rozibakiyev, Yakup Ruziyev (Beşiri 1931: 33)

Millî Burjuva Devri Edebiyatı [Millî Burjuva Devri Edebiyatı] başlığı altında eserin giriş kısmında yapmış olduğu Tatar vurgusu tekrar karşımıza çıkar. Beşiri'nin *Millî Burjuva Edebiyatı* olarak adlandırdığı edebiyatın Uygurlar arasında Gulca ve Yedisu'da 1870'te Uygurların Çinlileri Gulca bölgesinde yendikten sonra oluşan özgürlük ortamında biraz gelişen ticari ilişkiler neticesinde özellikle Tatar yazarların eserlerinin bu bölgelere ulaşması ile geliştiğini söyler. Ona göre, bu ilişkiler neticesinde Vakit, Şura, Yıldız gibi süreli yayımlarla Uygur yazarlarının eserleri yayımlanmıştır (Beşiri 1931: 23-14).

Bu dönemde Beşiri'nin dikkatini çeken ilk hususlardan biri *Vilayet Gazeti* [Vilayet Gazetesi]'dir. Gulca ilinde Uygur-Tarançı dilinde çıkan bu gazetenin amacını dini

hareketleri savunma, feodalizmin kanunlarını övme ve Ceditçilerle mücadele eden ibaret olarak belirlemiştir. Ona destek verenler ise hocalar, mollalar, sufiler, Rus misyonerler olarak sıralanır. Bu durum aslında modern Uygur edebiyatının gelişimi için önemlidir. Ancak yine de ideolojik olarak Beşiri tarafından eleştirilmektedir. Beşiri’ye göre millî burjuva edebiyatı gelişmektedir. Bu sırada Hüseyin Bin Yusuf tarafından Yarkent şehrinde küçük bir matbaa da açılması gibi önemli yenilikler olsa da bunlar onun beklentilerini karşılamaktan uzaktır. Bu matbaada bazı millî kitaplar da basılmıştır (Beşiri 1930: 25). Beşiri bu dönemi eserinde şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

Bu millî burjuva edebiyatı da dil ve kuruluş bakımından fetret devrindeki Molla Bilal’in edebiyatından çok farklılık gösteremedi. Çoğunluğun dili burada da görülmedi. Bunun dışında onların içeriği de genel olarak insanların içinden, onların hayatından alınmadığı için yazılanlar ammenin arasında yayılıp onlarla bütünleşemedi. Bu eserler mana bakımından da çok sığ, sanatça işleniş bakımından da çok aşağı seviyededir.” (Beşiri 1930: 26)

Beşiri bu edebiyatın yetersizliklerinin sadece dil ve konu ile ilgili olmadığını Uygurların yaşadığı coğrafya dikkate alındığında başka sorunların da olduğunu belirtir. Çünkü Çin ve Rusya arasında sıkışmış olan Uygurların sadece Yedisu ve İli bölgelerinde yaşayanlar bundan haberdardır. Uygur nüfusunun büyük kısmının yaşadığı Altı Şehir ülkesi adını verdiği bölgede bu edebiyat tanınmamıştır, der (Beşiri 1930: 26).

Beşiri, Uygurların bütün bu gelişmelere rağmen Uygur Türkçesinde gazete ve dergi yayımlayamadıklarını da belirtir. Ancak onlar Ceditçilik, millî medeniyet, millî ticaret, sanat konusunda çok sayıda eser kaleme almışlar ve bu eserler elden ele yayılmıştır. Millî burjuva edebiyatının tam olarak gelişmemiş olması sebebiyle Sovyet dönemi edebiyatına ciddi bir miras bırakamayan bu dönemi *Çeçek ata almaştan kalgan devir* [Çiçek açamamış dönem] olarak adlandırmıştır (Beşiri 1931: 26). Beşiri bu dönemi edebiyatta yeni türler, düşünce dünyasında getirdiği yenilikler bakımından olumlu bulur ancak onun için bu yeterli değildir. Gerici hareketlere karşı bakış açısı ortaklıkları dışında bu dönemi de yeteri kadar tatmin edici bulmaz. *Üzbek Edebiyatı* adlı eserinde de bu durumu sık sık dile getirmiştir. Ancak Beşiri’nin basın yayın hayatının Uygurlarda gelişmediği ifadelerinin aksine günümüz kaynakları özellikle Ceditçilik hareketinin etkisiyle açılan okullardan sonra tesis edilen matbaaların da katkısıyla kitap ve gazetelerin yayımlandığına dair bilgiler verir.

N. Niyazi ve Tıyanşan Dağlarına adlı eserinin ilk kısmı (Beşiri 1931: 52)

Öncelikle 1899 yılında birçok aydın ve zengin Uygurlar tarafından “Matbaa-yı Hurşid” kurulur. Bunun ardından 1910 yılında Kaşgar’da Yenihisarlı Nurhacı namında bir kişi tarafından “Matbaa-yı Nur” adlı bir taş matbaa daha açılır ve burada birçok kitap yayımlanır. 1905’te Kaşgar’da kurulan “Şivit” matbaasında “Sultan Saltuk Boğrahan” ve “Dünya Coğrafyası” isimli iki kitap yayımlanır. 1920 yılında, Doğu Türkistan’daki Gulca Küre’de bir taş matbaa kurulup birçok edebi kitap neşredilir. Matbaa kuruluşlarının ardından gazete yayımları da hız kazanır. İlk olarak 1911 yılında Kaşgar şehrinde, aydın Kutluk Şevki tarafından “Añ” (Fikir) adlı Uygurca gazete çıkarılır. Bu gazete Şiñşisey dönemine kadar yayın hayatına devam eder. 1922 yılında “İli Dihkanlırı” (İli Çiftçileri) adıyla yayımlanır. Gazetenin kim tarafından çıkartıldığı bilinmemektedir. “Şıncañ Geziti” (Şıncañ Gazetesi) 1924 yılında önce “Hanniñ Tesnip Kilgan Yeni İşleri” (Hanın Yaptığı Yeni İşler) ismiyle yayımlanmıştır (Baran 2007: 194-195)².

H. Aliyev'in Uygurstan İlime [Uyguristan Elimge] Adlı şiiri (Beşiri 1931:59)

² Uygurlar arasında matbaa ve basın yayın hayatının gelişim süreci günümüzde çok daha ayrıntılı çalışmaların konusu olmuştur. Ancak Zarifi'nin eserindeki her ayrıntının bu makalede değerlendirilmesi elbette mümkün değildir. Bu yola başvurulması makalenin odağını dağıtacağından başka çalışmaların konusu olmak üzere bırakılmıştır. Uygurlardaki yenileşme dönemi, fikir akımları ve matbuat hareketleri için Hikmet Koraş, *Vatan Şairi Bir Uygur Mehmetimin Obulkasimov (Almasbek)* (2015), Adem Yeloğlu'nun *Uygur Yenileşme Süreci, Matbuatın Gelişmesi ve Yeni Hayat Gazetesi* (2019), A. J. Qarluk'un *Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü'nün Etkisi Üzerine* (2010) ve *Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine* (2009) başlıklı çalışmalarına bakılabilir. Uygur edebiyatı üzerine yazılmış genel çalışmalarda ve Uygur edebiyatının temsilcileri hakkında yazılmış eserlerde bu konular ele alınmaktadır. Makalede kullandığımız diğer kaynaklarda da konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Beşiri'nin Oktyabr Edebiyatı hem Anın Köçleri başlıklı kısımdan anlaşıldığı kadarıyla onun asıl beklediği yeni dönem yani Sovyet dönemidir. 1919 yılında Rusya'da gerçekleşen devrim Çin'i de etkilemiştir. 1919 yılındaki 4 Mayıs hareketi bu etkinin en somut göstergesidir. Beşiri'ye göre Uygurların baskı ve zulüm altında yaşadıkları için Sovyet devrimini sevinçle karşılamışlardır. 1918 yılında Beşiri'nin *ilk kızıl çiçek* olarak adlandırdığı *Sadai Tarañçı* [Tarañçı Sesi] gazetesi Almatı'da yayımlanır. Bu yayının Uygurlar üzerindeki etkisi sınırlı olmuştur. Çin'le Sovyet Rusya'nın ilişkilerinin sorunlu oluşu bunun en önemli sebebidir. Her halükârda daha önceki kısımda eleştirdiği *İli Vilayeti Gazeti* dikkate alınmazsa Uygur dünyasının binlerce yıllık tarihinde ilk defa açan çiçek olarak değerlendirilir. Beşiri aynı zamanda bu gazeteyi Uygur sanatsal edebiyatının da başlangıcı olarak görür (Beşiri 1931: 26-27).

1921 yılında Taşkent'te yayımlanmaya başlayan ve ikinci sayısından itibaren Almatı'ya taşınan *Kambagallar Avazı* [Fakirlerin Sesi] gazetesi de bu bölümde zikredilmiş ancak ayrıntılı bilgi verilmemiştir (Beşiri 1930: 30).

Beşiri'ye göre bu iki gazete sanatsal Uygur edebiyatının temellerini atmıştır. Modern Uygur edebiyatının gelişimi oldukça sancılı olmuştur. Çok çeşitli problemler Beşiri tarafından tespit edilmiştir. Özellikle farklı çevrelerin edebiyattan beklentilerinin aynı olmadığına dikkat çeker. Bir kısım tamamen sosyalizm merkezli bir edebiyattan yanadır. Bu durum uzun süre devam etmiştir. Sovyet Rusya'da yaşayan Uygurların edebiyatı ve Çin hâkimiyetinde kalan Uygurların edebiyatı farklı bir eğilimdedir. Beşiri bu durumu Abdulhey Mehemmediyev ve N. Niyazi örneği ile açıklar. N. Niyazi Çin hâkimiyetinde kalan Türkistan'da (Altı Şehir Ülkesi) doğmuştur. G. Mehemmediyev ise Doğu Türkistan'ı hiç görmemiştir çünkü Yedisu'da doğmuştur. Ancak her ikisinin eserlerinde de zaman zaman yaklaşım farklılıkları olsa da Uygur ülkesinin azatlığı konusu işlenmektedir (Beşiri 1930: 30-31).

Bu dönemin genç şairleri arasındaki durumu da Beşiri kısaca tahlil eder. Genç şairler arasında fütürizm, imaj hastalığına yakalananlar yoktur ancak sembolizm, romantizm gibi akımlar bir dereceye kadar görülmektedir. Buna karşılık realizm akımı da gün geçtikçe güçlenmektedir. Gerçek hayattan alıntılanan konuların yeni tipler üzerinden işlenerek anlatılması ise henüz yeterli seviyede değildir. Hatta bu tür manzumeler ve romanlar hiç yoktur. Sadece kısa şiir ve hikâyeler bulunmaktadır. Beşiri'nin burada Tatar edebiyatçı Galimcan İbrahimov vurgusu dikkat çeker. Çünkü genç şairler ona göre İbrahimov'un takipçileridir (Beşiri 1930: 31).

Bu bölümde yazar, dönemin eser veren edebiyatçıları Ömer Mehemmediyev, Gocambedi, L. Ensari, N. Niyazi, Hüdaverdi Aliyev, Apdulhey Mõhemmedi, Sulun (Abdıgopur Rozibakiyev), Bogra, Detmen, Titek, Hebib Zakiri gibi edebiyatçıların adlarını zikreder. Bunlar arasında Nazer Hoca Abdusemetov (Uygur Balası)'un Ekim devrimi ideolojisini eserlerinde biraz olsun işlediğini belirtir. Onun eserleri sanat bakımından güzel olsalar da bunların ideolojik yönden ancak Sovyet tarzındaki eserlere yaklaşabildiğini ifade eder. Onun Sovyet sonrası dönemde yazdığı eserler arasında en güçlüsünün *Nazikim* manzumesi olduğunu belirtir. Bu manzume, konusunu halk edebiyatındaki *Nazikim* adlı eserden almıştır. Onun tespitlerine göre Uygur Sovyet edebiyatının artık temelleri atılmıştır ve 4-5 yıl içerisinde estetik yönden okurları hayrete düşürecek eserlerin ortaya çıkabileceğini belirterek çalışmasının bu bölümünün noktalar (Beşiri 1930: 31-32).

Şair Titek [Nezim İskenderov]'in Aylı Tünde [Aydın Kéçide] (Beşiri 1931: 73)

Beşiri'nin eserinin önemli bir kısmını Uygur sanatçılarının eserlerinden seçmelerin yer aldığı bir nevi antoloji olarak adlandırabileceğimiz bölüm oluşturur. Bu bölümde Uygur edebiyatçılarından Ömer Mehemediyev'in *Avır Künnerde* [Éğır Künlerde], *İski Aksakalın Ügiti* [Kona Aksakalın Nesihiti ?] hikâyeleri, Nazer Huca (Uygur Balası)'nın *Uram Sözləri* [Koça Sözliri] nesrinden bir parça ve *Her Kim Üzinçe* [Herkim Öziçe], *Uygurstanda Titek* [Uygurstanda Titek], *Bizde* [Bizde] şiirleri, Datmen'in *Birilgenmin* [Bérilgenmin] şiiri, N. Niyazi'nin *Tiyaşan Tavlarına* [Tiyaşan Tağlariga], *Oktyabrga Selem* [Öktebirge Salam], *Veyran Yort Diler Anı* [Veyran Yurt Deydu Uni] şiirleri ve *Anama* [Anamğa] adlı kısa bir nesir örnek, Habib Zakir'in *Uygur Kızı* [Uygır Kızı], H. Aliyev'in *Uygurstan İlime* [Uyguristan Elimge], *Könlüm Koşu* [Könlüm Kuşu] şiirleri, Sulun (Abdıgopur Rozibakiyev)'ün *Çiyert* [Çal] şiiri, G.H. Hucambedi'nin *Kızıl Töbe* [Kızıl Töpe], Meryem'in *Biznin Zarımız* [Biznin Zarımız], *Selem Sizge Sinlim* [Salam Sizge Sinlim], Borga'nın *Gunda Honada* [Gundahanida], *Handa* [Handa] şiirleri, Abdulhey Mehemedi'nin *Çap Kitmeninne* [Çap Ketmininni], *Kaç!* [Kaç!], *Uynagızçı* [Oynatkuz ?], *Açılma Könlüm* [Éçilma Könlüm], *Yeş Yöregim* [Yaş Yüregim] şiirleri, Titek [Nezim İskenderov]'in *Aylı Tünde* [Aydın Kéçide], *Yeşil Boday* [Yeşil Buğday], *İli Suvına* [İli Suyığa] şiirleri Tatar Türkçesi ile verilmiştir³.

Sonuç

Beşiri'nin *Uygur Edebiyatı* eseri, Uygur edebiyatı tarihine ilişkin mevcut bilgi birikimi göz önünde bulundurulduğunda bize çok yeni şeyler söylemiyor. Ancak bu eseri dönemi göz önünde bulundurularak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Sovyet devriminin ilk çeyreğinde bir Tatar yazarın böylesi bir eseri kaleme almış olması başlı

³ Beşiri'nin *Uygur Edebiyatı* adlı eserinin antoloji bölümünde yer alan edebiyatçıların adlarının bugün nasıl yazılacağı konusunda da sorunlar bulunmaktadır. Kendi çalışmalarımız arasında da konu ile ilgili başka çalışmalarda da farklı yazımların tercih edildiği görülmektedir. Bu bakımdan bütün eserlerde bir tutarlılığın olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca bu edebiyatçılara ait eserlerin Tatar Türkçesine aktarmalarının çalışmada yer alması dolayısıyla onların hepsinin Uygur Türkçesi orijinallerini tespit etmek de tarafımızca mümkün olmamıştır. Bu sebeple burada Tatar Türkçesi şekilleri esas alınarak ve Uygur Türkçesindeki orijinallerinin muhtemel şekilleri verilmiştir. Şüpheli görülenlerin yanına soru işareti koyulmuştur.

başına önemli bir hadisedir. Bu durumu Tatar aydınlarının Türk dünyasına bir bütün olarak bakma eğiliminin bir yansıması olarak değerlendirebiliriz. Eserde Sovyet ideolojisi hem yapılan değerlendirmelerde hem de örnek metinlerin verildiği bölümde kendisini fazlasıyla hissettirmektedir. Büyük bir ihtimalle bunlar olmasa eserin yayımlanması da mümkün olmazdı. Beşiri, Uygur edebiyatını Sovyet ideolojisi çerçevesinde değerlendirmiş ve genel hatlarıyla bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Dönemleri de bu çerçevede kısaca tanıtmıştır. Bunların Uygur edebiyat tarihine ilişkin ilk değerlendirmeler arasında olduğunu söyleyebiliriz. Birçok yazar ve şairin eserlerinden seçmelerin de esere eklenmiş olması yine bu eseri alanın ilk çalışmaları ve örnekleri arasına sokmuştur. Burada göz önünde bulundurulması gereken bir başka husus da Beşiri’nin Sovyet hâkimiyetinde kalmış olan Batı Türkistanlı yazar ve şairler üzerinde durmuş olmasıdır. Bu durum onun görev yaptığı bölgeden kaynaklanıyor olmalıdır. Günümüzde bu eserin modern Uygur edebiyatı araştırmacılarının dikkatinden kaçtığı da belirtmek gerekir. Gözden geçirdiğimiz eserlerde Beşiri’nin eserinin kullanılmadığını aynı zamanda araştırmacıların önemli bir bölümünün de bu çalışmadan haberdar olmadığını tespit ettik. Eserin genel hatlarıyla tanıtılmış olması onun literatüre kazandırılması açısından da önem taşımaktadır.

Kaynakça

- BARAN, Lokman, (2007). “Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi”, *Bilig*, S. 42: 191-211.
- BAYRAM, Bülent, (2018a). *Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı (İnceleme-Metinler)*, İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- BAYRAM, Bülent, (2018b). “Tatar Yazar Zarif Beşiri ve Edebiyat Tarihçiliği Üzerine Değerlendirmeler”, *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu / (8-10 Kasım 2018)*, İstanbul: Motif Vakfı Yayınlar: 82-91.
- BAYRAM, Bülent, (2019). “Zarif Beşiri’nin Üzbek Edebiyatı Adlı Eseri: Bakış Açısı-İçerik İncelemesi”, *Türkbilig*, (38): 31-42.
- BEŞİRİ, Zarif, (1928). *Çuvaş Edebiyatı*, Kazan: Tatarstan Devlet Neşriyatı.
- BEŞİRİ, Zarif, (1930). *Üzbek Edebiyatı*, Kazan.
- BEŞİRİ, Zarif, (1931). *Uygur Edebiyatı*, Kazan.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu, (2013). “Çağdaş Uygur Edebiyatı”, *Çağdaş Türk Edebiyatları II*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları: 140-170.
- DEVLET, Nadir, (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- EHMİDİ, İmincan, (1996). *Uygur Edebiyatı Tarihi*, Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- GALİMOV, S., (2012). "Natsionalnoye v Tvorçestve Zarifa Başiri Na Materiale Oçerkov 'Çuvaşlar' (Çuvaşi) i Povesti 'Çuvaş Kızı Enise' (Çuvaşkaya Devuşka Anisa)", *Çuvaşi i İh Sosedi Etnokulturniy Dialog v Prostranstvenno-Vremennom Kontinuumе - Material Mejregional'noy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (s. Çeboksarı, 15-16 Noyabrya 2011 g.)*, Çeboksarı: Çuvaşkiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarnıh Nauk: 49-58
- GALİMOV, S., (2017). *Literaturno-Hudojestvennoye i Publitsistiçeskoye Naslediye Zarifa Başiri*, Kazan: İYALİ im. G. İbragimova AN RT.
- GALİMULLİN, F., (2004). *Tabigiylikke Hilaflık: (XX Gasırnın 20-30 Yıllarında Tatar Edebiyatının Üşiş Üzinçelikleri)*, Kazan: TKN.
- GAYNULLİN, M., (1958). "Zarif Beşiri ", *Beşiri Z. Saylanma Eserler*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı: 3-8.
- KAŞGARLI, R.A., (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*, (Ed. Neşe Harbalioglu), Ankara: Gazi Yayınları.
- KORAŞ, Hikmet, (2015). *Vatan Şairi Bir Uygur Mehemmetimin Obulkasımov (Almasbek)*, Konya: Kömen Yayınları.
- MARAŞ, İbrahim (2002). *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötügen Yayınları.

- QARLUQ, Abdureşit Jelil, (2009) “Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine’nün Etkisi Üzerine”, **Türk Kültürü**, 2009/2: 290-328.
- QARLUQ, Abdureşit Jelil, (2010). “Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü’nün Etkisi Üzerine”, **Türk Kültürü**, 2010/1: 72-112.
- ŞAHİN, Erdal, (2003). “Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabeti Mücadelesi”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, 2003 (199): 42-45.
- TEVEKKÜL, Mihrullah, (2014). “Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme”. **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014..** Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB): 431-439.
- TÜRKOĞLU, İsmail, (2000). **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- YELOĞLU, Adem, (2019). “Uygur Yenileşme Süreci, Matbuatın Gelişmesi ve Yeni Hayat Gazetesi”, **Cappadocia Journal of History And Social Sciences**, Vol. 12: 40-54.
- YÜZİYEV, N., (2001). **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 19 Tatar Edebiyatı III**, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- ZAMAN, Nurmehammed, (1995). **Uygur Edebiyatı Tarihi**, Ürümçü: Şincan Maarip Neşriyatı.

UYGUR SİVİL BELGELERİNİN MOĞOL TARİHİ ARAŞTIRMALARINDAKİ ÖNEMİ

Bilen YILMAZ*

Öz: 8-14. Yüzyıllar arasında yazıldıkları bilinen Uygur Sivil belgeleri, her ne kadar üzerlerinde net tarihler belirtilmese de Büyük Moğol İmparatorluğunun ilk yılları ile Yüan Hanedanı ve Çağatay Hanlığı ile doğrudan bağlantılı olduklarını gösteren ifadeler barındırır. Ne var ki bu belgeler ile ilgili yapılan çalışmaların Uygurların sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları üzerine odaklanmaları nedeniyle çevresel unsurlar göz ardı edilmiştir. Biliyoruz ki, bu belgeler çevresel unsurlar arasında kalamayacak kadar siyasi tarihin merkezinde olan Moğolların Doğu Türkistan hâkimiyetine dair önemli bilgiler içermektedirler. Bölgenin ekonomik faaliyetleri, insanların birbirleri ile ve devletle olan resmi ilişkileri, idari yapının işleyiş tarzı ve toplumsal tansiyona dair çok sayıda bilgi sunan Uygur sivil belgelerinin bu yönü ile incelenmesi, kaynak yetersizliği olan Moğolların Türkistan hakimiyeti ile ilgili yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Uygur sivil belgeleri, Moğollar, Doğu Türkistan, vergi.

The Importance of Uighur Civil Documents in Mongol History Researches

Abstract: The Uighur civil documents, known to have been written between 8-14. centuries, contain statements showing that they were directly related to the first years of the Great Empire of the Mongols and the Yüan Dynasty and the Chagatai Khanate, although no clear dates were indicated on them. However, environmental factors have been neglected because the studies on these documents focus on the socio-economic and cultural structures of the Uighurs. We know that these documents contain important information about the East Turkestan domination of the Mongols, which are at the center of political history that cannot be included among the environmental factors. We believe that the Uighur civil documents, which provide a lot of information about the economic activities of the region, the official relations of people with each other and the state, the way the administrative structure works and the social tension, will contribute to the new studies on the Turkestan domination of the Mongols who lack resources.

Keywords: Uighur civil documents, Mongols, East Turkestan, tax.

1. Giriş

Dünya tarihinin en büyük siyasi yapılarından birini oluşturan Moğolların hakim oldukları topraklarda bugün çok sayıda farklı devlet kuruludur. Ne var ki bu devletlerin tarihlerinde Moğollara doğrudan bir rol biçilmemiştir. Türk tarihi araştırmaları da bu çıkmazın içindedir. Aslında Ebu'l Gazi Bahadır Han (2010: 133) yaklaşık dört asır önce meseleyi fark etmiş ve Cengiz Han'ın batı seferini İran-Turan savaşlarının son merhalesi olarak nitelendirmişti. Yani bu Türklerin de varoluş mücadelesiydi.

İslam kaynaklarının Moğollar meselesini “insan neslinin başına gelmiş en korkunç felaketlerden birisi” (Browne 1920: s. 4) olarak açıklama gayreti, Moğolları Türk tarihinin önemli bir parçası olmaktan alıkoymuştur. Osmanlı tarih yazıcılığı da bu anlayıştan uzak değildi. Hemen her olumsuzluğun altında bir *Âl-i Cengiz oyunu* arama gayreti bunu somutlaştırıyordu. 19. Yüzyılda, Türk tarihçiliğine de yeni yaklaşım

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Antalya / TÜRKİYE. E-posta: bilenyilmaz111@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-0310-6930.

tarzları sunan birtakım gelişmeler görüldü. Bunlar, tarihin merkezine devlet ya da hanedan yerine doğrudan Türk milletini koymaya vesile oldu. Bunun sonucu olarak siyasi tarih çalışmaları yanında sosyal tarih çalışmaları da hız kazandı. Türk tarihinin araştırılmasında dolaylı kaynakların değeri ortaya çıkarken, tarihin periferisine itilmiş olan Moğollar da yeniden merkeze alındılar. Fakat bugün halen Türk tarihini bütünlük içinde sunma gayretinin bir tezahürü olarak, kaynakların okunuşu ve değerlendirilişinde Moğolların perspektif dışında bırakıldığını görüyoruz. Bunun somut örneklerinden biri de Uygur sivil belgeleridir.

2. Uygur Sivil Belgeleri ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar ve Belgelerin Genel Niteliği

Uygurlardan kalan ve daha çok özel hukukları hakkında ipuçları veren hukuk belgeleri incelendiğinde, her şeyden önce bu belgelerin birbirine olan benzerlikleri dikkat çeker. Hukuksal işlemlerde sözleşmelerin konusunun niteliğinden doğan bazı küçük farklar olmakla birlikte, genel karakterleriyle örneklere, formüllere göre hareket edildiği anlaşılmıştır. Belgeler her zaman hukuksal işlemin yapılmış olduğu tarihle başlamıştır. Daha sonra taraflardan icabı yapanın adı yazılmış, bunu çoğunlukla işlemin nedeni izlemiştir. Bundan sonra kabulde bulunanın adı yazılarak, bunu iki tarafın üzerlerine düşen borçları yerine getirdiklerini bildiren sözler, varsa koşullar ve tanıkların adları izlemiştir (Yakut 2002: 422).

Belgelerle ilgili ilk ciddi çalışma W. Radloff tarafından *Uigurische Sprachdenkmaler* (1928) adı ile yapılmıştır. Çalışmada 128 belge ele alınmış olup, Radloff'un ölümünün ardından öğrencisi S. E. Malov tarafından yayınlanmıştır. Almanca hazırlanan çalışmanın sonuna Malov tarafından bir de Rusça sözlük eklenmiştir.

Ülkemizde Uygur sivil belgeleri ile ilgili terminolojik araştırmaların ilkinin Ahmet Caferoğlu (1934) tarafından yapılmış olduğunu belirtmemiz gerekir. Detaylı bir çalışma olarak yayınlanan "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları" adlı makalesi belgelerin bulunuşu, konusu, içeriği ile bazı hukuki ve mali terimlerin kökenleri üzerine şekil ve üslup yönünden önemli bir çalışma niteliğindedir. Belgelerin tasnifine dair ilk çalışmalardan biri ise Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. 1936 yılında yayımlanan ve uzun yıllar üzerinde çalışıp geliştirdiği "Uygurca Yazılar Arasında" adlı makalelerinin ardından 1964 yılında "Eski Türk Hukuk Vesikaları" adlı çalışmasını yayınladı. Arat'ın tasnifi şu şekildedir:

1. Resmi belgeler:
  - a. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri
  - b. Diplomatik mektuplar
  - c. Sertifikalar ve lisanslar (pasaportlar)
  - d. Makbuzlar
  - e. Dilekçeler
  - f. Raporlar ve ilmühaberler
  - g. Sicil ve listeler
  - h. Dualar
  - i. Çeşitli şeyler
2. Özel belgeler:
  - a. Sözleşmeler ve vasiyetler
  - b. Makbuzlar

- c. Mektuplar ve hesaplar (faturalar)
- d. Sicil ve listeler
- e. Dualar
- f. Çeşitli şeyler (Özyetgin 2004: 37).

Belgelerin metin ve inceleme neşrinde en önemli çalışmalardan birini Nobua Yamada yapmıştır. “Sammlung Uigurischer Kontrakte” adlı eser 1993 yılında P. Zieme, J. Oda, H. Umemura ve T. Moriyasu’nun ortak çalışması ile üç cilt halinde yayınlandı. Eserin birinci cildinde Yamada’nın Uygur sivil belgeleri üzerine çeşitli yıllarda hazırladığı makaleleri toplanmıştır. İkinci ciltte Uygur sahasına ait 121 belgenin transkripsiyonlu metni ile birlikte Japonca ve Almanca tercümeleri verilmiştir. Üçüncü ciltte ise, ikinci ciltte incelenen belgelerden 119 tanesinin tıpkıbasımı yer almıştır (Özyetgin 2004: 36-37). Yamada’nın bütün çalışmalarının özeti niteliğindeki makalesini¹ dilimize E. G. Naskali (2012) çevirmiş olup belgelerin yazımında kullanılan şablonun Yamada tarafından şu sıra ile verildiği görülür:

1. Tarih
2. Mukavelenin Konusu (Satan, satın alan, satılan mal, fiyat)
  - a. Satan ve satış sebebi
  - b. Satın alan, satılan mal ve fiyatı
3. Ödemenin tasdiki
4. Toprak hudutları
5. Yeni mal sahibinin haklarının açıklanması
6. Akdin ihlaline karşı teminat ve ceza
  - a. Teminat
  - b. Akdin ihlaline karşı ceza
    - b1. Akdin ihlal edilmesi halinde
    - b2. Akdin ihlali halinde taraflara verilecek ceza
    - b3. Resmi ceza
    - b4. Hususi haller
7. Ek (şahit, imza, yazan)
  - a. Şahidin kaydı
  - b. İmza
    - b1. Satanın imzası
    - b2. Şahit ve diğer kimselerin nişanı
  - c. Yazan
8. Ek beyan (Naskali 2012: 196).

Uygur sivil belgeleri üzerine önemli bir yorum çalışması da L. V. Clark tarafından 1975’te yapılan “Introduction to Uighur Civil Documents of East Turkestan” adlı

---

¹ Uigur Documents of Sale and Loan Contracts brought by Otani Expeditions. Appendix: The Forms on the Uigur Document of Sales Contract. Memories of the Research Department of the Toyo Bunko, No: 23 (1964), Tokyo-1967, s. 71-113’te yayımlanan İngilizce aslının s. 78-118’deki “Appendix” bölümü çevrilmiştir.

doktora tezidir. Tezde belgelerin Yüan dönemine tarihlendiği üzerinde durulsa da (Özyetgin 2004: 35) Çağatay Hanları ile Ögedey ve Mengü Han adının geçiyor olması nedeniyle kanımızca bu belgeler üç farklı hanlık ile bağlantılıdır.

Uygur sivil belgelerinin doğrudan bir ilgi kurulmamakla birlikte Moğollar ile olan ilişkisine değinen ilk çalışmalar Özkan İzgi tarafından yapılmıştır. “Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)” (1987) adlı çalışması esasen Uygurların siyasi ve kültürel tarihlerine yönelik bir araştırma olmakla birlikte, kullanılan vesikaların Moğollarla olan ilgisinin dikkat çekici olduğunu belirtmemiz gerekir. Eserde incelenen bazı vergi terimlerinin Moğol kökenine değinilmesi de yine Uygur-Moğol etkileşiminin tek yönlü olmadığını vurgulanması açısından değerlidir. İzgi’nin “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”(1981) adlı makalesi de sözleşmelerin Moğol idari tahakkümü altında yapıldığını göstermesi açısından değerlidir.

Uygur sivil belgeleri üzerine çalışma yapanlardan biri de Ayşe Melek Özyetgin’dir. Eski Türk Vergi Terimleri (2004) ve İslam öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku (2014) adlı çalışmalarında belgelerin vergiler ve toprak hukuku açısından önemine değinen Özyetgin, her iki çalışmasında da belgelerin Moğollar ile olan bağlantısına değinmiştir (2004: 25, 26,27, 31, 32, 33, 51, 52, 53, 67, 80, 81; 2014: 18-20).

Belgeler ile ilgili ülkemizde yapılmış önemli tezler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Abdullah Şen tarafından 2004 yılında yapılan “Uigurische Sprachdenkmaler’den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri” adını taşıyan yüksek lisans tezi iken; diğeri Bülent Gül tarafından yine 2004 yılında yapılan “Eski Türk Tarım Terimleri” adlı doktora tezidir. Gül, tezinde tarım terimlerini incelerken Uygur sivil belgelerini de özel olarak ele almıştır. 2005 yılında Özlem Civelek (Ayazlı) tarafından tamamlanan “Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı” adlı yüksek lisans tezinde de Uygur sivil belgeleri incelenmiştir. Bir diğere önemli çalışma ise Ferruh Ağca tarafından 2006 yılında tamamlanan doktora tezidir. “Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi” adlı çalışmasında Uygur sivil belgelerinin en çok tartışılan konusu olan tarihlendirme problemi üzerinde durulmuştur. Son olarak Bülent Gül danışmanlığında Hasan Güzel tarafından 2013 yılında yapılan “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri” adlı yüksek lisans tezinde belgelerde geçen iktisat terimleri üzerinde durulmuştur.

3. Moğol-Uygur İlişkilerinin Tarihsel Boyutu

Uygurlar, köklü bozkır Türk kültürü ve yerleşik Çin kültürünün birçok unsurunun harmanlanmış halleridir (Özyetgin 2014: 18). Özkan İzgi (1979: 1-11) Uygurlar ile Moğolların ilişkilerinin Liao Hanedanlığı devrinden itibaren etkili şekilde sürdüğünü belirtirken; Bretschneider (1967: 242) 1052 ve 1083 tarihlerinde Kao-ch’ang Uygurlarından Liao ailesine elçiler gittiğini kaydetmiştir. Liao başkentinde Uygur tüccarlarından meydana gelen bir ticaret kolonisi bulunuyordu. Bu Uygur tüccarların kendilerine özgü bir organizasyonu olduğu gibi belli önemli ayrıcalıkları da vardı (Togan –I: 114).

Uygurların daha sonra Karahitaylara vasal olduğu görülür. Uygur kağanı, Karahitay hükümdarı Yeh-lü Ta-chih’i kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve kendisini yüklü miktarda hediyeler ile uğurlamıştır. Cengiz Han’ın hızlı yükselişini yakından takip eden Uygurların, sıranın kendilerine gelmesini beklemeden gönüllü olarak vasallığı kabul etmeleri sayesinde Uygur-Moğol ilişkilerinin başka bir boyut kazandığı görülür

(İzgi 1979: 6). Uygur hükümdarı İdikut² Barçuk, Cengiz Han'ın övgüsüne mazhar olmakla birlikte damadı da olmuştu (MGT 1986: 159-160)³. Böylece Uygurlar, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun beşinci Ulus'u olmuşlardı (Clark 1975: 11).

Cengiz Han sağlığında imparatorluk topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştı. Kao-ch'ang Uygurlarının da olduğu Türkistan topraklarının büyük bölümü Çağatay Hanlığına dahil edilmişti (Cuveyni 1988-I: 108). Uygurlar da diğer bölgeler gibi onlu⁴ sisteme göre askeri ve idari bir yönetim mekanizmasına dahil edildiler. Bu tarihten itibaren Uygurların kaynaklardaki adının Ho-chou (Hoço) veya Bişbalık Uygurları olarak geçmeye başladığı görülür. 1280 yılında Kubilay tarafından Bişbalık şehrinin sınırında askeri bir koloni kurulmuş ve 1281'de de T'ai-ho-ling ile Bişbalık arasında 30 adet posta istasyonu inşa edilmişti. 1283 senesinde ise Kubilay tarafından Bişbalık'a vali tayin edildi. Kubilay ve Kaydu arasındaki mücadelelerden Bişbalık şehri de etkilenerek zamanla önemini kaybetmiş, Çin kaynaklarında T'u-lu-fan olarak geçen Turfan şehri önem kazanmaya başladı. Bu kez de Turfan Uygurları adı ile kaynaklarda geçen Uygurların Tokluk Temür'den (1346-63) Vais Han'a (1417-32) kadar Doğu Çağatay hakimiyetinde oldukları görülmüştür (İzgi 1979: 7). Fakat bu devre ait olduğunu düşündüğümüz bazı vesikalarda sözleşmeye riayet etmeyen tarafın şehzadelere ve büyük orduya (bazen Ögedey ordusu, bazen Mengü ordusu olarak geçen) ceza bedeli ödediklerine dair (İzgi 2017: 149) ifadelerin, Çağatay Hanlığı'nın Karakurum'dan bağımsız hareket edemediğinin kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Cengiz Han'dan itibaren Moğol devlet teşkilatının en önemli kademelerinde Uygurların yer aldığı görülür. İmparatorluk merkezinin Çin'e taşındığı yıllarda da Uygurların görece doğru bir seçim yaptıkları ve Tuli ailesinden yana tavır takındıkları anlaşılmıştır (Clark 1975: 12). Merkez ve taşra teşkilatında daha çok bitikçi, yarguci, Noyan⁵ ve bahşi (bakşı)⁶ olarak görev yapan Uygurların devletin zirvesinde baş vezir olarak görev yaptıkları da bilinmektedir. Öne çıkan devlet adamları arasında Pulat Kaya, Taş, Ali Kaya, Uygurtay, Kara Buka, Turmuş, Sevinç Tuğrul, Çinkay, Kadak, İmadü'l-Mülk Muhammed Hoteni, Körgüz, Mahmut Yalavaç⁷ ve Mesut Yalavaç⁸ sayılabilir (Usul 2016: 39-67).

Uygurların özerk yapılarına, Çağatay Devleti'nin hani olan ve İslam'ı kabul eden Tarmaşirin son vermiştir. Bu tarihten sonraki vesikaların doğrudan Moğol devletine ait

² Cuveyni'ye (1988-I: 110) göre İdi-kut kelimesi “devletin sahibi” anlamındadır.

³ Cuveyni (1988-I: 111) bu evliliğin hiç gerçekleşmediğini yazmıştır. Düğün öncesinde Cengiz Han ölünce Ögedey'in tahta çıkması beklendi. Ögedey, kız kardeşi Altun Beki'yi yüklü bir çeyiz ile Barçuk'a gönderdi; fakat Altun Beki yolda vefat etti.

⁴ Uygur sivil belgelerindeki onlu sisteme dair bkz. Arda Karadavut, Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine, *SUTAD*, Sayı: 47, ss. 115-126.

⁵ Noyan askeri terimi her ne kadar Moğollarla özdeşleşmiş olsa da Uygurca “nogay” kelimesiyle hem ses hem de anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Uygurların tarihi geçmişi ve devlet geleneği Moğollardan daha köklü ve sağlam olması dolayısıyla bu askeri terimlerin Uygurlardan Moğollara geçmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir (Usul 2016: 71).

⁶ Cengiz Han 1206 yılında kağan seçildiği kurultayda, Uygur bakışlarının tavsiyelerine uyarak; eski Türk askeri yapısındaki onlu düzene göre kendi ordusunu yeni baştan tanzim etmişti. O güne kadar bir varlık gösterememiş olan ordu Moğolları cihan devleti kurmağa kadar götürcektir. Bkz. Kafalı 2005: 5.

⁷ Hüseyin bin Ali Betiti (2016: 39) Yalavaçları İranlı bir aile olarak tanıtmıştır.

⁸ Mesut Yalavaç, Ögedey'in emriyle Uygurların yoğun olarak yaşadıkları, Hoten, Kaşgar ve Ceyhun sahillerinin genel valisi olmuştur (Cuveyni 1988-I: 151).

olduğunu söylemek mümkündür (Almas 2013: 390). Nitekim Tokluk Temür'e hitaben yazılan şikayet dilekçesi niteliğindeki vesikanın, Uygurların kaybettikleri otonom hallerine özlem ifade ettiği açıktır. Her ne kadar belgeler "din dışı" olarak değerlendirilse de Uygurların inanç süzgeçlerinin epey tecrübe gördüğü bilinir ve Moğol hegemonyasının çözüldüğü süreçte sarıldıkları İslamiyet'in yukarıda bahsedilen özlemin tezahürü olduğunu belirtmek gerekir (Clark 1975: 27). Fakat geçiş sürecinde belgelere konu olan ilişkiler ağının Yasa tahakkümünde olduğunu unutmamak gerekir (Clark 1975: 105).

4. Uygur Sivil Belgelerinde Yer Alan Moğollara ve Moğol Tahakkümüne Dair Bazı Tespitler

Cengiz Han, Uygurlardan ilk olarak askeri alanda faydalandı (Rachewiltz 1983: 283). Noyan, tümen, mingan, cagun, tuc, nöker, teme çerisi gibi askeri kavramların Moğollara geçişi Uygurlar sayesinde olmuştur (Usul 2016: 71-73). Fakat kültürel alışveriş elbette ki tek yönlü olmadı. Uygur sivil belgelerinde doğrudan Moğollardan geçen çok sayıda kavram ve terime rastlamak mümkündür. Bunları idari, iktisadi ve sosyo-kültürel alana dair veriler olarak incelemek uygundur.

Moğol iktisadi yapısı üzerindeki Uygur etkilerinden söz ederken Yeh-lü Ch'u-Ts'ai adına özel bir yer ayırmak gerekir. Vergi toplama konusunda Mahmud Yalavaç ile ters düştikleri anlaşılan Uygur asıllı vezir, Çin'deki sisteme göre hane başına vergi alınması gerektiğini savunuyordu (Ögel 2002: 209). Ögedey ise her ne kadar Yalavaç'ın görüşlerini önemseydi de vergi uygulamaları konusunda başarılı olamamıştır (Özyetgin 2004: 26). Mengü devrinden itibaren Moğolların temel vergilerinden *kalan* ve *kopçurun* düzenli toplanmasına dair çalışmalar yapılmış, bu vergilerin Uygur sivil belgelerinde de adlarının geçtiği görülmüştür.

Moğollarda başlangıçta *alban* ve *kopçur* olmak üzere iki çeşit vergi toplanıyordu. Alban, halkın hana karşı olan hizmet ve yükümlülüklerinin resmi ve düzenli ücreti sayılan vergilerin genel adı olarak kullanılıyordu (Özyetgin 2004: 89). Kopçur ise büyük sürü sahiplerinden % 1 oranında toplanan vergiydi. Küçük sürü sahiplerinden bu vergi alınmıyordu (Spuler 1987: 334; Kafalı 1976: 135). Kopçur (Mo. *gubçur-gubçiyur*) asıl olarak hayvandan alınmakla birlikte daha sonraki devirlerde çiftçilerden de alınmış olup, devletin temel gelirlerinin başında gelmiştir (Özyetgin 2004: 86-89). Senede iki kez alındığı anlaşılan (İzgi 2017: 307) kopçurun XIII, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XXII ve XLII numaralı belgelerde tespit edildiği görülmüştür (Özyetgin 2004: 87). Belgelerde bu verginin daha çok ulak atı olarak ödendiği görülürken, Uygurların *Yam* teşkilatında da önemli bir işlev gördüğü anlaşılmıştır. Nitekim yine Moğollardan geçtiği anlaşılan *süsün* adlı verginin de belgelerde yer aldığı, bu verginin de temel işlevinin ulakların ve seyahat eden devlet görevlilerinin erzak ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu tespit edilmiştir (Özyetgin 2004: 136).

Tarım toplumu olarak öne çıkan Turfan Uygurlarının Moğollara ödedikleri vergiler arasında en değerlisinin *kalan* olduğu anlaşılmakla birlikte, *kalan*'a (Mo. *xalan*) I, III, V, VI, X, XI, XII, XV, XX, XXXV, XXXVII ve XXXIX nolu belgelerde rastlanmıştır (Özyetgin 2004: 75). Moğollarda görülen bazı vergi muafiyetine dair uygulamaların Uygur sivil belgelerinde de izlerine rastlanmaktadır ki, bunlardan birisi de yine *kalan* ile ilgilidir:

XXV numaralı belgede geçen ... *kalan-sız kuv(r)ag-lar-ka kalan-lıg yer-ta kuv(r)ag-ka bers-a bermiş yer-ka kalan s(a)n(i)gik yer-ni kalan-ın tutmadın sakın berip*

kuv(r)ag-ka yak-a-sız berip... ifadesinden manastıra ait arazilerden *kalan* vergisi alınmadığı anlaşılmıştır (Özyetgin 2004: 79). Şen'in (2004: 70-74) 22 numara, Özyetgin'in (2004: 52) 6 numaralı olarak sunduğu belgede Çağatay Hanı Tokluk Temür'e hitaben şikayette bulunan inçü⁹ bağcılarının daha önceden (Esen Buka, Kebek ve Tarmaşirin devrinde) muaf oldukları *kalan* vergisinin yeniden alınmaya başlanması nedeniyle büyük zorluk yaşadıkları ve ekinlerini tarladan toplayamayacak duruma geldikleri anlaşılmaktadır. Tokluk Temür (1346-63) devrinin Çağatay Hanlığının dağılma yılları olduğu düşünüldüğünde hanlığın ekonomik sıkıntıları vergi muafiyetlerini kaldırarak çözmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Vesikalarda tanıklanan bir diğer vergi terimi de *yasaktır*. Doerfer, kelimenin Moğolca *casak* (jasak)'tan türeyerek Türkçeye yerleştiği görüşündedir. Clauson, *yasa* fiilinin 13-14. Yüzyıla kadar olan Türkçe metinlerde bulunmadığını, dolayısıyla Moğolların Türkistan hakimiyetinde bu geçişin yapılmış olduğunu belirtmektedir (İzgi 2017: 306). Smith (1970: 50) ise bu verginin ilk kez Moğollar zamanında alındığını kesin bir bilgi olduğunu vurgulamaktadır. Vergi anlamıyla kelimenin Uygur sivil belgelerinde yasak tut- (UygSB. VI) ve yasak tir- (UygSB. XXIII) şeklinde geçtiği görülür:

“... biz burun-ki bu (kan)-lar çakın tın barü ak-a ini-lar-imiz birla bagrı adlap özga alban yasak tutmayın...” “biz evvelki bu hanlar çağından beri büyük, küçük kardeşlerimiz ile bağı işleyip başka alban yasak (vergi) ödemedem...” (Özyetgin 2004: 122).

Kelimenin hukuk terimi olarak kullanıldığı da görülmektedir. Hasan Güzel (2013: 196) Moğolca kökenli kelimenin *yosun* kelimesi ile yedekleşe kullanıldığı üzerinde durmaktadır:

“... ben Ozmiş Togrıl sonra önceden Basa Togrıl'a herhangi birinin gücüne güvenip itiraz etsem yasadaki cezaya razıyım...” şeklindeki ifade ve “... alacaklı depozitoyu ben Buka'nın kardeşi Esen, ben Aruy'un oğlu Kara ikimiz bu senetteki (yosunca) kurala göre hiçbir şekilde...” ifadelerinin Uygurlardaki vergilerin örfi niteliklerini vurguladığı anlaşılır ki, belgelerde *il yangınça* (il kanununa göre) ifadesinin bunu karşıladığı anlaşılır (Güzel 2013: 197).

Uygurların Moğol idari mekanizması içinde olduklarına dair sivil belgelerinde çok sayıda ifade geçmektedir. Belgelerin tarihlendirmelerinde de kullanılan Moğol hanlarının adları en net ifadeler içinde yer alırlar. Ügedey (Ögedey) adının geçtiği belge, Moğol hakimiyetine dair en eski tarihi ifade ederken; Tokluk Temür adı ise belgelerin ulaştığı son tarihleri belirlemede önemli bir ipucudur (Caferoğlu 1934: 16). Nitekim İzgi de (2017: 148) 2 ve 5 numaralı vesikada Uygur siyasi hayatında Moğol tahakkümünü ifade eden kısımları sunmuştur. Özetle bu vesikalardan birinde, bir çocuğun kölelikten azat edilmesi ile ilgili yapılacak itiraz sonucunda Ögedey ordusuna bir altın yastuk, iç hazineye ise bir at verileceği karara bağlanmıştır (İzgi 2017: 149). Burada ifade edilen “iç hazine” Uygurların otonom yapılarını işaret etmektedir.

⁹ Moğollarda yeni alınan araziler hükümdarın malı sayılır ve bu araziler hükümdar tarafından oğullarına, sülalenin diğer azalarına taksim edilir ve böylece bu araziler o kişilere ait olurdu. Bu arazilerin en önemli özelliği *kalan* ve *kopçur* gibi bazı vergilerden muaf olmalarıydı. Bundan dolayı köylüler kendi topraklarının inçü idaresine girmesini tercih ediyorlardı. Bkz. İzgi, 2017: 304.

Uygurlar üzerindeki Moğol tahakkümünün en önemli göstergesi *darugalık*¹⁰ kurumudur. Diğer Moğol hanlıklarında da adına rastlanan darugalık, bölgeye hakim olan vali, diğer bir adla sivil ve askeri amir olarak nitelenebilir. Darugalar, askeri vali ve vergi tahsildarı olarak nüfus sayımından, yerel ordunun askere çağırılmasına, Yam (posta) istasyonlarının kurulmasından, vergilerin toplanarak merkeze gönderilmesine kadar birçok konuda yetkilidirler (Özyetgin 2004: 160).

Cengiz Han devrinde Moğol hakimiyetini tanıyan Uygurların onluk sistem içine dahil edildikleri izlenmiştir. Sivil belgeleri içinde daha çok sözleşmeye itiraz edebilecek güce sahip olmaları ile öne çıkan kişilerin on beyi ve yüz beyi gibi isimlerle tanıkladıkları anlaşılır. Örnek belge (UygSB 16):

“...bu borluq yolun(ta) män b(ä)g t(ä)mür-ning inim uruğum tugmışım **on-luqum yüz-lüküm** kim kimä bolup çam çarım qılmasun-lar apam birök ärklig b(ä)g işi ilçi yalavaç küçin tudup al(a)yım yul(a)yım tisär- lăr bu borluq tänginç-ä iki borluq birip sözlări yorımazun çam...” Çeviri: “...Bu bağ hakkında ben Beg Temür’ün erkek kardeşim, soyum akrabam, **onluğum, yüzlüğüm** her kim olursa olsun itiraz etmesinler. Fakat eğer güçlü bey ve eşi(nin) elçinin nüfuzunu kullanıp geri satın alayım derseler bu bağ dengince ili bağ verip sözleri geçmesin...” (Özyetgin 2014: 181).

Moğollar ve Uygurlar arasındaki kültürel geçişleri dil üzerinden takip etmek mümkündür. Uygur sivil belgelerinde Moğollar ile doğrudan ilgili olduğu anlaşılan kelimeler mevcuttur. Bu kelimelerin sosyal hayatla da bağlantılı oldukları görülür. Belgelerde geçen Moğolca kelimelerden bazıları şunlardır:

- Aka (< Mo. aka): “büyük kardeş” anlamıyla kullanılmış olup, bugünkü Türk şivelerinde oldukça yaygın şekilde kullanılmaktadır.
- Alban (< Mo. alban): “vergi” anlamıyla metinlerde geçmektedir.
- Asira- (< Mo. asara-): “bakmak, özen göstermek”.
- Daruga (< Mo. daruga): “vergi toplayıcısı” olarak geçen kelimenin belgelerde *taruga-çı* şekliyle de geçtiği ve Türkçe *baskak* kelimesine eşdeğer olduğu (Özyetgin 2004: 160) anlaşılmaktadır.
- Nökör (< Mo. nöker): “arkadaş, rehber” anlamlarıyla kullanılmıştır.
- Yasak (< Mo. jasak): “kanun” ve “vergi” anlamlarıyla belgelerde geçtiği görülür.
- Talay (< Mo. dalai): “kainat, evren”.
- Karaçu¹¹ (Mo. karaçu): “halk kitlesi”
- Abaga (< Mo. abaga): “amca” (Ağca 2006: 380-381).

Sivil belgeleri, Uygurların sosyal hayatlarını büyük oranda belirleyen toprakla ilgili hukuki nizamın Moğollarca denetlenmekte olduğunu göstermektedir. Çağatay Hanlığı devrinde Uygurlardan alınan *kalan* vergisinin Osmanlı Devleti’nde görülen tımar sistemine benzer bir ekonomik ve sosyal yapıyla ilişkili olduğunu gösterir. Özyetgin’in (2004: 79) 20 numaralı olarak sunduğu belgede, nüfus sayımında ailesindeki kişileri doğru şekilde beyan eden kişinin kendisine verilen araziye kalan vergisi ödemek koşuluyla kullanabilecekleri ve izinsiz olarak toprağı terk edemeyecekleri karara

¹⁰ İbni Mühenna Lügatinde, kelimenin anlamı “başkan, yönetici” olarak verilmiştir (Gül 2016: 109).

¹¹ Kelimenin, Moğolların Gizli Tarihi’nde (MGT 1986: 8) “sıradan halk, avam tabakası” anlamlarında kullanıldığı görülür.

bağlanmıştır. Göçebe Moğolların ele geçirdikleri topraklarda mevcut yerleşik düzenin devam etmesini istemeleri, hakimiyet anlayışlarının kuru bir talandan ibaret olmadığını en önemli göstergesi olmuştur.

5. Sonuç

8-14. Yüzyıllar arasında çeşitli devletlerin hükümlerinde ve farklı coğrafyalarda yazılmış olan Uygurca sivil belgelerinin, en yoğun ve bütünlük içinde takip edilenleri 13-14. Yüzyıla ait olanlardır ki bunların Moğol tahakkümüne işaret ettiği açıktır. Bu belgelerin Türk tarihi ve kültürü açısından son derece değerli bilgiler ihtiva ettikleri de malumdur. Ne var ki bunların Moğol tahakkümü altında yaşamış olan Uygurlarca yazıldığı ve barındırdığı bilgilerin bu gerçekten uzak değerlendirilmesi önemli bir eksikliklerdir. Hâlihazırda Moğolların Türkistan hâkimiyetine dair kaynak yetersizliği yaşanırken bu ve benzeri kaynakların özenle değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bu belgeler, Moğol fetihlerinin salt bir istila olmaktan öte anlamlar ifade ettiğine işaret eder. Nitekim elde edilen bilgiler Moğolların da kültür akışında önemli katkılar sunduğunu ortaya koymuştur.

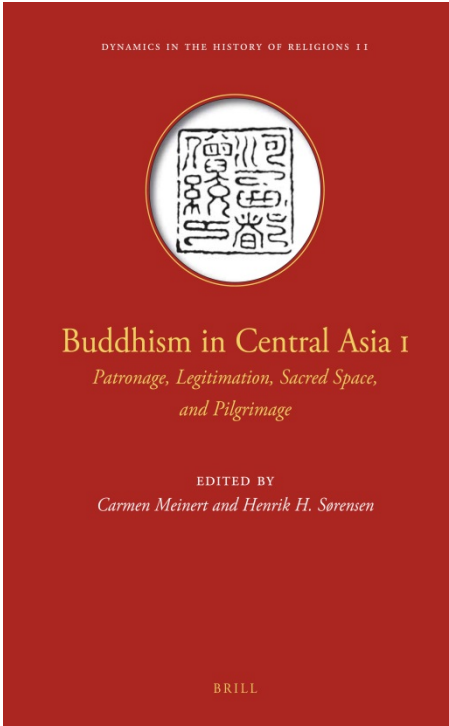
Kaynakça:

- AĞCA, Ferruh, (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ALMAS, Turgun, (2013). *Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yayınları
- BRETSCHNEIDER, E. (1967). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London.
- BETİTİ, Hüseyin bin Ali, (2016). *Ahval-i Müluk el-Tatar el-Moğol*, (tashih: Resul CAFERİYAN), Kum.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1934). “Uygurlar’da Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul.
- CİVELEK (AYAZLI), (2005). *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözcükleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- CLARK, Larry Vernon, (1975). *Introduction To The Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Indiana University (Ph. D. Thesis).
- CUVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, (1988). *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel ÖZTÜRK), I, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- GÜL, Bülent, (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GÜL, Bülent, (2016). *Moğolca İbni Mühenna Lügati*, Ankara: TKAE.
- GÜZEL, Hasan, (2013). *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- İZGİ, Özkan, (1979). “Kao-Ch’ang Uygurları Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32: 1-11, İstanbul.
- İZGİ, Özkan, (1981). “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara: TTK.
- İZGİ, Özkan, (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), 2. Baskı, Ankara: TTK.
- KAFALI, Mustafa, (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KAFALI, Mustafa, (2005). *Çağatay Hanlığı*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- KARADAVUT, Arda, (2019). “Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine”, *SUTAD*, 47: 115-126.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (1986). (Çev. Ahmet TEMİR), 2. Baskı, Ankara: TTK.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2002). *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık

- ÖZYETGİN, Ayşe Melek, (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek, (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- RACHEWILTZ, Igor De, (1983). "Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries", *China among Equals The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Ed. M. Rossabi), London.
- SMITH, John Masson, (1970). "Mongol and Nomadic Taxation", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30.
- ŞEN, Abdullah, (2004). *Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- SPULER, Bertold, (1987). *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara: TTK.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1946). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul: Hak Kitabevi.
- USUL İLİMLİ, Dilber, (2016). *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, (Doktora Tezi), Konya.
- YAKUT, Esra, (2002). "Eski Türklerde Hukuk", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, 3: 401-426.

***Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage*, Editörler: Carmen Meinert ve Henrik H. Sørensen, Leiden/ Boston: Brill, Dynamics in the History of the Religions 11, 2020, XX + 321 s.**

Buket Nur KIRMIZIGÜL*

Türkoloji alanında prestijli akademik çalışmaları yayımlamış olan Brill yayınlarının “Dynamics in the History of the Religions” serisinin 11. kitabı olarak çıkan *Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage* adlı eser, aslında 23-25 Mayıs 2018 tarihinde Bochum Ruhr Üniversitesi’nde düzenlenen önemli bir konferansın bildirilerinden oluşmaktadır. ERC tarafından desteklenen “Dynamics in Buddhist Network in Eastern Central Asia 6th to 14th Centuries”, kısa adıyla *BuddhistRoad* projesi 6.-14. yüzyıllar arasında Orta Asya’da Budizmin çeşitli yerel versiyonlarını ve farklı gelişimlerini araştırmayı amaçlamaktadır. Aynı proje kapsamında araştırma sonuçlarının paylaşıldığı bir konferans serisi başlatılmış ve bu konferansların ilki 2018 yılında Almanya’da Bochum Ruhr Üniversitesi’nde Carmen Meinert ve Henrik H. Sørensen’in düzenlediği “Establishing of Buddhist Nodes in

Eastern Central Asia 6th to 14th c. Part I: Sacred Space, Pilgrimage, Patronage, Legitimation Strategies” adı altında gerçekleşen toplantı olmuştur. Brill yayınlarından çıkan söz konusu çalışma, işte bu proje kapsamında gerçekleştirilen ilk konferansın araştırma sonuçlarını içermektedir.

Bu cilt için seçilen temaların, *BuddhistRoad* projesinin temel araştırma alanlarını kapsadığı ve İpek Yolu hattı üzerinde yer alan Budist merkezlerin belirgin özelliklerini ele aldığı belirtilmektedir (s. 1). Yayınevinin “Dynamics in the History of the Religions” serisinin 11., *BuddhistRoad* projesinin başlattığı konferans serisinin ise ilk kitabı olarak yayımlanan bu çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: buketkirmizigul@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-0969-534X

“Patronage and Legitimation” başlığı altında Budizmin ve Budizm mensuplarının himaye edilmesi ve meşruiyet kazanması konuları ele alınmıştır. “Sacred Space and Pilgrimage” adlı ikinci bölümde ise İpek Yolu hattı üzerinde yer alan Budizmin çeşitli kutsal mekânları ve hacılık konularına değinilmiştir.

Birinci bölüm beş bildiri den oluşmaktadır. İlki Kore Budizmi konusunda uzman Sem Vermeersch tarafından kaleme alınan “Who is Legitimizing Whom? On Justifying Buddhism’s Place” adlı yazıdır. Din mi yöneticilere meşruiyet kazandırmaktadır yoksa tam tersi mi sorusunun irdelendiği bu makalede yazar, Çin’de Tang hanedanlığından Japonya’da Nara dönemi ve Kore’deki Koryö hanedanlığına kadar Budizm ve yöneticiler arasındaki ilişkiyi izah etmektedir. Ayrıca uydurma sutraların hem yöneticilerin hem de Budizmin meşruiyetini kuvvetlendirme noktasındaki rolüne de dikkat çekilmektedir.

İlk bölümün ikinci yazısı yine *BuddhistRoad* projesinin katılımcılarından biri olan Erike Forte tarafından ele alınmıştır. Doğu Orta Asya ve Çin sanatı ile Budizm arkeolojisi üzerine uzman olan Forte, “Images of Patronage in Khotan” adlı yazısında, arkeolojik keşifler temelinde, nüfusu Budist ağırlıklı olan Khotan Krallığı’nda himayenin nasıl ifade edildiği üzerinde durmaktadır.

Bölümün üçüncü yazısı, Eski Budist Uygur çalışmalarında yetkin Türkolog Yukio Kasai tarafından ele alınan “Uyghur Legitimation and the Role of Buddhism” adlı makaledir. Burada Batı Uygur Kağanlığı’nda himaye ve Budizmin Uygur yöneticileri tarafından meşruiyet kazanması ele alınmaktadır. Kasai’ye göre Uygur yöneticileri Maniheizmi benimsemiş ve koruma altına almışken, Budizme geçiş birden olmamış, aşamalı olarak gerçekleşmiştir ve muhtemelen bu değişimde Uygurların etrafında Budizmi himaye eden devletlerle komşu olmaları etkili olmuştur. Ayrıca Maniheizmin Uygur devlet himayesini kaybetmesiyle birlikte, Budizmi benimsemiş ve aydınlanmış hükümdar modelinin belirginleşmesi dikkat çekicidir.

Henrik H. Sørensen’in kaleme aldığı dördüncü yazı “Donors and Esoteric Buddhism in Dunhuang during the Reign of the Guiyijun” başlığını taşır. Doğu Asya Budizmi üzerine çalışan Sørensen, özellikle dinî sanat ile dine ait pratikler ve maddi kültür ilişkisine odaklanmış bir araştırmacıdır. Kendisi *BuddhistRoad* projesinin araştırma koordinatörü olup bir bildiri ile de bu çalışmaya ayrıca bir katkıda bulunmuştur. Yazar, bu makalesinde Dunhuang toplumunun yüksek mertebeli aileleri ve yöneticileri tarafından önemli tapınaklara yapılan bağışlarla ilgili olarak Ezoterik Budizme ait adak tasvirleri üzerinden yöneticiler ve Budizm arasındaki ilişkiye göz atmaktadır. Bu tasvirler, bölgede Mahayana Budizmi içinde baskın bir gelenek olarak Ezoterik Budizmin artan önemini ortaya koymaktadır. Yazıda, Budizmin bu biçiminin Doğu Orta Asya’da geniş bir inanır kitlesi bularak bölgede uluslar arası ve kültürler arası bir ilgiye sahip olduğuna dikkat çekilir.

Bölümün son yazısı ise Çin Renmin Üniversitesi Klasik Çince Bölümünde, Tangut dili ve Sino-Tibet Budizmi konularında çalışan profesör Kirill Solonin’e aittir. “Formation of Tangut Ideology: Buddhism and Confucianism” başlıklı bu yazıda Tangut İmparatorluğu’nda bilinçli olarak kültürel ve medeni bir millet inşası yolunda Budizmin meşruiyet kazanmasından faydalanılması ve bu yönde bazı stratejilerin Budizmin himayesi altında uygulanması meselesi tartışılmaktadır.

Kitabın Budizmin kutsal mekânları ve hacılık konusuna ayrılan ikinci bölümü de beş yazıdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki, Himalayalar’daki hac güzergâhları boyunca

yer alan maddi kültür, sanat ve mimari üzerine uzman sanat tarihçisi Verena Widorn'a aittir. Viyana Batı Himalaya Arşivi Müdürü olan ve aynı zamanda Viyana Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Widorn, "From Padmasambhava to Gö Tsangpa: Rethinking Religious Patronage in the Indian Himalayas between the 8th and 13th Centuries" adlı bildirisi ile çalışmaya katkıda bulunmuştur.

İkinci bölümün bir sonraki yazısı ise, Orta Asya Budizmi ve Eski Uygurca alanlarında çalışan Jens Wilkens tarafından kaleme alınan, "Sacred Space in Uyghur Buddhism" adlı makaledir. Yazıda "çok-dinli" Uygur toplumu arasında kutsiyet kavramının nasıl anlaşıldığı Eski Uygurca malzeme üzerinden izah edilmeye çalışılmıştır. Kutsallığa atfın hükümdarların ünvanlarında olduğu kadar fizikî mekânlara atflarda da görüldüğü belirtilmiştir. Wilkens, Türk halkının Ötüken bölgesindeki eski kutsal merkezinin, Tarım Havzası'na göçle birlikte yeni yazlık başkent Beş Balık civarına taşındığını vurgular. Buna göre Uygurların kutsal mekân algısı kendilerine ait orijinal eserler, şiirler ve yazıtlar aracılığıyla incelenebilir.

Kutsal mekânlar ve hacla ilgili bu bölümde yer alan üçüncü yazı ise Eski Uygur Filolojisi ve bilhassa Eski Uygurca resmî ve sivil belgeler konularında araştırmalar yapan Türkolog Simone Christiane Raschmann'a ait yazıdır. "Pilgrims in Old Uyghur Inscriptions: A Glimpse behind Their Records" adlı makalede, "Wutai Dağı'na Övgü" ile Mogao ve Yulin mağaralarındaki Eski Uygurca yazıtlarda görülebileceği üzere Uygurların bölgedeki hac ziyaretleri vasıtasıyla daha geniş bir Budist ağ içine dâhil oldukları vurgulanmaktadır. Yazar ayrıca disiplinlerarası bir yaklaşımla, Koço'daki Q harabelerinin önceden aslında hac ziyaretleri için kutsal, uzaktan yakından pek çok hacının ziyaret etmek için geldiği, sıradışı bir yeri olan bir "stupa" olduğunu ortaya koymaktadır.

Söz konusu bölümün dördüncü yazısı Cardiff Üniversitesi Budist Çalışmaları kürsüsünde profesör olan Max Deeg'in kaleme aldığı "Looking from the Periphery: Some Additional Thoughts on Yulin Cave 3" adlı makaledir. Bir metin uzmanı açısından Deeg, Mañjuśrî ve Samantabhadra'nın bir diptiğindeki ana figürleri ve Tangut İmparatorluğu zamanında Yulin Mağara 3'teki pan-Budist bir hikâyeyi tahlil eder. Buna göre Tangut hâimler, Mañjuśrî ile ilgili orijinalinde Nepal'e ait bir hikâyenin kavramlarını, unsurlarını başarılı bir şekilde yeniden düzenlemiş ve kendilerine ait bir Budist Tangut kimliği oluşturmuşlardır.

İkinci bölümün ve aynı zamanda kitabın son yazısı "Creation of Tantric Sacred Spaces in Eastern Central Asia" başlığını taşımaktadır. Kitabın editörlerinden biri olan bu bölümün yazarı Carmen Meinert; Sinoloji, Tibet ve Budizm araştırmaları alanlarında yetkinlik sahibidir. *BuddhistRoad* projesinin de başında olan Meinert, bu yazısında Tibetli Tantra üstatlarının Tangut imparatorluğunca himaye edilmesi, öğretiler ve dinî sanat ile 12. yüzyılın sonlarında Tangut hâkimiyeti sırasında Tantrik Budizm mekânlarından oluşan bir ağın bilinçli olarak inşası arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Yazar, spesifik sanat objelerinin mikro düzeydeki bir analizinden hareket ederek diğer bölgelerde bulunan benzer objelerle ilişkisini ortaya koymakta ve Tangut bölgesinde Tantrik Budizmin kutsal yerleri arasında bir ağ oluşturulduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Bahsedilen bildirilerden sonra kitap, kaynakça ve Buda ve tanrı isimleri, hanedanlık ve krallık isimleri, özel isimler, yer isimleri, teknik terimler ve metin isimlerine ait kullanışlı indekslerle son bulmaktadır. Eser, Orta Asya'da Budizmin, toplumun Budist

inancı çeşitli yaşama şekillerinin, himayenin ve devlet yönetimiyle din ilişkisinin daha derin bir şekilde anlaşılmasına yönelik örnek bir çalışma teşkil etmiştir. Söz konusu eser; projede yer alan araştırmacıların her birinin kendi ilgi ve uzmanlık alanlarıyla örtüşmekte, bu konular alanla ilgili yetkin bilim adamlarınca tartışılmaktadır. Bu konferans ve yayım serisinin devamının gelmesini ümit ediyoruz. Hâlihazırda editörler bunun müjdesini vermekte ve konferans serisinin bildirimleri olarak basılması planlanan şu ciltleri bildirmektedirler:

-*Buddhism in Central Asia II: Practice and Rituals, Visual and Material Transfer*,
Editörler: Yukio Kasai ve Haoran Hou, yakında çıkacak.

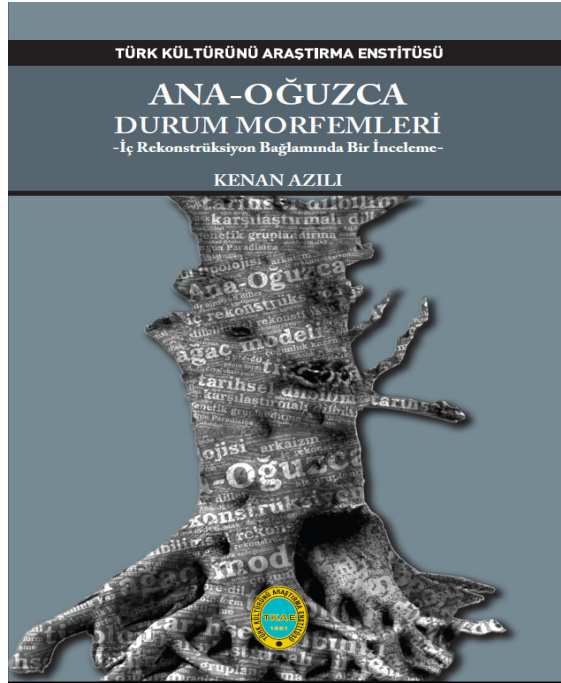
-*Buddhism in Central Asia III: Doctrine, Exchanges with Non-Buddhist Traditions*,
yakında çıkacak.

Kenan AZILI (2020), *Ana Oğuzca Durum Morfemleri -İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Bir İnceleme-*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 254 s.

Aziz Tolga KOÇ*

Dünyadaki nüfusunun içerisinde en kalabalık Türk boyu olarak Oğuzlar, bugüne kadar tarihi yönlendirecek vakaları belirleyebilmişken yazı dilleri oldukça geç bir tarih olan XIII. asırda ilk örneklerini verebilmiştir. Öte yandan böyle bir tarihe karşı Oğuz adı ve Oğuzlarla ilgili tarih kayıtları daha eski bir tarihe işaret etmektedir. Bunun yanında Oğuzca ilgili dil verilerinin Kaşgarlı'nın *Dîvânî*'nda görülüyor olması, Oğuzların kullandıkları diyalektin daha eski bir dönemde ortaya çıktığını göstermektedir. Azılı'nın aynı yıl içinde tamamladığı "İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Ana-Oğuzca Durum Morfemleri" adlı doktora tezinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâli olan bu kitapta, Oğuzcanın genel Türk dilinden ilk defa ayrılarak müstakil bir diyalekt olarak önemli bir kolu oluşturduğu Ana-Oğuzcanın durum morfemlerinin tasarımı yapılmak istenmiştir.

Çalışmanın giriş kısmında; sırasıyla tarihsel dilbilim, tarihsel dilbilim modellerinden "ağaç", "dalga" ve "ağırlık" modelleri, karşılaştırmalı dilbilim ve karşılaştırmalı metot, dilbilimsel rekonstrüksiyon ve Ana-Oğuzca üzerinde uygulanan morfolojik iç rekonstrüksiyon metodu hakkında teorik bilgiler verilmiştir. Dilbilimsel formların tarihsel olarak yorumlanmasına dayanan iç rekonstrüksiyon (internal reconstruction) tek bir dile uygulanan karşılaştırmalı bir metottur ve bu metotta, sadece bir dilde görülen özelliklerden dil tarihinin sonuçları çıkarılmaktadır. İç rekonstrüksiyonda o dilin daha eski bir formuna ulaşmak amaçlanmaktadır. [s. 28]. Azılı, teorik bilgiler ve bu yöntemin başka dillerde tezahür eden örneklerini verdikten sonra iç rekonstrüksiyonunun ilkelerini şu şekilde sıralamıştır:

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta : aziztkoc@gmail.com Orcid: 0000-0003-1312-3432

1. Bir morfemin bütün alamorfları akrabadır ya da değişim biçimlerde yer almıştır.

2. Eğer aynı morfemdeki diğer bir ya da daha fazla fonemle birlikte ya da daha fazla fonem düzenli olarak değişiyorsa, bu fonemler aynı fonem ya da fonem gruplarından kaynaklanıyor olmalıdır.

3. Bir dilin daha sonraki katmanlarında iki fonem, daha eski katmanlardaki bir foneme denk geliyorsa herbiri farklı bir koşullu alafona denk gelmelidir.

4. Dış etmenler dışında bir bölünmenin iki yolu vardır:

- a) Bir fonemin alafonlarından biri diğer bir fonemin alafonuyla birlikte düşer
- b) Koşullu alafonik çeşitlenme kaybolur. [s. 34].

Azılı, yukarıda verilen ilkelere ek olarak, genel anlamda morfolojik rekonstrüksiyona karşılık gelen iç rekonstrüksiyonun, “denklik setlerini kırma”, “proto-morfemlere karar verme” ve “proto-morfemlere fonksiyonel değer verme” adımlarıyla gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir ve bu üç önemli adımı Latince, Yunanca ve Germencede örneklendirmiştir. [s. 36].

Çalışmada uygulanan teknik ve yöntemler hakkında teorik bilgiler verildikten sonra, birinci bölümde Oğuz adı, Oğuzların tarihi hakkında genel tarihî bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise, Ana-Oğuzca hipotezi ve bu hipotezin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Çünkü, Eski Türk yazıtlarında dahi adı geçen, XI. yüzyılda Türkiye coğrafyasında bir devlet kuran ve aynı yüzyılda Kâşgarlı tarafından da önemli bilgiler verilen Oğuzların yazı dili hakkında XII. yüzyıldan öncesine ait yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Azılı; Oğuz adının kapsamı, kavram alanının ve siyasi oluşumunun bir Oğuz dili düşünmeyi zorunlu kıldığını belirtmektedir. [s. 49].

Yazar, çalışmasının devamında yukarıda bahsedilen hipotez için gerekli metot ve varsayımlar üzerinde tartışmıştır. Yazara göre, Ana Oğuzca verilere ulaşabilmek için önce çağdaş Oğuz yazı dillerinden geriye doğru bir rekonstrüksiyon aşaması kaydedilmesi gereklidir. Bunun için de çağdaş yazı dilleri eş zamanlı olarak değerlendirilirken aynı zamanda elde edilen veriler art zamanlı olarak diğer tarihî yazı dilleriyle karşılaştırılarak dil içi gelişim çerçevesi ortaya çıkarılmalıdır. [s. 56].

Yazar, yukarıda bahsettiği iki aşamayı “rekonstrüksiyon I. adım” ve “rekonstrüksiyon II. adım” olarak adlandırmıştır. Birinci adımda, eğer bir proto-dil varsa, bu dilin olması beklenen bugünkü varisleri olarak çağdaş yazı dilleri ele alınmalıdır. Burada bu yazı dillerinin Oğuzca’yı ne derece yansıttığı veya Ana-Oğuzca için hangi dillerin esas alınması gerektiği tespit edilmelidir. Yazar, ilk adımda çağdaş yazı dillerindeki durum morfemleri ve fonksiyonları eş zamanlı mukayese ile ortaya koymuştur. [s. 60]. İkinci adımda ise, Anadolu ve Anadolu dışında Oğuz yazı diliyle yazılmış eserlerin Eski Anadolu Türkçesi döneminin durum morfemleri açısından değerlendirilmesi tartışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve en hacimli bölümü “Ana-Oğuzca durum morfemleri”ni konu almaktadır. Yazar, durum morfemlerini “morfo-semantik” durumlar genel başlığı altında “lokal”, “ortaklık” ve “belirlilik” olarak üç alt başlık altında incelemiştir. Bu incelemeye göre, lokal başlığı altında “lokatif” statik durumlarda; “datif”, “direktif (allatif)”, “direktif/partitif-lokatif”, “ablatif”, “ekvatif, limitatif ve prolatif” dinamik durumlarda ele alınmıştır. Ortaklık durumunda “instrümental ve kömütatif”; belirlilik durumunda ise “akuzatif”, “genitif” ve “nominatif” durumları ele alınmıştır.

Yazar, durumları yukarıda bahsedilen iki adımda ele almıştır. Birinci adımda, durum morfemlerinin Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağızları, Azerbaycan Türkçesi ve Ağızları, Gagavuz Türkçesi, Türkmenistan Türkçesi ve Ağızları, Horasan Türkçesi, Irak Türkmen Türkçesi ve Salar Türkçesindeki temel fonksiyonlarını tablolar eşliğinde göstermiştir. İkinci adımda ise, Oğuzcanın ilk yazılı eserleri kabul edilen olga-bolga metinlerinden başlayarak XV. yüzyıla kadarki metinler ve diğer tarihî Türk yazı dilleriyle art zamanlı karşılaştırmalar yapılmıştır. Bunların ışığında, morfemler incelendikten sonra herbir durum morfeminin fonksiyon gelişim piramidi okuyucuya sunulmuştur.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise, proto-morfemlerin alamorfik düzeni ve proto-morfemlere göre Ana-Oğuzcanın tarihlendirilmesi yer almaktadır. Yazar, sonuç kısmında yapılan durum tasnifiyle beraber elde edilen rekonstrüksiyon sonuçlarını tablo hâlinde göstermiştir.

Çalışmadaki en önemli hususlardan biri de şüphesiz “tarihlendirme” hususudur. Yazar, çalışmasında durum morfemlerinin yalnızca proto-dönem ve yalnızca gramer kategorisi bakımından değerlendirdiği için Ana-Oğuzcanın tarihlendirilmesi konusunda ortaya çıkan sonucun yetersiz kaldığını ancak yine de bazı durumlar için ipucu barındırdığını belirtmektedir. Yazar; tarihlendirme için kullanılabilecek durum proto-morfemlerinin Altay dillerindeki ilişkiler ve Çuvaşça-Yakutça merkezinde Eski Türkçeden daha eski bir dönemi işaret ettiğini ve bu noktada, Ana Türkçe evresi ile Türk dilinin ilk yazılı evresi olan Eski Türkçe evresi arasında Ana-Oğuzcada yer alabileceği düşünülen morfemlerin ortaya çıktığını dile getirmiştir. Yazar, son olarak Ana-Oğuzcanın diğer Türk diyalektleriyle ortak bir kaynak olarak Ana Türkçeden beslenen ve VIII. yüzyıldan önce diyalektik farklılıklarla Genel Türkçeden ayrılan bir proto-dil tasarlanmasının uygun görüldüğünü dile getirmiş ve Ana-Türkçenin varsayımsal bir proto-diller şemasını okuyucuya sunmuştur. [s. 230].

Öncelikle, Kenan Azılı’yı bu değerli çalışması için tebrik ediyoruz. Ana-Oğuzcanın yalnızca durum morfemlerini ele aldığı bu çalışması ortaya attığı yöntemlerle yeni yaklaşım ve bakış açılarını içermektedir. Umuyoruz ve temenni ediyoruz ki, bu çalışma sonraki Ana-Oğuzca araştırmalarına öncülük eder ve Ana-Oğuzcanın tarihî sınırları ve bir grameri ortaya çıkar.

Kozgambayeva Gülnar. (2020). *Moğolistan Kazaklarının Tarihi, Kültürü ve Bugünü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Raima AUYESKHAN*

Sovyetlerin dağılmasıyla bazı ülkeler bağımsızlıklarına kavuşmuştur. Bununla birlikte pek çok etnik grubun vatansız hâle gelmesi veya diaspora biçiminde yaşamlarını sürdürmesi 1991 yılından itibaren siyaset bilimleri, sosyoloji, antropoloji, tarih, dil bilimi, coğrafi vb bilim alanlarında araştırma konusu olmuştur. Kazakistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını almasıyla Kazakistan topraklarında Rus, Alman, Kore, Ahıska Türkleri, Kürt, Çeçen vb diasporalar oluşmuştur. Bunun gibi Kazakistan dışında yaşamakta olan 5 milyona yakın Kazak ise Çin, Moğolistan, Rusya, Türkiye, Almanya, Özbekistan, Kırgızistan gibi ülkelerde diaspora hâlinde yaşamaktadırlar.

Kazakistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra dünyadaki Kazak diasporalarını ana vatana geri çağırma siyasetini yürütmeye başladı ve bunun üzerine ilk göç edenler Moğolistan'dan gelen Kazak aileler olmuştur. Peki Moğolistan Kazakları kimlerdir?

Onlar Doğu Türkistan'da yaşamakta olan ve Mançu hükümeti tarafından yapılan baskılar, yüksek vergiler, yaşam tehlikelerinden dolayı XIX. yüzyılın 60'lı yılları civarında Khobda veya Altay dağlarının Moğolistan'daki taraflarına göç eden Kerey, az sayıda Nayman, Uah boylarından oluşan Altay Kazaklarıdır. Günümüzde toplam sayısı yüz yirmi binin üstünde olan Moğolistan Kazaklarının yoğun nüfusu batı Moğolistan'daki Bayan-Ölgii ve Khobda bölgesinde, orta Moğolistan'ın Ulaanbaatar, Darkhan, Dornod, Selenge gibi şehirleri ve Nalaihk ilçesinde yaşamaktadırlar.

Moğolistan Kazaklarını araştırmanın en önemli sebebi, bu topluluğun hâlen konar-göçer hayat tarzını sürdürüyor olması ve günümüzde unutulmaya yüz tutmuş geleneksel kültürü ve eski dili yaşatıyor olmalarıdır. Moğolistan Kazakları hayvancılıkla beraber kartalla avcılık, eski el sanatları gibi kültürel geleneklerini hâlen sürdürüyor olmalarıyla da özel bir yere sahiptir. Moğolistan Kazaklarının temel geçim kaynağı ve yaşam biçiminden dolayı özünü saklayan Kazak dili ve dil özellikleri, iki yüzyıldır Moğolistan hâkimiyeti altında yaşamakta olmalarına rağmen dil ve kültür açısından asimile olmamaları veya asimile oranının azlığı ve buna benzer özelliklerini araştırmak Türkoloji için çok büyük önem taşımaktadır.

Moğolistan Kazakları hakkında fazla araştırma yoktur. Moğolistanlı Kazak bilim insanlarından Z. Kıynayatoğlu'nun Moğolistan Kazaklarının tarihi üzerine (1995) *Cılağan Cıdar Şeciresi* "Ağlayan Yılların Seciresi", A. Saray, S. Mynys'lerin (1960) *Mongol Halkı Respublikası Bayan-Ölgii Aymağı Kazak Halkının Tarihine* "Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bayan-Ölgii Eyaletindeki Kazak Halkının Tarihi Üzerine", A. Saray'ın (1991) *Reboluysyadan Buringi Mongoliya Kazaktarı* "Devrimden Önceki Moğolistan Kazakları", İ. Kabışoğlu'nun (1988) *Mongoliya Kazaktarının Tarihi* "Moğolistan Kazaklarının Tarihi", H. Muhamadioğlu'nun (2000)

---

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE. E-posta: rauyeskhan@gmail.com

Mongoliyadaki Kazak Etniklik Tobının Kalıptasui men Damui “Moğolistan’daki Kazak Etnik Grubunun Oluşumu ve Gelişimi” (doktora tezi) vb çalışmaları vardır. Moğolistan Kazaklarının dili üzerinde ise dilbilimci, Türkolog Bazılhan Buhatoğlu’nun *Moğolca-Kazakça (1984)* ve *Kazakça-Moğolca (1977) Sözlüğü*, *Moğolistan Kazaklarının Dili (1991)* eserleri ve B. Bamişoğlu’nun (2006) *Mongoliya Kazasının Tili: Aleumettik Lingvistikalık Kırı* “Moğolistan Kazaklarının Dili: Sosyolingüistik Açından İncelenmesi” adlı doktora tezleri yayınlanmıştır.

Tarih ve dil konuları dışında K. Kabidaş’ın (1994) *Bayan-Ölgii Kazasının Auz Adebieti* “Bayan-Ölgii Kazaklarının Ağız (halk) Edebiyatı”, A. Kabıkey’in (1983) *Mongoliya Kazaktarının Halk Anderi* “Moğolistan Kazaklarının Halk Türküleri”, B. Kamalaşoğlu’nun (2013) *Kazak Halkının Salt-Dastürleri* “Kazak Halkının Gelenek ve Göreneklere” adlı çalışmaları vardır.

Moğolistan Kazakları hakkında ilk sayılabilecek araştırmalar XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Moğolistan coğrafyasına seyahat eden Rus seyyahlarına aittir. Rus seyyahları G.N. Potanin’in *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, Puteşestviye po Mongolii*, G. E. Grumm-Grijimaylo’un (1914) *Zapadnaya Mongolia i Uriyanhayskii kray*, M. Prejevalskii *Mongolia i Strana Tangutov*, A. M. Pozdneev, Kozlov’un (1949) *Puteşestviye v Mongoliu*, Pevtsov’un (1951) *Puteşestviye v Mongoliu i Kitayu* adlı eserlerinde Moğolistan Kazaklarının Altay’daki (Moğolistan tarafı) yaşamları ve kültürleri, tahmini sayıları gibi bazı genel bilgiler bulunmaktadır.

Türkçe yazılmış literatürde ise Moğolistan’da yaşayan Tuvalar ve Khotonlar (Dukha Türkleri) hakkında yapılan araştırmalara sıkça rastlanmaktadır. Ancak Kazaklarla ve Kazak diliyle ilgili araştırmalar için aynısını söyleyemeyiz. Türkiye’de Moğolistan Kazaklarının dini hakkında yapılmış olan, Kyenpeyil Janarbek’in *Halk Dini ve Kitabı Din Ayrımı Bağlamında Moğolistan Kazaklarının İnanç ve Uygulamaları* (2016); Alma Zultay’ın *Moğolistan’ın Bayan-Ülgiy Eyaletindeki Yer Adları Üzerine İncelemeler* (2013) ve Dauirjan Byerdimurat’ın *Moğolistan’ın Bayan-Ülgiy Kentinde Yaşayan Kazak Türklerinin Dini Hayatı* (2016) adlı yüksek lisans tezleri dışında Moğolistan Kazakları hakkında bilgi veren çalışmalar az sayıdadır.

İngilizce, Rusça, Kazakça ve Moğolca literatürde ise Moğolistan Kazaklarının tarihi, Kazakistan’a göç süreçleri (1991’den sonra), müzikleri, el sanatları, geçim kaynakları ve yaşam biçimleri, eğitimleri hakkında çalışmalar bulunur. Bunların içinde özellikle Moğolistan Kazaklarındaki vatan olgusu, kimliğin bölgeselleşmesi, Kazakistan’a göç kararları gibi önemli konuları araştıran bilim adamı Alexander Diener’in (2003) *One Homeland or Two?: Territorialization Of Identity And The Migration Decision Of Mongolian-Kazakh Diaspora* adlı doktora tezini ve araştırma makalelerini; Moğolistan’daki Kazakların ekonomisi, Batı Moğolistan’daki çobanlık, tarihî aidiyet, vatan bağı gibi konuları araştıran Peter Finke’nin (1995) “*Kazak Pastoralists In Western Mongolia: Economic And Social Change In The Course Of Privatization*”, (2013) “*Historical Homelands and Transnational Ties: The Case Of The Mongolian Kazaks*” adlı makalelerini; araştırmacı Barcus ve Werner’in (2010) “*The Kazaks of Western Mongolia: Transnational Migration From 1990-2008*” adlı çalışmalarını; Moğolistan Kazaklarının eğitim sistemini inceleyen A. Portisch’in (2012) “*Like Unbroken Cream*”: *Education and Livelihoods Among The Kazakh of Western Mongolia* adlı çalışmalarını da burada belirtmeliyiz.

Kazakistan akademisinde bağımsızlıktan sonra tarihe yeni bir bakışla bakmak, eksikleri gidermek amacıyla yeni araştırma konuları gündem olmuştur. Sınır dışındaki Kazakları geri çağırma siyasetiyle beraber Kazak diasporaların üzerine araştırmalar başlamıştır. Kazakistan'da soydaşlarını ana vatana geri çağırarak ve süreçteki türlü meselelere çözüm bulmak için Dünya Kazaklar Kurultayı düzenlenip, *Dünya Kazakları Kurumu* kurulmuş ve bu pek çok araştırmacı için bu yeni ve önemli bir konu olmuştur.

Genel olarak dünyadaki Kazaklar hakkındaki araştırmaların pek çoğu kendileri tarafından yapılmıştır diyebiliriz. Örneğin Moğolistan Kazakları tarihi denilince akla ilk olarak Zardıhan Kıynayatoğlu, Çin'deki Kazaklar denilince Nıgmet Mıncan, Türkiye'deki Kazaklar denilince Halifa Altay'ın adları gelmektedir. Çalışmalarıyla Kazakistan akademisindeki bu boşluğu dolduran bir diğer araştırmacı ise Gülnar Kozgambayeva'dır. Gülnar Kozgambayeva'nın *Moğolistan Kazaklarının Tarihi, Kültürü ve Bugünü* (çev. Assel Lakhayeva) adlı kitabı 2020 yılında Kazakistan'dan Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Al-Farabi Kazak Üniversitesi, Tarih Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Gülnar Kozgambayeva'nın bu çalışması 1999 yılında yayımlanan *Moğolistan'daki Kazaklar: Bugünü ve Geleceği* adlı doktora tezi ve araştırmasının devamıdır. Kitap giriş ve dört bölüm, sonuç, kaynakçalar ve belgeler kısmından oluşmaktadır. Fakat kitap kaynakçayla bitmekte ve içindekiler kısmında yazıldığı hâlde, ne kitap sonunda ne de kitabın ortalarında gerekli konu başlıkları altında belgelere yer verilmemiştir.

Birinci bölüm “Yurt Dışında Yaşayan Kazaklar Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Diasporanın Oluşum Tarihi”dir. Bölüm kendi içinde “Yurt dışında yaşayan Kazaklar üzerine yapılan araştırmaların tarihnamesi” ve “Kazak diasporasının oluşum tarihi” alt bölümlerinden oluşmaktadır. Araştırmacının konuyla ilgili verdiği literatür oldukça kapsamlıdır ve Moğolistan Kazak araştırmacılarını, Rus seyyahlarını, azınlık hâlindeki Çin ve Altay Kazaklarını inceleyen araştırmacıları (Benson L., Svanberg I., vb.), Çin Kazaklarının tarihi eserlerini, Kazakistan'da düzenlenen kurultay ve sempozyum materyallerini içermektedir. Bu literatüre ekleyebileceğimiz çalışmalar 2000li yıllardan sonraki araştırmalardır ve yukarıda adı zikredilen yabancı araştırmacılara (A. Diener, P. Finke, H.Barcus. Werner, A.Portsich vb) ait çalışmalardır. Bu bilim insanlarının hepsi batı Moğolistan'da saha araştırması gerçekleştirmiş olmaları nedeniyle önemli bir yere sahiptir.

Diğer alt başlık olan “Kazak diasporasının oluşum tarihi” bölümünde araştırmacının Kazak diasporasının oluşumuna neden olan siyasi ve coğrafi olayları çok güzel anlattığını belirtmek isteriz:

Türk kökenli toplulukların Batı'dan Doğu'ya, Doğu'dan Batı'ya doğru göç etmeleri hariç Kazaklar, devlet kurduğu zamandan bu yana son beş asırda birkaç defa Cungar saldırısı, 1723 yılında “Aktaban Şuburundu” olayı, Rus İmparatorluğu'nun sömürgesi altına girmesi, XX. yüzyılın başında yaşanan olaylar, 1916 yılındaki Ulusal kurtuluş hareketi, 1917'deki Şubat burjuva demokratik devrimi, Ekim devrimi, Alaş hareketi, İç savaş, yirminci yıllardaki ekonomik sıkıntılar, 1929-1932 yıllarındaki kıtlık, 1932-1937 yıllarındaki siyasî sürgünden dolayı yabancı ülkelere göç etmeye mecbur kalmışlardır (s: 60).

Bu sebepleri Kazakların Cungarlarla savaşı; Kazak halkının Rus sömürsü altındaki dönemlerde büyük küçük ayaklanmaları, kıtlık, Rusya ve Çin'in sınır belirleme sözleşmeleri olarak göstermiştir.

İkinci bölüm “Kazakların Moğolistan’a Yerleşmesi” başlığını taşır ve bu bölüm kendi içinde “Kazakların bir kısmının Moğolistan’a yerleşim tarihi” ve “Moğolistan’daki Kazakların siyasî, ekonomik ve sosyal durumu” alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölümde Kazakların Moğolistan’a yerleşme tarihini çeşitli kaynaklar ve arşiv belgeleriyle karşılaştırarak onların bu süreçteki durumu, yerel halk tarafından yapılan hamleler, devletle olan ilişki ve nüfusun tahminî sayısı gibi konulara değinmiştir.

Bu bölümle ilgili değinmek istediğimiz birkaç husus bulunmaktadır. Araştırmacı “Moğolistan’a ilk gelen Kazak boylarının sayısı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.” dediği cümlelerin hemen altında Moğolistan’a ilk gelen Kazakların sayısı ile ilgili Moğol kökenbilimci J. Tseveen, Moğolistan Kazakları tarihini araştıran A.Saray, Rus seyyahı G.E.Grumm-Grijimaylo’nun sundukları tahminî sayısal verileri vermiştir (s: 68-69). Kitapta *Kerey boylarının alt boylarının sayısı sınırsızdır* (s: 69); *30’lu yılların sonunda Kazaklar arasında sosyal deney gerçekleşti* (s: 11) (Burada gibicümlelerde yer alan bu tür küçük mantık hatalarını veya yanlış kelime seçimi gibi kusurlarını burada belirtmek istiyoruz. Çünkü örneğin ilk cümlede kastedilen Moğolistan Kereyleri Abak Kereyleridir ve Abak Kerey kendi içinde 12 alt boya, bu boylar da kendi içinde küçük boylara ayrılır ama her Kazak ait olduğu alt boya, daha büyüğünü, ondan büyüğünü de Abak Kerey’e kadar söyleyebilirler. Bu Kazakların 7 kuşak veya Yedi Ata’sını bilme geleneğinden, seçercilik geleneğinden gelmektedir. Örneğin Kerey-Abak Kerey-Cantekey-Tasbike-Akça...Sayfa 11’den alınan ikinci örnek cümlede ise sosyalizm sisteminden kaynaklı varlıklı aileler, mollaların malî mülkünün toplanıp hapse atılması, idam edilmesinden bahsedilmektedir. Fakat bu siyasî katliam tüm Moğolistan’da gerçekleştiği için sadece Kazaklara yapılmış bir olay olarak bakılması yanıltıcı fikirlere yol açabilir. Bu gibi ufak hataların bir sonraki baskıda gözden geçirilmesini umut ederiz.

Üçüncü bölümün adı “Sosyalizm Devrindeki Moğolistan’da Yaşayan Kazaklar”dır. İçerisinde “Kazaklar arasında gerçekleştirilen sosyal ve kültürel faaliyetler” ve “Sosyalizm deneyimi ve sonuçları” alt bölümleri yer almaktadır. Bu bölümde Moğolistan’ın gelişimi yolunda Sosyalist bir ülke tecrübesi, bu sistemin Kazakların hayatına etkisi, Bayan-Ölgii eyaletinin kuruluşu ve öğretmen, doktor gibi önemli mesleklerde eğitim alan Kazak gençlerinin sayısının artması, Kazakların bölgede siyasî bakımdan önemli konumları sayesinde kültür ve dillerinden ödün vermeden gelişme tarihi gibi pek çok önemli konu analiz edilmiştir.

Dördüncü bölüm “Moğolistan’daki Kazakların Şimdiki Durumu ve Ata Yurtlarına Geri Dönmeleri” olarak adlandırılmıştır. Bu bölüm “Moğolistan’daki Kazakların Kazakistan’a geri dönmeleri ve ülkeye alışması” alt başlığını içerir. Bu bölümde araştırmacı Kazakistan’ın bağımsızlık sonrası yürüttüğü siyaset ve sınır dışındaki Kazaklara yönelik tutumunun göç sürecine etkisini anlatmıştır. Bu süreçteki en önemli adımların Dünya Kazakları Kurultayı ve Dünya Kazaklar Kurumu olduğundan şu şekilde bahseder:

Kazakistan Cumhuriyeti Bağımsızlığını kazandıktan sonra Kazak halkı için yapılan en önemli çalışmaların biri Dünya Kazakları Kurultayı’nın yapılması ve Dünya Kazakları Konseyi’nin kurulması olmuştur. Genel olarak yurt dışındaki Kazaklar ile ilgili gerçek şu ki diaspora, tam olarak topluma 1992 yılında Dünya Kazakları Kurultayı’nda malum olmuştur (s: 24).

Genel olarak konuyu çok ayrıntılı ve karşılaştırmalı biçimde anlatan araştırmacı Moğolistan Devlet Merkez Arşivlerinden yararlandığını belirtmiştir. Bu konuda kendisinin arşivlerin yanı sıra Moğolistan Kazaklarının çalışmalarından da ayrıca faydalandığını ifade eder:

Bu çalışmada, Moğolistan'daki Kazak tarihiyle ilgili yayımlanan yayınlarla birlikte Moğol Devrimci Halk Partisi Merkez komitesi ve Moğolistan Devlet Merkez Tarih arşivinden, Bayan-Ölgiy, Kobda bölgelerinin ulusal arşivlerinden elde edilmiş belgeler, süreli yayınlarda yayınlanan bilgiler ve A.Minis, A.Saray, Z.Kınayatulı, N.Muhamethanulı, İ.Kabişulı gibi bilim insanları ve araştırmacıların çalışmalarından yararlanılmıştır (s: 12).

Belirtmek istediğimiz bir diğer husus ise verilen bazı bilgilerin pek güncel olmamasıdır. Çalışmada sunulan sayısal verilerin çoğu 2000'li yılların başına dayanmaktadır. Eserin 2020 yılında yayımlandığını göz önünde bulundurursak, verilen verilerin 14-15 sene öncesine hitap etmesi araştırmacının pek güncel olmadığını düşündürüyor. Örneğin:

Yıl geçtikçe gelişen bağımsız devletimiz, ülkenin temelini oluşturan esas etkenin halk olduğunu savunduğundan, yurtdışındaki vatandaşlarımızı ülkeye davet etmektedir. 2000'li yıllardaki kota 500 soydaşımız ata yurduna dönmüşken, bu sayı 2003 yılında 5000'e ulaşmış, 2004 yılında ise 10.000 bulmuştur (s: 13).

Buradaki gibi araştırmacının Moğolistan'dan Kazakistan'a göç edenlerin sayısını verdiği kısımda da son veri 2007 yılına aittir (s: 157).

Değinmek istediğimiz diğer bir mesele ise bazı konularda atıf ve alıntıların yeterli olmamasıdır. Mesela Moğolistan Kazaklarının Moğol hükümetine sığınma isteklerini belirttikleri mektup ve bu taleplerin üzerine Moğol Hanı Bogd Javzandamba'nın onayıyla Moğol topraklarında resmî olarak yaşamaya başlamaları konusunda araştırmacı hiçbir atıfgöstermemiştir (s: 73). Bu konu araştırmacının da kaynakçasında yer alan tarihçi Zardıhan Kınayatoğlu'nun *Cılağan Cıdar Şeciresi* adlı kitabında ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Kınayatoğlu 1995: 69). Kaynak gösterilmeyen diğer bir mesele ise kitapta sunulan fotoğraflardır. "Moğolistan Kazaklarının Hayatı ve Konar Göçer Hayattan Bazı Görsel Örnekler" adıyla verilen üç fotoğrafta kaynak belirtilmemiştir (s: 146-147).

Kitabın baskı kalitesine ilişkin, kapak tasarımı açısından elinde kartalı olan Moğolistan Kazağı ve arka fondaki çadır (*kiğiz üy* "keçe ev") Moğolistan Kazaklarının kültürel özelliklerini iyi bir şekilde gösterebilmiştir. Teknik yönden pek çok kelimenin birleşik yazılması; Bayan-Ölgi eyaleti adının bazı sayfalarda Bayan- Bayan-Ölgi (s: 163 ve başka sayfalar) şeklinde geçmesi; bazı yer adlarının yanlış yazımı (örn. Dalgün, doğrusu Delüün) (s: 86); Cungar istilasının kapsamının VII-XVIII. yüzyıl (s: 36) olarak verilmesi gibi irili ufaklı hataların olduğunu sonraki baskılarda dikkate alınması için nazikane belirtmeyi doğru buluyoruz.

Genel olarak bakılırsa Moğolistan Kazaklarının tarihi hakkında Türkiye Türkçesine kazandırılan bu kitabın değeri eşsizdir. Bu konuda araştırmacıyı tebrik eder ve araştırmalarında başarılar dileriz. Ayrıca bu çalışmanın Türkiye Türkolojisine kazandırılmasına katkı sağlayan Yertad Yerel Tarih ve Kültür Derneğine de teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

- BARCUS, H., WERNER C. (2010). "The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration From 1990-2008". **Asian Ethnicity**, 11:2, 209-228.
- DIENER A. (2003). "One Homeland or Two?: Territorialization Of Identity And The Migration Decision Of Mongolian-Kazakh Diaspora".
- EVA-MARIE D., GENINA A. (2011). "Claiming An Ancestral Homeland: Kazakh Pilgrimage And Migration In Inner Asia". **Central Asian Survey**, Vol. 30, N3-4, September-December: 469-485.
- FINKE, P. (1995). "Kazak Pastoralists In Western Mongolia: Economic And Social Change In The Course Of Privatization". **Nomadic Peoples**, No. 36137: 195-216.
- FINKE, P. (2013). "Historical Homelands and Transnational Ties: The Case Of The Mongolian Kazaks". **Mobility and Identity in Central Asia**, pp. 175-193.
- GÜL, Bülent (2006). "Moğolistan'da Türkolojinin Gelişimi ve Moğolistan'da Yapılması Gerekli Türkoloji Çalışmaları Üzerine". **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 25-26 Mayıs 2006 Mehmet Akif Ersoy Salonu Beytepe/Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Ankara: 203-217.
- KIYNAYATOĞLU Z. (1995). **Cılağan Cıdar Şeciresi** (Ağlayan Yılların Seciresi). Almatı, Mery.
- PORTISCH A. (2012) "Like Unbroken Cream": Education and Livelihoods Among The Kazakh of Western Mongolia". **Anthropology and Education Quarterly**, 43 (4): 385-399.
- SARAY A., S. MYNYS S. (1960). **Mongol Halk Respublikası Bayan-Ölgii Aymağı Kazak Halkının Tarihünan** (Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bayan-Ölgii Eyaletindeki Kazak Halkının Tarihi Üzerine): Ölgii.

KİTAP KATARI

Dursun YILDIRIM*

Bu yazıda birkaç kitaptan söz edeceğim. Her biri Türk kültürünün bir yönüne değiniyor. Bunlar içinde bir Ömer Seyfettin hikâyeleri de var. Ömer Seyfettin deyince benim geçtiğim yollardan geçip büyüyenler, onların ruhlarına ve düşüncelerine olduğu kadar benim de ruhumu ve düşüncelerime istikamet kazandıran insandır. Kısa ömrüne sığdırdığı onca eser ile Türklük ruhunu ve Türklük bilincini yeniden tutuşturup bağımsızlık ülküsüne dönüştürenlerin başında gelir.

Kitap katarı deyince elbet birkaç kitaptan oluşmaktadır bu katar. Ömer Seyfettin'den söz etmiştim. Bir ikincisi 'İsmail Görkem Armağani', ardından 'Moğolların Türkistan Fethi' geliyor. Onu, 'Göyve'de Türk Çağı' takip ediyor. Arkada önemli bir dil araştırması var: Ana Oğuzca Durum Morfemleri.

1. Aydil EROL (haz.), (2020). BİR DESTAN ADAM ÖMER SEYFETTİN <Bütün Eserleri>. 2 cilt., İstanbul.

Ömer Seyfettin genç yaşta vefat etmesine karşın Türk çocuklarını derinden etkileyen başlıca hikâyecilerimizden biridir. Bu ülkede büyüyen bütün çocuklar onun en az bir iki hikâyesini okuyarak büyümüştür.

Aydil Erol, onu hazırladığı iki ciltlik hikâyelerini iki ciltte toplayıp yayınlamıştır. Hikâyelerin merhum kahramanı Ömer Seyfettin, sadece bir hikâye yazarı değildir. Şairdir, dilcidir, fikir adamıdır. Türkçülüğü, Türk milliyetçiliğini yeniden diriltip, kutlu ülkü ocağını tutuşturanlardandır. Bu yüzden Aydil Erol onu, doğru ve yerinde bir isabet ile:"Bir Destan Adam' diye tanımlamıştır.

Aydil Erol, bilim dünyamızın önemli araştırmacılarından biridir. Türk adları üzerine yayınladığı eseri eşsiz bir çalışmadır. Eminim o kitap yeni evlilerin ilk başvuru kitaplarından biridir. Pek çok konuda yetkin bir kişiliği vardır. Klâsik Türk müziği konusunda engin bilgisi vardır.'Bamteli'nin yaratıcısıdır. Köşesinde yazdığı yazılar ile pek çok insanın bamteline, onları incitmeden dokunmayı severdi. Anlatımda yanlış ifadelere tahammül edemeyen Aydil Erol, anlamı değiştiren imlâ yanlışlarına karşı acımasız bir münekkiddir.

Ömer Seyfettin'in hikâyeleri anlatım dili bakımından pek çok şekle sokulup yayınlanmıştır. Aydil Erol, belki de bu yüzden, kendisini Ömer Seyfettin'in hikâyelerini iki cilde toplayıp bir de ben yayınlayayım demiştir, zannındayım. Mizâhı çok seven ve bu yüzden 'bamteli' köşe yazıları yazmayı seven Aydil Erol, bilmem bu çalışma ile kimleri iğneliyor acaba?

Aydil Erol'un ellerine, emeğine sağlık. Şunu söyleyebilirim: edebiyat araştırmacıları güven ile üzerinde araştırma ve inceleme yapabilecekleri bir Ömer Seyfettin hikâyeleri koleksiyonuna kavuşmuşlardır. Sağlık ve esenlik dileğiyle kutluyorum.

---

* Prof. Dr. TKAE Enstitüsü, Ankara / TÜRKİYE. E-posta: dursun2@gmail.com

2. HALK VE BİLİM ARASINDA BİR ÖMÜR: PROF. DR. İSMAİL GÖRKEM ARMAĞANI. (2020). (Haz. Erhan Çapraz, Recep Tek, Betül Görkem, Erol Aksoy, Uğur Başaran, Nilgün Aydın). Kömen Yayınları. Konya.

Görkem de nihayet emekliler cephesine katıldı. Bu elbette sözün gelişi. Bilim adamının şüphesiz emekliliği olmaz, emekliler arasında bir lâtif sözdür, güler geçeriz. Öğrencileri ona bir emeklilik armağanı hazırlamış, ben dâhil, birçok bilim adamı da yazılarıyla emekliliğini kutlamaya çalışmışlar.

Kendisine yaraşır bir emeklilik armağanı olmuş. Tabii gönül isterdi ki, şu virüs belâsı hepimizi tutsak alıp evlerimize tıkmasaydı.

Burada armağanda yer alan değerli yazılardan söz etmeyeceğim. Armağanın hazırlanıp sunulduğu kişiden söz etmek istiyorum, yâni Görkem'den. Herkes onu İsmail Görkem diye tanır, şüphesiz. Ben onu ifade ederken 'Görkem' diye hitap etmeyi tercih ederim.

Sessiz mütevazı ama işinde dikkat, tecessü, öğrenme merakı ve zihnî yaratıcılık yeteneği yüksek bir bilim adamı adayı olarak gördüm ve değerlendirdim. Bu tespitimde de beni hiç yanıltmadı. Nitekim çalışmalarının bir yerinde bu yönünü gösterdi. Sözlü edebî yaratıcılığın yazıya alınmış sözel metinleri üzerine, onların nasıl yayınlanması gerektiği hususunda kendine özgü belirli ölçütlere dayalı bir yaklaşım ortaya çıkardı. Buna bir ad vermedi ama gördüm. Bu yaklaşım ve tanımı Türk sözlü edebî yaratıcılığı bakımından bana göre bir ilk idi. Dolayısıyla doğru adını koymak gerekirdi, işlemin doğru adını ben şöyle verdim: 'sözel metin tenkid bilimi'. Eminim bu yaklaşım, kendinden sonra yapılacak sözel metin tespitlerinde, tenkid bilimi, doğru olanı ortaya çıkarma adına konuyu ele alanlara yardımcı olacaktır. Belki ilerde bu yöntem geliştirilecek < öyle de olması gerekir, bilim bu>, daha farklı özellikler kazanacaktır. Böylece tüm sözel metin tenkidi bilimi ortaya çıkacaktır. Kurucusu, ortaya çıkarıp sözel şiir üzerine uygulayıcısı elbette İsmail Görkem diye gönderme yapılacaktır.

Ben özgün olmanın önemine inananlardanım. Batının doğudan alıp allayıp pulladıktan sonra yeniden onu umum dünyaya malını yeniden satmasına çok gülerim. Zavallı doğu geçmişini unutmıştır. Sahip olduklarını batıdan gelen mallara gözünü dikmiştir. Yaratıcılığını tembelliğe teslim etmiştir. Bu yüzden doğunun zifiri karanlığına, zihni tembelliğine ışık olacak her eylemi desteklerim. Batının işlerine amelelik yapmak yerine kendi işini ve yolunu ileri taşıyacak çareler için uğraş vermek gerekir. Görkem, bu yönü ile bilim eleğinin üzerinde kalacaklardan biridir. Görkem, bana göre öyle biridir.

Yaptığım işin adını koyamamak mahcubiyetini ben Görkem'den önce yaşadım. Nasıl bir sancı olduğunu bilirim. Ben derim ki, kendi işinin ameleliğini, kendi yaratıcılığı peşinden yürüyüp gidenlere, yeni araştırma görüşleri, yeni inceleme görüş ve yaklaşımları ortaya çıkarana selam olsun. Türk kültürü her yönüyle kendini dünyaya daha iyi tanıtmaya, öğretmeye olanağı bulacaktır.

Genç bilim adamlarına derim ki, bu yolda çabalayan, uğraş veren bir bilim adamının hayatını öğrenmek sizlere yol gösterecektir.

Görkem'e yeni çalışma hayatında başarı ve esenlik dolu nice yıllar dilerim.

3. Bilen YILMAZ (2020). MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN FETHİ. Astana yayınları, Ankara.

Moğollar imparatorluğu ya da Cengiz/Çingiz/Tengiz Han dendiğinde ilk akla gelen eski dünya üzerinde kurulmuş sınırları ne daha önce ne de sonra kurulmuş bir kara imparatorluğu akla gelir. Hayali bile zor olan bir cesamete, sınırlarının erişilmezliğine işaret eder. Sovyetlerin hayali bu sınırlara erişmek idi ise de onu gerçekleştirme fırsat bulamadan içerden çöküp dağılma sürecine girdiler. Tabii süreçler ve zaman aralıkları farklı olmakla beraber, her ikisi de çok hızlı bir biçimde gerçekleşmiş iki imparatorluk olması bakımından kimi benzerlikler gösterirler. Farklılıkları bir yana bırakalım, çünkü nedenler farklıdır. Ancak, her ikisi de parçalanmaya ve kendi başlarına yeni birimlere ayrıştılar. Bu yapıların kuruluş ve farklı bağımsız yeni birimlere ayrılış süreçlerinin temel özelliklerini, ortaya çıkan sonuçlarının mahiyetini çok iyi tahlil etmeye ve gerekli dersleri çıkarmaya ihtiyaç olduğu tartışmasız bir gerekliliktir.

Bilen Yılmaz, genç bir bilim adamı olarak Moğol sorununa el atmış görünüyor. ‘Moğolların Türkistan Fethi’ adlı çalışmasını bu açıdan önemsiyorum. Moğol imparatorluğu hiç şüphesiz Merkezi Avrasya üzerinde kurulu imparatorluklarının bilgi, deneyim, örgütlenme modelinden yararlanılarak zamanın en iyi teşkilatlanmış devlet yapısını ortaya çıkarmışlardır. Hızlı ulaşım için gerekli şartlar yaratılmış, üstün savaş teknolojilerinden yararlanılmıştır. Önavrasya Türk yurdu üzerinde Türk nüfus yapısının kesafet kazanması da Moğollar sayesinde gerçekleşmiştir. Avrupa’nın ve Fars tarihçilerinin kaydettiği akıl dışı hikâyeler ‘nefret’ sözleridir. Pek çoğu iktidarlarını yitirmenin öfkesini temsil ederler. Gittikleri yerlerde imar hareketleri, iftiraların hiçbir anlam taşımadığını anlatır.

Din farklılıkları bu tarihî ‘nefret’ söylemini doğurmuştur. Araplar ve Farslar iktidarlarını Moğol, Çingiz Han döneminde yitirmiştir.

Dilerim ki, Bilen Yılmaz, bu eseri ile ilk adımını attığı konuya gerekli ve yeterli düzeyde lâzım olan aletleri edinir ve bu meselenin bütün boyutları ile anlaşılmasına yardımcı olur. Özellikle her iki imparatorluğu <Moğol ve Sovyet> göz önünde tutması çalışmaların sonunda ele alınması icap edecektir, diye düşünüyorum. Bu açıdan hem kutluyor, hem de bu yolda başarılar diliyorum.

4. Muammer KEMALOĞLU, (2020). GÖYYE’DE TÜRK ÇAĞI. Raf Kitabevi. Ankara.

Muammer Kemaloğlu’nu Dede Korkut üzerindeki çalışmaları ve yaptığı yayınlar ile hatırlayacağımızı sanıyorum. Bu kez bir mahallî tarih çalışması ile karşımıza çıkmaktadır. Göyye köyü, Kazak yöresinden kopan ve Sulduz göçü diye bilinen göçe katılanların hikâyesini anlatır.

Kazak’tan göç edip yolda ortaya çıkan olaylar nedeniyle yollarını şaşırır ve Cehavet bölgesinde yurt tutar, Göyye köyünü kurarlar. Bu yer etraf Ermeni köyleri ile çevrili bir konumda kalmışlardır.

Bir aile tarihi çalışması bakımından Kemaloğlu’nun bu çalışması örnek, model bir çalışma niteliğindedir. Köylülerin, akrabalarına ve arkada kalan belgelerin taşıdığı bilgilerden oluşturulmuş bir mahallî tarih çalışmasıdır. Bir ailenin başından geçen olayları anlatır. Tarih yazıcılığına yardım edecek bir kaynak niteliğinde bir çalışmadır. Tarih araştırmacıları için kaynak niteliğinde bir çalışmayı tarih yazıcılığına kazandıran Kemaloğlu’yu kutlarım.

5. Kenan AZILI, (2020). ANA-OĞUZCA DURUM MORFEMLERİ <İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Bir İnceleme>. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını. Ankara.

Kenan Azılı yapmış olduğu bu çalışma ile Türk dilinin anlaşılması bakımından çok önemli bir adım attığı kanısındayım. Yıllardır söylediğim bir meseleye ilk kez Türk filolojisinde bir genç adamın atılması beni gelecek adına umutlandırmıştır. Filolojinin tarihî metinlerin anlaşılmasında önemli bir bilgi alanı olduğu tartışma dışıdır. Ancak, filoloji mensuplarının hangi ölçüde Dilbilimi imkânlarından yararlandığını pek söylemek zordur. Türk dili açısından dilbilimi üzerinde rahmetli Doğan Aksan dışında pek uğraşan hatırlamıyorum. O da, daha çok semantik ile kendini sınırlamıştı.

Eserin sunuş kısmında söylediklerimi burada yinelemek yersiz. Ancak, gerçekten Türk dilinin geçirdiği tarihi süreç boyunca geçirdiği ana kırılmaları, ayrışma ve farklı yollarda geçirdiği macerayı anlamak bakımından tarihî dilbilimi çalışmalarına ihtiyaç vardır. Geriye doğru yapılacak yeniden yapılandırmalar ve onların hangi durumda iken bu sürece girdikleri tespit edildikçe ana yapıya erişmenin yanı sıra bugün gördüğümüz dillerimizi de açıklama olanağı doğacaktır, kanısındayım. Bu bakımdan Kenan Azılı'nın bu çalışmasını bu yönde yapılmış çok önemli bir başlangıç sayıyor ve kendisini bu vesileyle bir kez daha kutluyorum.